

DİL

araştırmaları

uluslararası hakemli dergi

ISSN 1307-7821

SAYI: 23 GÜZ 2018

MUSTAFA ÖNER
CANER KERİMOĞLU
MEHMAN MUSAOĞLU
FATİH KİRİŞÇİOĞLU
E.V. KRAİNİUCHENKO
FEYZİ ERSOY
VİKTOR G. GUZEV
ÖZLEM DENİZ YILMAZ
GALİP GÜNER
HACER TOKYÜREK
ŞERMİN KALAFAT
ABDULKADİR ÖZTÜRK
TUNA BEŞEN DELİCE
ALPAY İÇCİ
BETÜL BÜLBÜL OŐUZ
GÖNÜL ERDEM NAS
SERPİL ERSÖZ
SELCEN KOCA
LİLİYA TUGUSHEVA
MUHAMMED DORUK
AYŞE KILIÇ
YUDUM KIRMIZI
SAFFET YILMAZ
SİNAN GÜZEL

2018 GÜZ

Fiyatı: 30 TL

SAHİBİ/ Owner

Avrasya Yazarlar Birliği adına
Yakup ÖMEROĞLU

GENEL YAYIN YÖNETMENİ/

General Publication Director

Prof. Dr. Ahmet Bican ERÇİLİSUN

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ/

Editorial Director

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

EDİTÖRLER/

Editors

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU
Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA
Prof. Dr. Feyzi ERSOY
Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU
Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY

YAYIN DANIŞMA KURULU/Editorial Advisory Board

Prof. Dr. Ferruh AĞCA • Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ • Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER • Prof. Dr. Tsendiin BATTULGA • Prof. Dr. Nergis BİRAY • Prof. Dr. Uwe BLÄSING • Prof. Dr. Ahmet BURAN • Prof. Dr. İsmet CEMİLOĞLU • Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL • Prof. Dr. Feyzi ERSOY • Prof. Dr. Nikolay İvanoviç YEGEROV • Prof. Dr. Marcel ERDAL • Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY • Prof. Dr. Gürer GÜLSEVIN • Prof. Dr. Ayşe İLKER • Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI • Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ • Prof. Dr. Leylâ KARAHAN • Prof. Dr. Yakup KARASOY • Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Prof. Dr. Ceval KAYA • Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ • Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN • Prof. Dr. Çetin PEKACAR • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA • Prof. Dr. Marek STACHOWSKI • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA • Prof. Dr. Zihnal YÜKSEL • Prof. Dr. Ercan ALKAYA • Prof. Dr. Erhan AYDIN • Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Doç. Dr. Akartürk KARAHAN • Dr. Öğr. Üyesi Ferhat TAMİR

YAZI KURULU/Executive Board

Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Prof. Dr. Feyzi ERSOY • Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK • Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK • Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM • Dr. Öğr. Üyesi Hakan AKCA • Dr. Öğr. Üyesi Savaş YELOK

2018 YILI (22 ve 23. SAYI) HAKEMLERİ/2018 Year (22 and 23. Numbers) Referees

Prof. Dr. A. Deniz ABİK • Prof. Dr. Ferruh AĞCA • Prof. Dr. Ercan ALKAYA • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU • Prof. Dr. Erhan AYDIN • Prof. Dr. Ahmet BURAN • Prof. Dr. Mevhibe COŞAR • Prof. Dr. Musa DUMAN • Prof. Dr. Ahmet Bican ERÇİLİSUN • Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ • Prof. Dr. Feyzi ERSOY • Prof. Dr. İhsan FAZLIOĞLU • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY • Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN • Prof. Dr. Ayşe İLKER • Prof. Dr. Leylâ KARAHAN • Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN • Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Prof. Dr. Zeki KAYMAZ • Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU • Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU • Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK • Prof. Dr. Çetin PEKACAR • Prof. Dr. Gülden SAĞOL • Prof. Dr. Serkan ŞEN • Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA • Prof. Dr. Musa YILDIZ • Doç. Dr. Fatih BAKIRCI • Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK • Doç. Dr. Murat ELMALİ • Doç. Dr. Galip GÜNER • Doç. Dr. Gökhan ÖLKER • Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM • Doç. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ • Dr. Öğr. Üye. Hakan AYDEMİR • Dr. Öğr. Üye. Gönül ERDEM NAS • Dr. Öğr. Üye. Ali İLGIN • Dr. Öğr. Üye. Uluhan ÖZALAN • Dr. Öğr. Üye. Ridvan ÖZTÜRK

DÜZELTİ/Redaction

Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA
Prof. Dr. Feyzi ERSOY
Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU
Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin YILDIRIZ

İNGİLİZCE DANIŞMANI/English Language Consultant

Dr. Öğr. Üyesi Uluhan ÖZALAN

WEB SAYFASI SORUMLULARI/

Web page designers

Arş. Gör. Dr. Musa SALAN • Arş. Gör. B. Yavuz PEKACAR

YÖNETİM MERKEZİ/Management Center

Sakarya Mahallesi Göztepe Sokak No: 5/A Altındağ/ANKARA

İLETİŞİM BİLGİLERİ/Correspondence Address

e-posta: dilaraştırmaları@gmail.com
web sayfası: www.dilaraştırmaları.com

ABONELİK/Subscription

Fiyatı: 30 TL

Yurt içi Yıllık Abone Bedeli: 60 TL

Kurumsal Abone Bedeli: 130 TL

T.C. Ziraat Bankası Başkent Şubesi

Şube Kodu:1683, Hesap No: 47095325-5001

Posta Çeki Hesabı: Avrasya Yazarlar Birliği

No: 53 23 008

e-posta: kardeskalemler@gmail.com

YAYIN TÜRÜ/Type of publication

Uluslararası Hakemli Süreli (Altı Aylık) Yayındır.

TASARIM/Design by

İbrahim Sağlam +90 532 460 96 41

BASKI/Printed by

Çağlayan Matbaası
Sarıçay yolu No: 7,
Gaziemir - 35410 İzmir
Tel: +90 232 274 22 15

• **Dil Araştırmaları**, ULAKBİM SOSYAL BİLİMLER VERİ TABANI (SBVT), EBSCO PUBLISHING, MLA, ASOS index ve Araştırma tarafından taranmaktadır.

İÇİNDEKİLER / Contents

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23

MAKALELER / Articles

TÜRKÇEDE EŞ SESLİ SON ÇEKİM EDATI <i>bile</i> VE KUVVETLENDİRME EDATI <i>bile</i>	7
<i>The Homonym Postposition bile "with" and Conjunction bile "even" in Turkish</i> Mustafa ÖNER	
DİLİN KÖKENİ ARAYIŞLARI 3: HAYVAN İLETİŞİMİ-I.....	23
<i>The Search for the Origin of Language 3: Animal Communication-I</i> Caner KERİMOĞLU	
TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ANALİTİK FİİL ŞEKİLLERİ-I.....	57
<i>Analytic Verbal Forms in Turkey Turkish-I</i> Mehman MUSAOĞLU - Fatih KIRIŞÇIOĞLU - E.V. KRAINIUCHENKO	
DİVĀNU LUGĀTİ'T-TÜRK, ALİ EMİRİ EFENDİ'Yİ NASIL BULDU?	79
<i>How did Divānu Lugāti't-Türk find the Ali Emiri Efendi?</i> Feyzi ERSOY	
RUS VE TÜRK DİL BİLİMİNDE ÇATI (DIATHESIS) KAVRAMI ÜZERİNE.....	95
<i>On the Concept of Voice (Diathesis) in Russian and Turkish Linguistics</i> Viktor G. GUZEV - Özlem DENİZ YILMAZ	
MEMLÛK-KIPÇAK SÖZLÜK VE GRAMERLERİNDE KİŞİ ADLARI.....	103
<i>Anthroponyms at Mamluk-Kipchak Dictionaries and Grammars</i> Galip GÜNER	
XUANZANG BİYOGRAFİSİ'NDEKİ ÇİNCE SÖZLERİN SINIFLANDIRILMASI	123
<i>Classification of Chinese Words in The Xuanzang Biography</i> Hacer TOKYÜREK	
KUTADGU BİLİG'DE GEÇEN İKİ MATEMATİK TERİMİ HAKKINDA: <i>cebr ü muqābel(e)</i> ve '<i>aded cezri</i>.....	159
<i>On Two Mathematics Terms in the Kutadgu Bilig: Jabr U Muqābal(a) and 'aded Jazri</i> Şermin KALAFAT	
MEMLÛK TÜRKÇESİ BİR KIPÇAK LEHÇESİ MİDİR?	173
<i>Is the Mamluk Turkic a Kipchak Dialect?</i> Abdulkadir ÖZTÜRK	
AZERBAJCAN VE TÜRKMEN TÜRKÇESİ GRAMER ÇALIŞMALARINDA EKLERİN TASNİFİ MESELESİ	205
<i>The Classification Issue of Suffixes in Azerbaijan and Turkmen Turkish Grammar Studies</i> Tuna BEŞEN DELİCE	
TÜRK DİLİNİN /ŋ/ SESİNİN BATI RUMELİ AĞIZLARINDAKİ DURUMU	223
<i>Situation of Turkish Language's /ŋ/ Sound in Western Rumelian Dialects</i> Alpay İÇCİ	
BİR İKONLAŞMA ÖRNEĞİ OLARAK KİTĀBŪ'L- 'ACĀİBŪ'-L ĞARĀİB'DE BİRLEŞİK FİİLLER.....	259
<i>Compound Verbs as Examples of Iconization in KitābŪ'l-'AcāibŪ'-l Ğarāib</i> Betül BÜLBÜL OĞUZ	
ABDALS of ANAMUR: A COMMUNITY EXCLUDED WITH REGARD to ITS LANGUAGE, BELIEF and IDENTITY	275
<i>Dil, İnanç ve Kimlik Bakımından Dışlanan Bir Topluluk: Anamur Abdalları</i> Gönül ERDEM NAS	
DİYALEKTOLOJİK BÜTÜNLÜKTEN KOPAN GÖÇMEN AĞIZLAR ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR	289
<i>Studies on Migrant Dialects Separated from Dialectological Integrity</i> Serpil ERSÖZ	
KLİTİK KAVRAMI VE TÜRKÇEDE KLİTİKLER-I.....	299
<i>Concept of Clitic and Clitics in Turkish</i> Selcen KOCA	

İÇİNDEKİLER / Contents

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23

ÇEVİRİLER / Translations

TELAFFUZ EDİLEN KELİMENİN YAZILI BİÇİMİNİN ETKİSİ ÜZERİNE	319
(Orta Dönem Uygur Metinlerine Göre)	
Liliya TUGUSHEVA (Çev. Ali ÇELİK)	

DEĞERLENDİRME VE TANITMALAR / Reviews

CODEX CUMANICUS	325
ARGUNŞAH, Mustafa, GÜNER Galip (2015). Codex Cumanicus, İstanbul: Kesit Yayınları, 1079 s., ISBN: 9786059100595.	
Muhammed DORUK	
KİTÂB-I MUKADDİME-İ EBU'L-LEYSİ'S-SEMERKANDÎ	330
ÖZKAN Abdurrahman (2018). <i>Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindi, Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler-Tıpkıbasım, Palet Yayınları, Konya, 275 s. ISBN 978-605-2338-60-5</i>	
Ayşe KILIÇ	
TOPLUMSAL DİLBİLİME GİRİŞ (UYGULAMALI ÖRNEKLERİYLE)	334
SELEN, Nevin (1989), <i>Toplumsal Dilbilime Girişi (Uygulamalı Örnekleriyle) Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 76 s. ISBN: 975-06-0026-6</i>	
Yudum KIRMIZI	
DERBENDNÂME	344
PELER, Gökçe Yükselen (2017). <i>Derbendnâme, İstanbul: Kesit Yayınları, 342 s., ISBN: 978-605-9408-46-2.</i>	
Saffet YILMAZ	

KAYBETTİKLERİMİZ / Necrology

PROF. DR. VİTALİY İVANOVİÇ SERGEYEV'İ KAYBETTİK	351
Sinan GÜZEL	

MAKALELER
Articles

TÜRKÇEDE EŞ SESLİ SON ÇEKİM EDATI *bile* VE KUVVETLENDİRME EDATI *bile*

The Homonym Postposition bile “with” and Conjunction bile “even” in Turkish

Mustafa ÖNER*

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 7-21

Öz: Batı Türkçesinin ilk metinlerinde, “birlikte, beraber” anlamında çok yaygın biçimde görülen bile sözünün kökeninin Eski Türkçe birle biçimine dayandığı açıktır. Tarama Sözlüğü içinde üç anlamı bulunan çok anlamlılaşmış (polisemik) bile “1. Birlikte, beraber. 2. Dahî, de. 3. İle” biçiminde verilen edatın örneklerine bakınca, Eski Türkçe birle biçiminden /r/ ünsüzünün zayıflaması (reduction) ile oluştuğu anlaşılıyor. XI. yüzyılda birle ve bile biçimlerinin aynı sıklıkta kullanıldığı veriler, /r/ ünsüzünün epeyce erken bir çağda zayıflayıp düştüğünü gösterir. Bun un yanı sıra kökenleri farklı olan ET birle ve Oğuzca ile “birlikte, beraber, ile” edatlarının +n vasıta kalıplaşmasıyla genişleyen birlen ~ ilen şekilleri de vardır. Batı Türkçesinin ilk yüzyıllarında bağlama edatı olarak kullanılan arkaik bile “ile” edatıyla eş sesli (homonym) olan bile “dahî, da” edatı daima bağlama ve özellikle de kuvvetlendirme işlevinde olmuştur. Makalede özellikle bile kuvvetlendirme edatının kullanımı ve kökeni sorununa odaklanılmaktadır. İncelemeden çıkan sonuca göre, Batı Türkçesi başlarında görülen arkaik bile “ile” bağlama edatı ile hâlen Türkiye Türkçesinde kullanılan bile “dahî, da” kuvvetlendirme edatı, kökenleri, söz dizimindeki morfolojileri ve anlamları bakımından farklı olan, eş sesli sözler olarak kabul edilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Türkçe çekim morfolojisi, çekim edatı, bile kuvvetlendirme edatı, Türkçe köken bilgisi.

Abstract: It is obvious that the origin of the word *bile* which is seen widely in the sense of “Together” in the first texts of West Turkic is based on Old Turkic *birle* form. Polysemic *bile*, which has three meanings in Tarama Sözlüğü, can be seen from the examples of the postposition given in the form of “1. Together , 2. Too, either 3. With “, it is understood that the Old Turkic *birle* form is dropped by the weakening of the /r/ consonant. In the 11th century, the *birle* and *bile* forms were used at the same frequency, indicating that the /r/ consonant weakened and drop in a rather early period. In addition to this, there are also forms that expand with the “+n” instrumental stereotypes *birlen~ilen* of Old Turkic *birle* and Oğuz ile postpositions “ together, with”, which have different origins. In the early centuries of the West Turkic, the archaic *bile* “with” postposition, which is homonym with *bile* “too”, used as an binding postposition, have always been the function of binding and especially intensifying. The article focuses specifically on the use of *bile* intensifying postposition and the root cause problem. According to the results of the investigation, the archaic binding postposition *bile* ”with” which seen at the beginning of West Turkic and the

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, mustafa.oner@ege.edu.tr. Gönderim Tarihi: 07.08.2018 / Kabul Tarihi: 28.11.2018

intensivuming postposition bile “too, either” which is stil used in Turkish, should be regarded as homonym words whose origins are different in terms of their morphology and meanings.

Keywords: Old Turkic, conjugational morphology in Turkic, postposition, conjunction bile, Turkic etymology.

G. Karaağaç “Edat Üzerine Düşünceler” başlıklı yazısının hemen başında şü belirlemeyi yapmaktadır: “*Edat* terimi, bugünkü Türk dilciliğinde, çekimlik bağılı birimlerin ekleşmemiş olanları için kullanılmaktadır. Osmanlı dilcilik geleneğinde *edat* terimi, bütün yapım ekleri, çekim ekleri ile bugün *edat* olarak bildiğimiz, çekim, bağlama ve ünlem edatları gibi ekleşmemiş bağılı birimler için kullanılır ve ‘tek başına anlamı ve kullanımı olmayan, ancak söz kök ve gövdelerinden sonra gelerek, yeni sözler türeten veya bu sözlerin bir araya gelişini sağlayan dil birimi’ diye tanımlanırdı. Bu eski ve doğru tanım, bağılı birim olmanın, ekleşme süreciyle ilgili bir konu olmaması gerçeğinden kaynaklanıyordu. Bir söz veya söz öbeğinin bağılı birim oluşu, onun bir bağılı bilginin adı olarak kullanılışıyla ilgilidir. İşte eskiden ekleşmiş veya ekleşmemiş, yapımlık ve çekimlik bütün bağılı biçim birimleri için kullanılan *edat* sözü, günümüzde, yalnızca çekimlik bağılı biçim birimlerin ekleşmemiş olanları için kullanılmaktadır. Bugünkü anlamıyla edatlar, dilde bağımsız olarak var olamayan, yani kendi başlarına değil, söz, söz öbeği ve cümle gibi dil birimlerini bir araya getiren (bağlama edatları), onları çekime sokan (çekim edatları) veya söz cümleler kuran (ünlem edatları) dil birimleridir.” (Karaağaç, 2009: 157-158).

K. Grønbech Eski Türkçedeki kelime sınıflarını belirlerken adlar ve fiiller ne kadar kesin ve şüphesiz şekilde birbirlerinden ayırt ediliyorsa zarflar ve edatların da o derecede müphem ve oynak olduğunu ve bu kadroya daima adlar ve fiillerden yeni biçimlerin katıldığını belirtmektedir (Grønbech 1995: § 24).

N. Hacıeminoğlu “Türk Dilinde Edatlar” başlıklı öncü çalışmasında bu kelime türünün başlıca ayırt edici özelliğini tek başına anlam taşımaması ve çekime girmemesi olarak belirtirken edatların isimler ve fiillerden farklı üçüncü bir kelime türü olduğunu vurgulamıştır (Hacıeminoğlu 1974: V).

Yakın zamanlarda “Türk Dillerinde Sontakılar” adlı kapsamlı bir monografi yazan Yong-Song Li de diğer Altay dillerinde olduğu gibi Türk yazı dili ve lehçelerinde de edatların diğer kelime türlerinden daha zayıf ve sonradan gelişmiş bir kategoriye ait olduğunu dile getirmiştir (Li, 2004: 27).

T. Banguoğlu da bağlam (*conjonction*) sınıfının daha geç gelişmesini iki sebeple açıklamaktadır: “a) Türk dilleri ifadede kısalığı, dolayısıyla bağılımsızlığı (*asyndète*) tercih etmişlerdir. Bugün de özellikle konuşmada türlü bağlamların işleyişini farklı tonlarla yerine getiririz, bağlamları az kullanırız. b) Türkçe zengin bir zarffiller sistemi geliştirmiş olup ilintili bağlam cümleleri yerine daha çok karmaşık zarffil cümlelerini kullanır” (Banguoğlu 1974: 394).

Biz de Türkçede edatları ve onların bir isim veya fiilden gelişen melez kökenlerini incelerken gramerdeki bir evrim olan bu *edatlaşma* süreci ile ilgilenmiş ve bu sözlerin dilin morfosentaksında gerideki söze bağlanan, yani eklenme yönüne giren kelimeler

olması ve nihayet bazılarının da ses ve şekil evrimleri geçirerek belli ekler haline gelmesi, *ekleşmesi* olgusuna değinmiştik (Öner 1999; 2003; 2004a; 2004b).

Burada da Türkiye Türkçesindeki *bile* “dahi” bağlama ve kuvvetlendirme edatı (*bağlam*, *bağlaç*) üzerine odaklanıp özellikle Batı Türkçesinin ilk devrinde görülen *bile* “beraber, birlikte, ile” zarfı ve edatıyla ilişkisine değinmek istiyoruz.

1. Çekim Edatı *birle* > *bile*

Batı Türkçesinin ilk metinlerinde, “birlikte, beraber” anlamında çok yaygın biçimde görülen *bile* sözünün kökeninin Eski Türkçe *birle* biçimine dayandığı açıktır. Bu metinlerin söz varlığını toplayan *Tarama Sözlüğü* içinde üç anlamı bulunan çok anlamlılaşmış (*polisemik*) bir söz gibi [1. Birlikte, beraber. 2. Dahi, de. 3. İle] verilen *bile* edatının örneklerine bakınca, bu *bile* “birlikte, beraber” son çekim edatının ET *birle* biçiminden /r/ ünsüzünün zayıflaması (*reduction*) ile oluştuğu anlaşılıyor:

“Süleyman Paşa Bolayır’ı aldıka Gazi Timur Bey *bile* idi. Oruç Bey, Tevârih-i Al-i Osman XV. yy.; *Hakkın emri bile ferman iriştî*. Çengname Ahmet Dâi, XV. yy.” (TS I: 550-552). Anadolu’da Türk edebiyatının kurucularından sayılan Ahmed-i Dâî’nin bütün divan metninde *bile* “ile” edatının sadece bağlama işleviyle geçtiği, kuvvetlendirme işlevi bulunan Türkiye Türkçesindeki gibi bir *bile* bağlama ve kuvvetlendirme edatının henüz bulunmadığı tespit edilmektedir (krş. Özmen, 2001: 529).

Yunus Emre dilinde de *bile* bağlama ve kuvvetlendirme edatının olmadığını görüyoruz: *Kimseden ayrı görme her birile bile gör / Cümle ‘alem toludur berr ile bahr içinde* vb. örneklerde hep “birlikte, beraber” anlamı yaygındır (bk. Durmaz 2008: 416; § 2526).

Şeyhoğlu’nun *Marzubânnâme Tercümesi* metnindeki *bile* “birlikte, beraber” zarfı da çok ilgi çekicidir: *bile varayın, girü başdan çıkarayın* (6a-12); *pes bir gün av kâsdına çıkdı. Ol şehzadeyi bile aldı* (12b-5) Bu kullanımların pek arkaik olduğu ve *bile* edatından önceki ET *birle* > *bile* “birlikte” zarfına dayandığı açıktır (bk. Korkmaz 1973: 316).

Dede Korkut Kitabı metninde de sadece Eski Türkçeden kalan arkaik *bile* “ile” edatının kullanıldığını, *bile* kuvvetlendirme edatının bulunmadığını görüyoruz (krş. Ergin 1963: 49). Fuzuli Divanında 6 adet arkaik *birle* ve 15 adet *ilen* tespit edilmişken metnin tamamında *ile* edatı yaygındır (Karataş 2005: 436-444).

2. Eski Türkçe *birle* > *bile*

Kâşgarlı Mahmud *birle* “ile, birlikte” edatını *ol menig birle erdi* “O benimle birlikteydi” cümlesi üzerinden tanıtırken “Hafifletme gayesiyle *re* (*r*) atılır ve *bile* denir” diye yazdığına göre (DLT 190) XI. yüzyılda dahi içteki /r/ ünsüzü zayıflayıp düşmüştür. Nitekim Divanu Lugâti’t-Türk ile çağdaş olan Kutadgu Bilig’de *birle* edatı ile hemen hemen aynı sıklıkta ikincil *bile* edatı da kullanılmış olduğuna bakarak (KB 1979: 81; 92) içteki zayıf /r/ ünsüzünün epeyce erken devirlerde düştüğü tahmin edilebilir.

Bu ET *birle* biçiminin beraberlik bildiren *birge* “birlikte” biçimi gibi *bir* “aynı” isim kökeninden geldiği açıktır. Eski Türkçede aslı *birle* biçiminin de önce “birlikte” anlamında zarf olarak kullanıldığı ve sonra edatlaştığı anlaşılıyor. Nitekim *Drevnetyurkskiy slovar*’ (Leningrad 1969) yazarları da *birle* biçiminin önce zarf ve sonra da edat olan kullanımlarını ayrı maddeler hâlinde vermişlerdir (DTS 102):

Zarf: *Edgü yavlak bulsar birle bulalım.*(KP 30)

Edat: *Eçim kağan birle ilgerü yaşıl ügüz Şantuñ yazıka tegi süledimiz.* (KT 17).

M. Erdal, Eski Türkçe gramerinde *birle* “ile beraber” biçiminin –IA zarf eki taşıyan bir “bir” kökeninden gelen ve daha sonraki Eski Türkçe kaynaklarda da /t/ ünsüzünün kaybiyla oluşan *bilen* veya vasıta ekinin genişlemesiyle oluşan *birle* şeklini de anmıştır. M. Erdal, T. Tekin (1968) tarafından *bir* kökü üzerine tasarlanan +I- isimden fiil gövdesinin -A zarfı türevinin Eski Türkçede bulunmadığını belirtmiş; ardından A. Gabain’in Eski Türkçe gramerindeki *bir+i-l-* fiilinin -A zarfının da mümkün olmadığını da göstermiştir (Erdal 2004: 333).

M. Erdal daha önce Eski Türkçe söz yapımı üzerine yazdığı monografisinde de bu -IA ekinin işlevini ayrıntısıyla tartışmış ve bu arada *birle* biçimini de incelemiştir: “-IA biçiminin çok eski olduğu açıktır: *birle* “ile beraber” biçiminin bir ürünü de zamirlerin ve iyelik biçimlerinin akkuzatif halini alan gerçek bir edattır. -IA Osmanlı Türkçesinde XVI. yüzyıla kadar pek üretkendi, daha sonra da yerini +IA-cA biçimi aldı” (Erdal 1991: 404). M. Erdal’ın karşılaştırma için andığı ET *tegirmile*, *üzele*, *basala*, *tünle*, *arala* vb. zarfları konumuz olan zarf kökenli *birle* edatının köken bilgisi bakımından çok değerlidir (Erdal 1991: 403-406).

H. Şirin de Kül Tigin yazıtını tahlil ederken *birle* son çekim edatına denk morfolojileri olan *arala*, *tañla*, *tirigle*, *tünle*, *yañla* zarflarını da anmış ve bu edatı Tulum (1993) ve Ercilasun (2008) tarafından dile getirilen enklitik (-IA) ile birleştirmiştir (Şirin 2015: 88).

Bu *birle* biçiminin kökeni konusunda araştırma literatüründe başlangıçtan beri değişik görüşler vardır:

J. Deny (1921) anıtsal Türkçe gramerinde belirlediği morfemlerin adını vermeden “Çağataycanın *bir-le-n* (*bi-le-n*) ve *bir-le* ilgiçleri Osmanlıcanın *i-le-n* ve *i-le* ilgiçleriyle aynı manadadır” demektedir (Deny 1941: § 877).

K. Grønbech (1936) Eski Türkçe *birle* edatının sayı adı *bir* ve *-la* ekinden meydana geldiğini belirtmiştir (bk. Grønbech 1995 § 26).

A. von Gabain (1941) tasarladığı *bir + i - l -* “birleşmek, bir olmak” fiil gövdesinin **birile* > *birle* “ile” zarf fiil biçimini göstermiştir (ETG § 276). Ancak A. von Gabain’in tasarladığı bu *biril-* “bir olmak” fiili Eski Türkçe anıtlarda görülmez (krş. Sevortyan 1978: 151).

R. R. Arat *Atabetü'l-Hakâyık* yayımının notlarında *birle* biçimindeki -la/ -le eklerinin kökeni belirlemenin zor olduğunu ifade ettikten sonra, Bang’ın *birle* < *bir-le* (*ile*) açıklamasını şimdilik kabul etmek gerektiğini, ancak *ile* biçiminin eski metinlerde kullanılmamasından ötürü kesin bir şey söylemenin de zor olduğunu vurgulamıştır (Arat 1951: 139-140).

C. Brockelmann (1954) *il-* fiilinden gelen *ile* zarf fiilinin ön sesteki ünlüsünü kaybederek *böyle*, *şöyle* sözlerinde olduğu gibi *tirikle*, *tañla*, *tünle*, *künle* biçimlerinin de oluştuğunu belirtmiştir (Brockelmann 1954: 182).

Batı Türkçesinin oluştuğu süreçte bu arkaik *bile* (< *birle*) edatının yerini Oğuz sahasında yaygın olan *ile* edatına bıraktığı anlaşılıyor. Ancak biz çağdaş Türkçede kullanıla gelen *bile* kuvvetlendirme edatının bununla eş sesli ayrı bir biçim olduğunu belirtmek istiyoruz. C. Brockelmann'ın Orta Asya İslami edebiyat dillerinin Doğu Türkçesi gramerinden (1954) beri *ile* edatıyla birlikte değerlendirilen *bile* biçiminin ses ve şekil olarak benzerliği ve anlam yakınlığı bu konuda görüş bildiren yazarları yanıltmış olmalıdır.

Nitekim A. N. Kononov da Türkiye Türkçesi gramerinde *ile* edatının örneklerini tahlil ederken *birlen* > *bilen* > *bile* > *ile* biçiminde bir fonetik değişim süreci tasarlamış ve baştaki /b/ ünsüzünün ortadan kalktığını belirtmiştir (Kononov 1956: § 666).

Bize göre bu *ile* edatının bulunmadığı Eski Türkçe örneklerinin *ile* edatıyla birleştirilmesi kabul edilemez; *ile* edatı ve ekleşmiş biçimleri (*atile* > **atula* > *atla*; **arabayile* > **arabayıla* > *arabayla* vb.) hep Batı Türkçesi ile sınırlıdır, Eski Türkçede *il-* “takılmak, ilişmek” (DLT 287) fiili bulunsa da bu devirde henüz *ile* edatından ve ondan ekleşen -*IA* ekinden söz edilemez.

M. Mansuroğlu da Türkçede cümle çeşitleri ve bağlayıcılarını kapsamlı biçimde incelerken (1955) ET *birle* bağlama edatını (< *bir ile*) yapısıyla gösterip tarihi ve çağdaş lehçelerdeki örneklerini vermiştir (Mansuroğlu 1955: 62).

M. Ergin Türk dil bilgisinde işlevini “dahi”nin daha kuvvetlisi olan bir bağlama ve kuvvetlendirme edatı” diye verdiği *bile* biçiminin kökenini de *bir* ve *ile*'nin birleşmesinden doğan *birle* vasıta edatı” olarak açıklamıştır (bk. Ergin 1983: § 628).

G. Clauson'un (1972) *birlen* biçiminin “bir olmak” anlamındaki *birle-* fiilinin isim biçiminden kısaltılmış olduğuna dair tahlili (EDPT 364) Eski Türkçe yazıtlar yoklandığında anılan *birle-* “bir olmak” fiili bulunmadığı için bu görüş kabul edilemez hâldedir.

T. Banguoğlu gramerinde birleşik isimlerin bir alt türü olarak belirttiği takı öbeği için *bir-ile* > *bile* örneğini göstermiş, dolayısıyla *bile* edatını birleşik isim olarak kabul etmiştir (Banguoğlu 1974: § 271).

N. Hacıeminoğlu “Türk Dilinde Edatlar” başlıklı geniş çaplı monografisinde *birle* ve ondan gelişen *bile* “ile, birlikte, beraber” edatları hakkında önceki görüşleri değerlendirip *bir+ile* yapısını izah etmiştir (Hacıeminoğlu 1974: 18; 22). Araştırma literatüründe C. Brockelmann'ın eserinden beri (1954) bilinen *bir + ile* kuruluşundaki *ile* edatının Eski Türkçe söz varlığında bulunmadığını (bk. EDPT: 126) ve ET *birle* > EAT *bile* edatını *ile* edatının ekleşmesiyle açıklamanın zor olduğunu burada tekrar etmek gerekir.

A. M. Şerbak'ın karşılaştırmalı gramer denemeleri dizisinde, Türkçe zarflar ve edatlar üzerine yazdığı eserinde (1987) tarihî yazı dilindeki *birlen* > *bilen* > *bile* edatının çağdaş Türk yazı dillerindeki bütün şekillerini vermektedir: Alt. *minañ*; Kzk., Kırg. *menen*; Kum. *bulan*; Bşk., Tat. *bëlen*; Trkm. *bilen*; Özb. *bilan*; Krç.-Blk. *bıla*; Kry. *bile*; Kklp. *menen*, *benen* vs. (Şerbak 1987: 80).

A. M. Şçerbak'ın A. G. Mogamedov'a atfen gösterdiği Kumukça *bulan* (< bu zamiri + *lan* birliktelik eki) açıklaması ise pek şüpheli bir etimolojidir. Tarihî *bilen* edatının Kumukçada ilk hecede yuvarlak ünlüye dönen ikincil biçiminin *bu* zamir köküyle birleştirilmesi bize göre anlamca imkânsızdır (Şçerbak 1987: 81).

E. V. Sevortyan Türk yazı dillerinin etimolojik sözlüğü içindeki *birlen* maddesinde literatürdeki bütün açıklamaları üç öbek altında toplamıştır:

- 1.) Sayı adı bir + la (+lan) zarf eki yapısındaki tahlil W. Radloff tarafından yapılmış ve daha sonra da V. Bang, K. Grønbech, G. Ramstedt tarafından da desteklenmiştir.
- 2.) A. von Gabain ise gramer yapısını belirtmeden ve sondaki -A ekini göstermeden *biril-* fiilinin türevi olarak vermiştir.
- 3.) N. Poppe, V. Kotviç ve M. Räsänen de *birlen* biçiminden *birle*'nin geldiğini; *-la* eki taşıyan isim kökenli fiilin bir *-len* ögesi oluşturduğunu tahlil ederler. N. Poppe sondaki *-n* morfeminin fiil ismi, V. Kotviç ise komitatif veya enstrumental olduğunu belirtir. (Sevortyan 1978: 150).

A. M. Şçerbak “*birlen* ~ *bilen* ~ *minen* ~ *inen* ~ *ilen* ~ *ile* son çekim edatından *-ben*, *-pen*, *-men*, *-nen*, *-len*, *-be*, *-pe*, *-ne*, *-le* ekleri türemiştir” derken işlevleri de ortak olan *birle* ve *ile* edatlarını âdeta fonetik bir türev gibi anmaktadır (Şçerbak 1994: 319).

Zafer Önler, “Türkçedeki -LA Zarf Eki” adlı çalışmasında, Eski Türkçe döneminden itibaren görülen +LA'yı zarf eki olarak tahlil etmiş ve bu ekin “ile” kelimesinden kaynaklanabileceği görüşüne karşı çıkmıştır (Önler 1992: 9-10).

M. Tulum “La/Le Ekine Dair” başlıklı yayınında *öyle*, *dünle*, *tañla* biçimindeki -LA ekinin *ile* edatından eski bir şekil olduğunu tespit etmektedir (Tulum 1993: 161-162).

K. Tiken “Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller” başlıklı monografisinde *birle* > *bile* yapısı hakkındaki görüşleri değerlendirip Batı Türkçesinin ilk devrine ait metinlerden taradığı örnekleri ayrıntısıyla tasnif etmiş ve şu hükmü vermiştir: “Bile’ye gelince, bu sahada önceleri edat, zarf ve üsteleme ilave ifadeli bağlaç olarak kullanılmış; sonra sadece beklenmezlikli /yetenmezlikli ilave ifadesiyle kullanılan bir bağlaç haline gelmiştir” (Tiken 2004:8). Yazar böylece *bile* çekim edatından anlam ve işlev bakımından bir genişlemeyle *bile* kuvvetlendirme edatının geliştiğini belirtmektedir.

M. Duman “Eski Türkiye Türkçesi Devresinde -LA Ekli Zarfların Kullanımı Üzerine” başlıklı makalesinde Eski Anadolu Türkçesinde *ile* edatının ekleştiği *-ile* / *-ila* > *-le* / *-la* biçimleriyle ET -LA ekli biçimleri anlam ve işlev bakımından tam olarak ayırmıştır. Konumuza dair değerlendirmesi ise şöyledir: “Örneklerden de görüleceği üzere ekin kullanım sahası oldukça sınırlıdır. Nitekim *bile* (<*bir+le*), *öğle* (<*öd+le*) gibi kelimelerde kalıntısı devam edegelen +LA, Eski Türkiye Türkçesi dışındaki devrelerde ve Batı Türkçesi dışındaki alanlarda belli kelimelerde kalıplaşmış (ölü) bir yapıym eki görüntüsündedir (Duman 2008: 346).

A. B. Ercilasun “La Enklitiği ve Türkçede Bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi” başlıklı yazısında bu morfem hakkında öne sürülen bütün görüşleri inceleyip genel dil biliminde *enklitik* hakkındaki bilgi ve teoriler üzerine odaklanırken ET *birle* yapısını da bu bağlamda değerlendirmiştir (Ercilasun 2008: 35-36).

Fevzi Ersoy Çuvaş Türkçesindeki +IA Eki Üzerine başlıklı makalesinde bu ek üzerine bütün literatürü değerlendirdikten sonra Çuvaşçadan fişlediği bütün +IA ekli kullanımları tahlil etmiştir (Ersoy 2013). Bunlar arasından vasıta, tarz, zaman, benzerlik bildiren zarf örneklerinin ET +IA ekinden geliştiği açıktır; *Kazahla* “Kazakça”, *Kumıkla* “Kumukça” gibi dil adlarındaki yapım ekinin de aynı morfeme dayanması Türk yazı dilleri içinde ilginç bir özelliktir (Ersoy 2013: 66-67).

Biz de ilkin “Edatlı İsim Çekimi” başlıklı makalemizde ET *birlen* şeklinin +IA vasıta ekinin donuklaştığı isim kökenli *birle* “birlikte” zarfı üzerinden (ayrıca +n vasıta eki kalıplaşmasıyla *bir + le + n*) edatlaştığını göstermeye çalışmıştık (bk. Öner 1999). Ardından ET *inim kül tigin birle sözleşdimiz* gibi kullanımlardaki *birle* biçiminin önce “bir yerde, ortaklaşa” zarf anlamıyla kalıplaştığını ve bu zarf üzerinden gramerleşip evrilerek eklenme yönüne girip “ile” anlamında edatlaştığını dile getirmiştik (Öner 2004a). Edatın yapısında kalıplaşan eklerin (+IA_n) çağdaş Doğu Türkçesinde sayı adlarından beraberlik zarfları yaptığını da E. N. Necip’in Yeni Uygurca sözlüğünden ekleyelim: YUyg. *ikkilen* “ikisi beraber”; *üçülen* “üçü beraber” *törtülen* “dördü beraber” (Necip 1995: 174; 444; 424).

3. Batı Türkçesinde *bile* ~ *ile* Çekim Edatları

Bu *bilen* edatı üzerine görüş bildiren yazarların Batı Türkçesi tarihî metinlerinde kaydedilen ve Anadolu ağızlarında da saklanan ve zaten anlamdaşı olan *ilen* edatını şekilce birleştirme gayretine burada dikkat çekmeliyiz: ET *il-* “takılmak, ilişmek” (bk. DLT 287) fiil kökenine dayanan *il-e* zarf fiili gramerleşip *ile* çekim edatına dönmüştür. Türkiye Türkçesinde artık arkaik ve diyalektal kalan *ilen* ise eski vasıta ekinin bu *ile* edatına bulaşmasıyla meydana gelmiş olmalıdır (ekleşmiş şekilleri *ile*: *-ila / -ile, -ula / -üle, -inan / -inen, -unan / -ünen*). Nitekim son çekim edatlarına ekleşme olgusu dolayısıyla eğildiğimizde +n vasıta ekinin donuklaştığı; ET *kipi* > *kibin* > Az. *kimin*, Çağ. *bigi* > *bigin* “gibi”; ET *ked* > *kedin* > *keyin, kiyin* “sonra”; ET *sayu* > *sayı* > *sayın* “her”; ET *teg* > *tegin* “kadar; gibi”; ET *tapa* > *taban* “doğru” edatlarını da bu bağlam içinde (*ile-n* > *ilen*) incelemiştik (Öner 1999: 16). Nitekim C. Brockelmann da 1954’te yazdığı Doğu Türkçesi gramerinde *ile, bile* ve *birle* biçimlerinin -n vasıta hâli ekini alabildiğini belirtmiştir (Brockelmann 1954: 183).

ET *birle* ve Oğuzca *ile* edatlarının “birlikte, beraber, ile” anlamları ve +n vasıta kalıplaşmasıyla denk olan *birlen* ~ *ilen* gibi ortak yönleri olsa da kökenleri şüphesiz farklıdır. Tarihî Türk yazı dilinde söz başında /b/ ünsüzünün *b* > *p* gibi sedasızlaşması veya genellikle nazal komşuluğunda *b* > *m* biçiminde nazalleşmesi iyi bilinen düzensiz ünsüz değişimleri arasındadır. Fakat sadece Oğuzca *ol-* fiilini ET *bol-* biçimiyle birleştirme gayreti dolayısıyla bazı yazarlarca anılan söz başı /b/ ünsüzünün zayıflaması veya düşmesi (*b* > \emptyset) bizim belgeleyebildiğimiz bir ses değişmesi değildir. Dolayısıyla yukarıda yanlış bir birleştirme olduğunu belirttiğimiz *birlen* ~ *ilen* denkliği veya *birlen* > *bilen* > *ilen* değişmesi ses bilgisi bakımından da imkânsızdır.

Z. Korkmaz, *ile* edatının kolaylıkla ekleştiğini ve bu arada bir görev aşınmasına da uğradığı için ekleşmiş olan bu edatın aynı görevdeki *birlikte* ve *beraber* edatlarından biri ile genişletildiğini belirtmektedir (Korkmaz 2009: 1070). Burada anılan *ile birlikte*

ve *ile beraber* kullanımlarının yanı sıra şimdi eskimiş olan başka bir kullanım biçimini de analiz:

Batı Türkçesinin ilk metinlerinde yer alan *ile bile* kullanımı da açıklamak istediğimiz *birle* > *bile* edatının “birlikte, beraber” anlamındaki Eski Türkçe zarfa dayandığını gösterir: “*Gel dur benim ile bile gidelim, varalım tefahhus idelim.* Ferecname XV yy.; *Sonra yine girdi bir çuval çıkardı, mezkûr kul ile bile aldık gittik.* Bursa Şer’iye Sicilleri, XV. yy.; *Gece ile başım altından kendi esbabım ile bile sirkat olundu.* Ankara Şer’iye Sicilleri XVI. yy.” (TS. I 550). Z. Korkmaz’ın belirttiği *ile birlikte* ve *ile beraber* kullanımları Eski Anadolu Türkçesinde tespit edilen bu *ile bile* “ile beraber” kullanımının daha yeni örnekleridir.

Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki *bile* “birlikte, beraber” zarfının +CA ekiyle genişlemiş *bilece* “beraber” biçimi de vardır: *Şeyh Edebalı kızın bilece getirip.* Tevarih-i Al-i Osman XV.yy.; *Ve giderken mezbur Nebi’ye haber dahi gönderdik, bilece gidelim dedik.* Ankara Şer’iye Sicilleri XVI. yy. (TS I: 552). Aynı +CA genişlemesinin +m iyelik ekli *bilemce* “yanımda, beraberimde” yapısına da yol açtığını görüyoruz: *Sizi bilemce tutsak iletirem* (TS I: 554-555).

EAT *bile* “beraber” zarfının *bile ko-* “bir arada bulundurmak”; *bile koş-* “eklemek, birleştirmek, arkadaş etmek”; *bile doğmuş* “yaşdaş, yaşıt” gibi birleşikleri ve *bilelik* “maiyet, beraberlik” gibi kavram adı olan kullanımları da vardır: *Bilelik câmundan içirdin şarap / Ne firak adın bilirdik ne hicap* (TS I 554). Bu *bile* zarfının *alt* ve *üst* gibi mekân zarfları gibi iyelik ve hâl ekleri de aldığını ekleyelim: *Bümyamin’i ilettiler saraya / Yusuf dahi turdu vardı bileye; biz varavuz Yusuf’un bilesine; yetmiş bin ferişte bilesinde avaz götürüp...* (TS I, 558-559)

Özellikle Eski Anadolu Türkçesindeki bu *ile bile* ve *bilece* zarf kullanımı örneklerine bakınca; Türkçe Sözlük’te örneklenen “*Bir damlası bile deniz hakkında bize ilmî bir fikir vermeye yetiştir*” cümlesindeki gibi *bile* bağlama ve kuvvetlendirme edatının, Eski Türkçe (*birle* >) *bile* veya Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki *bile* “ile, birlikte” edatından farklı olduğunu söylemek mümkündür.

4. Batı Türkçesinde Kuvvetlendirme Edatı *bile*

Batı Türkçesinin ilk yüzyıllarında bağlama edatı olarak kullanılan arkaik *bile* edatıyla eş sesli (*homonym*) olan *bile* edatı daima bağlama ve özellikle de kuvvetlendirme işlevinde olmuştur.

Z. Korkmaz “Türkçede oğ / ök Kuvvetlendirme (İntensivum) Edatı Üzerine” başlıklı makalesinde, türlü kuvvetlendirme işlevleri için Türkçede *tağı* (*dağı*, *dahi*, *daha*, *da*, *tagın*) *yme*, *tağı yme*, *oğ*, *ertiñgü*, *ayığ*, *idi*, *neñ*, *arıtı*, *iñgen*, *iğen*, *yine*, *pek*, *aslâ*, *hem ... hem*, *ne ...ne*, *bit*, *sun*, *munav* vb. kelimeler ile, *-ça* / *-çe*, *-kınyâ* / *-kinye*, (*-kına* / *-kine*, *-kıa* / *-kie*), *-rağ* / *-rek*, *-ma* / *-me*, *-gak* / *-gek* (*-kağ* / *-kek*) *-la* / *-le*, *-çı* / *-çi* gibi türlü ekler kullanıldığını tespit etmiştir (Korkmaz 1961: 13).

S. Çağatay “Kazan Lehçesinde Bazı Tekitler” başlıklı makalesinde edatların kuvvetlendirme işlevini şöyle belirtmektedir: “Umumi bir ad ile edat olarak bilinen kelimecikler, bazı cümlelerde tekit olarak kullanılırlar ve mânâyı bütünlemiş olurlar. Bu cümleler birçok hallerde tekit olmadan da anlaşılabilirler, fakat tekit edildikten sonra özel bir idiomatik incelik verilmiş olur” (Çağatay 1962: 103).

J. Deny, tavır zarfları arasında yer verdiği *bile* biçimini “herhangi bir işin beklenilmeyen bir genişlik ve yaygınlık aldığını ifade etmekte kullanılır” diye tanımlamıştır (Deny 1941: § 437). J. Deny’nin gramerini Fransızcadan çeviren A. U. Elöve’nin buradaki notu da çok ilgi çekici ve güzel bir dikkattir: “Bizce bu *bile* söylenişte bir olmakla beraber menşeleri itibarıyla de cümledeki mevki ve işlemleri itibarıyla de büsbütün ayrı iki kelimedir. Cümlede her kelimedenden sonra gelebilerek o kelimeye hususi bir ehemmiyet ve üstünlük veren *bile* kelimesi bizce eski Türkçenin *bil e* (= *bil ha*) suretindeki bir kalıntısıdır ki ikaz ve tenbih mânasıyla ufak bir mutarıza cümlesidir” (Deny 1941: 271).

M. Ergin, bağlama edatları arasında yer verdiği *bile* için şunları belirtmektedir: “Dahi’nin daha kuvvetlisi olan bir bağlama ve kuvvetlendirme edatıdır. Sonuna geldiği unsur daha önce gelen veya bahis konusu olan bir unsura bağlarken kuvvetle belirtir. Hem ismin hem fiilin sonuna gelebilir: bunu çocuk bile yapmaz, taşıtı bile misallerinde olduğu gibi. Bu edatın kuvvetlendirme fonksiyonu ön plandadır. Bağlama fonksiyonu bazan hiç görünmeyebilir ve edat yalnız belirtme fonksiyonu ile karşımıza çıkar” (Ergin 1983: § 628).

F. Zeynalov “Türk dillerinde kömekçi nitg hisseleri” başlıklı alanında öncü çalışmasında Azerbaycan Türkçesindeki *béle* edatını şöyle tanımlamaktadır: “Zamirlerden ayrılmış *béle* edatı Oguz grubu dillerde geniş şekilde kullanılır. Başka Türk dillerinde bağımsız anlamı olan *béle* zamiri kullanılsa da onun eş sesli dengi olan *béle* edatı kullanılmaz. Bu edat, daima ait olduğu söz ve söz öbeğinden sonra gelir, ait olduğu özelliği kuvvetlendirmeye bazen de nesneyi diğerlerinden ayırmaya hizmet eder” (Zeynalov 1971: 200).

T. Banguoğlu gramerinde “bağlam cümleleri” arasında “üsteleme cümlesi” diye bir alt tür belirlemiş ve “*Kızı everdik, torunumuz bile oldu*” diye örneklendirmiştir (Banguoğlu 1974: § 464).

N. Hacıeminoğlu Türkçe *bile* “dahi, hatta” sözünün kuvvetlendirme (*tekid*) edatı olarak kullanıldığını ve daima anlamını kuvvetlendirdiği sözden sonra geldiğini belirtmiş, kökenine dair bir tespit de bulunmamıştır (Hacıeminoğlu 1974: 219).

Z. Korkmaz da *bile* bağlacının *da*’dan ve *dahi*’den daha güçlü bir pekiştirme işlevi olduğunu ancak bağlama işlevinin daha zayıf kaldığını belirtmektedir (Korkmaz 2009: § 854.3).

T. Gülensoy da Köken Bilgisi Sözlüğünde *bile* “bile” sözünü (= OT. *bile* ~ *birle* (DLT); *birle* (353 kez), *bile* (264 kez) (KB) < *bir+il-e*) biçiminde gösterip yukarıda anılan *bile* < *birle* “birlikte, ile, beraber” edatıyla birleştirmiştir (Gülensoy 2007:144).

Eski Türkçede bağımsız ve asli bir *bile* “dahi” kuvvetlendirme edatının var olmadığını ancak *birle* > *bile* gelişmesiyle “birlikte, beraber, ile” anlamında ikincil bir çekim edatı bulunduğunu görüyoruz (krş. EDPT: 332; DTS: 98). Bugün Türkiye Türkçesinde artık hiç kalmayan bu *bile* “birlikte, beraber, ile” çekim edatının Batı Türkçesinin ilk yüzyıllarında arkaik bir yapı olarak kullanıldığını ve dilde daha yeni bir edat olan *ile* biçimine yerini bırakarak ortadan kalktığını yukarıda gördük.

Eski Türkçe yadigarlarında çoğunlukla kökenleri birer zarf fiile dayanan (*azu*, *artukı*, *biriki*, *takı*, *udu*, *ulayu*, *yeme*) bağlama edatları vardır (Tekin 1968: § 3.261). Bunlardan *takı* zarfının erkenden edatlaşmış “dahi” anlamında kuvvetlendirme edatı olarak kullanılmaya başlandığı anlaşılıyor (DTS 536).

A. Temir, Eski Türkçedeki bağlaçları bütün kullanımlarıyla incelediği geniş kapsamlı iki makale yayımlamıştır. Burada anılan *inçip* “ancak” < **inç-* “böyle yapmak” biçimi (bk. Temir 1956b: 250-251) hakkında J. R. Hamilton’un tasarlanan bu fiil metinlerde geçmediği için *inçe erip* “ve / ama şöyle ki, ve / ama, zira” biçiminde açıklaması -*p* bitişli bir zarf fiilin edatlaşması bağlamında da değerlidir (Hamilton 1998: 75, XV.1). Burada karmaşık düşüncenin ve birleşik cümlelerin geliştiği Eski Uygurcada sayısı artan bağlaçların yüksek bir kullanım sıklığına ulaştığını da vurgulamak gerekir: Sadece *Altun Yaruk* metninde 233 kez geçen *inçip* biçiminin (bk. Kaya 1994: 507-508) J. R. Hamilton’un birleştirmesinde olduğu gibi ses ve biçim olarak yıpranıp kaynaşması (*inçe erip* > *inçip*) yönündeki etimolojisi bizce de uygundur.

Eski Türkçede konumuz olan *bile* “dahi” kuvvetlendirme edati henüz gelişmemişken *taki* “dahi” biçiminin kullanımı yaygındır. Nitekim tarihî Doğu Türkçesi ve Kuzey Türkçesi ile onların mirasçısı olan çağdaş Türk yazı dilleri ve lehçelerindeki kullanım sıklığı da bu eski biçimin fonetik türevleri hâlinededir: Kzk., Nog, Kkalp., Başk., Tat. *tagı* ; Kırg. *dagı*; TT. *dahi, daha* (bk. Sevortyan 1980: 122).

Eski Türkçede *bile* “bilerek” zarf fiilinin dengi olarak *bilü* “bilerek” biçimi yaygındır:

AY *mini yme bilü yarlıkasunlar* (133-11); *kentü tükel bilü yarlıkayur siz* (539-22) (Kaya 1994: 415).

KB 5635 *yidi arzu ni’met özüm uğlayu / tirildim hem ud teg bilü bilmeyü* “Ben, öküç gibi heves ve nimet yedim/ bilerek bilmeyerek bir öküç gibi yaşadım” (Arat 2006: 938-939).

Eski Anadolu Türkçesi atlarından *Marzubanname Tercümesi* (Korkmaz 1973: 316), *Hurşidnâme* (Ayan 1979: 437), Şeyhi’nin *Hüsrev ü Şirîn*’i (Timurtaş 1980: 201) Erzurumlu Darîr’in *Kıssa-i Yusuf*’u (Karahan 1994: 334), *Süheyl ü Nevbahar* (Cin 2012: 461) gibi mesnevilerin metinlerinde de (XIV. yüzyıl) *bile* edati daima “birlikte, beraber” anlamında kullanılmıştır, *bile* “dahi, hatta” biçimi henüz gelişmemiştir.

Bu metinlerde *bil-* “bilmek” fiilinin -A istek çekimli ekiyle oluşan 3. şahıstaki *bile* “bilsin, bilmeli” yüklemine, Eski Türkçeden kalan *bile* (< *birle*) edatıyla eş sesliliğinin okuyucular ve naşirler için ciddi bir zorluk oluşturduğunu belirtelim.

Batı Türkçesinde izini sürdüğümüz *bile* “dahi, hatta” bağlama edatının ilk kullanımlarının ancak XVI. yüzyılda geliştiğini görebiliyoruz; örnek olarak “Bâki Divanı”nı inceleyelim:

Seyr-i gülşende ne hâsıl bile yâr olmayıcak / Şâh-ı gülden ne biter tâze bahâr olmayıcak. Bu beyitte *bile* zarf kullanımıyla *bile yar olmayıcak* “...birlikte yar olmayınca” diyen şairin aşağıda kaydedilen örnekleri artık Türkiye Türkçesindeki “dahi, hatta” anlamının ve kullanımının aynıdır:

Asitanı pâkine muhtâc muhtlak has u ’âm / Yaluñuz kullar degül tahtında sultânlar bile. (Öztürk, 2007: 78).

İnkisâr-ı bal ile zehr-i gam itse telh-kâm / Şehd şîrîn itmez ağzın ’âşukuñ sükker bile. (Öztürk, 2007: 28)

Tâb-ı dilden ahger-i sûzâna döndi gözlerüm / Bu meseldür kim yanar huşküñ yanınca ter bile. (Öztürk, 2007: 35)

Neşâti’nin (XVII. yy.) çok meşhur *bile* redifli gazelinden:

Gittin ammâ ki kodun hasret ile câmi bile / İstemem sensiz olan sohbet-i yarânı bile (krş. Hacıeminoğlu 1974: 219).

Nedim Divanından (XVIII yy.): *Nâzenînim görse işven bezm-i meyde cûş edüp / Hâletinden raksa başlar sâgar-ı sahbâ bile* (Macit, 2012: 193).

5. Çekim Edatı *bile* # Kuvvetlendirme Edatı *bile* (Morfolojik Farklar)

Çekim edatı *birle* > *bile* biçiminin Eski Türkçeden beri eklemlediği isimler hep eksiz haldedir:

ET *Erdemlig kişi ertini birle tüz erür; ečki sütü birle yunsar* (EDPT 364)

EAT *Hakkın emri bile ferman irişdi* (TS I, 552)

Zamirlerde ise yaygın olarak ilgi hâli ekiyle bağlandığı gözlenir:

ET *Ol menig birle oğ atışdı* “O benimle ok atmakta yarıştı” (DLT 158)

EAT *Kanı ol safâlu demler ki seniñ bile geçürdik* (Ahmed-i Dai, bk. Tiken 2004: 10)

Çekim edatı *birle* > *bile* biçiminin zamirlere ilgi hâliyle bağlanmasına bakarak zamirlerdeki morfolojisinin de yalın hâl (*nominatif*) değil eksiz ilgi hâli olduğunu kabul edebiliriz (krş. *Türkçe için fakat bizim için, onun için* vb.).

Kuvvetlendirme edatı *bile* ise isimlere eksiz bağlandığı gibi zamirlere de eksiz bağlanmaktadır: *Çocuk bile anlardı; o bile gelirdi* vb. Her ikisi de cümlede özne olan bu isim ve zamir örneğinden başka kullanımlara da bakalım:

Nesneyi kuvvetlendirme- *O parasını bile ödemiş; sizi bile unutmuş* vb.

Yer tamlayıcısını kuvvetlendirme- *Dağlara bile tırmanır; sokakta bile görülmez; ağaçlardan bile toplarız* vb.

Zarfı kuvvetlendirme- *Öğrenci çalışarak bile başaramamış; yükseklerde yazın bile serindir; akşamdan sonra bile giderdiniz* vb.

Yüklemi kuvvetlendirme ve bağlama- *Gitti bile* (“hatta, üstelik”); *gece gündüz çalışsak bile o kadar kazanamayız* (“dahi, da /de”) vb.

Türkçede *bile* kuvvetlendirme edatının önündeki isimlerle veya zamirlerle diğer kuvvetlendirme edatları olan *da / de, dahi* gibi herhangi bir hal eki istemeden eklemlediğini görüyoruz; oysa çekim edatı olan arkaik *bile* Batı Türkçesinin başlangıcından XVI. yüzyıla kadar görüldüğü devir boyunca metinlerde eksiz ilgi hâlinde isim (*Hakkın emri bile ferman irişti*) ve ilgi ekli zamir morfolojisi ile görülmektedir. Buna göre Batı Türkçesine kadar gelen arkaik çekim edatı *bile*’nin isteminin ilgi hâli olduğunu oysa kuvvetlendirme edatlarının bir isteminin bulunmadığını vurgulamalıyız.

6. Çekim Edatı *bile* # Kuvvetlendirme Edatı *bile* (Semantik Farklar)

Çekim edatı olarak gelişen *birle* > *bile* ve çağdaş Türk yazı dillerindeki *bilen* > Bşk., Tat. *bëlen*, Kzk. *menen*, *bile* > Krç. *bıla* vb. öncelikle zarf kökenindeki “beraber, birlikte” anlamını hiç yitirmemiş buradan gelişen *bile* şekli daima “ile” edatına denk anlamıyla bir çekim edatı olarak kullanılmıştır.

Bağlama ve kuvvetlendirme edatı *bile* “dahi, hatta” ise Eski Türkçede yoktur ve sonra da dil tarihinde sadece Batı Türkçesinin geliştiği alanda görülür ve çekim edatı olan *birle* > *bile* “ile” biçiminden çok daha yenidir. Yukarıda Eski Türkçenin ilk metinlerinden beri tanıklandığını gördüğümüz *birle* (VIII. yy.) > *bile* (XI. yy) son çekim edatından en az beş asır sonra kullanıldığı gözlenen *bile* “dahi, hatta” (XVI. yy.) bağlama edatı, gramerdeki görevi itibarıyla bir çekimlenmeye girmez, kısacası hiç çekim edatı olarak kullanılmaz. Buna ilave olarak belirtelim ki diğer kuvvetlendirme edatları olan *da / de* ve *dahi* anlam ve köken bakımından hiç çekim edatı olarak kullanılmamıştır; dolayısıyla *bile* çekim edatının çağlar içinde *bile* kuvvetlendirme edatı olarak işlev kazanması da bizce uygun bir semantik gelişme gibi görülmektedir.

7. Köken Bilgisi ve Sonuç

Burada eş sesli fakat farklı sentaks görevleri olan iki edat olarak ayrımlarını vurgulamak istediğimiz Batı Türkçesine kadar gelen arkaik *bile* “ile, beraber” son çekim edatı ve *bile* “dahi, hatta” kuvvetlendirme edatının ikisi de etimolojik olarak birer zarfın edatlaşması ile meydana gelmiştir:

Çekim Edatı *birle* > *bile* :

1. Aşama- ET *birle* “*bir yerde, bir anda” (< *bir-le*; ET *bir* isminin +IA vasıta hâli; krş. *tañla* “sabahleyin”, *tünle* “geceleyin”).

[Çekim edatı *birle* biçiminin kökenindeki ET *bir* isminin sayı adı olmadığını da burada belirtmeliyiz; *Drevnetyurkskiy slovar*’ bir maddesinde (Örn. Tonyukuk Yazıtı: *üç körüg kişi kelti sabı bir*) anılan “aynı” anlamı konumuz olan *birle* “birlikte, beraber” edatına esas olmuştur (DTS 101); krş TT. *Ne bilsinler ki onlar bence birdir elem, haz.* (Türkçe Sözlük 2010: 347)].

2. Aşama- *birle* “birlikte” (ET +IA vasıta hâli ekinin taşlaşmasıyla *birle* “birlikte” zarfı krş. *birge* “birlikte”).

3. Aşama- isim kökenli *birle* “beraber” zarfının bağlı morfem hâlinde evrimleşip son çekim edatı olması *birle* “ile” [ET *üçün, kibi, kidin, soñra* vb. isim kökenli zarfları da bağlı morfem halinde eklenme yönüne dönüp gramerce evrimleşmiş ve Türkçe çekim edatları arasına katılmıştır].

Bağlama ve Kuvvetlendirme Edatı *bile* : 1. Aşama – ET *bil-* “bilmek” –A zarf fiil biçimi > *bile* “bilerek, bilip, bilinçli olarak, kasten” (Örn..) 2. Aşama- BT *bile* “dahi, hatta” kuvvetlendirme edatı (Osm. *Asıtanı pâkine muhtâc muñlak ħas u ‘âm / Yaluñuz kıllar degül tahtında sulñânlar bile*; TT *Dostlarını bile çağırmamış* vb.). Nitekim Türkçe bir diğer kuvvetlendirme edatı olan *dahi* biçimi de (ET *tağ-* “takmak, bağlamak” *tağ* > EAT *dağ* > Osm. *dahi*) fiil kökenli bir zarf fiilin edatlaşması ile oluşmuştur.

Genel Türkçede *birle* > *bile* “birlikte; ile” ve türevleri çekim edatı olarak Batı Türkçesi dışında hemen hemen her alanda yaygın olarak kullanılmaktadır (Altay., Hak. *minañ*, Bşk. *mënen*, Kry., Tuv. *bile*, Krç.-Blk. *bıla*, Kkalp., Kırg. *menen*, Kmk. *bulan*, Şor. *bıla*, Tat. *bëlen*, Trkm. *bilen*, bk. Şerbak 1987: 80). Eski Türkçeden

itibaren bütün Türk dili alanında dil yadigârlarında tanıklanan *birle* > *bile* “birlikte; ile” edatının çağdaş dil alanındaki bu yaygınlığı da onun alıntı olmayan ve Eski Türkçeye ait bir söz varlığı olduğu gösterir. Oysa *bil-e* > *bile* “dahi” kuvvetlendirme edatı Batı Türkçesinde de sınırlıdır (krş. Az. *bêle* “dahi, hatta” ADİL -I 2006: 255). Bu yayılımdaki sınırlılığının Eski Türkçede bulunmayan sadece XVI. yüzyıldan beri tanıklanan kullanımı da Türk dili için genel değil bölgesel özellik ve kullanımdaki bir sınırlılık olarak kabul edilebilir.

Genel Türk dili alanında vasıta (*instrumental*) veya birliktelik (*comitative*) işlevli bu *birle* > *bile* “ile, beraber” çekim edatının hiç kuvvetlendirme edatı olarak (*bağlam, bağlaç*) evrimleşmediğine de dikkat çekmeliyiz.

Sonuç olarak, çekim edatı *bile* (< ET *birle*) biçimiyle kuvvetlendirme edatı *bile* (< *bil-e*) yukarıda ele alındığı üzere kökenleri, söz dizimindeki morfolojileri ve anlamları bakımından farklı olan eş sesli edatlar olarak kabul edilmelidir.

Kaynakça ve Kısaltmalar

- ADİL (2006). *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, Dört Cildde, Bakı: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası
- ARAT, Reşit Rahmeti (1951). *Atabetü'l-Hakayık*, İstanbul: Ateş Basımevi.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2005). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalıcı.
- AYAN, H. (1979). *Şeyhoğlu Mustafa Hurşid-nâme* (Hurşid ü Ferahsâd) İnceleme-Metin-Sözlük-Konu Dizini, Erzurum: Atatürk Üniversitesi yay. 502.
- AY bk. Kaya (1994).
- BANGUOĞLU, Tahsin (1974). *Türkçenin Grameri*, İstanbul: Baha Matbaası.
- BROCKELMANN, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens*. Leiden: E. J. Brill.
- CİN, Ali (2012). *Mesud bin Ahmed Süheyl ü Nev-bahar (Kenzü'l-Bedâyi') İnceleme- Metin – Dizin*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- ÇAĞATAY, Saadet (1962). “Kazan Lehçesinde Bazı Tekitler”, *Németh Armağanı* (Haz. J. Eckmann, A. S. Levend, M. Mansuroğlu) Ankara: TDK 191, 103-110.
- DENY, Jean (1941). *Türk Dili Grameri, Osmanlı Lehçesi*. (Terc. A. U. Elöve) İstanbul: Maarif Matbaası.
- DLT KÂŞGARLI, M. (2005). *Divanü Lugâti't-Türk* (Çeviri, Uyarlama, Düzenleme: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser) İstanbul: Kabalıcı.
- DTS *Drevnetyurkskiy slovar'* (1969). Red. V. M. Nadelyaev - D. M. Nasilov - E. R. Tenişev - A. M. Şçerbak) Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- DUMAN, Musa (2008). “Eski Türkiye Türkçesi Devresinde –IA Ekli Zarfların Kullanımı Üzerine”, *Turkish Studies* Volume 3/3 Spring 2008, 345-355.
- DURMAZ, Canan (2008). *Yunus Emre Divanı'nda ve Risaletü'n-Nushiyye'de Kelime Grupları ve Söz Varlığı*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2008). “La Enklitiği ve Türkçede Bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi. *Dil Araştırmaları*, Sayı: 2, 35-56.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. Vol. 1-2, Wiesbaden: Harrassowitz.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden: Brill.

- EDPT CLAUSON, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- ERGİN, Muharrem (1963). *Dede Korkut Kitabı II İndeks* – Gramer, Ankara: TDK 219.
- ERGİN, Muharrem (1983). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi.
- ERSOY, Feyzi (2013). “Çuvaş Türkçesindeki +IA Eki Üzerine”, *Dil Araştırmaları Sayı: 13 Güz 2013*, 57-71.
- ETG GABAIN, A. von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK 332.
- GRØNBECH, K. (1995). *Türkçenin Yapısı* (Çev. M. Akalın) Ankara: TDK 609.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: TDK 911.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1974). *Türk Dilinde Edatlar*, 2. Baskı, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- HAMILTON, J. R. (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (Çev. V. Köken) Ankara: TDK 682.
- KARAAĞAÇ, Günay (2009). Edat Üzerine Düşünceler. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 157-169.
- KARAHAN, Leyla (1994). *Erzurumlu Darîr Kıssa-i Yusuf*, Ankara: TDK 564.
- KARATAŞ, M. (2005). *Fuzûlî'nin Türkçe Divanının Söz Varlığı*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 987 s.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: TDK 607.
- KB (1979) *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce) İstanbul
- KONONOV, A. N. (1956). *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*. Moskva - Leningrad: Nauka.
- KORKMAZ, Zeynep (1961). *Türkçede ok / ök Kuvvetlendirme (İntensivum) Edatı Üzerine*. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten 1961, 13-29.
- KORKMAZ, Zeynep (1973). *Sadru'd-din Şeyhoğlu Marzubân-nâme Tercümesi, İnceleme – Metin – Sözlük – Tıpkıbasım*. Ankara: DTFC yay. 219.
- KORKMAZ, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri, Şekil Bilgisi*, 3. Baskı, Ankara: TDK 827.
- LI, Y. S. (2004). *Türk Dillerinde Sontakılar*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 40.
- MACİT, Muhsin (2012). *Nedim Divanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 3371, 348.
- MANSUROĞLU, M. (1955). Türkçede Cümle Çeşitleri ve Bağlayıcıları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1955*, 59-72.
- NECİP, E. N. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çev. İ. Kurban) Ankara: TDK 615.
- ÖNER, Mustafa (1999). Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi. *Türk Dili*, Sayı 565, Ocak-1999, 10-18.
- ÖNER, Mustafa (2003). Edatların “Karşılaştırma” ve “Sınırlandırma” Bağlantıları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten 1999 / I-II*, 147-157.
- ÖNER, Mustafa (2004a). Türkçe Söz Diziminde Eklenme Yönündeki Yapılar Üzerine. *Zeynep Korkmaz Armağanı*, TDK. Yay, Ankara, 283-289.
- ÖNER, Mustafa (2004b). Türkçede -Ilg > -II Ekli Niteleme Sözcüklerinin Edatlaşması” *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I-II*, 20-26 Eylül 2004, Ankara: TDK 855, 2239-2251.
- ÖNLER, Zafer (1996). “Türkçede -IA Zarf Eki”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992*, Ankara: TDK 632, 9-15.
- ÖZMEN, Mehmet (2001). *Ahmed-i Dai Divanı*, 2 Cilt, Ankara: TDK 775.
- ÖZTÜRK, F. (2007). *Bakî Divanı Sözlüğü (Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. XXII+ 1248.

- SEVORTYAN, E. V. (1978). *Etimolojişeskiy slovar 'tyurkskih yazıkov, Obşçetyurkskih i mejtyurkskih osnovı na bukvu "B"*. Moskva: İzdatel'stvo Nauka.
- SEVORTYAN, E. V. (1980). *Etimolojişeskiy slovar 'tyurkskih yazıkov, Obşçetyurkskih i mejtyurkskih osnovı na bukvı "V", "G", i "D"*. Moskva: İzdatel'stvo Nauka.
- ŞÇERBAK, A. M. (1987). *Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov (Nareçie, slujebnye çasti reçi, izobrazitel'nyaya slova)*, Leningrad: İzd. Nauka.
- ŞÇERBAK, A. M. (1994). "Türkçe Morfoloji Tarihini İnceleme Meselesine Dair", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1989, 317-321.
- ŞİRİN, Hatice (2015). *Kül Tigin Yazıtı, Notlar*. İstanbul: "Bilge Kültür ve Sanat"
- TEKİN Talat (1968) *A Grammar of Orkhon Turkic*. Indiana University, Bloomington.
- TEMİR, Ahmet (1956a). Die Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alt-Türkischen –I. *Oriens*, Vol. 9, No. 1, 41-85.
- TEMİR, Ahmet (1956b), Die Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alt-Türkischen –II. *Oriens*, Vol. 9, No. 2, 233-280.
- TİKEN, Kâmil (2004), *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar ve Zarf - Fiiller*, Ankara: TDK 837, XX + 177.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1980). *Şeyhi ve Hüsrev ü Şîrin'i, İnceleme – Metin*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay. No. 2670.
- TS *Tarama Sözlüğü* I, A-B Ankara, 1963, TDK 212.
- TT *Türkçe Sözlük* (Haz. Ş. H. Akalın vd.) 11. Baskı, 2011, Ankara: TDK 549.
- TULUM, Mertol (1993). -La/-Le Ekine Dair. *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt XXVI, İstanbul, 157-164.
- ZEYNALOV, F. R. (1971). *Türk dillerinde kömekçi nitg hisseleri (Oguz grubu dilleri esasında)* Bakı: Maarif Neşriyatı.

DİLİN KÖKENİ ARAYIŞLARI 3: HAYVAN İLETİŞİMİ-I

The Search for the Origin of Language 3: Animal Communication-I

Caner KERİMOĞLU*

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 23-56

Öz: Bu çalışma daha önce yayımladığım Dilin Kökeni Arayışları başlıklı çalışmalarımın devamı niteliğindedir ve çalışmanın merkezinde hayvan iletişimi yer almaktadır. Dilin kökeni bilim dünyasında merak uyandıran konulardan biridir. Pek çok bilim dalı bu konuyu araştırmaktadır. Dilin kökeni araştırmalarında hayvan iletişimi özellikle ön-dil (proto-language) kavramıyla birlikte ele alınır. İnsan dilinin bugünkü hâlini almadan önceki biçimini açıklarken hayvan iletişiminin bazı yönlerine değinilir. Hayvan iletişimi dilin evriminin aşamalarını gösterirken bir veri olarak kullanılır. Hayvanların iletişim özellikleri bazı yönleriyle dikkat çekicidir. Bu iletişim becerilerinin nasıl ele alınması gerektiği tartışmalara da yol açmıştır. Bazı bilim insanları hayvan dili terimini kullanırken bazı bilim insanları hayvan iletişimine dil denemeyeceğini savunmaktadır. Bu çalışmada hayvan iletişimi literatürü değerlendirilmekte ve hayvan iletişiminin dilin kökeni tartışmalarıyla ilgisi ele alınmaktadır. Makalenin ilk bölümünde hayvanların bilişsel kapasiteleri üzerinde durulmaktadır. Kendini tanıma, alet kullanma gibi bilişsel özellikler hayvan türlerindeki görünüşleri üzerinden değerlendirilmektedir. Sonraki bölümde hayvanlarla ilgili iletişim çalışmaları ele alınmaktadır. Hayvan iletişimi incelemelerinde öne çıkan araştırmacılar ve hayvan türleri incelemeleri değerlendirilmektedir. Hayvanların türdeşlerine bilgi aktarırken hangi yolları kullandıkları da ele alınan bir başka konudur. Çalışmada hayvan dünyasında kokudan dansa kadar pek çok bilgi aktarma biçimi üzerinde durulmaktadır. Son bölümde ise hayvan çalışmalarını merkeze alarak ileri sürülen dilin kökeni hipotezleri tanıtılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dilin kökeni, dilin evrimi, hayvan iletişimi

Abstract: This paper is the continuation of my previously published studies under the title of “The Search for the Origin of Language” and animal communication is at the center of this study. The origin of the language is one of the curious topics in the world of science. Many scientists are investigating this issue. In the research on the origin of the language, animal communication is handled especially in its relation to the the concept of proto-language. Some aspects of animal communication are addressed in order to explain the form of the human language before it has taken its present form. Animal communication is used as a demonstration of the stages of the language evolution. The communication characteristics of animals are remarkable in some respects. There is an ongoing debate as how these communication skills should be addressed. While some scientists use the term “animal language”, some scientists argue that animal communication is not a “language”. In this study, the animal communication literature is evaluated and the animal communication topics are discussed with respect

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi AD., İzmir/TÜRKİYE, canerkerimoglu@yahoo.com. Gönderim Tarihi: 02.09.2018 / Kabul Tarihi: 21.10.2018

to the origin of language. In the first part of the article, cognitive capacities of animals are emphasized. Cognitive properties such as self-recognition and instrument use are evaluated based on their appearance in animal species. In the next section, animal communication studies are discussed. In animal communication studies, prominent researchers and animal species are evaluated. The ways in which animals communicate is also mentioned. In this section of the paper, several types of information transfer (from scent to dance) used in the animal world are presented. In the last part, the language origin hypotheses which take animal studies to the center are introduced.

Keywords: Origin of language, evolution of language, animal communication

Giriş

Dilin kökeni konusunda daha önce yaptığım iki çalışmanın devamı niteliğindeki bu incelemede insan dili ve diğer canlıların iletişim biçimleri arasında bir bağ kurulup kurulamayacağını ele alacağım (Önceki iki çalışma için bk. Kerimoğlu 2016, 2017). “Dilin kökleri ile hayvan iletişimi arasında nasıl bir ilişki var ki?” diye düşünülebilir. Önce bunu açıklamam gerekiyor. İnsan dilinin köklerini araştırırken öne çıkan en büyük zorluk karşılaştırma imkânının olmamasıdır. Çünkü insan dili aşağıda da değineceğim özelliklerinden ötürü “biricik”tir. İnsan dilini karşılaştırabileceğimiz başka bir “dilin” yokluğu, önemli bir bilimsel araçtan bizi mahrum bırakıyor. Oysa biyolojide türler arası karşılaştırmalar üzerinden Evrim Teorisi kurulmuştur. Dilin köklerini araştıran bilim insanları hayvanların iletişimlerini -her ne kadar insan dili gibi bir dil geliştirmemiş olsalar da- önemserler. Çünkü biyolojik olarak ortak atayı paylaştığımız türlerin iletişim kapasiteleri dilimizin gelişimi konusunda bir ipucu taşıyabilir. Bazı bilim insanlarının ileri sürdüğü üzere insan dilini hazırlayan, hayvan iletişiminden insan diline geçişte bir köprü gibi iş gören bir ön-dilin (proto-language) varlığı tartışması için bugünkü hayvan iletişimi önemlidir. Söz konusu varsayım bilim insanlarını hayvanların iletişim biçimlerini incelemeye yöneltmiştir. Bu yazıda hayvan iletişimi incelemelerinin tarihçesini ve insan dilinin kökeni araştırmalarına katkısını ele alacağım. Son yıllarda bilim dünyasında hayvan iletişimi ve insan dili arasında karşılaştırma yapan ve bu iki alandaki literatürü özetleyen pek çok yayın yapılmışsa da (Birkaç örnek için bk. Gibson 2013, Pepperberg 2016, Birchenall 2016) Türkçede en azından bu türden bir özetlemeyi içeren bilimsel bir yazıya rastlamadım. Çalışma Türkiye’de yapılabilecek incelemeler için bir tür giriş olmayı da hedeflemektedir.

Hayvanların birbirlerine bilgi aktardıkları konusunda hiçbir şüphe yoktur. Ancak bilgi aktarırken kullandıkları araca dil deme konusunda farklı görüşler vardır. Örneğin Thomas Sebeok hayvan iletişimi için dil terimini kullanmayı doğru bulmaz. Bu görüş hayvanların dillerinden değil, bilişsel özelliklerinin sınırlılığı ölçüsünde iletişim biçimlerinin varlığından söz edilebileceğini savunur. Çünkü “dil” diyebilmek için gerekli özellikler hayvan iletişiminde yoktur. İnsan iletişimine dil diyebilmemizi sağlayan “çizgisellik, soyutluk, özyineleme” gibi bazı özellikleri vardır. Bu özellikler hayvan iletişimi için de geçerli olsaydı bir hayvan dilinden söz etmek mümkün olurdu. Karşı görüşteki bilim insanları ise hayvan dili terimini kullanmakta sakınca görmez.

Bu çalışmada hayvan iletişimi terimini kullanmayı tercih ettim. Dilin -en azından şimdiki bilgilerimize göre- insanlara özgü bir araç olduğu düşüncesi bunda etkili oldu

fakat aşağıda da göreceğiniz üzere bunun aksini savunanların da makul dayanakları vardır. Bu tercihimin mutlak bir doğru olmadığını da belirtmek isterim.

Hayvanların bilişsel kapasiteleri

Hayvanların bilişsel özellikleriyle ilgili insanların merakı çok eskilere uzanır. Makale sonundaki hayvan iletişimi kronolojisinde buna dair pek çok veri bulunabilir. Dil dışındaki diğer bilişsel özellikler (öğrenme, hafıza, kendini tanıma vb.) ile ilgili olarak hayvan incelemeleri bize ne sunmaktadır? Bu soru önemlidir çünkü bilişsel özellikler ve iletişim becerileri arasındaki ilişki dilin evriminde hayati bir yere sahiptir (Reboul 2017). Şimdi bu soruya cevap arayalım.

Hayvanların bilişsel özellikleri denince 20. yüzyılın başında yaşanan ünlü bir olay akla gelir. Literatürde sık tekrar edilen “Akıllı Hans Etkisi” ifadesi bu olaya dayanır (Fitch 2010: 143). Bir at yetiştiricisi ve lise matematik öğretmeni olan Wilhelm von Osten, Akıllı Hans adını verdiği atıyla Almanya’da gösteriler yapmaya başladı. Akıllı Hans, Almanca sorulan soruları anlıyor ve toynağını yere vurarak toplama, çıkarma, bölme gibi matematiksel işlemleri, günün saatlerini söyleyebiliyordu. Alman Eğitim Bakanlığı durumu soruşturması için sirk eğitmenleri, veterinerler, öğretmenler ve psikologlardan oluşan bir komisyon kurdu. Bu komisyon 1904 yılında hile olmadığı sonucuna vardı. Ancak bu sonuçla tatmin olmayan bakanlık, psikolog Oskar Pfungst’a yeni bir inceleme görevi verdi. Pfungst 1911’deki yayınıyla Hans’ın bir matematikçi değil, iyi bir insan davranışları gözlemcisi olduğunu kanıtlamayı başardı. Hans yalnızca iki duruma bağlı olarak soruları doğru yanıtlayabiliyordu: Soruyu soran yanıtı bildiğinde ve Hans soruyu soranı görebildiğinde. Akıllı Hans, soru soranların hareketlerindeki değişimlere göre cevap veriyordu. Diyelim ki 8+8 kaç yapar diye soran bir kişi Hans toynaklarıyla saymaya başladığında ve 16’ya geldiğinde heyecanla mimik ve jestlerinde bir değişikliğe gidiyorsa Hans o sayıda kalıyordu. Yani Hans aritmetikte değil, insan davranışlarını gözlemlenmede uzmanlaşmıştı. “Akıllı Hans” hem hayvanların sosyal algısının keskinliğini hem de insanların ipucu vermeyi başaramadığını göstermiştir.

Bu olay 20. yüzyılın başında tekil bir olay olarak kaldı. Öğrenme gibi bilişsel özelliklerin insanlara özgü olduğu 1950’lere kadar hâkim görüştü. Pavlov, Skinner gibi isimlerin yaklaşımları popülerdi. Lloyd Morgan’ın “bir hayvanın davranışları basit kavramlarla yorumlanabiliyorsa, karmaşık psikolojik terimlerle yorumlanmaması gerektiği” şeklindeki kanonu da hayvan bilişi incelemelerini basitleştirmiştir¹. Ancak yarım yüzyıl sonra hayvan bilişi incelemeleri çok popüler bir alana dönüştü. Özellikle 1960 ve 1970’lerde yaşanan büyük “bilişsel devrim”, bilişle ilgili çalışmaların çıkış gibi artmasını sağladı. Chomsky’nin İçsel Dilbilgisi modeli ile Skinner’in *tabula rasa* anlayışı arasındaki çarpışma araştırmaları hızlandırdı. Pek çok laboratuvar da bilişsel incelemeler başlatıldı. Eğer Chomsky haklıysa insan dışı hiçbir varlıkta dil olamazdı, eğer Skinner haklıysa insan dışı canlılar da dil öğrenebilir ve onlarda da dil gelişebilirdi. Bu yoğun araştırmalar sonunda 1973 nobel tıp ödülünü psikoloji alanında çalışan üç etolog (von Frisch, Lorenz, Tinbergen) kazandı. Bilişsel özelliklerin canlılardaki

1 <http://www.psikolojisozlugu.com/lloyd-morgans-canon-lloyd-morgan-kanonu>

görünümü ve evrimi konularında çalışan genç bir araştırmacı nesli doğdu. Bugün bu alan popülerliğini korumaktadır.

Bu çalışmanın merkezinde yer alan dil de insanın bilişsel kapasitesinin bir sonucudur. Hayvanların bilişsel kapasiteleri dil gibi karmaşık bir olguyu ortaya çıkarabilmek için yeterli mi veya dilin hangi yönleri için yeterli? Darwin'in de üzerinde durduğu, insanların bilişsel özelliklerinin hangileri hayvanlarda var, paylaştığımız bilişsel özellikler neler? Buna benzer soruları ele alan hayvan bilişi (animal cognition), bugün biyologlar arasında popüler olmuş, konuyla ilgili de pek çok eser yayımlanmıştır (bk. Mellgren 1983, Roitblat vd. 1984, Macintosh 1994, Bekoff-Jamieson 1996, Vaclair 1996, Tomasello - Call 1997, Balda vd. 1998, Bekoff-Allen-Burghardt 2002, Fountain vd. 2002, Rogers-Kaplan 2004, Wasserman-Zentall 2009, Lonsdorf vd. 2010, Shettleworth 2010, Varner 2012, Andrews 2014. Türkçede ise Ayşe Öber'in hayvan davranışlarıyla ilgili kitabı ve Frans de Waal'den son yıllarda yapılan çeviriler ilk başvuru kaynakları arasında sayılabilir: bk. Öber 2007, de Waal 2013, de Waal 2014a, de Waal 2014b, de Waal 2017a, de Waal 2017b)

Darwin acı ve zevk, üzüntü ve mutluluk gibi temel duygular ile merak, dikkat ve belleği ortak özellikler olarak kabul eder. Darwin'den bağımsız ve eş zamanlı olarak Evrim Teorisini savunan ünlü biyolog Wallace, evrimin insan biyolojisinin fiziksel yönlerini açıklayabileceğini ancak insanı hayvanlardan ayıran zihinsel özellikleri açıklayamayacağını ileri sürüyordu. Darwin fiziksel özellikler gibi bilişsel özelliklerde de sürekliliği savunuyordu (bk. Darwin 1871, Wallace 1905). Darwin hayvanlardaki alet kullanımı üzerinden aklı yorumlar; ayrıca öz bilinç, dil, güzellik duygusu ve Tanrı inancı kavramlarıyla da insan ve hayvanlar arasında bir değerlendirme yapar.

Fitch (2010) psikologların Darwin'in yaklaşımına yetişmelerinin uzun yıllar aldığı ifade eder. Gerçekten de 1960 sonrasına kadar "Hayvanların düşünceleri, duyguları, farkındalıkları var mıdır?" sorusu çok çalışılmamıştır. Fitch'e göre (2010) bu soruyla ilgili araştırmalar için etolog Donald Griffin'in *The Question of Animal Awareness* "Hayvan Farkındalığı Sorusu" (1976) adlı kitabı dönüm noktasıdır. Ancak bu kitap öncesinde de özellikle 1960 sonrasında bu sorudan yola çıkan incelemelerin arttığını görmek mümkündür.

Şimdi dilin evrimiyle ilişkilendirilebilecek bazı bilişsel özellikler ve bunların hayvanlardaki görünümüne bir göz atalım. Burada belirli özellikler üzerinde duracağım ama bunlar dışında da pek çok özellik ile ilgili önemli bilimsel sonuçlar vardır, bu sonuçlar için yukarıda hayvan bilişi ile ilgili paragrafta verdiğim kaynaklara bakılabilir.

Kendini tanıma: Kendini bir birey olarak fark etme, kendi varlığının farkına varma insanın temel bilişsel özelliklerindedir. Bilinç denilen olgunun en önemli göstergelerinden biridir. İnsanlarda 2 yaş civarında bu farkındalık oluşmaya başlar. Uzun yıllar bu özelliğin insana özgü olduğu düşünülmüştür. Ancak Gordon Gallup tarafından 1970'lerde geliştirilen ayna testi sayesinde başka türlerde de kendini tanıma özelliğinin olduğu görülmüştür (Bu testin sağlıklı bir test olmadığını iddia edenler de vardır, örneğin bk. Andrews 2014: 70). Bu teste bir hayvanın bir bölgesi farklı renkle boyanmaktadır. Küçük bir leke şeklinde olan bu bölge hayvanın genelde eliyle ulaşabileceği bir yerdedir. Boyama işleminden sonra hayvana ayna tutulmaktadır. Pek

çok hayvan aynadaki yansımasını görünce korkmuş, ani tepkiler vermiştir. Ancak bir süre sonra özellikle primatların aynadaki hayvanın kendileri olduğunu fark ettiği görülmüştür. Çünkü vücutlarındaki boyanmış leke ile aynaya bakarak oynamaya başlamışlardır. Ayna testi öz-bilinç dediğimiz olgunun kanıtlanması konusunda en yaygın testtir. İnsanlarda, 1,5-2 yaş civarındaki bebeklerin aynadaki görüntülerine tepki verdikleri tespit edilmiştir (Gallup-Anderson-Shillito 2002: 328). İnsan dışında, şempanze, bonobo, orangutan, asya fil, balina, yunus, Avrasya saksaganı (pica pica) türlerinin bu testi geçtiği kaydedilmiştir. Avrasya saksaganı bu testi geçen tek memeli olmayan türdür².

Alet kullanma: Bir aracı belli bir amaç için kullanmak önemli bir bilişsel özelliği ortaya koyar. Alet kullanımı yirminci yüzyıla dek insan olmanın en önemli belirtilerinden biri olarak kabul ediliyordu. Ancak alet kullanımının insana özgü olmadığını 20. yüzyıldaki çalışmalar kanıtlamıştır (Sanz-Call-Boesch 2013). İnsan dışında alet kullandığı rapor edilen ilk tür şempanzelerdir. Aşağıda üzerinde ayrıntılı bir şekilde duracağım Jane Goodall vahşi şempanzelerin alet kullandığını kayıt altına aldıktan sonra insanın bu alandaki “biricikliği” geride kalmış oldu. Şempanzelerle ilgili son şaşırtıcı tespit alet kullanımının yavrulara öğretilmesini içeren kayıtlar olmuştur. Bu, alet kullanımının nesilden nesile aktarılabilmesini göstermektedir.³ Su içmek için yaprakları kullanma, kabuklu meyveler için taş kullanma, böcek yuvalarına uzun çubuklar sokarak avlanma gibi alet kullanımı örnekleri rapor edilmiştir. Özellikle çubuk kullanımı alet üretimi için de örnek verilebilir. Çünkü çubuklar yuvanın derinliğine göre dizayn edilmektedir. Alet üretimi konusunda şempanzelerin en önemli rakibi Yeni Kaledonya kargasıdır. Bu kargalar vahşi doğada bitkileri kullanarak yarık açıp böcek yemek için testereye benzer aletler yapabilirler. Hatta bu kargaların laboratuvar ortamında uzakta bulunan bir yemek kovasının kulbunu tutabilmek için telden bir çengel yaptığı videoya kaydedilmiştir⁴. Alet kullanımıyla ilgili 2017’de kayıt altına alınan bir başka ilginç örnek Kakadu adı verilen Avusturalya tepeli papağanlarının müzik yapmak için alet kullanmasıdır. Kuşların metronoma benzer bir şekilde ritim için dalları kullandığı görülür.⁵

Alet yapmanın dil ile ilişkisine gelince dilin özellikle de sözdiziminin hiyerarşik yapısı konusu öne çıkar. Sözdizimi katmanlı bir yapıya sahiptir. Alet yapımı da bu yönüyle hiyerarşik ve katmanlıdır. Bu tür yapıları oluşturabilecek bir zihinsel alt yapı olması gerekir. Bir hedef için hazırlanmış bir araç üretmek hafızayı gerekli kılar. Hayvan önce belli bir hedef belirler. Diyelim ki bu, delikteki bir böcek olsun. Bu böceği hedef olarak zihninde tutabilecek hafızası olması gerekir. Daha sonra deliğin özelliğine göre bir çubuk tasarlaması gerekir. Yani ilk hedeften sonra o hedefe ulaştıracak başka bir alt-hedefe yönelecektir. Bu durumda karmaşık bir hedefler hiyerarşisine girmiş olur. Hayvanlardaki alet kullanımı bulgularına dayanarak Fitch (2010), dil olmadan da canlılarda karmaşık

2 <http://www.animalcognition.org/2015/04/15/list-of-animals-that-have-passed-the-mirror-test/>

3 Konuyla ilgili video ve bilgilere şu sayfalardan ulaşılabilir:

<http://www.sciencealert.com/for-the-first-time-scientists-have-filmed-chimpanzees-teaching-their-young-to-use-tools>
<http://evrimagaci.org/photo/tr/sempanzeler-yavrularina-alet-kullanmayi-ogretebilmektedir>

4 Bu kuşların alet yapımı ve kullanımı ile ilgili videoları şu sayfadan ulaşılabilir: https://www.youtube.com/results?search_query=new+caledonian+crows+make+and+use+tools

5 <http://www.sciencemag.org/video/cockatoos-use-tools-make-music>

hiyerarşinin bulunabileceğini ve şempanzelerle son ortak atamızda bu özelliğin olduğunu savunur. Dil ve alet kullanımı arasında başka ilgiler kurmak da mümkündür. Alet kullanımının bu amaç-araç ilişkisi bir tür şart ilişkisi olarak da ele alınabilir. Bu da zihinsel olarak “Şunu yaparsam şuna ulaşırım.” türünden bir ilişkinin kurulabildiğini gösterir ki bu da dildeki şart cümlesinin dizilimidir. Zihindeki bu ilişkinin varlığı dilin varlığı için temel olabilir ancak tek başına da yeterli değildir. Alet kullanımından yola çıkarak bilim insanları bu türden çıkarımlarda bulunurlar (Alet kullanımıyla ilgili bulguları aşağıda sunulan sayfalardaki videolardan incelemek mümkündür.⁶)

Öğrenme: Bilincin önemli yönlerinden biri de öğrenmedir. Bilgiyi sonraki nesillere aktarmanın da en önemli yoludur. Hayvanlarda çok çeşitli öğrenme türleri vardır: Alışkanlık, klasik şartlanma, işletici şartlanma, sınama-yanılma, içyüzüyle, basımlama (Öber 2007). Ancak hayvanlarda kabaca iki tür öğrenme veya iki tür bilgi edinme yolundan söz edilebilir. Bunlar içgüdü ve düşünceye dayalı zekâ olarak iki ayrı bölümde değerlendirile gelen bilgi kaynaklarıdır⁷. Birisi çevre şartlarından kaynaklanan öğrenmelerdir. Bir hayvan daha önce yaklaştığında kendisine acı veren bir nesneye tekrar yaklaşmaması gerektiğini öğrenir. Çevreden kendisinin gerçekleştirdiği bir bilgi edinme biçimidir. İkincisi ise genetik yolla aktarılan içsel bilgidir. Deniz kaplumbağaları doğar doğmaz denize yönelirler. Bu bilgi nesiller boyu aktarılmıştır. Bu iki bilgi edinme türünden özellikle birincisi ile ilgili çalışmalar dil incelemelerinde daha çok önemsenir. Bir hayvana dil öğretilip öğretilmeyeceği merak konularından biri olmuştur. Bu çalışmalarla ilgili ayrıntılı bilgiyi aşağıda vereceğim. Dil dışındaki öğrenmeler de öğrenme becerisi için önemli ve değerlidir. Bir hayvanın yeni bir durumla karşılaştığında ne yaptığı, bunu sonraki davranışlarına aktarıp aktarmadığı, üyesi olduğu toplumla paylaşım paylaşmadığı vb. konular araştırılmıştır. Bu araştırmalarda da hayvanların öğrenme konusunda dikkate değer veriler sunduğu gözlenmiştir. Örneğin kır köpekleri vahşi doğada kendilerinden büyük bir canlı yaklaştığında alarm çağrısıyla türdeşlerini yuvalarına gönderirler. Fakat kolonileri insanların yoğun olduğu bir kasabanın yakınındaysa her insan gördüklerinde bu çağrıyı yapmazlar. Çünkü alışmışlardır ve insanları her gördüklerinde alarm davranışını sergilemeleri çok fazla enerji kaybına yol açacaktır. Alışmaya dayalı bu öğrenme enerji tasarrufu sağlar. Hayvanların gözlem yoluyla kapı açmayı öğrendikleri, taklit ederek yeni öğrenmeleri edindikleri bilinmektedir. Çoğu hayvanın yavrusuna avlanmayı öğrettiği gözlemlenir. Bunlar öğrenmenin hayvanlarda yaygın bir temeli olduğunu ortaya koyar.

Hafıza - “Epizodik hafıza”: Hafıza bilginin işlenmesi, kaydedilmesi ve geri getirilmesi ile ilgili bir beyin yetisidir. Hafızanın farklı türleri vardır: duyuşal, kısa süreli ve uzun süreli. Duyuşal hafıza saniyelik verilerden oluşur. Bir gün içinde belki yüzlerce kişiyi görürüz ama birkaçını hatırlarız. O yüzler birkaç saniyeliğine hafızada yer tutar. Daha önemli görülen veriler ise kısa süreli hafızaya işlenir ki bu da dakikalarla sınırlıdır. Daha kalıcı olan ise uzun süreli hafızadır. Buraya işlenen bilgi daha sonra geri getirilmek üzere depolanır. Uzun süreli hafızanın varlığı dil için temel teşkil eden öğelerdendir. Hayvan iletişimi incelemelerinde bu uzun süreli hafızanın varlığına odaklanılmıştır.

6 https://www.youtube.com/results?search_query=tool+using+animals
https://www.youtube.com/results?search_query=hayvanlarda+alet+kullanma

7 Bu konuyla ilgili temel bilgileri içeren güzel bir yazı için bk.
<http://evrimagaci.org/article/tr/hayvan-davranislarinin-temeli-icguduler-dusunsel-algisal-zeka-ve-cok-daha-fazlasi>

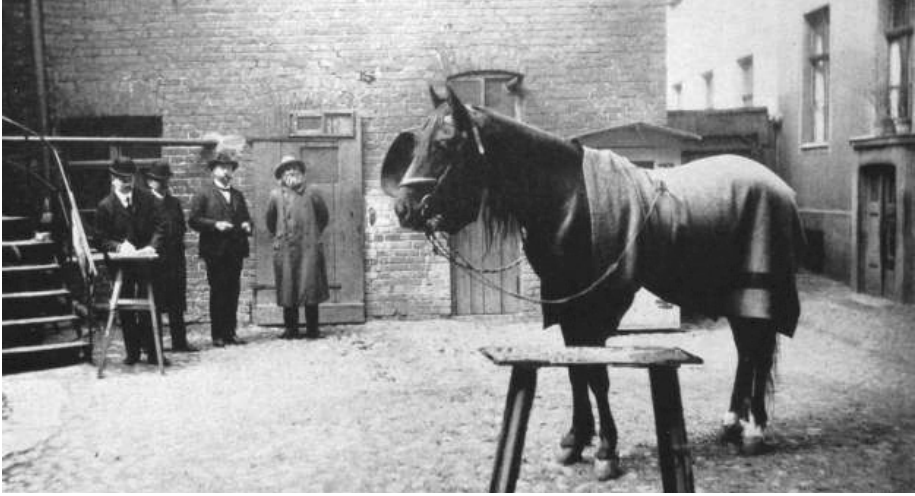
Epizodik hafıza ve semantik hafıza gibi alt bölümleri olan uzun süreli hafızanın hayvanlarda da olduğunu ortaya koyan çalışmalar vardır. Daha önce deneyimlediğimiz bir durumla yeniden karşılaştığımızda ilk deneyimimizdeki veriyi bize sunan epizodik hafıza sayesinde zihinsel olarak zamanda yolculuk yaparız. Daha önceki kokuları, görüntüleri, sesleri şimdiki zaman getirir ve geleceğe taşıırız. Endel Tulving, Michael Corballis gibi isimler hayvanlarda epizodik hafıza sisteminin eksik olduğunu iddia etseler de (Andrews 2014: 75) pek çok hayvan türünde epizodik hafızaya yakın bir hafıza türünün bulunduğu yönünde raporlar vardır (bk. Clayton vd. 2001, Clayton-Bussey-Dickenson 2003, Raby-Clayton 2012, Templer-Hampton 2013). Özellikle Nicola S. Clayton ve Anthony Dickinson tarafından yapılan bir dizi inceleme farklı hayvan türlerinde insandaki epizodik hafızanın hayvanlardaki biçimi olan bir hafıza türünün (Yazarlar buna *episodic-like memory* adını verirler) varlığını ortaya koyar. Çalışmalarında kargaların daha önce sakladıkları yiyecekleri nereye ve ne zaman sakladıkları bilgisini daha sonra geri getirebildiklerini ve geçmişteki bir deneyimi şimdiye taşıyabildiklerini göstermiştir. Kargalar yiyecekleri ne zaman ve nereye sakladıklarını hatırlayarak belli bir sırayla yemektir.⁸ Hayvanlardaki epizodik hafıza konusunda daha fazla araştırma ve kanıt da ihtiyaç duyulduğunu belirtmek gerekir (Raby-Clayton 2012).

Kavramlar ve kategorizasyon: Kavramlar dünyayı anlamamıza yarayan araçlardır ve bir tür bölme ve seçme bilgisini içerir. Belirli özellikleri taşıyanları diğerlerinden ayırırız ve benzerleri bir arada toplarız. “Renk” dediğimizde zihnimizde uyananlar ile “biçim” dediğimizde uyananlar farklıdır. Uzun yıllar kavram ve kategori kavramları yalnızca insanlarla ilişkilendirilmişti. Ama bugün bunun pek de öyle olmadığını biliyoruz. Kavram öğrenmenin insan dışı canlılarda da olduğunu gösteren pek çok çalışma yayımlanmıştır (Son yayınlardan biri bk. Zentall vd. 2008). Hayvanların kategorizasyon yeteneğine sahip oldukları laboratuvar gözlemlerinde olduğu gibi doğal yaşam koşullarında da gözlenir. Hayvanlar arası ilişkilerde bunu görmek mümkündür. Bir geyik her hayvan için aynı tepkiyi vermez. Aslan gördüğünde gösterdiği davranış Zebra gördüğünde gösterdiği davranıştan farklıdır. Bu hayvanları sınıflara ayırdığını gösterir. Laboratuvar çalışmalarında ise daha farklı yöntemler kullanılmıştır. Örneğin güvercinlerden bilgisayar monitörü yardımıyla çeşitli kavramları sınıflaması istenmiş ve bunda başarılı oldukları tespit edilmiştir (Herrnstein-Loveland 1964).

Matematiksel işlemler: Hayvanlarda matematik dendiğinde ilk akla gelen olay yukarıda anlattığım Akıllı Hans olayıdır. Bu olay sonrasında hayvanlardaki matematiksel işlemlere yönelik pek çok deney yapılmıştır. I. Pepperberg’in papağanı Alex’in sayı sayma konusunda büyük bir yeteneğe sahip olduğunu aşağıdaki başlıkta ve verdiğim video bağlantılarında görebilirsiniz. Üçü geçen sayıların tanınmasında vahşi hayvanlar başarılı olmasalar da tutsak hayvanlar belli bir eğitimden sonra üçten büyük sayılarda da başarılı olabilmektedir. Balıklardan primatlara kadar çok farklı hayvanlar üzerinde yapılan çalışmalar hayvanlarda belli düzeyde matematiksel becerilerin bulunduğunu ortaya koymuştur (Andrews 2014: 93). Bazı bilim adamları hayvanlarda da içsel bir sayı sayma yetisinin olduğunu iddia ederler.⁹

8 Farklı türlerdeki bu incelemelerle ilgili ayrıntılı bilgi ve görseller için wikipedia’nın *Episodic-like memory* maddesine bakılabilir.

9 <https://www.scientificamerican.com/article/how-animals-have-the-ability-to-count/>
<http://www.bbc.com/earth/story/20150826-the-animals-that-can-count>

Akıllı Hans

Planlama: Hafıza bölümünde hayvanların geçmişe ilişkin olayları hatırlayabildiğine dair önemli veriler olduğunu gördük. Planlama ise geleceğe dair tasarımları içerir. T. Suddendorf, M. Corballis gibi isimler “zihinsel zaman yolculuğu” (mental time travel) adını verdikleri bu özelliğin insanlara özgü olduğunu Bischof-Köhler hipotezine atıfta bulunarak iddia ederler (Suddendorf-Corballis 1997). Bischof-Köhler hipotezi, ihtiyaçların yerine getirilmesi açısından hayvanların şimdi ile sınırlı olduğunu ve hâlihazırda yaşanmayan gelecekteki bir ihtiyacı planlayamayacağını öne sürer. Ancak kuşlar ve primatlardan gösterilen bazı davranışlar bu hipotezi doğrulamaz (Feeney-Roberts 2012). Özellikle yiyecek istifi yapma hayvanlardaki planlama yetisi için sık atıf yapılan bir eylemdir. Bu hipotezi test etmenin bir yolu, önceden besleme yöntemidir, çünkü ön-besleme, beslenen yiyecek türünün doyumuna neden olur. Bu şekilde mevcut durumda doyum olan bir hayvanın gelecekte aç kalabileceğini düşünüp ona göre bir eylemde bulunup bulunmayacağını gözlemlemek hayvanlardaki planlama için iyi bir yöntem olarak kabul edilir (Feeney-Roberts 2012). Yemek istifi yapma tipleri farklı türlerin zaman ve ihtiyaca göre ortaya çıkmaktadır. Bazı türler sıcak aylarda istif yaparken bazı türler soğuk aylarda yaparlar. Bu, geleceğe dair planlama yapabildiklerini gösterir.

Hile yapma: Hayvanlar arasında da hileye başvuran türler olduğu gözlenmiştir. Çok farklı şekillerde açıklansa da (Ghoul-Griffin-West 2013) hile, yalan, kandırma, aldatma gibi “yanlış bilgi verme, alıcıyı doğru olmayan bir biçimde yönlendirme” temelli davranışların özel önem atfedilen bir bilişsel özelliği gösterdiği kabulü yaygındır. İletişimin bilgi verme, işbirliği yapma doğasının yanında bu tür işbirliğini “bozan” bir nitelik için kullanılması başlı başına merak konusu olmuştur. Çünkü teoride mantıklı gelen bir durum gerçekte karşımıza öyle çıkmaz. Ne demek istiyorum, biraz açayım. Doğru bilgi aktarmak yani işbirliği ile yanlış bilgi aktarmak yani aldatmayı “avantajlar” bakımından teorik bir şekilde karşılaştırdığımızda aldatmanın daha yaygın olması beklenir. Çünkü işbirliğinde grubu oluşturan diğer bireyler için bir bilgi

verirsiniz ve bundan hemen size doğrudan bir geri dönüş olmayabilir ya da çok az olur. Oysa aldatma sonucunda grubu başka bir yere yönlendirirseniz ava doğrudan siz sahip olabilirsiniz. Buna göre seçilimin aldatmadan yana gerçekleşmesi beklenirdi ancak doğada, bunun tam tersine, işbirliğinin yaygın olduğunu görürüz. Bunun en makul açıklaması bilgi veren ve bilgi alanın ortak hedefler için çalışması ve bu ortak hedeflerle daha çok avantaj elde etmesidir (Fitch 2010). Yani işbirliğinin getirdiği toplam avantaj, hile ve aldatmanın sağladığından fazladır. Topluluk içinde hile yapanların avantajları ceza sistemiyle yok edilirse hile davranışının seçiliminin de azaldığı, ancak aldatma davranışının getirdiği avantaj fazlaysa işbirliği yapmanın evrimsel olarak “stabil” olmadığı son yıllarda kabul gören teoridir (Riehl-Frederickson 2016:9). Ancak başta da belirttiğim gibi hile, teori ve pratiğin her durumda çakışmadığı; paradoksların sık görüldüğü (Ceza arttığı için mi işbirliği yaygınlaşıyor yoksa işbirliği arttığı için mi ceza yaygınlaşıyor vb.) bir konudur.

Buraya kadar bazı bilişsel özellikleri hatırlamış olduk. Hayvanlardaki bu özellikler konusunda da tartışmalar vardır. Özellikle davranışçılar bunları başlarda “bilişsel” özellikler olarak kabul etmemiş, uyarıcı-tepki mekanizmasıyla basit bir şekilde açıklamışlardır. Ancak Fitch (2010:153) hayvanlardaki benzer özelliklerin sayısı arttıkça psikolojide hayvanların temel kavramsal yeteneklerinin olduğu kabulünün yaygınlaştığını belirtir. Gerçekten de literatüre baktığımızda meselenin davranışçıların açıkladığı kadar “basit” olmadığını görürsünüz. Şimdi doğrudan hayvan iletişimi ile ilgili verilere bakabiliriz.

Hayvan iletişimi ile ilgili ilk çalışmalar ve dilin kökeni problemi

1960'lara kadar psikoloji ve antropoloji metinlerinde Kartezyen (Dekartçı) görüşün egemen olduğu görülür. Buna göre, alet yapımı, sembol kullanımı, kültür ve dil ancak insan türünün özelliği olabilir. İnsanın yüksek entelektüel kapasitesi konusunda hiçbir şüphe yoktur. Ancak 1960 sonrasında hayvanlar ile ilgili çalışma yürüten bilim insanlarından ilginç raporlar gelmeye başlamıştır.

Goodall (1963) alet kullanan şempanzelerin varlığını ortaya koyarken Gardner-Gardner (1969) ünlü şempanzeleri *Washoe*'nin Amerikan İşaret Dili sembollerini kullanabildiğini kaydetti. Bu haberler sonrasında aşağıda ele alacağımız pek çok çalışma başlatıldı. Papağan ve kuyruksuz maymunları konu alan Premack (1977), Rumbaugh (1977), Patterson (1978), Terrace (1979), Pepperberg (1981), Miles (1990) ikinci grubu oluşturan çalışmalardır. Artık insan ve hayvan iletişimleri arasında keskin sınırlar çizen Kartezyen anlayış sarsılmıştı ve hayvanlardaki iletişim biçimlerini Darwinist bir anlayışla yorumlayan yeni bir araştırmacı nesli doğmuştu. Bu araştırmacı grubuna göre hayvan iletişimini farklı bir türün iletişimi olarak değil, insanın evrimindeki bir aşama gibi ele almak gerekir. Kuyruksuz maymunlar ile ilgili bu çalışmalar dilin evrimi tartışmalarının da yeniden canlanmasını sağladı. Lancaster (1968), Hewes (1973), Harnad vd. (1976), de Grolier (1983) gibi dilin kökenini ele alan ilk çalışmalar primatolog, antropolog ve psikologlar tarafından yapılmıştır ve bu çalışmalarda yapısal dilbilim bilgisi çok azdır. Bu ilk çalışmaların temelini evrim ve hayvan davranışı uzmanlıkları oluşturuyordu. Dilbilimciler ve primatologların böyle bir konuda birlikte çalışmaları beklenir ancak hayvanların bilişsel özelliklerinden insan diline giden yolların incelenmesi konusunda

bu iki grup uzun bir süre birbirinden uzak durmuştur (Gibson 2013: 205). Dilin evrimi ile ilgili son yayınlara bakıldığında artık böyle bir uzaklığın kalmadığı, antropologlardan primatologlara, bilgisayar bilimcilerden dilbilimcilere kadar pek çok sahadan bilim insanının birlikte çalıştığı görülür (bk. Botha-Knight 2009a, 2009b, Botha-Everaert 2013, Tallerman-Gibson 2012, Christiansen-Chater 2016, Berwick-Chomsky 2016). Oxford Üniversitesi Yayınevi tarafından 2016'da yayımlanmaya başlanan *Journal of Language Evolution* "Dilin Evrimi Dergisi" adlı dergi de (bk. <https://academic.oup.com/jole>), iki yılda bir yapılan (ilki 1996 Edinburgh) *EvoLang* (Evolution of Language "Dilin Evrimi") konferansları da disiplinler arası nitelikleriyle dikkat çeker (Konferanslarda sunulan bildiriler için bk. <http://www.evolang.org/>). Bu konferans serisine olan ilgi de bize dilin kökeni konusunda araştırmacıların bakışını sunabilir. İlk kongre olan Edinburgh'a M. Studdert-Kennedy, C. Knight, J. Hurford, J. Aitchison, I. Ulbaek, J. L. Dessalles, P. MacNeilage, F. Newmeyer, R. Berwick, D. Bickerton, S. Kirby gibi isimlerin yer aldığı 20 civarında bilim insanı katılmıştır (İlk Evolang bildirileri için bk. Hurford-Studdert-Kennedy-Knight 1998). Ancak 2016'da New Orleans'ta (ABD), 2018'de Torun'da (Polonya) yapılan son kongrelere farklı alanlardan gelen bilim insanlarınca sunulan 200'e yaklaşan bildiriyle yoğun bir katılım olmuştur (Bu kongrelerin bildirileri için bk. <http://evolang.org/neworleans/toc/toc.html>, <http://evolang.org/torun/proceedings/schedule.html>).

Bugün hayvanların iletişim biçimlerinin incelenmesi dilin kökeni arayışlarındaki üç tartışmada önem kazanmaktadır:

- Köken olarak dile benzer ilk iletişim sese dayalı mıydı, yoksa hareketlere (jest ve mimikler vb.) dayalı mıydı?
- Dil yetisini ortaya çıkaran bilişsel ve nörolojik özellikler insana özgü müdür?
- Hayvan ve insan iletişimi arasındaki fark türden kaynaklanan bir fark mıdır, yoksa iletişimin gelişme derecesine dayanan bir fark mıdır? (Gibson 2013: 206).

İşte bugünkü hayvan iletişimi incelemeleri bu soruların aydınlatılmasında önemli bir yere sahiptir. Evrimsel bakış açısına göre dil de belirli bir evrim çizgisini takip eder. İnsan dili de belli aşamaları geçerek bu noktaya ulaşmıştır. O hâlde insan dilinin geçirdiği aşamaları bulmak için diğer canlıların iletişim biçimleri karşılaştırmalı olarak incelenebilir, gibi bir yaklaşım tartışılmaktadır. Burada evrimsel olarak insana en yakın türler (özellikle primatlar) üzerindeki incelemeler öne çıkar; ancak kuşlar, deniz memelileri, fareler gibi canlılar da incelenmektedir. Bazı primatolog ve dilbilimciler insan dışı primatların dili olmadığını ama insan dilinin ilk biçimi diyebileceğimiz bir ön-dil (proto-language) kapasitesine sahip olabilecekleri konusunda görüş bildirmektedirler (Gibson 2012). Bu bakımdan c maddesindeki derece tartışması hayati bir öneme sahiptir. Çünkü a ve b maddelerindeki sorular biraz da bu soruya bağlı olarak araştırılmaktadır. Bir grup, insan ve hayvanların iletişim biçimlerinin tamamen farklı olduğunu, çünkü insanın farklı bir tür olduğunu savunur. Karşı grup ise insanın biyolojik özelliklerinin (omurga, beyin, göz vb.) evrimsel aşamaları nasıl ortak atalar yoluyla bulunabiliyorsa insan dilinin evrimi de diğer canlıların iletişim biçimleriyle karşılaştırılarak ortak bir ön-dile kadar götürülebilir görüşünü savunur. İşte insan dili ve hayvan iletişiminin bir zamanlar ortak bir ön-dilden (proto-language) evrim yoluyla bugünkü biçimini aldığı görüşü hayvan iletişimi incelemelerini

tetikleyen motivasyon kaynaklarından biridir. Bunu Türkolojiden bildiğimiz Altayistik tartışmasına benzetebiliriz. Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca ortak bir ata dil olan Ana Altaycadan kopup evrimsel bir çizgiden geçerek mi bugünkü hâlini almıştır; yoksa Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzca birbirinden bağımsız farklı diller (c'deki tartışmadaki terimle “farklı türler”) midir? Ortak ata olan Ana Altayca görüşünü kuvvetlendirmek için nasıl Moğolca, Türkçe ve Mançu-Tunguzca arasında ortaklıklar (temel sözcükler, ekler, zamirler vb.) belirlenmeye çalışılıyorsa insan ve hayvan iletişimi arasında da bu türden ortaklıklar (sözdizimi, özyineleme, ses veya işaret taklidi, vokal öğrenme vb.) belirlenmeye ve bunların evrimsel çizgideki yerleri bulunmaya çalışılır. Hayvan iletişiminden insan iletişimine geçişte “köprü” arayışı için hayvan türleri incelemeleri önemlidir. Şimdi günümüzdeki tür çalışmalarında gelinen noktaları görelim.

Hayvan türlerine göre yapılmış dil ile ilgili spesifik çalışmalar

Bu bölümde dil yetisi ile ilgili olarak üzerinde özellikle durulan türlere odaklanacağız. Literatürde iletişimdeki şaşırtıcı becerileri nedeniyle primat, kuş ve deniz memelisi türlerine ayrı bir önem verildiği görülür. Hayvanlarla ilgili çalışmalarda iletişim becerisini değerlendirmek için farklı yöntemler kullanılır. Bunlar ana hatlarıyla aşağıdaki gibi sınıflanabilir:

I. Doğal yaşamdaki hayvanları gözleme ve dinleme: Doğal yaşamdaki hayvanları gözlemeye dayalı incelemeler özellikle deniz memelileri ve kuşlar üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak hemen her türün doğal yaşamdaki iletişim biçimleri incelenmiştir. Doğal ortamda kayıt imkânı daha zor olduğu için öne çıkan verilerin tutsak hayvanlara yönelik yapılan çalışmalara ait olduğunu söylemek mümkün.

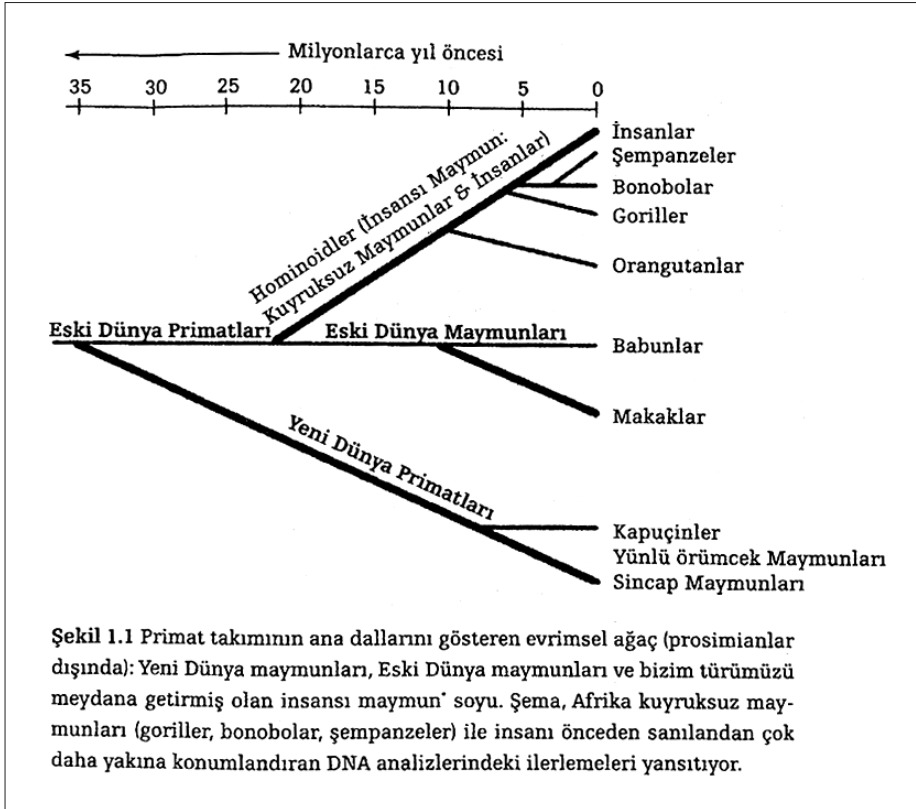
II. Tutsak hayvanlara yönelik çalışmalar:

- a. *Dil öğretmeye yönelik çalışmalar:* Doğrudan “dil” kavramına yönelik incelemelerdir. Dil öğretmeye yönelik çalışmalar şu türlerde yapılmıştır: dört büyük kuyruksuz maymun türü, California deniz aslanları, Atlas okyanusunun şişe burunlu yunusları, Afrika gri papağanları (Bickerton 2010: 94). Bunun için kullanılan yöntemler şunlardır:
 - a.1. Konuşmaya dayalı öğretim: Özellikle primatlara dil öğretimi incelemelerinde sese dayalı yöntemler kullanılmıştır. Söylenenleri anlama becerileri olup olmadığı belirlenmeye çalışılır.
 - a.2. İşaret dili öğretimi: Yine primat çalışmalarında kullanılan bir yöntemdir. İlk incelemelerde Amerikan İşaret Dilinin öğretimi konusunda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.
 - a.3. Plastik işaretleyiciler ve lexigramlarla iletişim öğretimi: Üretilen ve her biri bir anlamsal içeriğe sahip, bir tür görüntüsel gösterge diyebileceğimiz plastik aletlerle iletişim kurmaya yönelik çalışmalar bu grubu oluşturur.
- b. *Hayvanların bilişsel kapasitelerine yönelik çalışmalar:* Dilden çok, dili hazırlayan bilişsel kapasiteleri sorgulayan incelemeler de önemli sayıdadır. Burada iletişim değil, hayvanların ne tür bilişsel sınırlılıklara sahip olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılır.

Şimdi hayvan türlerine göre yapılan çalışmalardaki gelişmelere göz atalım. İlk grubu genetik olarak insana en yakın türler oluşturuyor.

1. Primatlar

Moleküler biyoloji ve genetiğin kanıtlarına göre kendisi de bir primat olan insana en yakın primatlar şempanze ve bonobolardır. Daha sonra diğer primat türleri olan goril ve orangutanlar gelir (Steiper-Young 2006). İnsan soy çizgisindeki türlere (*erectus*, *hedelbergensis*, *sapiens* vb.) *hominin* üst adı verilirken şempanze ve bonobo gibi büyük kuyruksuz maymunlara *panin* üst adı verilir. Fosil kayıtlarının moleküler incelemeleri insan türleri (hominins) ve paninlerin son ortak atasının yaklaşık 7 milyon yıl önce; tüm maymun (monkey), kuyruksuz maymun (ape) ve insan türlerinin ortak atasının ise 25 milyon yıl önce yaşadığını göstermektedir (Steiper-Young-Sukarna 2004, Wood-Bauernfeld 2012).

de Waal (2013: 9)

Bu evrimsel yakınlık nedeniyle primat davranışlarının gözlemine dayalı araştırmalar üzerinde yoğunlaşmıştır. Hayvan bilişi ve iletişimi ile ilgili ilk çalışmaların primatlar ile ilgili olarak yapıldığı görülür.

Batı dünyasında Darwin'in açtığı yoldan ilerleyerek hayvanların "zekâ"ları ile ilgilenen ilk önemli isim George Romanes'tir. Hayvan davranışlarının gözlemiyle oluşturduğu iki kitabı bu alandaki öncü eserlerdendir: *Animal Intelligence* "Hayvan

Zekâsı” (1882), *Mental Evolution in Animals* “Hayvanlarda Zihinsel Evrim” (1883). Wolfgang Köhler ve Robert M. Yerkes ise primatların mental kapasitelerini bilimsel olarak ele alan ilk iki isimdir.

Gestaltçı Alman psikolog Wolfgang Köhler 1913’ten 1917’e kadar Kanarya Adalarındaki laboratuvarında kuyruksuz maymunların zekâlarıyla ilgili çalışmalar yürütmüştür. Kuyruksuz maymunların çözmesi için çeşitli engeller oluşturmuş ve ödül olarak da yiyecek vermiştir. Benzer deneyler 1930’lu yıllarda Amerikalı psikolog Heinrich Klüver tarafından da farklı primat türleri üzerinde yapılmıştır.

W. Köhler’den sonra gelen ikinci önemli isim Robert Yerkes’tir. Yerkes primat davranışlarının tüm yönleriyle ilgilenmiş ve bugün de kendi adıyla anılan bir laboratuvar kurmuştur. 1916’da yayımlanan ilk çalışması Köhler’inki ile benzerlikler gösterir ve *The Mental Life of Monkeys and Apes* “Kuyruksuz ve Kuyruklu Maymunlarda Zihinsel Hayat” adını taşır. O. L. Tinklepaugh ve M. P. Crawford gibi öğrencileriyle birlikte problem çözmede ortak çalışma becerisi, gizli yiyeceklerin bulunmasında mekânsal hafıza kullanımı gibi primat bilişi (cognition) ile ilgili konularda çok önemli çalışmalar yapmıştır. Yerkes’in öğrencileri kuyruksuz maymun yavrularını insan yavrusu gibi yetiştirme girişiminde bulunan ilk ekip olarak bilinir. Yetiştirme biçiminin kuyruksuz maymunların iletişimsel ve bilişsel yetilerinde bir farklılık yaratıp yaratmayacağını bulmaya çalışmışlardır (Tomasello-Call 1997).

Yerkes ve Köhler’in bu öncü çalışmaları yirminci yüzyılın ortalarına kadar ilgi görmemiştir. Bunda davranışçılığın alandaki egemenliğinin payı büyüktür. Davranışçı çalışmalar daha çok gözlenebilen davranışlara odaklandığı için bilişsel özelliklerle ilgili incelemeler 1950 sonrasında artmıştır. İlk yapılan primat bilişi incelemelerinde de ödül-ceza mekânı içinde farklı türlerin öğrenme hızları belirlenmeye çalışılmıştır. Hayvanları doğal ortamlarında inceleyen etologlar memeli olmayanları da kapsayan bir şekilde farklı türleri gözlemeye başlarlar. Etologlar daha çok “davranışın biyolojisi” ile ilgilenmişlerdir. Evrimin davranışları, organizmanın biçimsel özelliklerini nasıl belirlediği; türlere özgü içsel kalıpların olup olmadığı konularında çalışmalar yapmışlardır. Afrika’daki şempanze topluluklarının alet kullanımı ile ilgili çalışmalarıyla primat davranışı alanında öncü isimlerden biri Jane Morris Goodall (ilk çalışmalarında eşinin soyadını da kullanır: van Lawick-Goodall) olmuştur (Tomasello-Call 1997). 1934 doğumlu İngiliz etolog Goodall, kolej eğitimi almadan 1950’lerin sonunda Afrika’da yapılan araştırma gezilerine bir sekreter olarak katılmış, Tanzania’daki Gombe Stream Ulusal Parkında 55 yıl şempanzeler arasında yaşamış, şempanzelere numara yerine isim vermiş, şempanze bilişi ve davranışı hakkındaki en önemli çalışmalara 1960’ların başından itibaren¹⁰ imza atmıştır. Cambridge Üniversitesi’nden doktora alan ve primat incelemelerinde efsanevi figürlerden biri olan Goodall hakkında filmler yapılmış ve adına bir enstitü de kurulmuştur.

1960’lardan itibaren davranışçılığın yerini sarsmaya başlayan bilişsel yaklaşımlarla birlikte mental kapasitelerin ölçülmesine dayanan incelemeler öne çıkmaya başlamıştır.

10 Bu çalışmaların listesine aşağıdaki adresten ulaşılabilir. Makaleler (Articles) başlığı altındaki 1960’lı yıllara ait yayınlar alanın ilkleri olarak kabul edilir:

<https://web.archive.org/web/20120426005905/>

<http://www.janegoodall.org.hk/downloads/Curriculum%20Vitae.pdf>

Davranışçı psikoloji sonrasında gelişen bilişsel psikoloji hayvanlar üzerinde de önemli verilere ulaşmıştır (Bu yöndeki ilk incelemeler için bk. Hulse-Fowler-Honig 1978, Griffin 1978, Roitblat-Bever-Terrace 1984).

Emil W. Menzel 1970'lerin başında iletişim yeteneklerini de kapsar şekilde şempanze davranışları konusunda önemli çalışmalar yürütür ve bu davranışlar için birtakım bilişsel açıklamalar önerir (Birkaçı için bk. Menzel 1971,1973). Daha sonra David Premack'ın "zihin teorisi" ile ilgili çalışmaları gelir ki bu çalışmalarda şempanze davranışları bilişsel olarak açıklanır (bk. Premack 1976). Gardner çiftinin şempanzelere işaret dili öğretimine dayanan öncü çalışmaları da bilişsel açıklamalar arasında yer alır (bk. Garder-Gardner 1969). Rumbaugh'lar da insanlar tarafından büyütülen iki şempanzenin davranışlarını bilişsel olarak açıklarlar (Savage-Rumbaugh – Rumbaugh – Boysen 1978).

Öncü olarak değerlendirilen bu isimlerin yanı sıra primatların bilişsel kapasiteleriyle ilgilenen farklı araştırmacılar da vardır. Kawai ve öğrencilerinin maymunlardaki sosyal öğrenme üzerine yaptığı çalışmalar (Kawai 1965), Kummer'in primat toplulukları ile ilgili incelemesi (Kummer 1971), Humphrey'in sosyal biliş sürecine dayalı rekabet teorisi (Humphrey 1976), Parker ve Gibson'un primatların bilişsel evrimini Piaget'in insanın bilişsel gelişimiyle ilgili teorisine dayandıran hipotezi (Parker-Gibson 1979), Marler ve öğrencilerinin farklı primat türlerinin iletişim biçimleriyle ilgili çalışmaları (Seyfarth-Cheney-Marler 1980a, 1980b, Gouzoules-Gouzoules-Marler 1984), de Waal'in "şempanze politikası" ile ilgili çalışması (de Waal 1982) primat bilişi ile ilgili yayınlarda anılan incelemelerdir (bk. Tomasello-Call 1997).

2000'li yıllarla birlikte evrimsel psikoloji, etoloji, genetik, bilişsel özelliklerle ilgilenen bilimler ve daha pek çok alan için primatoloji incelemeleri büyük önem kazandı. Farklı alanlara veri sağlayan bu incelemeler insan oluşumuzun izini süren bilim insanlarınca ortaya atılan çeşitli hipotezlere dayanak teşkil etti.

Şimdi primatlar ile ilgili yapılan çalışmaları "ünlü" primatlar üzerinden görelim (Daha ayrıntılı bilgi için bk. Parker-Gibson 1990, Tomasello-Call 1997, Hillix-Rumbaugh 2004, Vilian vd. 2011, Gibson 2012):

Gua: Luella ve Winthrop Kellogg çifti tarafından yetiştirilen Gua dişi bir şempanzedir. Winthrop Niles Kellogg karşılaştırmalı psikolog olarak kuyruksuz bir maymunu insanlaştırmının mümkün olup olmadığını merak ediyordu ve bu hedefini bir makalesinin başlığı olarak da kullandı (Humanizing The Ape "Kuyruksuz Maymunu İnsanlaştırmak", Psychological Review, S. 38, s. 160-176, 1931). 1930'da Küba'da doğan Gua, Florida Yerkes Bölgesel Primat Araştırma Merkezine 1931'de nakledildi. Burada 7,5 aylıkken Kellogg çiftine teslim edildi ve çift 10 aylık oğulları Donald ile aynı şartlarda Gua'yı yetiştirdi. Gua, Donald gibi giydirildi, onun gibi masaya oturtuldu, aynı ceza ve ödül mekaniğine tabi tutuldu. Kelloglar, Gua'nın bazı konularda oğullarından daha ileri davranışlar sergilediğini rapor ettiler.¹¹

11 Gua ve Donald'ın bardak ve kaşık kullanmayı da içeren testlerindeki görüntüleri şu iki adresten izlenebilir:
<https://www.youtube.com/watch?v=gCxf7yUDzio>,
https://www.youtube.com/watch?v=_9IFbzy5u1U&t=49s

Gua ve Donald

Basit yönlendirmeleri anlama, bardak ve kaşık kullanma gibi konularda Gua, Donald'ın ilerisinde bir gelişim gösterdi. Aralarında insanları tanıma bakımından belirgin bir farklılık olduğu da görüldü. Gua insanları kıyafetleri ve kokularından tanırken Donald yüzlerinden tanıyordu. Dil kullanımını testinde ise asıl belirgin fark ortaya çıktı. Donald 16 aylık, Gua da yaklaşık bir yaşındayken bir dil testine tabi tutuldu. Gua konuşamazken Donald konuştu. 28 Mart 1932'de Kellog çifti Gua ve Donald'ı ayırmaya karar verdi. Çünkü çocukları Donald, Gua'nın çıkardığı sesleri taklit etmeye başlamıştı. Gua, primat merkezine gönderildi, burada Robert Yerkes'in eşi Ada tarafından da çeşitli deneylerde kullanıldı. 21 Aralık 1933'te zatürreden öldü. W. Kellog dil kullanımında Gua'dan büyük beklentilere sahipti ancak diğer davranışlarda gözlenen ilerlemelerin dilde görülmemesi onu hayal kırıklığına uğrattı. Kellog, dilin vücut yapısı (gırtlığın ve ağzın biçimi vb.) ve beynin konuşmayla ilgili bölgelerinin hazır olması gibi yönleri de olan bir olgu olduğunu bu deneyle pekiştirmiş oldu. Gua'nın dil konusunda başarılı olamaması bu konudaki sınırlılıklarıyla ilgiliydi (Gua ile olarak bk. Kellogg-Kellogg 1933).

Viki: 1940 sonrasında Yerkes Primat Merkezi'nde Keith ve Catherine Hayes tarafından eğitilen Viki bir şempanzedir. Hayeslerin evinde bir insan gibi yetiştirilmeye başlanmıştır. Dört aylıkken babıldamaya benzer sesler çıkarır, beş aylıkken ses denemelerine başlar. Üç yaşına geldiğinde üç sözcüğü söylebildiği görülür: *mama, papa, cup*. Gua'dan sonra dikkatleri üzerine çeken ve en eski görüntülerine sahip olduğumuz¹² Viki birkaç sözcüğü telaffuz edebilmesiyle ünlenmiştir (Bu İngilizce sözcükler şunlardır: *mama, papa, cup, up*). Hayesler Viki'nin aynada kendisine hayran hayran baktığını raporlasalar da o dönemde henüz güvenilir bir ayna testi olmadığından

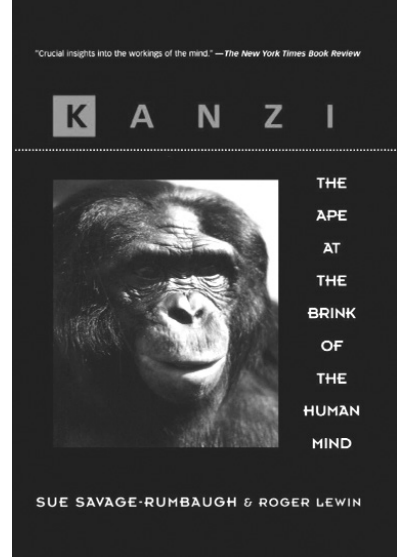
12 Viki'nin görüntüleri için bk. <https://www.youtube.com/watch?v=AHLPLAY1mHo>

sonuçtan emin olmak mümkün değildir (Hillix-Rumbaugh 2004: 59-61) (Viki ile ilgili ana yayın Hayes 1951'dir.).

Kanzi: 28 Ekim 1980 yılında doğan Kanzi erkek bir bonobudur. Amerika'da bulunan Georgia Eyalet Üniversitesi Dil Araştırma Merkezi araştırmacılarından primatolog Sue Savage-Rumbaugh, Kanzi ile ilgili önemli çalışmaları yapan isimdir. Kanzi doğumundan sonra içinde yer aldığı bonobo topluluğunun baskın dişisi olan ve Matata adı verilen başka bir bonobo tarafından kaçırılmış, gerçek annesi yerine Matata ile kalmayı seçmiştir. Kanzi primatlarla ilgili dil araştırmalarında dönüm noktalarından biridir.¹³

Ateş yakabilen, ateş üzerinde kendi yemeğini pişirebilen ve sonra o ateşi söndürebilen Kanzi lexigram adı verilen işaretlerden oluşan klavyesi ile 450 sözcüğü kullanabilmektedir. 7000 sözcüğü anlayabilen Kanzi kendisine sesli şekilde sorulan sorulara klavyesini kullanarak cevap verebilmektedir.¹⁴ Kanzi, dünyada insan dilini en iyi anlayabilen canlılardan biridir ve belki de bunu en iyi yapan insan dışı canlıdır (Kanzi ile ilgili olarak bk. Savage-Rumbaugh vd. 1993, Savage-Rumbaugh vd. 1994). Savage-Rumbaugh, diğer primatların ve özellikle de Kanzi'nin insan dilini öğrenmede gösterdiği ilerlemelerin, bazı bilim insanlarınca (örneğin Chomsky) ileri sürülen "dilinsane özgü içsel bir özellik" olduğu yönündeki "mitolojik bir hal alan" görüşü tartışmalı kıldığını ifade eder (bk. <http://www.smithsonianmag.com/science-nature/speaking-bonobo-134931541/>).

Koko: 4 Temmuz 1971'de doğan Koko dişi bir gorildir. Amerikan İşaret Dili'nin uyarlanmış bir biçimini öğrenmesiyle bilinir. Francine (Penny) Patterson doktora çalışması için Koko ile ilgilenmeye başlar ve hayvan iletişimi incelemelerinde ses getiren gözlemlerini kaydeder.¹⁵ Patterson, Koko'nun 1000 işareti ve 2000'e yakın İngilizce sözcüğü anlayabildiğini rapor eder. Patterson, küçük yaşlarından itibaren yanında İngilizce konuştuğu Koko'nun daha önce kendisine öğretilmeyen yeni işaretleri yeni durumlar için de üretebildiğini ifade eder. Örneğin "yüzük" için daha önce hiçbir işaret öğretilmemesine rağmen parmak işareti yapmıştır. Koko'nun mental

13 Kanzi'nin gösterdiği bilişsel kapasiteler Türk basınında da haber olarak yer almıştır: <http://odatv.com/sadece-bu-kadar-saniyorduk-yanilmisiz...-0509161200.html>, <http://odatv.com/ates-yakiyor-yemek-yapiyor-3-bin-kelimeyi-anliyor-0309161200.html>

14 Kanzi'nin bu iletişim biçimi için şu videolar izlenebilir: <https://www.youtube.com/watch?v=wRM7vTrIIs>, <https://www.youtube.com/watch?v=dBUHWFnuB4&t=26s>

15 Barbet Schroeder tarafından çekilen Koko: Talking Gorilla "Koko: Konuşan Goril" (1978) adlı belgesel büyük ilgi görmüş, Cannes film festivalinde gösterilmiştir. (Koko ve Michael gibi gorillerin iletişimi için bu belgesel izlenebilir.) Koko daha sonra bir medya yüzü hâline gelmiştir. Onunla ilgili bir başka belgeselin görüntüleri için bk: <https://www.youtube.com/watch?v=8oh1uhrdc6w>

kapasitelerinin yüksekliğini farklı deneyler de göstermiştir. Koko ayna testinde kendini tanımıştır ve diğer gorillerin geçemediği bu testten başarıyla geçmiştir. Ayrıca şimdi ve burada olmayan varlıklar ile ilgili de bilgi sunabilmektedir. Bir gün önce gördüğü bir bebeği bir gün sonra işaret diliyle anlatarak kişisel hatıra denebilecek, şimdi ve burada ile sınırlı hayvan iletişiminin çok üzerinde bir kapasiteyi sunabilmiştir. Ayrıca dili kandırmak ve gerçek olmayan durumlar için de kullanabilmesi insanın dil kullanımına yaklaşan yönleridir (bk. Patterson-Linden 1981, <http://www.koko.org/sign-language>). Koko 2018 yılının Haziran ayında hayatını kaybetmiştir (bk. <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-44576449>)

Washoe: 1965 Afrika doğumlu dişi bir şempanze olan Washoe, Amerikan Hava Kuvvetleri tarafından araştırma amacıyla Allen ve Beatrix Gardner çiftine verilmiştir. Adını Gardner çiftiyle birlikte 5 yaşına kadar yaşadığı Nevada'nın Washoe bölgesinden almıştır. 30 Ekim 2007 yılında da bir hastalık nedeniyle ölen Washoe insan dilini öğrenme konusunda gösterdiği başarıyla bilinmektedir. Gardner çifti Washoe için sağır bir insanın dili edinebileceği bir çevre tasarlamıştır. Washoe, sağır bir bebek gibi Gardner çiftinin işarete dayalı komutlarıyla büyümüştür. Bir insan dilini (Bu dil Amerikan İşaret Dili'dir.) öğrenen insan dışı ilk canlı olarak bilinen Washoe 1970 yılında Roger ve Deborah Fouts çifti ile Oklahoma'ya, ardından 1980 yılında Central Washington Üniversitesi'ne taşındı. Washoe'nin işaret dilini evlat edindiği yavrusu Loulis'e öğretmesi, bakıcısının düşük yapması karşısında işaret dilini kullanarak ağlaması ve bakıcısına sarılması gibi bilişsel ve duygusal kapasitesini ortaya koyan pek çok durum dilin insana özgü olmadığını savunan kampın dayanaklarından olmuştur¹⁶ (bk. Gardner-Gardner 1969, Fouts-Mills 1997).

Loulis: 1978 doğumlu bir şempanze olan Loulis, adını bakıcılarının isimlerinin (Louise ve Lisa) kısaltmasından almıştır. Atlanta'daki Yerkes Primat Merkezi'nde doğduktan 10 ay sonra Roger Fouts'un bulunduğu Oklahoma'ya transfer edilmiştir. Burada Washoe tarafından evlatlık edinilmiştir. Washoe yukarıda da belirttiğim üzere bir grup şempanze (Tatu, Dar, Moja) ile sağır bir insan yavrusu gibi eğitim almış, Amerikan İşaret Dili'ni öğrenmiştir. Loulis bu noktada ayrı bir yere sahiptir. Washoe ve diğer şempanzeler insanlarca eğitilerek bu dili öğrenirken Loulis üvey annesi Washoe'den bu dili öğrenmiştir.¹⁷ Fouts çifti (1993: 41) "şempanzelerin insan işaret dilini edinme kapasitesine sahip olduğunun" Gardnerlar tarafından tespitinden sonra kendi çalışmaları sonucunda şempanzelerin bu dili sonraki nesle aktarabildiğinin ortaya konduğunu savunurlar. İnsan ve kuyuksuz maymunlar arasındaki farklılığın bir derece farklılığı olduğunu ortaya koyan bu sonucun Darwinist devamlılık kavramını desteklediğini ifade ederler (bk. Fouts-Mills 1997).

Nim: 1973 doğumlu Nim Chimpsky, Herbert Terrace'nin çalışmalarında yer alan şempanzenin adıdır. Terrace sıkı bir davranışçıydı. Skinner'in dilin öğrenilen bir

16 Washoe için şu videolar izlenebilir:
<https://www.youtube.com/watch?v=fxCOPhC7kXw>
<https://www.youtube.com/watch?v=7o27iIizjYg>
<https://www.youtube.com/watch?v=55put3MLZcw&feature=youtu.be>
https://www.youtube.com/watch?v=3V_rAY0g9DM&feature=youtu.be
<https://www.youtube.com/watch?v=hW2XD8x6b6M&feature=youtu.be>

17 Loulis ve Washoe için şu video izlenebilir:
<https://www.youtube.com/watch?v=55put3MLZcw>

olgular olduğu görüşüne bağlıydı. Davranışçılığın en önemli teorisyenlerinden biri olan Skinner'in karşısında ise dilin insana özgü bir olgu olduğunu savunan Noam Chomsky vardır. Terrace de Skinner gibi dilin insana özgü olmadığını, diğer canlılarda da evrimsel olarak izlenebileceğine inanıyordu. Şempanzesine Noam Chomsky'nin adını çağrıştıracak bir şekilde Nim Chimpsky adını vererek alaycı bir yaklaşım sergilediğini söyleyebiliriz (Hess 2008). Bu proje, Washoe ile ilgili olarak araştırmacıların bildirdiği gelişmelerin ilhamıyla başlasa da daha sonra farklı bir sonuç elde edilmiştir. H. Terrace, Nim'in yaklaşık 125 işareti öğrendiğini raporlar, ancak kullandığı dilin çift eklemli bir dilden bir hayli farklı olduğunu savunur. Daha önceki primat araştırmacılarının kendi verilerini abarttığını, ortada insan diline benzeyen bir dilin olmadığını ileri sürer. Hayvan iletişimine dil denemeyeceğinin ünlü savunucusu Thomas Sebeok'un bilinen ifadesinde Terrace'nin çalışması önemli bir veri sağlar: "Bence maymunlarla ilgili sözde dil incelemeleri üç gruba ayrılır: Bir, açık sahtekârlık; iki, kendini kandırma; üç, Terrace'nin yaptıkları. Büyük bölümü ortadadır" (Wade 1980).

Bu sonuç sonrası Terrace'ye primat dili incelemelerini baltalamak amacı güttüğü, araştırmayı yaparken objektif davranmadığı suçlamaları yapılır. Terrace ve diğer bilim adamları arasındaki tartışma, sonuçların yayımlanması üzerinden otuz yılı aşkın bir süre geçmesine rağmen hâlâ devam etmektedir.¹⁸ 2011 yılında James March tarafından çekilen *Project Nim* adlı belgesel de tartışmaları alevlendirmiştir¹⁹ (bk. Terrace 1979, Hess 2008).

Lucy: Lucy (1964-1984) Oklahoma Primat Merkezinde Maurice Temerlin ve eşi Jane tarafından gözlenen bir şempanzedir. Temerlin çifti Lucy'yi masada yemek yedirmekten kıyafet giydirmeye kadar pek çok açıdan bir insan yavrusu gibi yetiştirir. Roger Fouts ise Lucy'ye Amerikan İşaret Dili'ni öğretir. Lucy 140 işareti öğrenmiştir (bk. Gibson 2012).

Michael: 1973 ile 2000 yılları arasında yaşamış olan Michael bir gorildir. Konuşan ilk erkek goril olarak bilinir. 600 yüze yakın işareti öğrenmiştir. Bu işaretlerin bir kısmı dişi bir goril olan ve yukarıda andığımız Koko tarafından kendisine öğretilmiştir. F. Paterson'un gözetimindeki Koko ve Michael literatürde dil ile ilişkileri bakımından öne çıkan iki gorildir. Michael'in işaret diliyle geçmişte yaşanan bir olayı anlattığı görüntüler insan dilinin kimi özelliklerini göstermesi bakımından önemlidir. Araştırmacılar Micheal'in burada annesinin nasıl öldürüldüğünü anlattığını düşünmektedirler. Çünkü Micheal işaret dilindeki "ezmek, et, goril. Ağız, diş. Ağlama, çok ses, gürültü. Kötü düşünce, sıkıntı, yüze bak. Kesmek boğaz, mağara" sözcüklerini art arda kullanmıştır.²⁰ Bu türden bir dizim, insan dilinin bazı özelliklerini (çizgisellik, burada ve şimdi olmayı anlatma vb.) içermesi bakımından dikkate değerdir (bk. Patterson-Linden 1981).

18 Bu tartışmalara örnek olması bakımından Terrace ve Singer'in birkaç yıl önceki yazışmalarını içeren şu iki adrese bakılabilir:

<http://www.nybooks.com/articles/2011/11/24/can-chimps-converse-exchange/?pagination=false>

<http://www.nybooks.com/articles/2012/03/08/chimp-talk/>

19 *Project Nim* belgeseli için bk.

<https://www.youtube.com/watch?v=yxQap9AAPOs>

<https://www.youtube.com/watch?v=5mA-HtzSEqE&t=300s>.

20 Michael'in özellikleri ve sözünü ettiğim olayı anlattığı görüntüleri için şu video izlenebilir:

<http://www.koko.org/michael>

Chantek: 1977 ile 2017 yılları arasında yaşamış olan bir orangutandır. Yerkes Primat Merkezi'nde doğduktan sonra 9 aylıkken University of Tennessee'ye (Chattanooga) taşınmıştır. Adı Malay ve Endonezya dillerinde “güzel” anlamına gelen bir sözcükten esinlenerek konmuştur. Lyn Miles ve Ann Southcombe adlı araştırmacılar tarafından izlenen Chantek Amerikan İşaret Dili'ni kullanabilen bir orangutan olarak ayrı bir yere sahiptir. Chantek, UTC içinde Lyn Miles ve öğrencileri tarafından bir insan gibi yetiştirilmiş, tuvalet eğitimi verilmiş, özgür bırakılmıştır. Derslere bir öğrenci gibi katılmış, yıllıkta da kendisine yer ayrılmıştır. 2014 yılında *An Ape Who Went to College* “Koleje Giden Bir Maymun” adlı belgesele konu olmuştur. Daha sonra yönetim bir kaza ihtimalini düşünerek Chantek'i Yerkes Primat Merkezi'ne yollamıştır. Bu merkezde bir kafeste yaşamaya alışamayan Chantek depresyon belirtileri göstermiş, Lyn Miles kendisini ziyarete geldiğinde işaret diliyle (araba anahtarı, gitmek vb.) kendisini eve götürmesini istemiştir.²¹ 150'ye yakın işareti öğrenen Chantek, Amerikan İşaret Dilinde olmayan kendi işaretlerini de üretmiştir (bk. Miles 1990, 1999).

Sarah: David Premack ve Ann James Premack çiftinin Pensilvanya'daki psikoloji laboratuvarında izledikleri dişi bir şempanzedir. 1962 doğumlu olan Sarah, Premacklar tarafından izlenen 9 şempanze içinde dilsel sembolleri öğrenme konusunda gösterdiği başarıyla öne çıkmıştır. 1967 yılından itibaren Sarah dilsel semboller ve aletler ile eğitime başlanmıştır. Sarah plastik sembollerden oluşan bir bord kullanarak ilgili işaretleri bölme ve bir gramere dizme gibi insan dilinin özelliklerine yakın eylemleri gerçekleştirmiştir. Örneğin bakıcısının (Mary) kendisine elma vermesini istediğinde “*Mary give apple Sarah*” dizimini kurar. Dizim tersine çevrildiğinde (*Sarah give apple Mary*) ısrarcı bir şekilde bakıcısını özne pozisyonuna getirerek elmanın kendisine verilmesini ister (Premack-Premack 1983: 22). 1987 sonrasında Premacklar şempanze çalışmalarını bırakmış, Sarah da farklı bir merkeze gönderilmiştir (bk. Premack 1976, Premack-Premack 1983).

Lana: 1970 doğumlu dişi bir şempanze olan Lana, Yerkish adı verilen yapay işaret dili ile ilk kez eğitim verilen şempanze olarak bilinir. Adını Daine Rumbaugh tarafından yürütülen projenin adından almıştır (The LANguage Analogue Project). Ünlü primatolog Robert Yerkes'in ismi verilen Yerkish dili Rumbaugh ile birlikte çalışan Ernst von Glasersfeld tarafından geliştirilmiştir. Belirli nesne ve kavramları karşılayan leksigram ve sembollerden oluşan bu dil ile Lana, Rumbaugh çifti tarafından eğitilmiştir (bk. Rumbaugh 1977).

Sherman ve Austin: D. Savage-Rumbaugh tarafından izlenen iki şempanze olan Sherman ve Austin anlam konusundaki başarılarıyla tanınırlar. Şempanzelerin sembolleri şimdi ve burada olmayan nesnelere için kullanabildiğini ve öğrenilen sembolleri (sözcük-lexigramları) kullanarak varlıkları kavramlaştırıp sınıflayabildiğini Sherman ve Austin tekrarlanan deneyler ile kanıtlamıştır. Sherman ve Austin anlamı, sözcük anlamını kavradıklarını göstermeleri bakımından öne çıkarlar: Bir çalışmada, Sherman ve Austin'e rasgele bir dizi yiyecek ve içecek içeren bir oda gösterildi ve sessizce birini seçip sonra odadan çıkmaları istendi. Sherman ve Austin odadan çıktı

21 Lyn Miles'in anlatımıyla Chantek için bk.: <https://www.youtube.com/watch?v=q2pisrdO2TQ>

Bu makale yayıma hazırlanırken Chantek'in ölüm haberi geldi (7 Ağustos 2017). Amerikan basınında Chantek ile ilgili görüntülerini ve gelişimini içeren şu türden pek çok haber çıkmıştır:

<http://www.express.co.uk/life-style/life/839157/orangutan-Chantek-death-ape-research-nature>

ve başka bir odaya geçti. Sherman ve Austin bu ikinci odadayken onlara ilk odaya dönünce getirmeleri için bir öğenin adı lexigram aracılığıyla ilan edildi. Bildirilen maddeyi ilk odaya girdiklerinde seçtilerse, yiyecek ya da içecek bir ödül olarak verildi. Hem Sherman hem de Austin, bu testi % 90 oranında doğrulukla tamamladılar, niyet beyan etmek için lexigramları kullanma becerileri belgelenmiş oldu (Hillix-Rumbaugh 2004: 137-140). (bk. Savage-Rumbaugh vd. 1978, Savage-Rumbaugh - Lewin 1994, Greenfield - Savage-Rumbaugh 1990, 1993).

Bu araştırmalar Amerikan işaret dilini kullanma, alet yapımı, iletişim için yeni işaretler yapma, aynada kendini tanıma, görsel leksigramlar (saymaca görsel işaretler) kullanmayı öğrenme gibi bilişsel özelliklerin kuyruksuz maymunlarda olduğunu göstermiştir. Ayrıca kuyruksuz maymunların, diğer maymun türlerine göre Piaget'in zekâ testlerinden daha başarılı sonuçlar aldığı tespit edilmiştir (Bu özelliklerle ilgili çalışmalar için bk. Premack 1997, Rumbaugh 1997, Fouts-Mills 1997, Patterson 1978, Terrace 1978, Terrace vd. 1978, Gardner-Gardner-Cantfort 1989, Greenfield - Savage-Rumbaugh 1990, Miles 1998, Tomasello-Call 1997, Savage-Rumbaugh - Shankar - Taylor 1998, Vilain vd. 2011, Gibson 2012). Sonuçlar moleküler biyolojideki kuyruksuz maymunların, diğer maymun türlerine göre insana daha yakın olduğu verisiyle uyumaktadır. Genetik olarak insandan uzak olan maymun türlerinde dile giden yolları oluşturan bilişsel özelliklerin daha az görüldüğü, buna karşılık insana en yakın genetiğe sahip türlerde bu özelliklerin daha çok tespit edildiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Ancak kafa karıştıran ve yeni sorulara kapı aralayan bir durum kuş çalışmalarında ortaya çıkmıştır. Maymun çalışmalarında sesle iletişim kurma ve sese dayalı öğrenme konusunda önemli veriler elde edilemezken (Tomasello 2017: 26-27)²² insan genetiğine daha uzak bir soy çizgisinden gelen kuşlarda bu sesle ilgili çarpıcı veriler elde edilmiştir. Şimdi kuş çalışmalarına bir göz atalım.

2. Kuşlar

Ses yoluyla bilgi aktardığı bilinen türlerden biri kuşlardır. Kuş şarkıları (bird songs) ve çağrıları (bird calls)²³ hayvan iletişimi incelemelerinde önemli bir yer tutar. Kuş şarkıları melodik, süre olarak daha uzun ve daha kompleks mesajları iletir. Çağrılar ise daha basit ve uyarı niteliğindeki seslendirmelerdir.

Kuşların iletişimi ve insan dili arasında belirli benzerlikler vardır. İnsanlardakine benzer bir durum sese dayalı öğrenmedir. İnsan dışında, deniz memelileri (balina, yunus vb. Ayrıca fok, denizaslanı gibi yüzgeçayaklılar), yarasa ve fillerin başka sesleri duyarak taklit edebildikleri, bu şekilde ses üretimini öğrenebildikleri rapor edilmiştir

22 Tomasello (2017: 39) kuyruksuz maymunlarda sestən çok işaretlere (jestlere) dayalı iletişimin görülmesinin insan iletişiminin evrimi konusunda da önemli bir veri olduğunu, insan dilinin de jestlerden sese geçiş biçiminde evrildiğini savunur. Buna göre insan ve kuyruksuz maymunların son ortak atası da jestlerle iletişim kuruyordu. Fakat insan soy çizgisinde daha sonra sesli iletişime geçiş gerçekleşti. Kuyruksuz maymunlar böyle evrimsel bir gelişme gösteremedi ve jestlerle iletişim düzeyinde kaldılar.

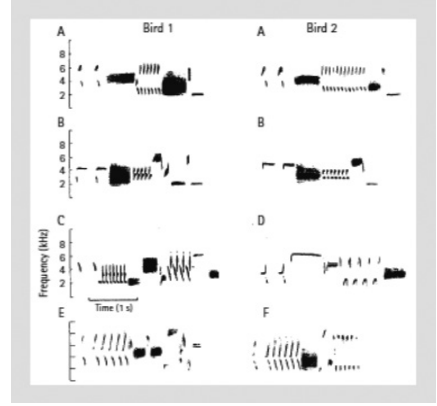
Şempanze, bonobo ve hatta insanlarda ortak olan bazı işaretler tespit edilmiştir ki bu Tomasello'nun görüşü için önemli bir veridir, kayıtları izlemek için bk. http://www.sciencemag.org/news/2018/02/chimpanzees-bonobos-and-even-humans-may-share-ancient-body-language?utm_campaign=news_daily_2018-02-27&et rid=370757517&et cid=1877188

23 Daha ritmik ve uzun mesajlar içeren şarkılar ile daha kısa ve ani uyarılarda kullanılan çağrıların örneklerini dinlemek için bk. <https://academy.allaboutbirds.org/birdsong/>

(Janik-Slater 1997, Poole vd. 2005, Reichmuth-Casey 2014, Janik 2014). Kuşlar içinde de papağan, sinekuşu ve çitkuşu türlerinde akranlarının seslerini taklit ederek ses çıkarmayı öğrenme becerisinin bulunduğu pek çok çalışmayla kanıtlanmıştır (Doupe - Kuhl 1999, Mello 2002, Jarvis 2004, Scharff - White 2004, Petkov - Jarvis 2012).

Slater (2012) “iletişim sistemi olma, iletişim için sesi kullanma, geniş bir ses repertuarına sahip olma (bazı kuşların 1500’den fazla şarkı tipi vardır)” gibi özellikler bakımından da kuş iletişimini insan diline benzeter. Kuşların hem şarkılarda hem de çağrılarda seslerini farklı amaçlar için kullanabildiği görülmüştür. Özellikle erkeklerin şarkıları cinsel seçimde büyük öneme sahiptir. Bilim insanları kuş şarkılarını sonogram adı verilen çizimlerle bilgisayar ortamında incelerler:

M. Becher ve S. E. Burt’un ekibi tarafından yapılan kuş şarkısı eşleştirme çalışmalarına ait yandaki sonogramda iki kuşun karşılıklı iletişim halindeki şarkı eşleştirmeleri görülmektedir. İlk iki şarkı (A ve B) her iki kuş tarafından aynı ses repertuarıyla eşleştirilmiştir. 1 nolu kuşun E şarkısı ile 2 nolu kuşun F şarkısı arasında kısmi bir örtüşme görülmektedir. C ve D şarkıları arasında ise hiçbir örtüşme bulunmamaktadır.

Şarkı tiplerinin sayısı iletişimdeki amaca göre artabilmektedir. Aynı şarkının baskılı bir tonla söylenmesi öteki kuşa verilen bir mesajdır. “Bu bölge benimdir.” gibi bir anlamı vurgular. Bizim sözcük dağarcığımız ile kuş şarkı tipleri arasında bu türden bir benzerlik de vardır. Sesle anlam iletilmenin nesillerce aktarıldığını, öğrenildiğini gösteren çalışmalar kuş ve insan iletişiminin benzerliğine veri sunar. Slater (2012) bu benzerliği önemser ve dilin nasıl evrildiği konusunda bize yardım ettiğini savunur. Üç kuş türünde şarkı öğrenme yetisi vardır: papağanlar (*psittacines*) sinekuşları (*trochilidae*), çitkuşları (*troglodytes troglodytes*) (Jarvis 2004). Kuyruklu ve kuyuksuz maymun türlerinde sese dayalı öğrenmenin olduğuna dair sağlam kanıtlar yokken, kuşlarda buna dair kanıtlar olması dikkate değerdir. Kuş şarkıları ve insan konuşması arasında da pek çok ortaklık olduğu, kuş şarkılarının dilin evriminin çeşitli yönleri için veri sağlayabileceğine dair yayınlar da yapılmıştır (Doupe-Kuhl 1999, Bolhuis vd. 2010, Berwick vd. 2011).

Kuş şarkıları pek çok kuş türünde incelenmiştir. Türler göre detaylarda farklılık görülse de şarkı kalıpları benzerdir. Şarkıların zaman ve mekâna göre kısmî değişiklikler gösterdiği görülür. Belli bir bölgede yaşayan kuşların şarkıları benzer şekilde söylediği tespit edilmiştir ki bu da literatürde bir tür “lehçeleşme” olarak kabul edilir (Slater 2012: 99). Bu şarkıların neden öğrenildiği, kuşlara hangi avantajları sağladığı konusunda da tartışmalar vardır. En baskın görüş -özellikle erkeklerin daha etkileyici şarkılar söylemesi bunda etkilidir- cinsel seçim avantajıdır. Grup kimliğini belirtmesi de bir başka ayırıcı avantajdır. Bir bölgedeki kuşlar şarkının söylenişine göre yabancı bir kuşu ayırabilmektedir [Kuş şarkıları ve insan dili arasındaki farklı

paralellikleri ayrıntılı inceleyen pek çok çalışmayı sunması bakımından Marler-Slabbekoorn (2004) ve Bolhuis-Everaert (2013), giriş okumaları için yararlı olabilir.].

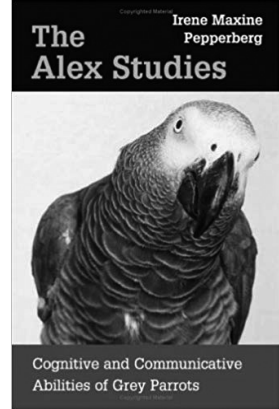
Bu genel girişten sonra kuş iletişimi denince akla gelen bir isimden ayrıca bahsetmemek olmaz. Primatlarda olduğu gibi kuş iletişiminde de mutlaka anılması gereken ve literatürde kendine özgü bir yer edinmiş hayvanlar vardır. Şimdi Alex ve yetiştiricisi Pepperberg'i tanıyacağız.

Kuş iletişimi çalışmalarının öncü ismi kuşkusuz Irene Pepperberg'dir. 1975-2007 yılları arasında yaşamış olan Alex adındaki papağan ile ilgili çalışmaları büyük bir yankı uyandırmıştır.²⁴ Pepperberg, Alex ile ilgili ana yayınında papağanların dil ve zihinsel becerilerini ayrıntılarıyla ele alır: *The Alex Studies: Cognitive and Communicative Abilities of Grey Parrots* "Alex Çalışmaları: Gri Papağanların Bilişsel ve İletişimsel Becerileri" (1999). Alex, Pepperberg ile sese dayalı iletişime geçebilmektedir. Pepperberg tarafından sorulan sorulara cevap verebilmektedir. Özellikle nesnelere renkleri, boyutları, biçimleri, neden yapıldıkları gibi farklı özellikleriyle ilgili sorulara doğru cevap vermesi zihinsel kapasitelerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca 80'den fazla seslendirme dağarcığı vardır. 50'den fazla objeyi, yedi rengi, beş biçimi ve sekize kadar sayıları doğru olarak ifade edebilmektedir. Kategori kavramına sahiptir ve iki nesnenin benzer veya farklı olduğunu sesli olarak söyleyebilmektedir ("Hangisi daha büyük?", "Hangisi kare?" sorularına cevap verme vb.) (Pepperberg 1999, Pepperberg 2012, Hillix-Rumbaugh 2004).

Pepperberg (2016: 182) Alex'in bu becerisinin dilin evrimi konusunda bizlere önemli bir dayanak oluşturabileceği fikrindedir:

"Papağanım İngilizce konuşma seslerini nesnelere, renkleri ve biçimleri tanımlamak için kullanmaya başladı. Bir medya fırtınası çıktı (örneğin, NOVA ve BBC Horizon belgeseller yaptı; çok sayıda makale *The New York Times* gibi yerlerde yayınlandı). Sadece bir çeşit "Dr Doolittle" anı yaşamadık, aynı zamanda atalarımızdaki dil ve kompleks bilişsel özelliklerin nasıl evrimleşmiş olabileceğine dair birtakım ipuçları alabileceğimizi hissettik. Eğer 300 milyon yıllık evrimle ayrılmış canlılar ve belirgin şekilde farklı olan beyinler sembol kullanımı ve bu sembollerin düzenlenmesini belli bir düzeyde edinebiliyorsa bu evrim için temel bir şey ima etmez mi? Atalarımız bu yetenekleri nasıl oluşturmuş olabilir?"

Pepperberg'in özellikle gri papağanlar (Alex, Griffin vb.) üzerindeki çalışmaları insan dilinin seslerinin öğretimi bakımından önemlidir. Yukarıda üzerinde durduğum, kuşların doğal yaşamdaki şarkı ve çağrıları genel kuş iletişimini kapsıyordu. Oysa Pepperberg'in çalışmaları kuşlara insan dilinin öğretilmesi, insanlarla kuşların insan

24 Alex'in konuşma yetenekleri ve Pepperberg'in bilimsel kariyeri için şu sayfalara bakılabilir:

<http://alexfoundation.org/about/dr-irene-pepperberg/>
<https://www.youtube.com/watch?v=cO6XuVlcEO4>
<https://www.youtube.com/watch?v=62rXKjXgr60>
<https://www.youtube.com/watch?v=VZ2j1jOwAYU>
<https://www.youtube.com/watch?v=HskAElnZnEpg>

dilinin sesleri üzerinden iletişime geçebilmesini hedeflemesi bakımından ayrı bir yerde durmaktadır. Yukarıdaki dipnotta verdiğim videolarda da görüleceği üzere Alex insan seslerini kullanarak Pepperberg ile iletişime geçebilmiş, sorulara doğru cevap verebilmiştir. İnsan olmayan memelilerin insan konuşma seslerini ayırbildikleri (örneğin b-p) bilinmektedir ancak çok az sayıda tür insan dili seslerini ayırmakta ve üretebilmektedir. Gri papağanlar hem ünlü ve ünsüzleri doğru bir şekilde ayırmada hem de bunları üretmede dikkat çeken bir başarıya sahiptir (Pepperberg 2012: 110).

3. Fareler

Fare iletişimi özellikle sese dayalı yönüyle araştırmacıların ilgisini çeker ve son yıllarda yapılan pek çok çalışmanın da merkezinde yer alır (örn. bk. Ehret 2013, Ferhat vd. 2015). Farelerin idrar ile türdeşlerine mesaj aktardıkları bilinmektedir (Hurst 1990a, 1990b, 1990c). Ancak dilin evrimi ile ilgili incelemelerde farelerin ses sinyalleriyle iletişimleri öne çıkar.

Farelerin insan kulağıyla duyulamayan ultrasonik seslenmeleri olduğu uzun bir süredir bilinmekteydi (Sewell 1967, 1970; Whitney vd. 1973). Ancak bu seslenmelerin insan dili ile karşılaştırılabilecek bir nitelik sergilediğini gösterebilmek için bunlar yeterli görülüyordu. Çünkü seslenmelerin içsel mi yoksa öğrenmeye dayalı mı olduğu bilinmiyordu. Ayrıca insan dili sözdizimine sahipti. Bu seslenmelerde de benzer bir dizime dair veriler 2000’li yıllara kadar eksikti. Fare seslerinin bu özellikleri 2000’li yıllardan sonra keşfedildi.

Fare seslenmelerinin kuş şarkılarına benzediği Holy-Guo (2005) tarafından kanıtlanmıştır. Fare seslenmeleri için ilk kez şarkı (*song*) terimini Holy-Guo (2005) kullanmıştır ve bu inceleme sonraki fare iletişimi incelemeleri için bir katalizör görevini üstlenmiştir (Portfors-Perkel 2014). Holy-Guo’nun (2005) bu seslenmelerin çiftleşme şarkısı niteliğine sahip olduğunu kanıtlaması fare iletişimi incelemelerinin dönüm noktasıdır. Daha önceki çalışmalarda genellikle yavru farelerin annelerinden ayrı bırakılması ve ısı artışı sırasındaki seslenmeleri inceleniyordu (Ehret 2005; Hahn - Schanz 2005). Holy-Guo (2005) ise kuş şarkılarındaki eş bulmaya yönelik sinyallerin benzerlerini farelerde keşfetti. Fare şarkısı diyebileceğimiz bu seslenmeler bir erkek fareye aitti ve kur yapma amacı taşıyordu. Bu farenin şarkısında belli hece tiplerinin olduğu fark edildi ve bu heceler belli bir tekrara sahipti.²⁵ Çalışma bu bulgular ışığında fare şarkılarının kuş şarkılarına benzediği sonucuna ulaştı. Bu sarsıcı buluş, sese dayalı öğrenmelerin -buna insan dili de dâhildir- evrimine dair önemli bir veri olarak değerlendirildi (Fischer-Hammerschmidt 2010). Fare, kuş ve insan seslenmelerinin benzerlikleri (Arriaga-Zhou-Jarvis 2012), fare seslenmelerinin de öğrenilmiş olabileceğine dair tartışmalar (Arriaga-Jarvis 2013, Portfors-Perkel 2014) yeni çalışmaları hızlandırmıştır. Örneğin son yayınlarda erkek fare şarkılarının sentaksının sosyal bağlam ve dişi farelerin tercihlerine göre şekillendiği rapor edilmiştir (Chabout vd. 2015).²⁶

25 Holy-Guo’ya (2005) ait çalışmanın görsellerini incelemek ve fare şarkılarını dinlemek için bk. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1275525/#s4>

26 Erich Jarvis’in Duke Üniversitesindeki laboratuvarında yaptığı çalışmalarla ilgili görüntüler aşağıdaki linklerde yer alan videolardan izlenebilir. Fare seslenmelerinin “şarkı” niteliğinde olanları da bu videolardan dinlenebilir:

Kuşlar ve farelerin bu şarkı tipindeki iletişimleri aslında insanların çok da yabancı olmayan iletişim biçimlerindedir. İnsanların da şarkıya benzer, melodik seslenmelerle çok çeşitli mesajları aktarabildiklerini Kuşköy (Giresun) ve La Gomera Adası (Kanarya Adaları) sakinlerinin -ıslık dili (whistled language) adı verilen iletişimlerinde de görebilmekteyiz.²⁷ Bu örnekler kuş ve fare türlerindeki melodik iletişimlerin göz ardı edilemeyecek bir niteliği olduğunu da ortaya koymaktadır.

4. Deniz memelileri

Deniz altında büyük bir sessizlik olduğunu düşünüyorsak yanlıyoruz demektir, bizim duyamadığımız ses dalgalarıyla birlikte çok farklı bir “ses dünyası” denizlerde bizi beklemektedir. (Denizdeki seslerin zenginliği için bk. Zimmer 2011).

Sese dayalı iletişim yetenekleri dikkat çeken bir başka canlı topluluğu karadan denize geçerek evrimleşen deniz memelileridir. Yunuslar, balinalar bu bakımdan şarkı türü seslenmeleriyle öne çıkar.²⁸ Ekolokasyon adı verilen bir yöntemi yunuslardan denizgergedanlarına kadar pek çok tür kullanır. Schevill ve Lawrence (1949) deniz altındaki seslenmelerin keşfinde öncü çalışma olmuştur.

Ekolokasyon ses dalgalarının bir yüzeye çarpıp dönmesine dayanır. Deniz memelisi sesi üretir, sesin geri gelişine başka bir deyişle yankısına göre hareket eder. Yaralarının başarıyla kullandığı bu sese dayalı veri alışı denizde de kullanılmaktadır. Deniz memelileri bu yolla suyun derinliğini, avlarının niteliğini, nesnelerin uzaklığını öğrenebilmekte, türdeşlerine de ses sinyalleri yoluyla bilgi aktarabilmektedirler. Düşük frekanslı sesleri (25 Hz) çevreyi kontrol etmek için, yüksek frekanslı sesleri ise (120 000 Hz) yaklaşan bir nesneyi veya avı daha iyi tanımak için kullanırlar (Håkansson-Westander 2013: 29-30).

İnsan dışında da sese dayalı öğrenmeyi yani türdeşlerinin seslerini taklit ederek ses çıkarmayı başarabilen türler (deniz memelileri, kuşlar, yarasalar, filler) olduğunu yukarıda belirtmiştim. Deniz memelilerinin (Balina, yunus, denizaslanı, fok vb.) insan iletişiminin de önemli bir yönü olan bu özelliğe sahip olduğu farklı çalışmalarla kanıtlanmıştır (bk. Reichmuth- Casey 2014, Janik 2014). Deniz memelilerinin insan sesini taklit edebilmeleri de bir başka dikkat çeken olgudur. Bakıcılarının konuşmalarını veya şarkılarını taklit eden pek çok deniz memelisine ait kayıtları aşağıdaki dipnottaki bağlantılardan izleyebilirsiniz.²⁹

<https://www.youtube.com/watch?v=wVQVw478Rh4>
<https://www.youtube.com/watch?v=ZS4Chf9yh8s>
<https://www.youtube.com/watch?v=xIVXvpYo5BI>

27 Kuşköy ve La Gomera'daki ıslıklı iletişim örnekleri için bk.:

<https://www.youtube.com/watch?v=H1YUpT5-4DI>
<https://www.youtube.com/watch?v=COCIRCjoICA>
<https://www.youtube.com/watch?v=bQf38Ybo1IY>
<https://www.youtube.com/watch?v=PgEmSb0cKBg>

28 Alanın uzmanlarından Peter Lloyd Tyack tarafından yapılan şu sunum deniz memelilerinin iletişimi için iyi bir özet niteliğindedir:

https://www.ted.com/talks/peter_tyack_the_intriguing_sound_of_marine_mammals/transcript?language=en
 Ayrıca BBC'ye ait şu çalışma da görülebilir:
<http://www.bbc.com/earth/story/20150120-mystery-squeaks-of-beluga-whales>

29 Bu ses taklitleri için bk. :

Deniz memelileri içinde özellikle yunuslarla ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır ve dikkat çekici sonuçlar elde edilmiştir. Yunuslar insanların ürettiği ısıkları taklit edebilmektedir ve bu sese dayalı öğrenme konusunda bilişsel bir kapasitelerinin olduğunu gösterir (Reiss - McCowan 1993, Janik 2000). Poulter (1968) görmenin kısıtlı olduğu durumlarda yunusların iletişim için hemen sese başvurduğunu (ısıklık, çılgılık, cıvıltı vb.) kaydeder. Yunus çalışmalarının öncü isimlerinden olan Louis Herman farklı yayınlarıyla bu canlıların biliş ve iletişimleri ile ilgili önemli verileri bilim dünyasına sunmuştur. Herman vd. (1984) yunusların çizgisel sıralı basit bir grameri anlayabildiklerini göstermiştir. Herman - Forestall (1985) ise yunuslarda “var olmama” kavramının bulunduğunu ortaya koyarken Herman vd. (1999) bu canlılarda referans noktası gösterimi kavrayışının da olduğunu bilim dünyasına duyurmuştur. Bilindiği üzere köpeklerde de insanların referans noktasını gösterme işaretini takip etme yeteneği vardır. Hatta dil eğitimi çalışmalarına tabi tutulmayan üç şempanzenin insanların olmadığı ortamda kendi parmaklarıyla referans noktasını işaretledikleri rapor edilmiştir (Leavens - Hopkins - Bard 1996). Referans noktası kavrayışının deniz canlılarında da (yunuslarda) keşfedilmesi önemlidir.

Sonuç

Bu çalışmada hayvan iletişimi incelemelerine giriş yaptık. Hayvanların zengin bir bilişsel kapasiteye sahip olduğunu ve bazı türlerin şaşkıncu iletişim becerileriyle öne çıktığını gördük. Bu yazının sonraki sayıda yayımlanacak ikinci bölümünde ise hayvan iletişimi ile insan dilinin karşılaştırılması ve insan dilinin kökeniyle ilgili tartışmalarda hayvan iletişiminin yeri konularına değineceğim.

Kaynakça

- ARRIAGA, G. - ZHOU, E.P. - JARVIS, E.D. (2012). “Of Mice, Birds, And Men: The Mouse Ultrasonic Song System Has Some Features Similar to Humans and Song-Learning Birds”. *PLoS ONE* 7:e46610.
- ARRIAGA, G.- JARVIS, E. D. (2013). “Mouse Vocal Communication System: Are Ultrasounds Learned or Innate?” *Brain Lang.*, S. 124, s. 96-116.
- BALDA, R. P.- PEPPERBERG, I. M., - KAMIL, A. C. (1998). *Animal Cognition in Nature: The Convergence of Psychology and Biology in Laboratory and Field*. London: Academic Press.
- BEKOFF, M. - JAMIESON, D. (ed.) (1996). *Readings in Animal Cognition*. Cambridge: The MIT Press.
- BEKOFF, M. - ALLEN, C. - BURGHARDT, G. (2002). *The Cognitive Animal: Empirical and Theoretical Perspectives on Animal Cognition*. Cambridge: The MIT Press.
- BERWICK, R. C.- OKANOYA, K. - BECKERS, G. J. L. - BOLHUIS, J. J. (2011). “Songs to Syntax: the Linguistics of Birdsong”. *Trends Cogn. Sci.*, S. 15, s. 113-121.
- BICKERTON, D. (2010). *Adam'ın Dili* (çev. M. Doğan). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.

Beluga Whale Speaks Like a Human - Mimics Human Speech

<https://www.youtube.com/watch?v=MovG8WvYonY>

Wild Dolphin Talks Back, Imitating Human! Costa Rica #GoPro

<https://www.youtube.com/watch?v=3ZNRvLJ0lo>

Wild Dolphin Mimics Human Voice Singing in Costa Rica Osa Peninsula

<https://www.youtube.com/watch?v=8emfSE88ipl>

<https://www.theguardian.com/environment/video/2012/oct/23/talking-whale-mimicks-human-speech-video>

- BIRCHENALL, L. B. (2016). "Animal Communication and Human Language: An overview". *International Journal of Comparative Psychology*, 29:1-27.
- BOLHUIS, J. J. - OKANOYA, K. - SCHARFF, C. (2010). "Twitter Evolution: Converging Mechanisms in Birdsong and Human Speech". *Nature Rev. Neurosci.* S. 11, s. 747-759.
- BOLHUIS, J. - EVERAERT, M. (ed.) (2013). *Birdsong, Speech, and Language: Exploring the Evolution of Mind and Brain*. Cambridge, MA: MIT Press.
- BOTHA, R. - KNIGHT, K. (ed.) (2009a). *The Cradle of Language. Studies in the Evolution of Language*. Oxford: Oxford University Press.
- BOTHA, R. - KNIGHT, K. (ed.) (2009b). *The Prehistory of Language. Studies in the Evolution of Language*. Oxford: Oxford University Press.
- BOTHA, R. - EVERAERT, M. (ed.) (2013). *The Evolutionary Emergence of Language Evidence and Inference. Studies in the Evolution of Language*. Oxford: Oxford University Press.
- CHABOUT, J. – SARKAR, A. – DUNSON, D. – JARVIS, E. (2015). "Male Mice Song Syntax Depends on Social Contexts and Influences Female Preferences". *Front. Behav. Neurosci.*, 01 April 2015. <https://doi.org/10.3389/fnbeh.2015.00076>
- CHRISTIANSEN, M. - CHATER, N. (2016). *Creating Language Integrating Evolution, Acquisition, and Processing*. Cambridge: MIT Press.
- CLAYTON, N. vd. (2001). "Elements of Episodic-like Memory in Animals". *Phil. Trans. R. Soc. Lond. B.*, 356: 1483-1491.
- CLAYTON, N. S. - BUSSEY, T. J. - DICKINSON, A. (2003). "Can Animals Recall the Past and Plan for the Future?". *Nature Reviews Neuroscience*, 4: 685-691.
- CORBALLIS, M. C. (2002). *From Hand to Mouth: The Origins of Language*. Princeton: Princeton University Press. **Türkçe çevirisi:** CORBALLIS, M. C. (2003a). *İşaretten Konuşmaya. Dilin Kökeni ve Gelişimi* (çev. Aybek Görey). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- DARWIN, C. (1871). *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. London: John Murray.
- de GROLIER, E. (ed.) (1983). *Glossogenetics: The Origin and Evolution of Language*. London: Harwood Academic Publishers.
- de WAAL, F. (1982). *Chimpanzee Politics*. London: Jonathan Cape.
- de WAAL, F. (2013). *Köken Ağacı. Primat Davranışı İnsanın Toplumsal Evrimi İçin Ne Söyleyebilir?* (çev. Dilek Eylül Dizdaroğlu). İstanbul: Alfa.
- de WAAL, F. (2014a). *Bonobo ve Ateist. Primatlar Arasında İnsanı Aramak* (çev. Özge Çelik). İstanbul: Metis.
- de WAAL, F. (2014b). *Empati Çağı Daha Anlayışlı Bir Toplum İçin Doğadan Dersler* (çev. Kadir Yılmaz). İstanbul: Akılçelen.
- de WAAL, F. (2017a). *İçimizdeki Maymun Biz Neden Biziz?* (çev. Aslı Biçen). İstanbul: Metis.
- de WAAL, F. (2017b). *Hayvanların Ne Kadar Zeki Olduğunu Anlayacak Kadar Zeki miyiz?* (çev. Ahmet Burak Kaya). İstanbul: Metis.
- DOUPEA. J - KUHL P. K. (1999) "Birdsong and Human Speech: Common Themes and Mechanisms". *Annu. Rev. Neurosci.* S. 22: s. 567-631.
- EHRET, G. (2005). "Infant Rodent Ultrasounds - A Gate to the Understanding of Sound Communication". *Behav Genet.* S. 35, s. 19-29.
- EHRET, G. (2013). "Sound Communication in House Mice: Emotions in their Voices and Ears?" *Evolution of Emotional Communication. From Sounds in Nonhuman Mammals to Speech and Music in Man* [Eckart Altenmüller-Sabine Schmidt-Elke Zimmermann (ed.)]. Oxford: Oxford University Press: 63-75.
- FEENEY, M. - ROBERTS, W. (2012). "Comparative Mental Time Travel: Is There a Cognitive Divide between Humans and Animals in Episodic Memory and Planning?" *The Oxford Handbook of Comparative Evolutionary Psychology* [J. Vonk - T. Shackelford (ed.)]. Oxford: Oxford University Press. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199738182.013.0013

- FERHAT, A.T. - LE SOURD, A.M. - DE CHAUMONT, F. - OLIVO-MARIN, J.C. - BOURGERON, T. - ELODIE, E. (2015) "Social Communication in Mice - Are There Optimal Cage Conditions?". *Plos One*, 10(3): e0121802. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0121802>
- FISCHER, J. - HAMMERSCHMIDT, K. (2010). "Ultrasonic Vocalizations in Mouse Models For Speech and Socio-Cognitive Disorders: Insights into the Evolution of Vocal Communication". *Genes Brain Behav.*, S. 10: s. 17-27.
- FISHER, S. E. - MARCUS, G. F. (2006). "The Eloquent Ape: Genes, Brains and the Evolution of Language". *Nature Reviews Genetics*, S. 7, s. 9-20.
- FITCH, W. T. (2010). *The Evolution of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FOUNTAIN, S. - BUNSEY, M. - DANKS, J. - MCBEATH, M. (ed.) (2002). *Animal Cognition and Sequential Behavior: Behavioral, Biological, and Computational Perspectives*. New York: Springer Science+Business Media.
- FOUTS, R. - FOUTS, D. (1993). "Chimpanzees' Use of Sign Language". *The Great Ape Project* [P. Cavalieri - P. Singer (ed.)], New York: St. Martin's Griffin, s. 28-41.
- FOUTS, R. S. - MILLS, S. T. (1997). *Next of Kin: My Conversations with Chimpanzees*. New York: William Morrow.
- GALLUP, G. - ANDERSON, J. - SHILLITO, D. (2002). "The Mirror Test". *The Cognitive Animal. Empirical and Theoretical Perspectives on Animal Cognition*. [Marc Bekoff - Colin Allen - Gordon M. Burghardt (ed.)]. Cambridge: The MIT Press, s. 325-335.
- GARDNER, R. A. - GARDNER, B. T. (1969). "Teaching Sign Language to a Chimpanzee". *Science*, 165, s. 664-672.
- GARDNER, R. A. - GARDNER, B. T. - VAN CANTFORT, T. E. (eds.) (1989). *Teaching Sign Language to Chimpanzees*. Albany, NY: State University of New York Press.
- GHOUL, M. - GRIFFIN, A. S. - WEST, S. A. (2014). "Toward an Evolutionary Definition of Cheating". *Evolution*, 68(2), s. 318-331.
- GIBSON, K. (2012). "Language or Protolanguage? A Review of the Ape Language Literature". *The Oxford Handbook of Language Evolution* [M. Tallerman-K. Gibson (ed.)]. Oxford: Oxford University Press: 46-58.
- GIBSON, K. (2013). "Talking about Apes, Birds, Bees, and Other Living Creatures: Language Evolution in Light of Comparative Animal Behaviour". *The Evolutionary Emergence of Language Evidence and Inference. Studies in the Evolution of Language* [R. Botha - M. Everaert (ed.)]. Oxford: Oxford University Press: 204-222.
- GOODALL, J. (1963). "My Life among Wild Chimpanzees". *National Geographic*, 124: 272-308.
- GOUZOULES, S. - GOUZOULES, H. - MARLER, P. (1984). "Rhesus Monkey (*Macaca mulatta*) Screams: Representational Signalling in the Recruitment of Agonistic Aid". *Animal Behaviour*, 32, 182193.
- GREENFIELD, P. M. - SAVAGE-RUMBAUGH, E. S. (1990). "Grammatical Combination in Pan Paniscus: Processes of Learning and Invention in the Development and Evolution of Language". *Language and Intelligence in Monkeys and Apes: Comparative Developmental Perspectives*. [S. T. Parker - K. R. Gibson (ed.)]. Cambridge: Cambridge University Press: 540-578.
- GREENFIELD, P. M. - SAVAGE-RUMBAUGH, E. S. (1993). "Comparing Communicative Competence in Child and Chim: The Pragmatics". *Journal of Child Language* 20: 1-26.
- HAHN M, E. - SCHANZ, N. (2005). "The Effects of Cold, Rotation, and Genotype on the Production of Ultrasonic Calls in Infant Mice". *Behav. Genet.*, S. 32, s. 267-273.
- HÅKANSSON, G. - WESTANDER, J. (2013). *Communication in Humans and Other Animals*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing.
- HARNAD, S. - STEKLIS, H. D. - LANCASTER, J. (ed.) (1976). *Origins and Evolution of Language and Speech*. New York: New York Academy of Sciences.

- HART, D. - SUSSMAN, R. (2009). *Man the Hunted: Primates, Predators and Human Evolution*. Expanded Edition. Boulder: Westview Press.
- HAUSER, M. D. - KONISHI, M. (ed.). (1999). *The Design of Animal Communication*. Cambridge: MIT Press.
- HAYES, C. (1951). *The Ape in Our House*. New York: Harper.
- HERMAN, L. M. - FORESTALL, P. H. (1985). "Reporting Presence or Absence of Named Objects by a Language-trained Dolphin". *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, S. 9, s. 667-681.
- HERMAN, L. M. - RICHARDS, D. G. - WOLZ, J. P. (1984). "Comprehension of Sentences by Bottlenosed Dolphins". *Cognition*, S. 16, s. 129-219.
- HERMAN, L. M. - ABICHANDI, S. L. - ELHAJJ, A. N. - HERMAN, E. Y. K. - SANCHEZ, J. L., - PACK, A. A. (1999). "Dolphins (*Tursiops truncatus*) Comprehend the Referential Character of the Human Pointing Gesture". *Journal of Comparative Psychology*, S. 113, s. 347-364.
- HESS, E. (2008). *Nim Chimsky: The Chimp who would be Human*. New York: Bantam.
- HERRNSTEIN, R. J. - LOVELAND, D. H. (1964). "Complex Visual Concept in the Pigeon". *Science*, 146 (3643): 549-551.
- HEWES, G. (1973). "Primate Communication and the Gestural Origin of Language". *Current Anthropology*, 14: 5-25.
- HILLIX, W. - RUMBAUGH, D. (2004). *Animal Bodies, Human Minds: Ape, Dolphin, and Parrot Language Skills*. New York: Springer Science+Business Media.
- HOCKETT, C. F. (1960) "The Origin of Speech". *Scientific American*, 203: 88-96.
- HOCKETT, C. F. (1966). The Problem of Universals in Language". *Universals of Language*. [L. Greenberd (ed.)]. Cambridge: MIT Press, s. 1-29.
- HOLY, T. E., - GUO, Z. (2005). "Ultrasonic Songs of Male Mice". *PLoS Biol.* 3: 2177-2186.
- HULSE, S.H. - FOWLER, H. - HONIG, W.K. (1978). *Cognitive Processes in Animal Behavior*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- HUMPHREY, N.K. (1976). "The Social Function of Intellect". *Growing Points in Ethology* [P. Bateson - R.A. Hinde (ed.)]. Cambridge: Cambridge University Press, s. 303-321.
- HURFORD, J. R. - STUDDERT-KENNEDY, M. - KNIGHT, C. (ed.) (1998). *Approaches to the Evolution of Language - Social and Cognitive Bases*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HURST, J. L. (1990a). "Urine Marking in Populations of Wild House Mice *Mus domesticus* Ruddy. 1. Communication between Males". *Anim. Behav.*, S. 40, s. 209-222.
- HURST, J. L. (1990b). "Urine Marking in Populations of Wild House Mice *Mus domesticus* Ruddy. 1. Communication between Females". *Anim. Behav.*, S. 40, s. 223-232.
- HURST, J. L. (1990c). "Urine Marking in Populations of Wild House Mice *Mus domesticus* Ruddy. 1. Communication between Sexes". *Anim. Behav.*, S. 40, s. 233-243.
- JANIK V. M. - SLATER P. J. B. (1997). "Vocal Learning in Mammals". *Adv Study Behav*, S. 26, s. 59-99.
- JANIK, V. M. (2000). "Whistle Matching in Wild Bottlenose Dolphins (*Tursiops truncatus*)". *Science*, V. 289, S. 5483, s. 1355-1357.
- JANIK, V. M. (2014). "Cetacean Vocal Learning and Communication". *Current Opinion in Neurobiology*, S. 28, s. 60-65.
- JARVIS, E. D. (2004) "Learned Birdsong and the Neurobiology of Human Language". *Annals New York Academy of Science*, S. 1016, s. 749-777.
- KAWAI, M. (1965). "Newly Acquired Pre-cultural Behavior of the Natural Troop of Japanese Monkeys on Koshima Islet". *Primates*, S. 6, s. 1-30.
- KELLOGG, W. N. - KELLOGG, L. A. (1933). *The Ape and the Child: A Comparative Study of the Environmental Influence upon Early Behaviour*. New York and London: Hafner Publishing Company.

- KERİMOĞLU, C. (2016). "Dilin Kökeni Arayışları I: Dilin Kökeni ile İlgili Akademik Tartışmalar". *Dil Araştırmaları*, S. 18, s. 47-84.
- KERİMOĞLU, C. (2017). "Dilin Kökeni Arayışları II: FOXP2 Geni". *Dil Araştırmaları*, S. 21, s.1-12.
- KUMMER, H. (1971). *Primate Societies*. Arlington Heights, IL: Harlan Davidson.
- LANCASTER, J. B. (1968). "Primate Communication Systems and the Emergence of Human Language". *Primates: Studies in Adaptation and Variability* [P. C. Jay (ed.)]. New York: Holt, Rinehart and Winston, 439-557.
- LEAVENS D.A. - HOPKINS W.D. - BARD K.A. (1996). "Indexical and Referential Pointing in Chimpanzees (Pan troglodytes)". *J. Comp. Psychol.*, S. 110 (4), s. 346-353.
- LONSDORF, E. - ROSS, S. - MATSUZAWA, T. (ed.) (2010). *The Mind of the Chimpanzee. Ecological and Experimental Perspectives*. Chicago: The University of Chicago Press.
- LOSEY, G. S. Jr. (2003). "Crypsis and Communication Functions Of UV-Visible Coloration in Two Coral Reef Damselfish. *Dascyllus aruanus* and *D. reticulatus*". *Animal Behaviour*, S. 66, s. 299-307.
- MACKINTOSH, N. J. (ed.) (1994). *Animal Learning and Cognition*. San Diego: Academic Press.
- MCPHERRON, A. vd. (2010). "Evidence for Stone-tool-assisted Consumption of Animal Tissues before 3.39 Million Years Ago at Dikika, Ethiopia". *Nature*, S. 466, s. 857-860.
- MELTGREN, R. (ed.) (1983). *Animal Cognition and Behavior*. Amsterdam: North Holland.
- MELLO, C. V. (2002). "Mapping Vocal Communication Pathways in Birds with Inducible Gene Expression". *J. Comp Physiol A Neuroethol Sens Neural Behav Physiol.*, S. 188 (11-12), s. 943-959.
- MENZEL, E.W. (1971). "Communication about the Environment in a Group of Young Chimpanzees". *Folia Primatologica*, S. 15, s. 220-232.
- MENZEL, E.W. (1973). "Chimpanzee Spatial Memory Organization". *Science*, S. 182, s. 943-945.
- MILES, H. L. (1990). "The Cognitive Foundations for Reference in a Signing Orangutan". *'Language' and Intelligence in Monkeys and Apes: Comparative Developmental Perspectives* [S. T. Parker - K. R. Gibson (ed.)]. Cambridge: Cambridge University Press: 511-539.
- MILES, H. L. (1999). "Symbolic Communication with and by Great Apes". *The Mentalities of Gorillas and Orangutans: Comparative Perspectives* [S. T. Parker, R. W. Mitchell, - H. L. Miles (eds.)]. Cambridge: Cambridge University Press, s. 197-210.
- MORA, R. - de la TORRE, I. (2005). "Percussion Tools in Olduvai Beds I and II (Tanzania): Implications for Early Human Activities". *Journal of Anthropological Archaeology*, 24: 179-192.
- ÖBER, A. (2007). *Hayvan Davranışları Temel Öğeler*. Ankara: Nobel Yay.
- PARKER, S.T. - GIBSON, K. (1979). "A Developmental Model for the Evolution of Language and Intelligence in Early Hominids". *Behavioral and Brain Sciences*, S. 2, s. 367-408.
- PARKER, S. - GIBSON, K. (ed.) (1990). *Language and Intelligence in Monkeys and Apes: Comparative Developmental Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PATTERSON, F. G. (1978). "The Gestures of a Gorilla: Language Acquisition in Another Pongid". *Brain and Language*, S. 5, s. 72-97.
- PATTERSON, F. G. - LINDEN, E. (1981). *The Education of Koko*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- PEPPERBERG, I. M. (1981). "Functional Vocalizations of an African Grey Parrot (*Psittacus erithacus*)". *Zeitschrift für Tierpsychologie*, S. 55, s. 139-160.
- PEPPERBERG, I. M. (1999). *The Alex Studies: Cognitive and Communicative Abilities of Grey Parrots*. Cambridge: Harvard University Press.

- PEPPERBERG, I. M. (2012). "Evolution of Communication and Language: Insights from Parrots and Songbirds". *The Oxford Handbook of Language Evolution* [M. Tallerman-K. Gibson (ed.)]. Oxford: Oxford University Press, s.109-119.
- PEPPERBERG, I. M. (2016). "Animal Language Studies: What Happened?" *Psychonomic Bulletin & Review* (February 2017), S. 24/1, s. 181-185.
- PETKOV C. I - JARVIS E.D. (2012). "Birds, Primates, and Spoken Language Origins: Behavioral Phenotypes and Neurobiological Substrates". *Front Evol Neurosci* S. 4, s. 12.
- POOLE, J. H. - TYACK, P. L. - STOEGER-HORWATH, A. S. - WATWOOD, S. (2005). "Elephants Prove Capable of Vocal Learning". *Nature*, S. 434, s. 455-456.
- PORTFORS, C.V. - PERKEL, D.J. (2014). "The Role of Ultrasonic Vocalizations in Mouse Communication". *Curr. Opin. Neurobiol.*, S. 28, s. 115-120.
- POULTER, T. C. (1968). "Marine Mammals". *Animal Communication. Techniques of Study and Results of Research* [T. A. Sebeok (ed.)], Bloomington: Indiana University Press, s. 405-465.
- PREMACK, D. (1976). *Intelligence in Ape and Man*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- PREMACK, D. - PREMACK, A. J. (1983). *The Mind of an Ape*. New York: W.W.Norton.
- RABY, C. - CLAYTON, N. (2012). "Episodic Memory and Planning". *The Oxford Handbook of Comparative Evolutionary Psychology* [J. Vonk - T. Shackelford (ed.)]. Oxford: Oxford University Press. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199738182.013.0012
- REBOUL, A. (2017). *Cognition and Communication in the Evolution of Language*. Oxford: Oxford University Press.
- REICHMUTH, C. - CASEY, C. (2014). "Vocal Learning in Seals, Sea Lions, and Walruses". *Current Opinion in Neurobiology*, S. 28: s. 66-71.
- REISS D. - McCOWAN, B. (1993). "Spontaneous Vocal Mimicry and Production by Bottlenose Dolphins (*Tursiops Truncatus*): Evidence For Vocal Learning". *J. Comp. Psychol.*, S. 107(3), s. 301-312.
- RIEHL, C., - FREDERICKSON, M. E. (2016). "Cheating and Punishment in Cooperative Animal Societies". *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 371(1687), 20150090.
- ROGERS, L. - KAPLAN, G. (2002). *Songs, Roars, and Rituals: Communication in Birds, Mammals, and Other Animals*. Cambridge: Harvard University Press.
- ROGERS, L. - KAPLAN, G. (ed.) (2004). *Comparative Vertebrate Cognition: Are Primates Superior to Non-Primates?*. New York: Springer-Science.
- ROITBLAT, H.L. - BEVER, T.G. - TERRACE, H.S. (1984). *Animal Cognition*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- RUMBAUGH, D. M. (ed.) (1977). *Language Learning by a Chimpanzee. The Lana Project*. New York: Academic Press.
- SANZ, C. - CALL, J. - BOESCH, C. (ed.) (2013). *Tool Use in Animals. Cognition and Ecology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SAVAGE-RUMBAUGH, E.S. - RUMBAUGH, D.M. - BOYSEN, S. (1978). "Linguistically Mediated Tool Use and Exchange by Chimpanzees (*Pan troglodytes*)". *Behavioral and Brain Sciences*, 4, 539554.
- SAVAGE-RUMBAUGH, E. S. - MURPHY, J. - SEVCIK, R. A. - BRAKKE, K. E. - WILLIAMS, S. L. - RUMBAUGH, D. M. (1993). *Language Comprehension in Ape and Child. Monographs of the Society for Research in Child Development*, S. 58 (3-4), s. 222-242.
- SAVAGE-RUMBAUGH, E. S. - LEWIN, R. (1994). *Kanzi: The Ape at the Brink of the Human Mind*. New York: John Wiley and Sons.
- SAVAGE-RUMBAUGH, E. S. - SHANKAR, S. G., - TAYLOR, T. (1998). *Apes, Language, and the Human Mind*. New York - Oxford: Oxford University Press.

- SCHARFF, C. - WHITE S, A. (2004). "Genetic Components of Vocal Learning". *Ann N Y Acad Sci.*, S. 1016, s. 325-347.
- SCHÉVILL, W.E. - LAWRENCE, B. (1949) "Underwater Listening to the White Porpoise (*Delphinapterus leucas*)". *Science*, 109 (2824), s.143-144.
- SEARCY, W. - NOWICKI, S. (2005). *The Evolution of Animal Communication: Reliability and deception in signaling systems*. Princeton: Princeton University Press.
- SEMAW, S. vd. (1997). "2.5-million-year-old Stone Tools from Gona, Ethiopia". *Nature*, S. 385, s. 333-336.
- SEWELL, G. D. (1967). "Ultrasound in Adult Rodents". *Nature*, S. 215, s. 512.
- SEWELL, G. D. (1970). "Ultrasonic Communication in Rodents". *Nature*, S. 227, s. 410.
- SEYFARTH, R.M. - CHENEY, D.L. - MARLER, P. (1980a). "Monkey Responses to Three Different Alarm Calls: Evidence of Predator Classification and Semantic Communication". *Science*, 210, s. 801-803.
- SEYFARTH, R.M. - CHENEY, D.L. - MARLER, P. (1980b). "Vervet Monkey Alarm Calls: Semantic Communication in a Free-ranging Primate". *Animal Behaviour*, S. 28, s. 1070-1094.
- SHAPIRO, G. I. - GALDIKAS, B. M. F. (1999). "Early Sign Performance in a Free-ranging, Adult Orangutan". *The Mentalities of Gorillas and Orangutans: Comparative Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press [Parker vd. (ed.)], s. 265-282.
- SHETTLEWORTH, S. J. (2010). *Cognition, Evolution, and Behavior*. (İkinci Baskı). Oxford: Oxford University Press.
- SLATER, P. (2012). "Bird Song and Language". *The Oxford Handbook of Language Evolution* [M. Tallerman-K. Gibson (ed.)]. Oxford: Oxford University Press, s. 96-101.
- STEIPER, M. E. - YOUNG, N. M. (2006). "Primate Molecular Divergence Dates". *Molecular Phylogenetics and Evolution*, S. 41, s. 384-94.
- STEIPER, M. E., - YOUNG, N.M. - SUKARNA, T. Y. (2004). "Genomic Data Support the Hominoid Slowdown and an Early Oligocene Estimate for the Hominoidcercopitheoid Divergence". *Proceedings of the National Academy of Sciences of the U.S.A.*, S. 101, s. 17021-17026.
- SUDDENDORF, T. - CORBALLIS, M. C. (1997). "Mental Time Travel and the Evolution of the Human Mind". *Genet. Soc. Gen. Psychol. Monogr.*, S.123, s. 133-167.
- TALLERMAN, M. - GIBSON, K. (ed.) (2012). *The Oxford Handbook of Language Evolution*. Oxford: Oxford University Press.
- TEMPLER, V. - HAMPTON, R. (2013). "Episodic Memory in Nonhuman Animals" *Curr. Biol.*, S. 23(17), s. 801-806.
- TERRACE, H. S. (1979). *Nim*. New York: Knopf.
- TERRACE, H. S. - PETITTO, L. A. - SANDERS, R. J. - BEVER, T. G. (1979). "Can an Ape Create a Sentence?" *Science*, 206: 891-902.
- TOMECEK, S. (2009). *Animal Behavior: Animal Communication*. New York: Chelsea House.
- TOMASELLO, M. - CALL, J. (1997). *Primate Cognition*. New York: Oxford University Press.
- TOMASELLO, M. (2017). *İnsan İletişiminin Kökenleri*. (çev. Gürol Koca). İstanbul: Metis.
- VARNER, G. (2012). *Personhood, Ethics, and Animal Cognition Situating Animals in Hares Two Level Utilitarianism*. Oxford: Oxford University Press.
- VAUCLAIR, J. (1996). *Animal Cognition: An Introduction to Modern Comparative Psychology*. London: Harvard University Press.
- VILAIN, A. - SCHWARTZ, J. - ARBY, C. - VAUCLAIR, J. (2011). *Primate Communication and Human Language: Vocalisation, Gestures, Imitation and Deixis in Humans and Non-humans*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

- von FRISCH, K. (1954). *The Dancing Bees*. London: Methuen & Co.
- von FRISCH, K. (1967). *The Dance Language and Orientation of Bees*. Massachusetts: Harvard University Press.
- WADE, N. (1980). “Does Man Alone Have Language? Apes Reply in Riddles, and a Horse Says Neigh”. *Science*, S 208, s. 1349-1351.
- WALLACE, A. R. (1905). *Darwinism: An Exposition of the Theory of Natural Selection with Some of Its Applications*. New York: Macmillan.
- WASSERMAN, E. - ZENTALL, T. (2009). *Comparative Cognition: Experimental Explorations of Animal Intelligence*. Oxford: Oxford University Press.
- WHITNEY, G. - COBTE, J.R. - STOCKTON, M.D. - TILSON, E.F. (1973). “Ultrasonic Emission: Do They Facilitate Courtship in Mice?”. *J Comp Physiol Psychol.*, S. 84, s. 445-452.
- WOOD, B. A. - BAUERNFEIND, A. (2012). “The Fossil Record: Evidence for Speech in Early Humans”. *The Oxford Handbook of Language Evolution* [M. Tallerman-K. Gibson (ed.)]. Oxford: Oxford University Press, s. 258-272.
- WRANGHAM, R. (2009). *Catching Fire: How Cooking Made Us Human*. New York: Basic Books.
- WRANGHAM, R. vd. (2009). “Shallow-water Habitats as Sources of Fallback Foods for Hominins”. *American Journal of Physical Anthropology*, S. 140, s. 630-642.
- WYNN, T. (2012). “The Paleolithic Record”. *The Oxford Handbook of Language Evolution* [M. Tallerman-K. Gibson (ed.)]. Oxford: Oxford University Press, s. 282-295.
- WYATT, T. (2003). *Pheromones and Animal Behavior: Chemical Signals and Signatures*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ZENTALL, T. - WASSERMAN, E. A. - LAZAREVA, O. F.- THOMPSON, R. R. K. - RATTERMAN, M. J. (2008). “Concept Learning in Animals”. *Comparative Cognition & Behavior Reviews*, S. 3, s. 13-45.
- ZIMMER, W. M. X. (2011). *Passive Acoustic Monitoring of Cetaceans*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ZUBERBUHLER, K. (2012). “Cooperative Breeding and the Evolution of Vocal Flexibility”. *The Oxford Handbook of Language Evolution*. [M. Tallerman - K. R. Gibson (eds.)] Oxford: Oxford University Press, s. 71-81.

İnternet kaynakları

<https://academic.oup.com/jole>

<http://www.evolang.org/>

<http://evolang.org/neworleans/toc/toc.html>

<https://www.bbc.com/news/world-us-canada-44576449>

<http://www.smithsonianmag.com/science-nature/speaking-bonobo-134931541/>

<https://www.scientificamerican.com/article/how-animals-have-the-ability-to-count/>

<http://www.bbc.com/earth/story/20150826-the-animals-that-can-count>

<http://odativ.com/sadece-bu-kadar-saniyorduk-yanilmisiz...-0509161200.html>

<http://odativ.com/ates-yakiyor-yemek-yapiyor-3-bin-kelimeyi-anliyor-0309161200.html>

<http://evrimagaci.org/article/tr/hayvan-davranislarinin-temeli-icguduler-dusunsel-algisal-zeka-ve-cok-daha-fazlasi>

<http://www.sciencealert.com/for-the-first-time-scientists-have-filmed-chimpanzees-teaching-their-young-to-use-tools>

<http://evrimagaci.org/photo/tr/sempanzeler-yavrularina-alet-kullanmayi-ogretebilmektedir>

- <https://evrimagaci.org/duyular-1-koku-kendi-kokumuz-feromonlar-ve-parfumler-180>
- <https://evrimagaci.org/koku-2-feromonlar-adet-dongusu-senkronizasyonu-ve-cinsel-reklam-evrimsel-bir-analiz-384>
- <http://www.bbc.com/earth/story/20150216-can-any-animals-talk-like-humans>
- <https://web.archive.org/web/20120426005905/http://www.janegoodall.org.hk/downloads/Curriculum%20Vitae.pdf>
- <http://www.koko.org/sign-language>
- <http://www.koko.org/michael>
- <http://www.nybooks.com/articles/2011/11/24/can-chimps-converse-exchange/?pagination=false>
- <http://www.nybooks.com/articles/2012/03/08/chimp-talk/>
- <http://www.express.co.uk/life-style/life/839157/orangutan-Chantek-death-ape-research-nature>
- <https://academy.allaboutbirds.org/birdsong/>
- <http://alexfoundation.org/about/dr-irene-pepperberg/>
- <http://www.bbc.com/earth/story/20150120-mystery-squeaks-of-beluga-whales>
- <http://www.sciencemag.org/video/cockatoos-use-tools-make-music>
- <http://www.animalcognition.org/2015/04/15/list-of-animals-that-have-passed-the-mirror-test/>
- http://clas.mq.edu.au/speech/animal_communication/
- https://www.ted.com/talks/peter_tyack_the_intriguing_sound_of_marine_mammals_transcript?language=tr
- <http://www.bbc.com/earth/story/20150120-mystery-squeaks-of-beluga-whales>
- http://www.sciencemag.org/news/2018/02/chimpanzees-bonobos-and-even-humans-may-share-ancient-body-language?utm_campaign=news_daily_2018-02-27&et rid=370757517&et cid=1877188
- <https://www.theguardian.com/environment/video/2012/oct/23/talking-whale-mimicks-human-speech-video>
- <https://www.nytimes.com/2012/03/22/books/a-new-book-and-film-about-rare-amazonian-language.html>
- <http://news.mit.edu/2016/data-amazonian-piraha-language-debate-0309>
- <https://aeon.co/essays/why-language-is-not-everything-that-noam-chomsky-said-it-is>
- https://www.edge.org/conversation/daniel_i_everett-recursion-and-human-thought
- <https://www.economist.com/books-and-arts/2017/10/05/an-argument-over-the-evolution-of-language-with-high-stakes>
- <http://itaatsiz.org/2014/06/14/amazonlarin-piraha-kabilesi-ve-chomskyci-dilbilimin-yanlislanabilirligine-dair/>
- <http://www.hurriyet.com.tr/seyahat/amazonda-dil-kullanmayan-en-mutlu-kabile-piraha-40700936>
- <https://dusunbil.com/chomsky-bizler-birer-maymun-degiliz-dil-yetimiz-dogustan-geliyor/>
- <https://www.lavocedineyork.com/en/2016/10/04/chomsky-we-are-not-apes-our-language-faculty-is-innate/>
- <https://www.youtube.com/watch?v=RHFonIHMT1o>
- <https://www.youtube.com/watch?v=Z-OxJY9vy5Y>
- <https://www.youtube.com/watch?v=wRM7vTrIIis>
- <https://www.youtube.com/watch?v=dBUHWoFnuB4&t=26s>
- <https://www.youtube.com/watch?v=gCxf7yUDzio>
- https://www.youtube.com/watch?v=_9IFbzy5uIU&t=49s

<https://www.youtube.com/watch?v=yxQap9AAPOs>
<https://www.youtube.com/watch?v=5mA-Htz5EqE&t=300s>
<https://www.youtube.com/watch?v=8oh1uhrdc6w>
<https://www.youtube.com/watch?v=fxCOphC7kXw>
<https://www.youtube.com/watch?v=7o27ilizjYg>
<https://www.youtube.com/watch?v=55put3MLZcw>
<https://www.youtube.com/watch?v=AhLPLAY1mHo>
<https://www.youtube.com/watch?v=q2pisrdO2TQ>
<https://www.youtube.com/watch?v=cO6XuVlcEO4>
<https://www.youtube.com/watch?v=cO6XuVlcEO4>
<https://www.youtube.com/watch?v=62rXKjXgr60>
<https://www.youtube.com/watch?v=VZ2j1jOwAYU>
<https://www.youtube.com/watch?v=HskAElnEpg>
https://www.youtube.com/results?search_query=tool+using+animals
https://www.youtube.com/results?search_query=hayvanlarda+alet+kullanma
https://www.youtube.com/results?search_query=new+caledonian+crows+make+and+use+tools
<https://www.youtube.com/watch?v=xIVXvpYo5BI>
<https://www.youtube.com/watch?v=wVQVw478Rh4>
<https://www.youtube.com/watch?v=ZS4Chf9yh8s>
<https://www.youtube.com/watch?v=H1YUpT5-4DI>
<https://www.youtube.com/watch?v=C0CIRCjoICA>
<https://www.youtube.com/watch?v=bQf38Ybo1IY>
<https://www.youtube.com/watch?v=PgEmSb0cKBg>
<https://www.youtube.com/watch?v=MovG8WvYonY>
<https://www.youtube.com/watch?v=3ZNRvLJl0lo>
<https://www.youtube.com/watch?v=8emfSE88ipI>
<https://www.youtube.com/watch?v=OGqluEkM1ZI>
<https://www.youtube.com/watch?v=-7ijI-g4jHg>
https://www.youtube.com/watch?v=LU_KD1enR3Q
<https://www.theguardian.com/technology/2012/mar/25/daniel-everett-human-language-piraha>
<https://www.youtube.com/watch?v=KYpjFObtV94>
<https://www.youtube.com/watch?v=SHv3-U9VPAs>

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ANALİTİK FİİL ŞEKİLLERİ-I

Analytic Verbal Forms in Turkey Turkish-I

Mehman MUSAOĞLU*

Fatih KİRİŞÇİOĞLU**

E.V. KRAİNİUCHENKO***

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 57-77

Öz: Makalede “birleşik fiil” ve “analitik fiil şekli” kavramları açıklanmıştır. Birincisinin leksik birim, ikincisinin ise gramatikal şekil olduğu gösterilmiştir. Analitik fiil şekilleri üzerine XIX. yüzyıldan beri yazılmış kaynak eserler ayrıntılı olarak irdelenmiştir. Konuya ilişkin modern lengüistik çalışmaların çoğunlukla işlevsel dilbilgisi preneplerine göre sürdürüldüğü belirtilmiştir. Tasvirî fiiller, yapısal, anlamsal, işlevsel ve asimetrik-lengüistik özelliklere göre betimlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Birleşik fiil, analitik fiil şekli, okkazonal yardımcı fiil, tasvirî fiil, görünüş, kılınış, asimetrik.

Abstract: This article explains the concepts of the “compound verb” and the “analytical verb form”. It is shown that while the former is the lexical unit of language, the latter is the grammatical form of verb. Furthermore, sources on analytical verb forms written since XIX. century have been examined in detail. In the article, it is also pointed out that modern linguistic studies are usually based on functional grammatical principles. Thus, analytical verb forms have been portrayed in accordance with their syntactic, semantic, functional and asymmetric-linguistic properties.

Keywords: Compound verb, analytical form of verb, occasional auxiliary verb, descriptive verb, aspect, aktionsart, asymmetry.

Giriş

“İsim+yardımcı fiil, zarf-fiil/sıfat-fiil+fiil birleşikleri veya tasarlama ve bildirme kipi şekilleri”, Batı-Türkiye Türkoloji geleneğine göre Türkiye Türkçesinde çoğunlukla birleşik fiil veya eş anlamlı diğer uygun terimler ile adlandırılır (Banguoğlu 2007: 310, 482; Bilgegil, 2014: 250; Ediskun 2010: 228; Korkmaz 2017: 199; Karahan 2018: 73; Karaağaç 2013: 204; Ersoy 2014 vd.). Oysa birleşik fiil kavramına yukarıda belirtilenlerden sadece “isim+yardımcı fiil” veya “isim+asıl fiil” birleşimi uygun düşmektedir. Çünkü söz konusu birleşimlerin birincisi leksik, ikincisi ise gramatikal-leksik manalı sözcüklerden ibarettir. “İsim+fiil” yapısındaki birleşik fiil, anlamsal

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, mehman.musaoglu@gmail.com. Gönderim Tarihi: 19.09.2018 / Kabul Tarihi: 15.11.2018

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, mfatihkr@gmail.com

*** Doç. Dr., Pyatigorsk Devlet Üniversitesi, Şark Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Pyatigorsk/RUSYA, alyona-kray@yandex.ru

olarak tek bir sözcük birimi olma teşekkülüyle gerçekleşmektedir. Diğer birleşiklerde ve birleşik çekimlerde ise birleşenler leksik-gramatikal anlamlıdır. Bundan dolayı onlar kılınış ve kiplik kategorisi özellikleriyle, aynı zamanda görünüş-zaman bildirme ve tasarlama-öznel nitelikleriyle seçilir.

Rus Türkolojisinde “isim+yardımcı fiil” birleşiminin *birleşik fiil* (Kononov 1956: 263-274; Şçerbak 1981:146; Tenişev 1988: 435-439; Şçeka 2007: 154-157), diğerlerinin ise *analitik fiil şekilleri* olarak sınıflandırılması dikkat çekmektedir (Kononov 1956: 207-218; Şçerbak 1981: 134-138; Tenişev 1988:440-444; Şçeka 2007:157-159, 276). *Analitik* veya *İngilizce analytical, Fransızca analytique, Rusça analitiçeskiy* teriminin TDK sözlüğünde “çözümlemeli”¹, “Dilbilim Terimleri Sözlüğü”nde ise “çözümleyici” (Kocaman 1990:158) karşılıkları önerilmiştir. Ancak söz konusu terimin kullanımı, Türkiye’de yayımlanan lengüistik literatürde pek yaygın değildir. Dünya dil biliminde “analitik şekil” terimi, iki veya daha çok leksik-gramatikal nitelikteki morfemlerden oluşan yapılar için kullanılmaktadır². Bu yapıların birincil birleşimi, leksik ve “ikincil ad kategorisi” niteliğindeki leksik-gramatikal manalı kelimeler ile ifade olunur (Guzev 2015:153). İkincil birleşim ise yardımcı/gramatikal unsurlardan ibarettir. *Analitik fiil şekilleri* olarak adlandırılan dil birimlerine tasvirî fiiller, sıfat-fiil+fiil tasarlama kipi, görünüş ve zaman ifade eden birleşikler aittir. Belirtilen fiil şekilleri, birleşenlerinin leksik-gramatikal manalarına göre daha net bir biçimde sınıflandırılabilir.

Türk dil biliminde analitik fiil şekilleri, hareketin görünüş kategorisini oluşturan bitmişlik, bitmemişlik ve sürerlilik olgularına, aynı zamanda onun kılınışına veya tezliğine, tekrarlı oluşuna, yani niteliksel ve “niceliksel görünüşselliğe” (Nasilov 1985:64) göre sistemli incelenmemiştir. Bunun yanı sıra yardımcı fiillerin okkazonal statüsü, sıfat-fiil, zarf-fiil ve zaman eklerinin eş sesli ve çok anlamlı birimler olarak dil-konuşma sistemindeki kullanımının asimetrik niteliği de belirlenmemiştir. Bundan dolayı analitik fiil şekillerinin asimetrik niteliğinden aşağıda söz edilecektir.

Okkazonal terimi, kökence Latince *occasionalis* “tesadüfî, rastgele” kelimesiyle ilgilidir. Okkazonal sözcükler belli bağlamsal-sentaktik durumlarda herhangi bir yazarca bireysel-stilistik fonksiyonda kullanılarak dil-konuşma alışkanlığına dönüşen ani düzeltmeler olarak değerlendirilmektedir (DE 2008: 30; Stariçenok 2008: 378-379). Okkazonal nitelikteki fiil ise, belli bağlamsal-sentaktik durumda yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. Yardımcı ve okkazonal nitelikteki fiiller asıl fiil ile birleşerek onun gramatikal şekline göre biçimlenmektedir. Örneğin: *gelip durmak, kalakalmak* vd. Ana kelime, bu şekillerin değişken unsuru niteliğinde leksik, yardımcı birleşen ise onların sabit unsuru olarak gramatikal anlamı ifade etmektedir. Bu şekiller birleşik fiil ve kelime gruplarıyla karıştırıldığından Türk dilbiliminde belli bir kavram ve terim karmaşası görülmektedir. Onların sınıflandırmasına ilişkin Türkolojinin Türkiye ekolünde gerçekleştirilen denemeler yabancı kaynaklarda yapılanlarla örtüşmemektedir.

1 http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b685c137be740.34950730 (erişim tarihi: 11.09.2018)

2 https://www.researchgate.net/publication/311257441_Analytic_and_synthetic_Typological_change_in_varieties_of_European_languages (erişim tarihi: 11.09.2018)

Makalede önce Türkiye Türkçesine ilişkin yazılmış gramer çalışmalarının tarihine çok kısa bir yolculuk yapılmış, analitik fiil şekillerinin incelenmesinden ise ayrıntılı olarak söz edilmiştir. Akabinde tasvirî fiiller yapısal-morfolojik şekillerinden hareketle görünüş, kılınış ve semantik-işlevsel özelliklerine göre açıklanmıştır.

1. Türk Dil Biliminde Analitik Fiil Şekillerinin İncelenmesi

Türkçenin dil bilgisi üzerine araştırma ve incelemeler, XX. yüzyılın başlarına kadar Arap grameri usullerine göre yapılmıştır (Musayev 2012: 136-145). XVI-XVIII. yüzyıllardan günümüze kadar ise bu çalışmalar, klasik Hint-Avrupa dilbilimi geleneklerine göre tarihî, tipolojik, karşılaştırmalı, tasvirî nitelikteki *yeni* (Musayev 2012: 145-154) ve metin dilbilimi, işlevsel, semantik, matematiksel içerikteki *en yeni* lengüistik yöntemler (Musayev 2012: 196-225) ile yapılmaktadır. XXI. yüzyılda Türkçenin dil bilgisi üzerine yapılan modern dil bilgisi çalışmalarında kavramsal, bilişsel ve semiyotik-lengüistik yöntemler de uygulanmaktadır (bk. Musaoğlu 2015; Benzer 2012; Guzev 2015).

1.1. Hint-Avrupa Dilbilimi Geleneklerine Göre Yapılan İncelemeler

Arap grameri geleneklerinin Türk dilbiliminde XX. yüzyılın başlarına kadar etkili olduğu ve günümüze kadar süregelmiştir. Ancak analitik fiil şekilleri, Türkiye Türkçesinde ayrıntılı olarak Hint-Avrupa dilbilimi yöntemlerine göre ele alınmıştır. Söz konusu yöntemlerle yapılan çalışmaların sürdürülmesi, XIX. yüzyılda ivme kazanmıştır. Osmanlı Türkçesi üzerine ilk kapsamlı gramer kitaplarından biri Rus dilinde yayımlanmıştır. Bu kitabı, Kazan ve S.-Petersburg üniversitelerinin profesörü, Azerbaycan asıllı Mirza Kazem-Bek yazmıştır. Kazan’da yayımlanmış “Obşçaya grammatika turetsko-tatarskogo yazıkı” (Türk-Tatar Dilinin Genel Grameri, 1846) adlı eserde Osmanlı Türkçesinin fonetik, morfolojik ve sentaktik yapısı, Tatar ve Azerbaycan Türkçelerinin dil-konuşma seviyeleriyle karşılaştırmalı olarak açıklanmıştır.

Mirza Kazem-Bek’in eserinde fiiller, morphem içeriğine göre dört gruba bölünür: 1) Kökten ibaret olan “birincil fiiller”; 2) Fiil köküne fiil türeten eklerin getirilmesiyle türeyen “ikincil fiiller”. Bu gruba edilgen, olumsuz, işteş, dönüşlü, ettirgen ve Tatarca bazı tezlik fiilleri dâhildir; 3) İsimden fiil yapan ekler ile türeyen fiiller; 4) “Birleşik fiiller” (Kazem-Bek 1846: 156). Ancak çağdaş Türk dilbilimine göre gerek olumsuzluk gerekse fiilden fiil türeten çatı ekleri, yapım ve çekim eklerinden farklı olarak gövdeye hem yan anlam, hem de gramatikal mana kazandırır. Bundan dolayı söz konusu morfemler, Türkolojide biçim ekleri olarak nitelendirilmektedir (Tenişev 1988: 5; Musayev- Cəfərov 2014: 61-63). Türkiye Türkçesinde ise bütün ekler, hâlâ yapım ve çekim ekleri olarak sınıflandırılmaktadır (bk. Korkmaz 2017: 180-190; Karaağaç 2013: 405-410; Gencan 1979: 302-310; Ergin 2003: 264-286; Banguoğlu 2007: 144-151).

Mirza Kazem-Bek’in belirlediği dördüncü grupta “isim + fiil” birleşik fiilleri ele alınır. Birinci birleşen Arapça, Farsça ve Türkçe kelimelerden, ikincisi ise yardımcı fiillerden ibarettir. Söz konusu birleşik fiillerin ikinci birleşeni, deyimleri oluşturan fiiller ile de ifade olunmaktadır. Örneğin; *olmak, eylemek, kılmak, buyurmak, bulmak,*

gelmek, göstermek, yemek, çekmek, görmek, bilmek, sürmek (Kazem-Bek 1846: 175). Bu grupta iki fiilin birleşimi sonucunda türemiş tasvirî fiiller de bulunmaktadır (Kazem-Bek 1846: 176-178). Böylelikle hem birinci birleşeni zarf fiil, ikincisi yardımcı veya okkazonal nitelikteki fiillerle oluşan tasvirî fiiller, hem de görünüşsel ve kılımsal nicelikteki diğer fiil çekim grupları birleşik fiiller olarak ele alınmıştır. Türkiye Türkçesinde de analitik fiil şekilleri, hâlâ birleşik fiillerin alt grubu olarak kabul edilmektedir (bk. Ediskun 2004; Hacıeminoğlu 1992; Kükey 2007; Korkmaz 2017).

Mirza Kazem-Bek'in "Obşçaya grammatika turetsko-tatarskogo yazıka" (1946) adlı eseri, Fransız şarkiyatçısı Jean Deny'nin "Türk Dili Grameri. Osmanlı Lehçesi" (1921) başlıklı kitabı yayımlanana kadar Rusya'da ve Batı Avrupa'da Türkçenin eğitim ve öğretiminde temel kaynak eserdir. Mirza Kazem-Bek'in Grameri, Osmanlı Türkçesi temel alınarak Tatar ve Azerbaycan Lehçeleriyle karşılaştırmalı olarak Rusça yazılmış ve içeriğine göre genel Türkçeyi ihtiva etmiştir. Jean Deny'nin Grameri ise Osmanlı Türkçesine göre dönemin ortak iletişim ve bilim dili olan Fransızca yazılmıştır. Bundan dolayı Batı Avrupa'da ve Türkiye'de Türkiye Türkçesinin öğretiminde önemli rol oynamış ve bugüne kadar yapılan dilbilim araştırmalarında kaynak bir kitap olarak kullanılmıştır.

Jean Deny, *birleşik fiil* niteliğinde "isim+yardımcı fiil" leksik yapılanmalarını, *katmerli fiiller* olarak ise "fiil + yardımcı fiil" şekillerini ele almıştır (Deny 1921: 437-452). Bu şekiller, iki gruba ayrılmıştır. Birinci grupta yer alan fiiller, hareketin bitmişlik, bitmemişlik, sürerlilik görünüşlerine göre sınıflandırılmış, hareketin başlayış (-Ar olmak), öncelik (-mİş olmak), sürerlik (-mAktA olmak) görünüşü ve (-AcAk olmak/-mAlI olmak) niyet kipliği birliklerine göre örneklendirilmiştir. İkinci grupta ise yeterlilik, tezlik, yaklaşma ve sürerlik anlamlarını ifade eden "-A, -I, -Ip zarf-fiili+yardımcı fiil" birlikleri anlatılmıştır. Mirza Kazem-Bek'ten farklı olarak birleşik fiiller leksik oluşum, katmerli fiiller ise analitik fiil şekilleri olarak ayrı ayrı incelenmiştir. Bununla söz konusu fiillerin analitik şekiller olarak sınıflandırılmasının yolu açılmıştır.

A.N. Samoyloviç'in "Kratkaya uçebnaya grammatika osmansko-turetskogo yazıka" (Osmanlı Türkçesinin Kısa Grameri, 1925) adlı kitabında, önceki dil bilgisi çalışmaları da değerlendirilerek Türkçenin gramatikal özellikleri çok yönlü betimlenmiştir. Diğer gramer çalışmalarından farklı olarak kitapta kullanılan bütün terimlerin anlamları açıklanmış, arkaik ekler gösterilmiş, uygun dil birimlerinin sadece yapısal değil işlevsel özellikleri, çok varyantlı oluşu ve eş anlamlılığı ele alınmıştır. Yardımcı fiiller ise işlevsel ve semantik özelliklerine göre üç gruba ayrılmıştır.

Yazara göre birinci gruba *imek* ve *olmak* yardımcı fiilleri, ikinci gruba ise okkazonal fiiller dâhildir. Hepsi, uygun gramatikal yapılarda tamamen veya kısmen bağımsızlığını kaybederek görevli morfolojik unsurlar konumuna gelmiştir (Samoyloviç 1925: 74). *Olmak* yardımcı fiili -mİş, -Ir, -AcAk, -mAktA ekleriyle fiilin kipsel analitik şekillerini oluşturur. Okkazonal fiiller ise -Ip, -A, -I zarf-fiillerine eklenerek hareketin tarzlarını, dolayısıyla tezlik, sürerlik vb. diğer tasvirî fiil yapılarını biçimlendirir. Söz konusu gramatikal yapıların bazıları kullanımdan çıkmakta ve artık bağımsız leksik birimler olarak algılanmaktadır (Samoyloviç 1925: 43).

Üçüncü grupta “isim + olmak, bulunmak, etmek, eylemek, buyurmak, kılmak” birleşik fiilleri incelenmiştir. Aynı zamanda “isim+asıl fiiller” (*vuku bulmak, lazım gelmek* vd.), dolayısıyla deyimleşmiş birleşik fiiller de ele alınmıştır. Bunlar ise artık analitik fiil şekilleri olarak değil yeni leksik-semantik birimler olarak belirlenmektedir (Samoyloviç 1925: 76).

Yukarıda belirtilen gramer kitaplarından farklı olarak V. Gordlevskiy’in “Grammatika turetskogo yazıka: morfologiya i sintaksis” (Türk Dilinin Grameri. Şekil Bilgisi ve Söz Dizimi, 1928) adlı çalışmasında birleşik fiiller olarak “isim+yardımcı fiil” modeli ve bazı deyimleşmiş birleşimler ele alınmıştır (Gordlevskiy 1928: 36). Fiilin analitik şekilleri ise kitabın Söz Dizimi bölümünde açıklanmış ve “sıfat-fiil+olmak” analitik fiil şekillerinin yardımcı fiillerle biçimlendiği vurgulanmıştır (Gordlevskiy 1928: 97). Akabinde eylemin ihtimal, sürerlik, devamlılık anlamlarını ifade eden tasvirî fiiller ayrı değil, kılınışı gösterebilen diğer sentaktik yapılarla birlikte incelenmiştir (Gordlevskiy 1928: 130-132).

1928-1930’lu yıllarda ana dili Türkçe olan inceleyicilerce yazılan gramer kitapları ve ayrıca monografiler de ortaya çıkmaya başlamıştır. 1970’lerde ise bunların sayısı daha da artmıştır.

Türk inceleyicilerin birleşik fiiller üzerine farklı bakış açıları bulunmaktadır. Bazıları, *kelime grubu* (Ergin 2013: 386; Ercilasun 1984: 48), *kelimeler topluluğu* (Karahan 2018: 73; Yaman 1994: 146), *söz öbeği* (Karaağaç 2013: 204), *sözcük grubu* (Koç 2004: 232) terimlerini kullanarak birleşik fiilleri söz dizimi çerçevesinde nitelendirmiştir. Bu görüş, O. Böhtling’in “Yakut Dili Üzerine” (1851) adlı eserinde ifade edildiğinden varlığını hâlâ sürdürmektedir. T.N. Gencan “Dilbilgisi” (1979) adlı kitabında cümle içinde olmadan herhangi bir sözcüğün anlam özelliği niteliği taşımadığını vurgulamıştır (1979: VI). Diğer araştırmacılar ise birleşik fiillerin neden söz dizimi bölümünde ele alındığına ilişkin bir açıklamada bulunmamışlardır. Birleşik fiillerden söz eden diğer Türkologların eserlerinde ise kelime birleşimi sürecinin sentaktik değil morfolojik eksende ele alındığı görülmektedir (Banguoğlu 2007: 310, 482; Bilgegil 2014: 250; Ediskun 2004: 228; Gülensoy 2010: 560; Korkmaz 2017: 199 vd.).

Araştırmacıların birçoğu, fiilleri yapısına göre “isim+yardımcı fiil” ve “fiil+yardımcı fiil” olarak iki gruba bölmektedir (bk. Deny 2012: 437; Ergin 2013: 386; Ercilasun 1984: 48; Karaağaç 2013: 204-206; Hacıeminoğlu 1992: 256; Koç 2004: 232). “Karmaşık fiiller” olarak adlandırılan “sıfat-fiil+olmak” morfolojik yapıları da birinci grupta yer almaktadır. Bunlar “gerçek” birleşik fiillerden analitik veya leksik-gramatikal anlamlı parçalar ile biçimlenen şekiller olma niteliğiyle farklıdır. Söz konusu analitik şekillerdeki birinci unsur sıfat-fiil olarak kabul edilmektedir. Buna rağmen birçok hâlde sıfat-fiil yerine zaman veya kip ekleri de kullanılabilir: *Yapıyor olmak, yapmakta olmak, yapmalı olmak* (bk. Karahan 2018: 73-75; Kükey 2007: 187; Deny 2012: 437; Karaağaç 2013: 205). Bu bağlamda bazı araştırmacılar sıfat-fiil terimini kullanmayıp *olmak* fiilinin “gelecek zaman, geniş zaman, -miş’li geçmiş zaman ve gereklik kiplerinin; hatta şimdiki zaman kipinin üçüncü tekil kişilerine” getirilmesinden de söz eder (Gencan 1979: 323).

“Zarf-fiil+yardımcı fiil” birleşimleri Türkiye Türkçesinde “tasvirî fiiller” olarak adlandırılmaktadır. Bunlar, analitik fiil şekilleri değil, birleşik fiillerin ayrı bir türü

niteliğinde algılanmaktadır (Banguoğlu 2007: 488; Korkmaz 2017: 200; Karahan, 2018: 77; Ediskun 2004: 228). Uzun bir süre söz konusu yapıların herhangi bir hareketin tezlik, devamlılık, yaklaşma gibi öznel münasebetleri bildirdiğinden söz edilirken son yıllarda fiil şekillerinin görünüş ve kılınışı da ifade ettiği vurgulanmaya başlamıştır (Korkmaz 2017: 709; Ergönerç Akbaba 2011: 30). Ayrıca tasvirî fiillerin ikinci birleşeni olan *vermek, gelmek, görmek, durmak, kalmak, yazmak, koymak* fiilleri, Rusya Türkoloji ekolünde “okkazonal yardımcı fiiller” olarak tanımlanırken (bk. Jam’yanova 2008; Atakayeva 2004 vd.) Türkiye Türkçesinde hâlâ yardımcı fiiller olarak kabul edilmektedir (bk. Ergin 2013: 386; Korkmaz 2017: 200; Karahan 2018: 77). Bazı araştırmacılar da kendi terimlerini uygulamaya çalışmıştır: Banguoğlu, onları “yarı yardımcı fiiller” (2007: 488), Ediskun ve Gencan ise “tasvirî fiiller” olarak adlandırmışlardır (Ediskun 2004: 228; Gencan 1979: 256). Fakat bu terimler Türkiye Türkçesinde yaygınlık kazanmamıştır.

Birleşik fiiller, Türkolojinin Türkiye ekolünde genellikle yapısına göre sınıflandırılmıştır. Bunun yanı sıra birleşenlerinin anlam kaynaşmasına göre deyim özelliği kazanmış birleşik fiiller türü olarak da ayrılmıştır (Gencan 1979: 328; Ediskun 2004: 246; Bilgegil 1992: 191; Yaman 1994: 146-151). Ancak Türk dil biliminde deyim kavramının tanımlanması üzerine bir fikir birliği olmadığından deyim olarak teşekkül etmiş birleşik fiiller de hâlâ semantik değil yapısal açıdan tasvir edilmektedir (bk. Banguoğlu 2007: 310-318; Korkmaz 2017: 729-744; Öztürk 2018: 46). Sadece birkaç çalışmada, söz konusu birleşikleri oluşturan unsurların birinin veya her ikisinin anlam kaymasına uğradığından söz edilmiştir (Gencan 1979: 328; Ediskun 2004: 246; Korkmaz 2017: 744-746).

Rusya Türkologlarınca XX. yüzyılın ortalarından itibaren “isim+yardımcı fiil” yapıları ve deyim olarak teşekkül etmiş birleşik fiiller, Türkçenin leksik birimleri düzeyinde incelenmiştir. Dilbilimsel literatürde de söz konusu yapılar “birleşik fiil” terimiyle adlandırılmıştır (Kononov 1956: 263-274; Şçerbak 1981: 146; Tenişev 1988: 435-439; Şçeka 2007: 154-157). “Sıfat-fiil+olmak/ bulunmak” ile “zarf-fiil+okkazonal yardımcı fiil” modelleri ise analitik şekiller olarak nitelendirilmiştir (Kononov 1956: 207-218; Şçerbak 1981: 134-138; Tenişev 1988: 440-444; Şçeka 2007: 157-159, 276).

Rusya Türkoloji ekolünde “zarf-fiil+okkazonal yardımcı fiil” yapıları analitik fiil şekilleri herhangi diğer lengüistik bir terimle ifade edilmemiştir. Bu şekillerin görünüş ve kiplik kategorilerini de bildirdiği belirtilmiştir (Dmitriyev 1948: 195-197; Haritonov 1954; Kononov 1956: 209-212; Şçerbak 1981: 134). Yuldaşev’in “Analitiçeskiye formı glagola v tyurkskih yazıkah” (Türk Dillerinde Analitik Fiil Şekilleri, 1965) adlı eserinde konuya ilişkin en ayrıntılı inceleme yapılmış, söz konusu fiil şekillerinin işlevlerine göre görünüşü, kipliği ve kipi ifade ettiği gösterilmiştir. Kitabın girişinde fiilin analitik şekillerinin özellikleri belirtilmiştir. Yazara göre şeklin gramatikal içeriği sadece yardımcı fiil vasıtasıyla biçimlenemez. “Zarf-fiil + yardımcı fiil” modelinde analitik fiil şeklinin gramatikal içeriği ifade edilmektedir. Kök morfemin leksik anlamına bağlı olmayarak bu şekil herhangi bir durumda aynı dil bilgisel içeriği belirtmektedir. Şekil, diğer benzer şekillerde görülmeyen kendine özgü gramatikal bir anlamı bildirmektedir (Yuldaşev 1956: 25).

“Sıfat-fiil+olmak/bulunmak” yapıları; birleşik fiil şekillerine ilişkin yapılmış geleneksel Rus dilbilimi çalışmalarında “perifrastik³ fiil şekilleri” olarak adlandırılmakta ve birleşimin birinci unsuru sıfat-fiil değil zaman ekli fiil tabanı (*yapıyor olmak, yapmakta olmak, yapmış olmak vd.*) olarak da nitelendirilmektedir (Mihaylov 1954; Kononov 1956: 212; Şçeka 2007: 276). Rus araştırmacılarca söz konusu yapıların görünüş ve zaman kategorisini ifade ettiği kabul edilmektedir. Ancak Şçeka’nın “Praktičeskaya grammatika turetskogo yazıka” (Türkiye Türkçesinin Uygulamalı Grameri, 2007) adlı eserinde bütün birleşik fiil şekillerinin konuşma dilinde ortaya çıktığı, konuşanın duygularını vurgulamak için kullanıldığı açıklanmıştır (Şçeka 2007: 158, 276).

“Zarf-fiil+okkazional yardımcı fiil” analitik fiil şekilleri yapısal olarak deyim niteliğinde teşekkül etmiş birleşik fiillere benzer. Ancak semantik ve işlevsel bakımdan bunlar birbirinden farklıdır. Bundan dolayı bir grup araştırmacı, analitik fiil şekillerinin bir yandan birleşik kelime ve deyimlerden, öte yandan ise ad tamlamalarından farklılığının morfolojik, sentaktik ve semantik kriterlerini açıklayan çalışmalar yapmıştır (Haritonov 1960: 46-48; Muratov 1961; Sevortyan 1965). Nitekim, görünüş ve görünüşselliğin ifadesi, deyim niteliğinde teşekkül etmiş birleşik fiillere ve tamlamalara özgü bir nitelik değildir.

L.N. Haritonov’un yukarıda belirtilen “Formı glagol’ nogo vida v yakutskom yazıke” (Sahaca’da Fiil Görünüşü Biçimleri, 1960) adlı eserinde; eklemeli, analitik, ses taklidi ve deyimleşmiş fiillerle ifade olunan çeşitli hareket ve durumların bitmişliği, sürerliliği ve bitmemişliği biçimlerinin statik veya dinamik nitelikteki oluşu ve kılışı incelenmiştir. Fiile özgü veya ona bağlantılı olan leksik, morfolojik ve sentaktik düzlemdeki çekim ve biçim ekleri göstergeleriyle psikolojik-bilişsel olarak ifade olunan görünüşsellik ve kılımlı olgusu, somut bir görünüş kategorisi düzeyinde ele alınmıştır. Söz konusu eser, Sahaca zengin dil malzemeleriyle betimlemeli ve tarihi-karşılaştırmalı dilcilik yöntemleriyle yazılmıştır (Musaoğlu-Kirişçioglu 2008: 44). Kitabın “Hareket ve Durum Fiillerinin Görünüş Biçimleri” adlı bölümünde, zarf-fiil ve yardımcı-işlevsel nitelikteki asıl veya okkazional fiiller ile türeyen tasvirî fiillerin yapısal ve anlamsal özellikleri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir (Haritonov 1960: 45-85). Akabinde analitik veya birleşik olarak genellikle tasvirî fiillerle ifade olunan görünüş biçimleri, hareketin başla(n)ması, sürerliliği, bitmesi/bitirilmesi ve kısa sürerliliği sınırlarına göre örnekleriyle sınıflandırılmıştır (Haritonov 1960: 85-102).

1.2. Modern Lengüistik Çalışmalarda Analitik Fiil Şekillerinin İncelenmesi

1972 yılında Lars Johanson’un “Aspekt im Türkischen” (Türkçede Görünüş) adlı eseri yayımlanmıştır. Kitapta görünüş kategorisi, hareketin bitmişlik, bitmemişlik, sürerlik tarzlarıyla ve bir defaya mahsus, tekrarlı, sıklık vd. kılımlı usulleriyle bildirme ve kısmen de tasarlama kipi eklerinin işlevselliğine göre incelenmiştir. XX. yüzyılın son çeyreğinde görünüşsellik kavramı ve görünüş kategorisi üzerine nitelik ve nicelik bakımdan yeni çalışmalar ortaya çıkmıştır. D. M. Nasilov’un “K harakteristike koliçestvennoy aspektual’nosti v uzbekskom yazıke” (Özbek Türkçesinde Nicelik Görünüşselliğinin Özelliğine Dair, 1985) adlı eseri bunlardan biridir.

3 Tekrar nitelikteki birleşenlerine zaman ekleri getirilmekle oluşan ve eylemin belli yapılaş usullerini ifade eden fiil biçimleridir. Türk yazı dilleri ve lehçeleri içerisinde en çok Türkiye Türkçesinde kullanıldığı gözlemlenmektedir.

XXI. yüzyılda Türk dil biliminde bilişsel ve işlevsel dilbilgisi prensiplerine göre yeni lengüistik yöntemler ile yapılan modern çalışmalar ortaya çıkmıştır (Maslov 2004; Karadoğan 2009; Benzer 2009; Bacanlı 2009; Ganiyev 2000; Aydemir 2010; Guzev 2015; Kerimoğlu 2011). Bu araştırmalarda analitik fiil şekilleri sadece yapısına göre değil işlevlerine göre de incelenmiştir. Söz konusu şekillerin görünüşü, kılınışı ve kipliği birçok halde bütünleşik olarak ifade ettiğinin algılanmasında hâlâ belli zorluklar da vardır. Çünkü dil biliminde görünüş kategorisine ilişkin farklı bakış açıları bulunmaktadır (bk. Yuldaşev 1965: 29-31; Ganiyev 2000: 85-86). Ortada kesin kriterler olmadığından görünüşü kılınıştan ayırmak oldukça zordur.

Görünüş, Türkiye’de yapılan modern lengüistik çalışmalarda eylemin başlangıç ve bitiş sınırlarını gösteren grammatikal bir kategori olarak Johanson’un görüşlerine göre kabul edilmiştir (Benzer 2009; Bacanlı 2009; Karadoğan 2009; Aydemir 2010). Ancak söz konusu incelemelerde görünüş ve kılınış kavramlarının algılanması üzerine bir fikir birliğine varıldığı söylenemez. Karadoğan’ın “Türkiye Türkçesinde Kılınış” (2009) adlı monografisinde *kılınış* terimi “sözlüksel görünüş” anlamında algılanmaktadır (Karadoğan 2009: 6). Analitik fiil şekilleri ise bu kitabın “Kılınış Değişikliği” adlı bölümünde ele alınmıştır (2009: 41). Benzer’in “Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik” (2010) adlı çalışmasında ise görünüş terimi görünüşsellik kavramını ifade etmek için kullanılmıştır. “Sıfat-fiil + olmak/bulunmak” analitik fiil şekilleri ve -yordu, -yormuş, -AcAktI vd. birleşik zamanları, “Birleşik ve katmerli yapılar” adıyla incelenmiştir (Benzer 2012). Aydemir’in “Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi” (2010) adlı kitabında kılınışın hem eylemin sınırları ve süreçleri hem de onun oluş tarzlarını ifade ettiği belirtilmiştir (Aydemir 2010: 25). Bu işlevlerin ya fiile mahsus leksikal anlamı ya da “zarf-fiil+okkazional yardımcı fiil” yapıları ile yerine getirildiği gösterilmiştir (Aydemir 2010: 25-26).

Türk dil biliminde fiilin görünüş, kiplik, kip ve zaman kategorileri üzerine en yeni sayılabilecek görüşler, V.G Guzev’in “Teoreticeskaya grammatika turetskogo yazıka” (Türkiye Türkçesinin Teorik Grameri, 2015) adlı eserinde ileri sürülmüştür. V.G. Guzev’in kitabında görünüş, fiil soylu yüklemlik, kiplik ve modallık kavramlarına, aynı zamanda modallığın kiplerle ifadesine ve fiilin *görünüş kategorisine* ilişkin yeni semantik-fonksiyonel düzenlenmeler yapılmıştır. Örneğin, dilbilimde olumluluk ve olumsuzluk veya mümkün olabilirlik/ımkânsızlık manalarıyla belirlenen fonksiyonel-semantik sahaların görünüş (aspekt) olarak değil de *statü kategorisi* niteliğinde tanımlamasının doğru olacağı vurgulanmıştır (Guzev 2015: 142-145).

Söz konusu kitapta, görünüşsellik kavramının perifrastik ve analitik fiil şekillerinin birlikteliğinde ifade olunan soyut tasavvurları yansıttığı gösterilmiştir. Buna bağlı olarak *başlamak*, *bitirmek*, *hızlı veya yavaş akmak*, *bir defa veya defalarca gerçekleştirmek* gibi hareketin özelliklerine ilişkin kılınışsal (aksiyonsart) manaları ihtiva ettiği açıklanmıştır (Guzev 2015: 145). Hareketin yapılaş tarzını ve onun görünüş nicelikliliğini bildiren çeşitli manaların Türkçede 15 şekilde ifade edebildiği net olarak belirtilmiştir. Bunlar, “sıfat-fiil+ olmak/bulunmak” ve “zarf-fiil+okkazional yardımcı fiil” birleşikleri, “perifrastik ve analitik fiil şekilleri” terimiyle tek bir listede ele alınmış ve belirtilen her bir analitik fiil şekli işlevine göre tasvir edilmiştir (Guzev 2015: 145-153).

2. Birleşik Fiiller ve Analitik Fiil Şekillerinin Sınıflandırılması

Türkçede, “*isim+yardımcı veya asıl fiil*” birleşimleri, “*zarf-fiil/sıfat-fiil+fiil*” birleşikleri veya tasarlama ve bildirme kipi birleşik fiil şekillerini iki leksik-gramatikal kategoriye ayırmak mümkündür. *Birinci kategoriye birleşik fiiller* dâhil edilir. Bunlar da leksik, gramatikal ve deyim halindeki birleşik fiiller olarak işlevsel nitelikleriyle iki gruba ayrılır. Birinci grubu oluşturan birleşik fiillerde kelime olarak teşekkül etme (leksikleşme) süreci devam etmektedir. Onlar, yeni *leksik birimler* niteliğinde algılanmaktadır. Bu grupta “*isim+yardımcı fiil*” birleşikleri yer almaktadır. Örneğin: *Banyo yapmak, yardım etmek, yok olmak, gürültü yapmak, affetmek, namaz kılmak, tamir etmek* vd. İkinci grupta yer alan “*isim+asıl fiil*” birleşik fiillerinde ise deyim olarak teşekkül etme süreci devam eder. Biz bunları deyimleşmiş birleşik fiiller olarak sınıflandırırız. Örneğin: *Şifa bulmak, yol açmak, hoş görmek, göz atmak, kalbini kırmak, yoldan çıkmak, gönlüne girmek* vd. İlginçtir ki, “*zarf-fiil+asıl fiil*” olarak ele alınan tasvirî fiillerin (Banguoğlu 2007: 493; Korkmaz 2017: 727; Karaağaç 2013: 205-207) bir grubu da deyimleşmiş birleşik fiiller niteliğini taşır. Örneğin: *dalıp gitmek, kırıp dökmek, kaldırıp atmak, gülüp geçmek* vd. Birleşik fiiller, söz konusu gruplarıyla şematik olarak aşağıdaki tabloda da verilmiştir:

Tablo 1.

Birleşik fiiller		
İki kelimenin birleşmesi sonucunda yeni bir leksik birim ortaya çıkar.		
isim+yardımcı fiil	isim+asıl fiil	zarf-fiil+asıl fiil
yardım etmek, yok olmak, gürültü yapmak, namaz kılmak	şifa bulmak, yol açmak, hoş görmek, kalbini kırmak, yoldan çıkmak	dalıp gitmek, kırıp dökmek, kaldırıp atmak

“*Zarf-fiil/sıfat-fiil+yardımcı/ okkazonal yardımcı fiil*” veya tasarlama ve görünüş-zaman bildirme kipi bileşimleri ise *analitik fiil şekilleri* adıyla ikinci bir *leksik-gramatikal kategori* olarak belirlenebilir. Bu grupta yer alan uygun yapılar görünüş, zaman, kılınışı ve kiplik leksik-gramatikal anlamlarını ifade etmektedir. Analitik fiil şekillerini de yapılarına ve işlevlerine göre üç gruba ayırmaktayız:

Tablo 2.

Analitik fiil şekilleri		
Görünüşü, kılınışı, kipliği ve zamanları ifade eder.		
tasvirî fiiller “zarf-fiil + okkazonal yardımcı fiil”	“sıfat-fiil + olmak/ bulunmak”	birleşik zamanlı fiiller
yapabilmek, alivermek, kalakalmak, yazadurmak, olagelmek, bayılayazmak, oturup durmak, yaşayıp gitmek, kapanıp kalmak	duymuş olurdu, unutmamış olacak, yatar olmuş, tutmaz oldu, yazacak oldu, öğrenecek olalım	yapıyordum, gidecekti, geldik, okuyormuş, yapmalıymış, yaparsan

3. Dilsel Göstergelerin Asimetrik Kullanımı

Türkçede *simetrik* sözcüğünün karşısı *asimetrik* leksik birimdir. Gramerde söz konusu matematik terimi, uygun dil göstergesini oluşturan ifade eden/seslenme ile ifade olunan/fonksiyon arasındaki ilişkileri bildirir. Bu ilişkiler, dil-kullanım sisteminde eş seslilik ve eş anlamlılık olarak ortaya çıkar. Seslenme ve fonksiyon kullanımında birbiriyle her zaman örtüşmez. Yani bir dilsel gösterge ile birkaç işlev bildirilir, bir kavram ise birkaç gösterge ile ifade edilebilir. Böylelikle dilsel gösterge *eş seslilik/çok anlamlılık* ve *eş anlamlılık* niteliğine sahiptir ve ikili mahiyet taşır. İki sırada gerçekleşen bu tefekkür olayının koordinatlarının kesişmesiyle oluşan *asimetrik ikilikten* ilk defa Kartsevskiy'in "Ob asimetriçnom dualizme linqvistçeskogo znaka" (Dilsel Göstergenin Asimetrik İkiliği Üzerine, 1965: 85-93) adlı eserinde söz edilmiştir. Hint-Avrupa dillerinde ifade edenle ifade olunan arasındaki ikili ve çok yönlü yapısal-semantic ve fonksiyonel ilişkiler ayrıntılı olarak araştırılmıştır (Dyaçkova 2004: 1-7; Kretoy 2010: 5-11 vd.). Türk dil biliminde ise dilin çeşitli düzeylerinde ortaya çıkan dil göstergelerinin asimetrik ikiliği ayrıca olarak incelenmemiştir. Yalnız dil-konuşma sisteminde yer alan parselasyon (*İngilizce parcellation, Rusça partsellyatsiya*) "asimetrik-sentaktik olay" (Musayev 2012: 222) olarak nitelendirilmiş ve Kazakçada neden-sonuç anlamlı birleşik cümlelerin asimetrik özelliği ele alınmıştır (Tajibaeva 2004).

Türkiye Türkçesinde de analitik fiil şekillerinin asimetrik kullanım olayları görülmektedir. Söz konusu fiil şekillerinin ikinci grubuna dâhil olan "sıfat-fiil+ olmak/bulunmak" birleşikleri görünüşü, kipliği ve zamanı bildirir (bk. Benzer 2012: 223). Bunun yanı sıra sıfat-fiil yerine zaman ve kip ekleri de kullanılabilir (bk. Karahan 2018: 73-75; Kükey 2007: 187; Deny 2012:437; Karaağaç 2013: 205). Örneğin: **-yor olmak**: Coşkulu yüz ifadelerine bakılırsa ya politika *konuşuyor olmalıydılar* ya futbol... (E. Şafak s. 90); Benimle konuşmak *istemiyor olabilirsin*, seni suçlayamam. Yıllar geçti... (E. Şafak s. 239); **-makta olmak**: Teoloji profesörü arkasına yaslanarak arka planda hâlâ *çalmakta olan* müziğe kulak verdi (E. Şafak s. 262); Bunu kimsele itiraf edemese de içten içe biliyor, hissediyordu hocasına *tutulmakta olduğunu*. (E. Şafak s. 230). Bunlara paralel olarak *sıfat-fiil+ olmak/bulunmak* analitik fiil şeklinin de kullanımına söz konusu pozisyonda rastlanmaktadır. Örneğin: Zil vurmaktan parmaklarım *tutmaz oldu*. (R.H. Karay, s. 110).-Korkmaz 2017: 703); Böylece işleri *tamamlanmış oldu*. (Karahan 2017: 75); Akşam onunla *konuşacak oldu*, sonra vazgeçti (Karahan 2017: 75).

Örneklerden görüldüğü üzere, "sıfat-fiil+olmak/bulunmak" yapısında sıfat-fiil yerinde zaman ve kip ekleri kullanılır. Zaman ekleri birleşik zaman şekillerinde görünüşü ve zamanı, söz konusu birleşiklerde ise görünüşü, kipliği, zamanı ve hatta kılınışı da ifade eder. Bu nedenle Türkçede *çok anlamlı* asimetrik-morfolojik göstergeler olarak nitelendirilebilir. *Sıfat-fiil+olmak* analitik fiil şeklinin kullanıldığı cümlelerde zamanın, görünüşün ve kipliğin net olarak ifade edildiği görülmektedir. Bu da belirtilen analitik fiil şeklinin *eş anlamlı* morfolojik-asimetrik nitelik olarak kullanımını sağlar. Eş sesliliğe ve eş anlamlılığa dayalı asimetrik ikilik tasvirî fiillerde daha yaygındır.

4. Tasvirî Fiiller

Türkiye Türkçesinde “*zarf-fiil + okkazonal yardımcı fiil*” birleşimleri “tasvirî fiiller” olarak ele alınmaktadır (bk. Banguoğlu 2007: 482; Korkmaz 2017: 708; Karahan 2018: 77; Ediskun 2004: 228; Hacıeminoglu 1992: 256). Bu yapıların birinci unsuru leksik-gramatikal anlam taşıyan *-A*, *-I* veya *-Ip* zarf-fiili, ikincisi ise gramatikal içeriği ifade eden okkazonal yardımcı fiildir. Türk dil biliminin Türkiye Türkolojisi kolunda söz konusu yapılar birleşik fiillerin ayrı bir türü niteliğinde algılanır. Rusya Türkologlarınca ise bunlar gramatikal içeriği ifade eden analitik fiil şekilleri olarak sınıflandırılır (Kononov 1956: 207-218; Şçerbak 1981: 134-138; Tenişev 1988: 440-444; Şçeka 2007: 157-159, 276).

Tasvirî fiillerdeki ilk unsur *-Ip*, *-A* ve *-I* zarf-fiili, ikincisi ise *bilmek*, *vermek*, *gelmek*, *görmek*, *durmak*, *kalmak*, *yazmak*, *koymak* okkazonal yardımcı fiilleridir. Potansiyel olarak dokuz yardımcı fiil ile üç zarf-fiilden yirmi yedi analitik fiil şekli türetilir. Ancak Türkiye Türkçesinde on dört şekil vardır. Türk dilbiliminde söz konusu fiiller, çoğunlukla yardımcı fiillere göre sınıflandırılmaktadır (bk. Ergin 2013: 524; Gencan 1979: 310-316; Korkmaz 2017: 708-726; Ergönenç Akbaba 2011 vd.). Bu çalışmada ise sıralama, öncelikle zarf-fiillere, sonra ise yardımcı fiillere göre yapılmıştır. Bunun yanı sıra analitik fiil şekillerinin işlevleri de dikkate alınmıştır. Bu şekillerin her biri kendine özgü nüansa veya gramatikal içeriğe sahiptir. Bazı şekiller kılımsı, bazıları ise görünüşü ya da kipliği ifade etmektedir. Belirtilen gramatikal anlam özellikleri, okkazonal yardımcı fiillerin leksik niteliğiyle bağlantılıdır. Bunlar, leksik anlamın art zamanlı olarak soyutlanması sürecinde ortaya çıkmıştır (Haritonov 1960: 48).

4.1. -Ip zarf-fiili+okkazonal yardımcı fiil

-Ip zarf-fiili *durmak*, *gelmek*, *kalmak* ve *gitmek* fiilleriyle kullanılır. Bu analitik fiil şekilleri, eylemin belirli bir zaman içinde gerçekleşen devamlılığı, sürerliliği veya tekrarlılığını, yani kılımsı ifade etmektedir.

4.1.1. -Ip zarf-fiili + durmak

Durmak okkazonal yardımcı fiili *-Ip* ve *-A* zarf-fiilleriyle birleşerek tasvirî fiilleri üretir (bk. 4.2.1.). Ancak, *-Ip*’lı yapılar daha yaygındır (Korkmaz 2017: 717). Bu analitik fiil şekilleri eylemin belli bir zaman içerisinde gerçekleşen sürerliliğini veya tekrarlılığını ifade eder. Örneğin:

- 1) İnsanlar ellerini yanlarına düşürmüşler, tembel, güneşin altında öylece ne yaptıklarını, nereye gittiklerini bilmeden *dolaşıp duruyorlardı* (Yaşar Kemal, s. 135);
- 2) Gece rüyamda bizim mahalledekilere benzeyen sokaklarda Sabiha’yı *arayıp durdum* (Ahmet Hamdi Tanpınar, s. 65);
- 3) Oxford’daki ilk yılını bitirmiş, yaz tatilini İstanbul’da geçiriyordu. Annesi ikide bir şu ya da bu genç adamdan *bahsedip duruyordu* (E. Şafak, s. 202).

4.1.2. -Ip zarf-fiili + kalmak

Kalmak okkazional yardımcı fiili, *-Ip* ve *-A* zarf-fiillerine getirilir (bk. 4.2.2.). *-Ip* ve *-A* zarf-fiilleri çoğunlukla fiziksel, psikolojik vb. durumları bildirir. Söz konusu analitik fiil şekli de oluşun hareketsiz olarak kaldığını ifade eder. Örneğin:

- 1) Ahmet dağına çekilip gidecek, o burada sarayda tek başına, kuyunun dibindeki taş gibi *kalıp kalacaktı*. Onun için yaşam bitmişti (Yaşar Kemal, s. 54);
- 2) Dört senelik evlilik hayatında kim bilir kaç defa böyle gurup zamanlarında kocası ile yalnız odalarda *kapanıp kalmıştı*. Ve Aralarında neler, neler geçmişti (R.N.Güntekin 'AG' s. 107);
- 3) Fakat acısı müzmin bir matem hatırası gibi kalbinde *tortulanıp kaldı* (R.N.Güntekin 'YG', s. 31);
- 4) Aynı aykırılık, Fransa ve İngiltere arasında da baş gösterdi, İngilizler Mehmed Ali'nin Suriye'de *yuvalanıp kalmasına* razı olmuyor;.. (N. F. Kısakürek, s. 225).

4.1.3. -Ip zarf-fiili + gelmek

Gelmek okkazional yardımcı fiili *-Ip* ve *-A* zarf-fiillerine getirilir (bk. 4.2.3.). Bu analitik fiil şekli eylemin eskiden başlamış olup alışkanlık halinde devam etmekte olduğunu gösterir (Guzev 2015: 149). Örneğin:

- 1) Lise yılları boyunca Peri 'iman' ile 'imansızlık' arasında çok *gidip geldi* (E. Şafak, s. 84);
- 2) Binaenaleyh benim evime Sabahattin'in *gidip geldiği* belliydi (S. Ali, s. 294);
- 3) Yazı dili, dilin en gerçek aynası olduğu için onda bir dilin asırlar içinde *akıp gelen* yapısını görmek mümkündür (Guzev 2015: 149).

4.1.4. -Ip zarf-fiili + gitmek

Gitmek okkazional yardımcı fiili *-Ip* ve *-A* zarf-fiilleriyle birleşir (bk. 2.4.). Art zamanlı olarak da *-Ip*'lı şekli Türkiye Türkçesinde yaygındır (Korkmaz 2017: 725). Bu analitik fiil şeklinin birkaç işlevi vardır. Eğer okkazional yardımcı fiile şimdiki zaman veya sürme görünüşünü ifade eden diğer ekler (*-yor*, *-yordu*, *-Ar* vb. veya sıfat-fiil ve mastar ekleri) getirilirse fiil şekli eylemin sürerliliği ve devam ettiğini gösterir (örnekler 1-3). *-DI* geçmiş zaman eki getirildiğinde ise eylemin bitmişliği ifade edilir (Guzev 2015: 150). Örneğin:

- 1) Buraya kadar gelmişken doktora beş dakika uğramazsak ayıp olur, derdi. Onun beş dakikası en aşağı bir saatti. Fakat bazan gece yarısına kadar *uzayıp gittiği* de oluyordu (R.N.Güntekin 'AG', s. 126);
- 2) Sonra babam ve annemle beraber evlerine *gelip gitmeğe* başladığım ve odasında hasta yattığım zamanlarda bir müddet beni olduğumdan daha küçük bir çocuk gibi görmüştü... (R.N.Güntekin 'AG', s. 225);
- 3) Bir nebat gibi, şikâyetsiz, şuursuz, iradesiz, *yaşayıp gidiyorum* (Guzev, s. 150);
- 4) 'Valla, inşallah öyledir. Öbür dünyada O'nu görünce, O daha bana bir şey sormadan ben O'na soracağım bunca vakittir nerelerde olduğunu. Nicedir kendi halimize *birakıp gitti bizi!*' (E. Şafak, s. 41);

- 5) Saray bittikten sonra, yapıcıbaşı, Paşaya bir mektup bırakarak *ortadan yitip gitti* (Yaşar Kemal, s. 40).

4.1.5. -İp zarf-fiili, asıl fiille kullanıldığında bazen anlam kaymasına uğrar ve sonuçta deyim niteliğinde teşekkül etmiş birleşik fiil oluşur. Bu birleşik, yapısına göre analitik fiil şekillerine benzerken anlam ve işlev açısından onlardan farklılık gösterir ve leksik birim olarak algılanır. Bunları birbirinden ayırmak için bazı semantik ve sentaktik kriterler dikkate alınmalıdır. Eğer birinci birleşen leksik anlamı ifade eder, ikincisi ise leksik anlamını kaybederek bir yardımcı fiil durumuna gelirse, o zaman analitik fiil şeklinden söz edilebilir. Birleşimin her iki unsuru anlam kaymasına uğrayarak tek bir tasavvuru ifade eden leksik birim niteliğinde belirirse bu, deyim olarak teşekkül etmiş birleşik fiilin kullanıma girdiği anlamına gelir. Bu da bazı dil-konuşma yapılanmalarının eş sesliliğe dayalı asimetrik özelliğine işaret eder. Örneğin:

- 1) Dört sene hocalık ettim, her gün bu işten vazgeçip *başımı alıp gitmek* arzularıyla savaşırdım (S. Ali, s. 171);
- 2) Nihayet hazırlanma vakti *gelip çattı* (E. Şafak, s. 255);
- 3) Eskiden *gülüp geçtiğim*, ilgilenmediğim bütün bu filmleri neden o kadar severek seyrediyorum, diye düşünüyordum (Orhan Pamuk, s.293);
- 4) Beni dinle Farecik, iki tür erkek vardır: *kırıp dökenler* ve tamir edenler. (E. Şafak, s. 189);
- 5) Evden fırladım, babam arkamdan hâlâ *bağırıp çağırırmaktaydı*⁴;

4.2. -A zarf-fiili+okkazonal yardımcı fiil

-A zarf-fiili, neredeyse yukarıda belirtilen bütün okkazonal yardımcı fiillerle (*vermek* fiili dışında) kullanılabilir. Bu ek, tasvirî fiillerde kullanılan zarf-fiil eklerinden en üretkeni ve yaygınıdır. Söz konusu analitik fiil şekilleri bitişik yazılmaktadır.

4.2.1. -A zarf-fiili + durmak

-A zarf-fiili+durmak birleşimi (bk. 4.1.1.), çağdaş Türkiye Türkçesinde pek yaygın değildir. Bu yapı, eylemin belli bir zaman içerisinde sürdüğünü ifade eder. Örneğin:

- 1) Bu akınlarda elde ettikleri esirler de pazarlarda satılıyor, İstanbul'a gönderiliyor ve hatırı sayılır bir gelir yerine geçiyordu. Bu hal böylece devam edip *gidedursun...* (N. F. Kısakürek, s. 33)
- 2) Sen burada *bekleyedur*, ben geliyorum! (Konuşma dilinden).
- 3) Murat *bakadurdu*. Ağzında bilinçsizce dökülen bir sözlerin birilerince anlamına taşınıp yadırganacağı aklının ucuna bile gelmemişti (P. Karayel, s. 8)

4 http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b9a4375032665.64253024 (erişim tarihi: 13.09.2018)

4.2.2. -A zarf-fiili + kalmak

Kalmak fiiliyle belli başlı leksik anlama sahip olan zarf-fiiller (bk. 4.1.2.) kullanılır. Bu fiil şekli oluşun hareketsiz, bazen de donmuş gibi sürmekte olduğunu ifade eder. Örneğin:

- 1) Vınlayıp giden şeyin ince bir Giresun bıçağı olduğunu anlayınca bir an *donakaldı* (K. Tahir, s. 417);
- 2) Sabahtan başladı, ‘Kapıyı sürgüler de, *uyuyakalmışım*, duymadım tıklattığımı, dersene keyfine ...’ diye (K. Tahir, s. 470);
- 3) Baksana, marazlı tavuk gibi *çökekalmış* bunlar... (K. Tahir, s. 308).

4.2.3. -A zarf-fiili + gelmek

Gelmek okkazional yardımcı fiili *-Ip* ve *-A* zarf-fiilleriyle kullanılır (bk. 4.1.3.). İki morfolojik yapı işlevsel olarak eş anlamlı olduğundan asimerik niteliklidir. Örneğin:

- 1) Aferin Bakanlığa! .. Merak ettiğim, eskiden beri *yapılagelen* suçlamalarla mı yetindiler, yoksa orjinal, sanatkârca bir şey uydurabildiler mi? (K. Tahir, s. 445);
- 2) Çocuk gibisin yahu! Tarihimiz boyunca, Allah’a şükür, el ulağı bir suç, hep *olagelmıştır* (K. Tahir, s. 37);
- 3) Din ve inanç, bir nevi kolaj *olagelmşti* bu memlekette. (E. Şafak, s. 91).

Söz konusu modele göre oluşan *çıkagelmek*, asimetrik ikiliği temsil eder. Eylemin sürerliliğini ifade eden tasvirî fiillerle aynı şekilde biçimlenmesine rağmen diğer bir analitik fiil şekliyle de eş anlamlı olur (bk. 4.3.1.) ve eylemin beklenmedik biçimde gerçekleştiğini ifade eder. “-A zarf-fiili + gelmek” yapısı yalnız *çıkılmak* fiiliyle yukarıda belirtilen kılımsal anlama sahip olur. Örneğin: ... çikolata topları bulunan kristal tabaklarla *çıkageldiler* (E. Şafak, s. 199).

4.2.4. -A zarf-fiili + gitmek

Gitmek okkazional yardımcı fiili *-A* ve *-Ip* zarf-fiiliyle kullanılırken analitik fiil şeklinin çekimine göre kılımsal veya görünüşü gösterir (bk. 4.1.4.). Örneğin:

- 1) Doğu cephesinde *süregiden* karısıyla savaşı; Batı cephesinde oğluyla yeni başlayan cenk halî. Her iki sınırdan da yeniliyordu (E. Şafak, s. 68);
- 2) Böyle olagelmış, böyle *olagider* (Kononov 1956: 211);
- 3) Bu paralar öteden beri *verilegelmektedir* (Kononov 1956: 211).

4.2.5. -A zarf-fiili + koymak

Koymak okkazional yardımcı fiili *-A* zarf-fiili ve çağdaş Türkiye Türkçesinde arkaik olan *-I* zarf-fiiliyle kullanılır. Yazılı Türkiye Türkçesinde kullanıştan çıkmış şekil daha çok konuşma dilinde yer alır (Korkmaz 2017: 724). Bu analitik fiil şeklinin eylemin sürerliliğini gösterdiği ve işlevsel olarak da “zarf-fiil+ durmak” ile eş anlamlı olduğu söylenir (Korkmaz 2017: 724). Örneğin:

- 1) Bağlanmaktan korkuyorum demek “yedek kulübeye bir bakayım en tatlısını seçeyim sen *bekleyekoy*” demek⁵;
- 2) “... gerekli evrakları yavaş yavaş *yapakoy*” dediler⁶.
Alakoymak yapısının *alıkoymak* varyantı (bk. 4.3.2.) daha yaygındır. Sözlüklerde “alakoymak” maddesi “alıkoymak” sözcüğüne yollar (bk., örneğin “lugatim.com”). İkisi de konuşma dilinde kullanılır ve artık analitik fiil şekli olarak değil de leksem olarak algılanır. Bu ise söz konusu yapının da eş sesliliğe dayalı asimetrik ikiliğine işaret eder. Örneğin:
- 3) Benim için çok hayırlı ve lüzumlu olduğunu bildiğim bir işten beni *alakoydukları* için kızıyorum (S. Ali, s. 82);
- 4) - Bütün Uhut dağı altına döndürülürse de, benim olsa, onun tek dinarını üç gün yanımda *alakoymak* istemezdim; yalnız borcumu ödemeye yetecek kadarını saklardım (N. F. Kısakürek, s. 286).

4.2.6. -A zarf-fiili + görmek

Görmek okkazional yardımcı fiiliyle oluşan tasvirî fiiller Türkiye Türkçesinde çok az kullanıldığından bazı araştırmacılarca ele alınmamıştır (Kononov 1956; Gencan 1979; Ediskun 2004 vd.). Z. Korkmaz’a göre Anadolu ağızlarında “sürekli bir çaba, istek ve rica” bildiren söz konusu şekle hâlâ rastlanır (Korkmaz 2017: 723). Ancak yazı dilinde olumlu şeklin çok az kullanıldığı, çoğunlukla asıl fiile -mA olumsuzluk ekinin getirilmesiyle oluşan biçimlenmenin yaygın olduğu görülür. “-A zarf-fiili + görmek” yapısının olumlu şekliyle hareketin kılınışı, olumsuz ile ise eylemin kipliği ifade olunur:

- 1) Sen şimdi sabah keyifini *süregör*, öbür işi daha sonra konuşuruz (Korkmaz 2017: 723).
- 2) Delikanlı ustasına *yalvaragördü* ama yine izin alamadı (Korkmaz 2017: 723).
- 3) Verilen işleri bir *yapmayagör* de başına neler gelir anlarsın! (Korkmaz 2017: 723).

4.2.7. -A zarf-fiili + yazmak

Yazmak okkazional yardımcı fiilinin kökeni, Eski Türkçedeki “yanılmak, hata etmek” fiiline bağlıdır. Bu analitik fiil şekli kipliği veya beklenmeyen ve istenmeyen eylemin gerçekleşmesine yaklaşmış olma anımı ifade eder. Bu nedenle Türkiye gramer ekolünde “yaklaşma fiilleri” diye adlandırılmaktadır (bk. Karahan 2018: 77; Korkmaz 2017: 724 vd.). Örneğin:

- 1) Orada bir gün *düşeyazmıştım* (Konuşma dilinden).
- 2) Sıcaklıktan *bayılayazdı* (Konuşma dilinden).

5 https://memur-sozluk.com/baglanmaktan-korkuyorum_6826 (erişim tarihi: 13.09.2018)

6 <https://forum.memurlar.net/konu/1675197/50.sayfa> (erişim tarihi: 13.09.2018)

4.2.8. -A zarf-fiili + bilmek

Söz konusu birleşik fiil şekli, kılınışı veya hareketin yapılış niteliğini değil de kipliği ifade etmekte, dolayısıyla eylemin gerçekleşme olasılığı ve imkânını göstermektedir. Örneğin:

- 1) Güzel ve kalıcı dostluklar *kurabilirdi* onlarla (E. Şafak, s. 79).
- 2) Artık Rus'un teslim bayrağını çekmekten başka *yapabileceği* bir şey yok... (N. F. Kısakürek, s. 41)
- 3) Sofi, bu yaşlı haliyle nasıl kaval çalacaktı? Kaval çalmak bir soluk, bir diş işiydi. Kavalı ancak gençler iyi *çalabilirdi*. (Yaşar Kemal, s. 31)

4.3. -I zarf-fiili + okkazonal yardımcı fiil

-I zarf-fiil eki, çağdaş Türkiye Türkçesinde arkaik olduğundan tasvirî fiillerde kullanılır. Bu zarf-fiile *vermek* ve *koymak* okkazonal yardımcı fiilleri getirilebilir. Söz konusu yapıların birleşenleri ayrı değil bitişik yazılır.

4.3.1. -I zarf-fiili + vermek

Vermek okkazonal yardımcı fiili yalnız -I zarf-fiiline getirilebilir. Bu yapının işlevi, eylemin tezliğini, çabukluğunu ve kolaylığını, bazen de beklenmedik bir anda kendiliğinden gerçekleştiğini bildirmektir.

- 1) “Doğru” dedi Azur, bakışlarını Peri'nin yüzünde gezdirerek. Kızın bir anda kendini bu kadar iyi *ifade edivermesine* şaşırmişti (E. Şafak, s. 249);
- 2) Ve onlar gider gitmez Memo ortadan *yitiverdi*. Gülbahar onu aradı aradı bulamadı (Yaşar Kemal, s.83);
- 3) Arabacılar hayvanları kıra *salivermişler*, kendileri oyunları seyre gitmişlerdi (R.N.Güntekin 'AG', s. 180).

Koyuvermek yapısı, sözdizimsel bağlama ve duruma göre bazen tasvirî fiil (örnek 4), bazen ise deyimleşmiş birleşik fiil (örnek 5) olarak kullanılır. Bu da aslında eş sesliliğe dayalı asimetrik ikiliği gösterir. Örneğin:

- 4) İçeri gidince de bir çay *koyuver* (M. Uzun, s. 79);
- 5) “Aşk da inanç gibi aslında” diye devam etti Peri. “Sonucunu bilmediğin, bilemeyeceğin halde *koyuvermek* kendini” (E. Şafak, s. 343).

4.3.2. -I zarf-fiili + koymak

Bu tasvirî fiil, *alıkoymak* şeklinde kullanılır ve eylemin sürekliliğini ifade eder. *Alıkoymak*, arkaik bir fiil şeklidir, çağdaş Türkiye Türkçesinde bir leksem olarak teşekkül etmiş ve Türkçe sözlükte yer almıştır⁷. Örneğin:

- 1) Acele, çok acele işlerim bulunmasına rağmen, onlar arabayı savıyorlar, beni zorla yemeğe *alıkoyuyorlardı* (R.N.Güntekin, s. 125).

⁷ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=11863 (erişim tarihi: 13.09.2018)

2) Kendisi tek başına gitse orada *alıkoymazlar* mıydı? (Yaşar Kemal, s. 56).

İncelediğimiz analitik fiil şekilleri bir tablo olarak aşağıda sunulmuştur. Tabloda her okkazonal yardımcı fiilin hangi zarf-fiile getirildiği gösterilmiş, ayrıca her şeklin işlevi ve ifade ettiği anlamı da verilmiştir.

Tablo 3.

Okkazonal yardımcı fiil	Zarf-fiil eki		
	-Ip	-A	-I
durmak	işlev: kılınış anlam: eylemin belli bir zaman içerisinde sürerliliği veya tekrarlılığı <i>-Ip zarf-fiiliyle daha yaygın</i>		
kalmak	işlev: kılınış anlam: oluşun hareketsiz olarak kalmakta olduğu		
gelmek	işlev: kılınış anlam: eskiden başlamış eylemin alışkanlık halinde devam etmesi <i>Çıkagelmek:</i> işlev: kılınış anlam: eylemin beklenmedik biçimde gerçekleşmesi dilin asimetrik ikiliğinin göstergesi		
gitmek	<i>Şimdiki Zaman ekli:</i> işlev: kılınış anlam: eylemin devam etmesi, sürerliliği <i>Geçmiş Zaman ekli:</i> işlev: görünüş anlamı: eylemin tamamen bitmişliği <i>-Ip zarf-fiiliyle daha yaygın</i>		
vermek			işlev: kılınış anlam: eylemin tezliği, çabukluğu, kolaylığı, bazen de beklenmedik bir anda kendiliğinden gerçekleşmesi <i>koyuvermek hem tasvirî fiil, hem de deyimleşmiş birleşik fiil olur</i> dilin asimetrik ikiliğinin göstergesi

koymak		işlev: kılımış anlam: eylemin sürerliliği <i>-I zarf-fiili sadece alkoymak yapısında kalmıştır</i>
görmek		işlev: kılımış anlam: “sürekli bir çaba, istek ve rica” isteyen eylem
yazmak		işlev: kiplik anlam: beklenmeyen ya da istenmeyen eylemin gerçekleşmesine yaklaşmış olma
bilmek		işlev: kiplik anlam: eylemin gerçekleşme imkânı

Bilmek, yazmak, görmek, vermek okkazonal yardımcı fiilleri tek bir zarf-fiile, *durmak, kalmak, gitmek, gelmek, koymak* ise paralel olarak iki zarf-fiile getirilebilir. -Ip kalmak/-A kalmak ve -Ip gelmek/-A gelmek tasvirî fiil şekilleri çoğunlukla eş anlamlı ifadeler olarak algılanır (bk. 4.1.2, 4.1.3). -Ip durmak/-A durmak ve -Ip gitmek/-A gitmek paralel morfolojik yapıların içerisinde -Ip’lı tasvirî fiiller Türkiye Türkçesinde daha yaygındır (bk. 4.1.1., 4.1.4).

Yapısına göre aynı şekilde oluşan tasvirî fiiller, işlevsel olarak birbirinden farklılık gösterir. Kılınışı veya eylem tarzını bildirirken bazıları görünüşü (bk. 4.1.4.) ve kipliği (bk. 4.2.7, 4.2.8) de ifade eder. Bunun yanı sıra “zarf-fiil+fiil” deyimleşmiş birleşik fiilleri, tasvirî fiiller ile aynı morfolojik yapıya sahiptir. Ancak birincisi dilde leksik birim, ikincisi ise gramatikal-leksikal birleşik olarak algılanır. Söz konusu örnekler dil-konuşma sisteminde asimetrik morfolojik olaylar olarak nitelendirilebilir.

Sonuç

Türkiye Türkçesinde birleşik fiiller ile fiilin analitik şekilleri birbirinden farklılık gösteren leksik ve morfolojik birimlerdir. Birincisi, “isim+yardımcı fiil” niteliğindeki leksik birimleri, aynı zamanda “isim+asıl fiil” ve “-Ip zarf-fiili+asıl fiil” deyimleşmiş birleşik fiilleri, ikincisi ise tasvirî fiiller ve diğer analitik fiil şekillerini içerir. Tasvirî fiiller sadece kılınışı değil, görünüşü ve kipliği de ifade eder. Analitik fiil şekilleri bütünlükte eş sesliliğe/çok anlamlılığa ve eş anlamlılığa dayalı asimetrik ikiliği bildirir. “Sıfat-fiil+ olmak/bulunmak” yapılarında sıfat-fiil yerine zaman ve kip eklerinin kullanılması, morfolojik eş anlamlılığı gösterir. Zaman eklerinin görünüşü, kipliği ve zamanı ifade etmesi ise çok anlamlı asimetrik olayın ortaya çıkmasına, tasvirî fiillerin bazı deyimleşmiş birleşik fiillere benzemesi de eş sesliliğe dayalı asimetrik özelliğe işaret eder.

Kaynakça

- ALİ, Sabahattin (1991). *İki Gözüm Ayşe*, İstanbul: Çağaloğlu.
- ATAKAYEVA, F. Ş. (2004). *Orientalizmi v nogayskom yazıke. / Dis. na soisk. styepeni k.f.n.*, Mahaçkala: Karaçayevo-çerkessky gos. univ., 137 s.
- AYDEMİR, İbrahim Ahmet (2010). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi.*, Ankara: Grafiker, 118 s.
- BACANLI, Eyüp (2009). *Kılınış Kategorisi ve Kılınışsal Belirleyici Olarak Yardımcı Füller*, Ankara: ASAL Yayın ve Bilişim, 297 s.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2007). *Türkçenin Grameri*, 8. Baskı/ Ankara: Türk Dili Kurumu, 628 s.
- BENZER, Ahmet (2012). *Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik*, Kabcacı Yayınevi, 243 s.
- BİLGEGİL, M. Kaya (1992). *Türkçe Dilbilgisi*, 2.Baskı/ İstanbul: Dergah Yayınları, 295 s.
- BÖHTLİNGK, O. (1989). *O yazıke yakutov*, Almança dan çevirmen Rassadin V.İ. – Novosibirsk: Nauka. Sib. Otdeleniye, 646 s.
- DENY, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi*, Jean Deny; çevirmen: Ali Ulvi Elöve, İstanbul: Kabcacı, XVI, 953 s.
- DİLÇİLİK ENSİKLOPEDİYASI (2006-2008). I cild, 513 s.; II cild, 526 s. (ders vesaleti), Bakı: Mütərcim.
- DMİTRİYEV, N.K. (1948). *Grammatika başkirkogo yazıka*, M.-L.: İzd-vo AN SSSR, 275 s.
- DYAÇKİOVA, N.A. (2004). “Asimetriçniye prostiye predlojeniya kak model’no oslojnyonniye”, *İzvestiya Rosiyskoqo qosudarstvennoqo universiteta im. A.İ. Qersena*, Vıpusk 7/tom 4, s. 99-104.
- EDİSKUN, Haydar (2004). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004, 408 s.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1984). *Kutadgu Bilig Grameri (Fiil)*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 254 s.
- ERGİN, Muharrem (2013). *Türk Dil Bilgisi. Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin*, İstanbul: Bayrak Basım Yayım, 407 s.
- ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2011). *Kazak ve Nogay Türkçesi Yazı Dillerinde Tasvir Fiilleri*, Ankara: Grafiker, 295 s.
- GANIYEV, F.A. (2000). *Tatarskiy yazık: problemi i issledovaniya*, Kazan: Tatar. kn. izd-vo, 432 s.
- GENCAN, Tahir Nejat (1979). *Dilbilgisi*, 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu, XV, 602 s.
- GORDLEVSKİY, V.I.A. (1928). *Grammatika turetskogo yazıka: morfologiya i sintaksis*, M.: İzdaniye instituta vostokovedeniya, IV, 159 c.
- GUZEV, V. G. (2015). *Teoretiçeskaya grammatika turetskogo yazıka*, SPb.: İzd-vo S-Peterb. gos. un-ta, 320 s.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri (2014). *Ateş Gecesi*, Ankara: İnkılap Kitapevi.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri (2015). *Yeşil Gece*, Ankara: İnkılap Kitapevi.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1992). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Füller*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 320 s.
- HARİTONOV, L. N. (1960). *Formı glagol’nogo vida v yakutskom yazıke*, M.-L.: İzd-vo AN SSSR, 179 s.
- JAM’YANOVA, M. Z. (2008). *İnfinitniye formı glagola mongol’skogo i turetskogo yazıkov*, Semantiko-funksional’nıy aspekt. / Dis. na soisk. styepeni k.f.n, Elista: Kalmitskiy gos. univ., 220 s.
- JOHANSON, L. (2016). *Türkçede Görünüş*, Ankara: Grafiker, 292 s.
- KARAAĞAÇ, Günay (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dili Kurumu, 936 s.
- KARADOĞAN, Ahmet (2009). *Türkiye Türkçesinde Kılınış*, Ankara: Divan Kitap, 168 s.

- KARAHAN, Leyla (2018). *Türkçede Söz Dizimi*, 25. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınevi, 192 s.
- KARAYEL, Perihan (2014). *Kaçkınlar*, İstanbul: Cinius.
- KARTSEVSKİY, S. O. (1965), “Ob asimetriçnom dualizme linqvistçeskogo znaka”. *Zveqintsev V. A. İstoriya yazıkoznaniya XIX-XX vekov v oçerkah i izvleçeniyah. M.*, 3-e izd., Ç. 2.
- KAZEM-BEK, M.A. (1846). *Obşçaya grammatika turetsko-tatarskogo yazıka*, İzd.2, ispr. i dop., Kazan: Univ. Tip., 466 s.
- KERİMOĞLU, Caner (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, İzmir: Dinozor Kitapevi, 340 s.
- KISAKÜREK, Necib Fazıl (2007). *Çöle İnen Nur*, İstanbul: Produksyon.
- KOCAMAN, A. (1990). *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, <http://dad.boun.edu.tr/download/article-file/303023>
- KOÇ, Kenan (2004). *Kazak Türkçesi Grameri*, Ankara: Gazi Kitabevi, 347 s.
- KONONOV, A. N. (1956). *Grammatika sovremennogo turetskogo litraturnogu yazıka*, M.-L.: İzd-vo AN SSSR, 569 s.
- KORKMAZ, Zeynep (2017). *Türkiye Türkçesi Grameri, Şekil Bilgisi*. gnşl. 5. Baskı, Ankara: Türk Dili Kurumu, 1027 s.
- KRETOV, A. A. (2010). “Asimetriya v linqvistie”. *Vestnik VQU. Seriya:Linqvistika i Mejkul'turnaya Kommunikatsiya*, No: 2.
- KÜKEY, Mazhar (2007). *Türkiye Türkçesinde Bütün Yönleriyle Eylemler (Fiiller)*, Türkçenin Dilbilgisi 3. Cilt, Samsun: Cem Ofset Yayınları, 345 s.
- MASLOV, Yu. (2004). *İzbrannıye trudi. Aspektologiya*, Obşçee yazıkoznaniye, M.: Yaziki slavyanskoy kul'turu, 840 s.
- MİHAYLOV, M. S. (1954). *Perifrastiçeskiye formı i kategoriya vida v turetskom glagole*, M.: İzd-vo Moskovskogo instituta vostokovedeniya, 137 s.
- MURATOV, S. N. (1961). *Ustoyçivıye slovosocetaniya v tyurkskih yazıkah*, M.: İzd-vo vostoçnoy literaturı, 130 s.
- MUSAOĞLU, Mehman – KİRİŞÇİÖĞLÜ, Fatih (2008). “Türk Dil Biliminde Görünüş Kategorisinin İncelenmesi Üzerine”. *Türkologiya*, No: 1-2., s. 32-54.
- MUSAOĞLU, Mehman (2015). “Kelime, Kelâm ve Söz Kavramları Üzerine”, *Kültür Evreni*, sayı 24, s. 9-17.
- MUSAOĞLU, Mehman (2017). “Türkçenin İşlevsel Dilbilgisi: Problemler, Yorumlar, Perspektifler”, Zeynep Korkmaz'ın Anısına Armağan, Ankara.
- MUSAYEV, M. M. (2012). *Türkoloji Dilçilik*, Bakı: Mütərcim, 456 s.
- MUSAYEV, M. M., CƏFƏROV, Q. H. (2014). *Azərbaycan Dilinin funksional qramatikası: morfoloqəyaya yenə baxışlar və leksematika*, Bakı, 326 s.
- NASILOV, D. M. (1985). “K karakteristike koliçestvennoy aspektual'nosti v uzbekskom yazıke”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, No: 1, s. 64-70.
- ÖZTÜRK, Deniz (2018). *Türkiye Türkçesinde Anlamca Kaynaşmış-Deyimleşmiş Birleşik Fiiller*, 2. Baskı, Ankara: Türk Dili Kurumu, 1094 s.
- SAMOYLOVİÇ, A. N. (2002). *Kratkaya uçebnaya grammatika osmansko-turetskogo yazıka*, M.: Vostoçnaya literatura RAN, 158 s.
- SEVORTYAN, E. V. (1965). “Grammatičeskiye i semantiçeskiye priznaki analitiçeskih konstruksiy v otliçıye ot svobodnih slovosocetaniy v tyurkskih yazıkah”, *Analitiçeskiye konstruksii v yazıkah razliçnih tipov*, (Sbornik statey), Moskva;Leningrad: Nauka, s. 233-239.
- STARİÇENOK, V. D. (2008). *Bol'şoy lingvistiçerkiy slovar*, Rostov-na-Donu: Feniks, 811 s.
- ŞAFAK, E. (2016). *Havva'nın Üç Kızı*, çeviren Omca A. Korugan (Yazarla birlikte), İstanbul: Doğan Egmont.

- ŞÇEKA, Yu. V. (2007). *Praktičeskaya grammatika turetskogo yazıkı*, M.: AST: Vostok-Zapad, 666 s.
- ŞÇERBAK, A. M. (1981). *Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov (glagol)*, L.: Nauka, 183 s.
- TAHİR, Kemal (2005). *Bozkırdaki Çekirdek*, İstanbul: İthaki.
- TAJİBAYEVA, S.J. (2004). “Semantçesiaya spetsfia asimmetriçnıx poliprediiatvnıx ionstruitsiy iazaxsioqo yazıia (sopostavitel'ny analiz)”. Tar Gu im. M.H.Dulati.
- TENİŞEV, E. R. (1988). *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov*, Morfologiya. M.: Nauka, 560 s.
- UZUN, Mehmed (2006). *Yaşlı Rind'in Ölümü*, İstanbul: İthaki.
- YAMAN, Ertuğrul (1994). *Özbek Türkçesi Üzeri'ne Birkaç Söz*, Türk Dili Dergisi, 1994, Şubat, s.146-151.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2014). *Başkurt Türkçesinde Kip*, Ankara: Türk Dili Kurumu, 486 s.
- YULDAŞEV, A. A. (1965). *Analitiçeskiye formı glagola v tyurkskih yazıkah*, M.: İzd-vo Nauka, 275 s.

DÎVÂNU LUGÂTİ’T-TÜRK, ALİ EMİRİ EFENDİ’Yİ NASIL BULDU?

How did Dîvânu Lugâti’t-Türk find the Ali Emiri Efendi?

Feyzi ERSOY*

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 79-93

Öz: Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün ilginç bir bulunuş hikâyesi vardır. Kilisli Rıfat’ın naklettiği bu hikâye, Türkoloji camiasında genel kabul görmüş ve yaygınlaşmıştır. Hikâyeye göre, Ali Emiri Efendi, sahaflar çarşısında Burhan Efendi’nin dükkânında kitabı tesadüf eseri görmüş ve eserin kıymetini hemen anlayarak onu satın almıştır. Ancak Ali Emiri Efendi’nin *Tarih ve Edebiyat* dergisinde kendi kaleminden çıkan “Millet Kütüphanesi Ne Surette Teşekkül Etti?” başlıklı yazısında kitabın bulunuşuna ilişkin farklı bilgiler yer almaktadır. Bu makalede ağırlıklı olarak Dîvân’ın bulunuşuna ilişkin Ali Emiri Efendi’nin az bilinen yazısı değerlendirilmiştir. Ayrıca eserin bulunuşundan ilk yayınına kadar olan süreç ile ilgili bir tarihlendirme denemesi de yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dîvânu Lugâti’t-Türk, Ali Emiri Efendi, Tarih ve Edebiyat, Kilisli Rıfat.

Abstract: Dîvânu Lugâti’t-Türk has an interesting story of discovery. The story, recited by Kilisli Rıfat, received broad acceptance among Turkology community and became widespread. According to the story, Ali Emiri Efendi saw the book incidentally in a bibliopole owned by Burhan Efendi. Then, he immediately appreciated the value of the work and bought it. However, there is different information in the article, titled “Millet Kütüphanesi Ne Surette Teşekkül Etti (How did National Library Come into Existence?)” penned by Ali Emiri Efendi and published in *Journal of Tarih ve Edebiyat*, concerning the discovery of Dîvân. In the present article, the lesser known writing of Ali Emiri Efendi has been evaluated. In addition, a trial of dating has been practiced for the process beginning with the discovery of the work and until the first publication of it had been made.

Keywords: Dîvânu Lugâti’t-Türk, Ali Emiri Efendi, Tarih ve Edebiyat, Kilisli Rıfat.

Dîvânu Lugâti’t-Türk’ün elimizde bulunan tek nüshası, bilindiği gibi İstanbul’da Millet Kütüphanesi’ndedir. Bu nüsha, Sâveli Muhammed tarafından 1266’da istinsah edilmiştir. Dîvân, Vaniogullarından Ahmet Nazif Paşa’nın elinde 1905’e kadar muhafaza edilmiş, sonra aile eşrafından bir hanım tarafından kitapçı Burhan Efendi’ye getirilerek onun vasıtasıyla Ali Emiri Efendi’ye satılmıştır.

Dîvân’ın bu yegâne nüshasının pek çok kişi tarafından da bilinen bulunuş hikâyesi ilginçtir. Hikâyeye göre, sahaflar çarşısında Burhan Efendi’nin dükkânına uğrayan Ali

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, fevzierso07@gmail.com. Gönderim Tarihi: 10.07.2018 / Kabul Tarihi: 30.09.2018

Emiri Efendi tesadüf eseri kitabı görmüş ve eserin kıymetini hemen anlayarak onu satın almıştır. Kitabı alırken Emiri Efendi'nin parası yetişmemiş ve oradan geçmekte olan arkadaşı Faik Reşat'tan borç istemiştir. Bütün bu anlatılanların kaynağı, Kilisli Rıfat'ın *Yeni Sabah* gazetesinde bir dizi hâlinde yayımlanan yazılarıdır.¹ Pek çok çalışma, bu konuda Kilisli'yi kaynak almış ve yukarıda özetlenen eserin bulunuş hikâyesi çeşitli şekillerde nakledilmiştir. Yukarıda verilen kısa özet, elbette, Kilisli'nin anlattığı bütün hatıratı içermemektedir. Kilisli, yazılarında Emiri Efendi'nin kitabın yayınına nasıl ikna edildiğine ve eserin basım aşamalarına dair bilgiler de vermiştir.

Olayın asıl kahramanı olan Ali Emiri Efendi'nin de *Tarih ve Edebiyat* dergisinde kendi kaleminden çıkan "Millet Kütüphanesi Ne Surette Teşekkül Etti?" başlıklı bir yazısı² mevcuttur. Söz konusu yazıda Dîvân'ın, Ali Emiri'nin eline geçiş şekliyle ilgili birinci ağızdan farklı bilgiler verilmiştir. İlginç olan şu ki, bu yazı literatürde ya unutulmuş ya da gözden kaçmıştır. Kim bilir, Kilisli'nin olayı güzel hikâye ettiği gazete yazıları, Ali Emiri'nin bu makalesinin unutulmasında belki de etkili olmuştur. Biz, Emiri Efendi'nin bu yazısının Dîvân'ın nasıl bulunduğuna ilişkin kısmına 1988 yılında Prof. Dr. Mustafa Kafalı danışmanlığında yapılan bir tezin ek bölümü dışında rastlayamadık.³ Kemal Çelik tarafından hazırlanan ve *Ali Emiri, Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri 1857-1924* başlığını taşıyan bu tez, 1988 yılında Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsünde yapılmıştır. Tezin ekler bölümünde hem Kilisli'nin (s. 98-119) hem de Emiri'nin kaleminden (s. 94-97) Dîvân'ın nasıl bulunduğuna dair yazılara yer verilmiştir. Çelik, çalışmasının bu kısmında Emiri Efendi'nin yazısını sadeleştirerek ve bazı yerlerini de yorum katarak nakletmiştir.⁴

Ali Emiri'nin "Millet Kütüphanesi Ne Surette Teşekkül Etti?" yazısının tamamı Dîvân'ın bulunuşuyla ilgili değildir. Olay, metnin özellikle dördüncü dipnotunda ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Aşağıda, bu yazının konumuzla ilgili kısımları verilmiş, metnin Arap harfli orijinali ise Ek'te sunulmuştur.

*Millet Kütüphanesi Ne Surette Teşekkül Etti?*⁵

(55.sayfa)...İşittiğime göre İbrahim Beyefendi kitaplarımı vakfetmek emelimde olduğumu meclis-i mahsûs-ı vükelâda (Bakanlar Kurulu) hikâye etmiş ve maarif nazırı bulunan Şükrü Beyefendi de evvelce hanemde kitaplarımı ziyaret etmiş idi. Bu kitapların şöhret-i şâyiasını (yaygın şöhretini) işiten Talat Paşa ile de tesadüfî olarak bir gece adliye nazırı İbrahim Efendi'nin hanesinde görüşerek (Dîvânü Lugâti't-Türk) kitabı bastırmak için vermekliğimi rica etmiş idi. **(56.sayfa)** Ben de ilim, mal-ı umumidir. Vermemeye hüküm yoktur. Hususiyle dünyada bir de nazîri (eşi) bulunmayan

1 Yazıların yayımlanış tarihleri 30 Eylül, 4 Ekim, 7 Ekim, 11 Ekim, 14 Ekim ve 18 Ekim 1945'tir.

2 "Millet Kütüphanesi Ne Surette Teşekkül Etti" *Tarih ve Edebiyat*, 1/3, 31 Teşrinievvel 1338 (Ekim 1922), s. 53-65.

3 Seher Erdoğan Çeltik tarafından hazırlanan *Ali Emiri'nin Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası* adlı çalışmanın 26. sayfasında da Dîvân'ın bulunuşu, Ali Emiri'ye dayandırılarak özetlenmiştir. Erdoğan Çeltik'te yazının sayfa numaraları "53-57" şeklinde verilmiştir.

4 Kemal Çelik'in tezinin "Ek" kısmında yer verdiği metin, bizim metnimizin "4. Dipnot"undan itibaren olan kısımdır. Çelik, metni günümüz Türkçesiyle vermiştir.

5 Parantez içindeki sayfa numaraları, *Tarih ve Edebiyat* dergisindeki orijinal metnin sayfa numaralarını, metin içinde verilen (1. Dipnot) tarzındaki açıklamalar ise orijinal metindeki dipnotları gösterir. Ayrıca, gerekli görüldükçe, metindeki bazı kelimelerin günümüz Türkçesindeki karşılıkları da parantez içinde verilmiştir.

bu kitabın zayı olmasından korkuyordum. Hatta geceleri bile uyuyamıyorum, başımla gözüm üstüne. Hemen yarın adam gönderip aldırıp bastırınız demiş idim.

Filhakika hemen ertesi günü Ziya Gökalp Bey gelerek kitabı alıp götürdü. Ve basılmaya mübaşeret olundu (başlandı). Birkaç gece sonra İbrahim Beyefendi bendenizi gördü. Bize yüz lira ikramiye verileceğini beyan eyledi. Ben simsar değilim, dellâl değilim. Vatan namına bir kitap istenilmiş, vermişim. Buna mukabil para vermenin ne lüzumu vardır, istemem (1. **Dipnot**) cevabını verdim (2. **Dipnot**). Ol vakit Talat Paşa ilaveten memuriyet suretiyle maliye nazırı vekili idi. Akrabadan Basri Bey'i (3. **Dipnot**) görerek Emiri Efendi galiba yüz lirayı az görüyor, üç yüz lira verilmesini emrettim. Kendisine söyle, gidip maarıften parayı alsın demiş idi. Üç yüz lira değil bin lira olsa yine kabul etmem. Dokuz yüz seneden beri eslafımız (bizden öncekiler) tarafından kemal-i itina ile muhafaza edilerek bana vâsıl olan bir yegâne nüshanın tab ü ta'did (hazırlanması) ile pençe-i ziyâdan kurtarılmış olması bana mükâfat-ı kâfidir cevabını verdim (4. **Dipnot**). İşte bu gibi münasebetlerle kitaplarımın şöhret-i şâyiasını (57. sayfa) zaten bilen meclis-i mahsûs-ı vükelâ bu kitaplarımı vakfetmek için bir münasip mahal aradığımı işitince pek ziyade takdir ederek Talat Paşa merhum, şeyhülislam ve evkaf-ı hümayun nazırı bulunan Hayri Efendi'ye birinci tezkirenin yazılmasını beyan ve rica etmiş...

Dipnot 1: İbrahim Beyefendi ile Talat Paşa'nın ifadesine atfen geçen sohbet pek uzundur. Talat Paşa merhumun şu bir görüşte bendenizi ne kadar beğendiğini ve dünyada hatırıma gelmeyen bir mevkiye getireceğini tebşîr ettiğini (müjdelediğini) bendenizin ne suretle reddettiğini arzu edenler müşârün-ileyhden (adı geçenlerden) öğrenebilirler. Gerçi Malta'dan avdetlerinden beri görüşmemiş isem de maâl-memnûniye (memnuniyetle) afiyet haberlerini işitiyordum. Ben burada ihtisâren (kısaltarak) yazdım.

Dipnot 2: Ziya Beyle Kiblelizade Fuad Bey de birlikte idi. Öteden beri neşreyledikleri makalelerini ekseriya hilâf-ı hakikat (gerçek dışı) ve eslaf bu adamın kirâmı (soyu) hakkında aleyhinde uydurma şeyler gördüğümünden gıyaben kendisini sevmiyordum. Bursa mebûs-ı sâbıkı Tahir Beyefendi'ye haneme kabul ile kütüphane ziyaret etmeyi evvelce rica etmiş ise de cevâb-ı red vermiştim. Hemşerim Ziya Bey'le gelmiş ve haberim olmaksızın Ziya Bey'in arkası sıra oturduğum odaya kadar girmiş bulundu. Ve Ziya Bey'i de daha bir gece evvel İbrahim Bey'in hanesinde görmüş bulduğumdan hürmeten sükut ettim. Bu Fuat Bey kitap ücreti kabul etmediğimi vesile ederek lehimde bilmem hangi gazetede bir makale yazdı. Bu desîsekârlığı (hilekârlığı) bir kere de Sabah gazetesi ile icra eylemişti. Cevap bile vermedim. Çünkü eslaf-ı izâmımız (geçmiş büyüklerimiz) hakkında hakikaten gayri muvafık makalelerini gördükçe ta'zir (azarlayış) ve nefretim artıyordu.

Dipnot 3: Basri Bey akrabadan ve gayet-ül-gaye (son derece) istikâmet ve hüsn-i ahlâk erbabındandır. O sırada Ankara muhasebemiz sabıkı olarak Dersaadet'te idi. Talat Paşa, mağduriyet hâline vakıf olarak Burdur sancağı muhasebeciliğine tayin etmişti. Burdur'da altı yedi sene kemal-i istikâmetle hüsn-i hizmet ve tezyîd (arttırma) ve izdâda (?) himmet etmiş iken Kuvvayı Milliye'ye iltihâk töhmetiyle maliye nezareti harikulâde istikameti ve hüsn-i ahlâkı haiz olan öyle kıymetdar bir memuru bilâ-sual ve lâ-cevâb Burdur muhasebeciliğinden azl etmişti. Şimdi Ankara'da mahsusat-ı zâtiye müdürüdür.

Dipnot 4: Mesmûata nazaran (işitildiğine göre) bu kitap maliye nâzır-ı sâbıkı Vânizâde Nazif Paşa merhumun imiş. Bir zaruret üzerine aileleri tarafından Burhaneddin Efendi namında bir zata satmak için tevdi edilmiş. O da Meclis-i Ayan reis-i sabıkı fuzala-i kirâmdan (faziletli kimseler soyundan olan) Mustafa Âsım Efendi hazretlerine götürmüş. Müşârün-ileyh (adı geçen) hazretleri bir miktar mütâlaa ettikten sonra bu kitap Türklerin umum-ı kürre-i arzda meskûn buldukları (yerleştikleri) mahallerin haritasına ve hutût ve eş 'ar (şiiirler) ve âsâr-ı kadîmesine (eski eserlerine) dair dokuz yüz senelik pek nadir bir kitaptır. Maarif Nazır-ı Emrullah Efendi 'ye götür. Bu kitabı behemehâl (mutlaka) alsın. Sakın başka yere satma demiş. Burhan Efendi de Emrullah Efendi 'ye götürmüş. Emrullah Efendi bir tezkire ile kitapçıları toplayıp kaç kuruş fiyatı olduğunu bi-t-tahkik (araştırarak) bildirilmesini kütüphanesi-i umumî müdüriyetine yazmış. Bazı kitapçılar cem ' edilip kitap gösterilmiş. Kitapçılar demişler ki eğer İstanbul fiyatını soruyor iseniz bunun kıymeti iki liradır. Eğer Avrupa 'ya göndermek şartıyla satar iseniz yirmi lira kızıl altına alırsınız. İfade-i hâl etmek için birkaç gün ve birkaç defa Maarif Nezaretine giderler ise de Emrullah Efendi 'yi bulamazlar. Benim bu meseleden asla haberim yok idi. Bir gece Diyarbakır Kırathanesinde otuyordum. Burhan Efendi geldi. Kitabın mündericâtını (içindekilerini) hikâye etti. Dünyada Türklere dair böyle bir kitap bulunduğuna ihtimal vermediğimden bana bir rüya ve hülya gibi göründü. Burhaneddin Efendi kavm-i necib-i Arap 'tan olduğundan ve kitabın her bir Türkçesi yanında Arapçası da münderic (yer almış) bulunduğundan bahsetmekle ve söylenilen sözleri uydurmak da kabil olmayacağından şaştım kaldım. Kitabı görmek istedim. Yarın akşam getireceğini vadetti. Ferdâsı (Ertesi) gece erken Diyarbakır Kırathanesine gittim. Saatlerce oturdum. Gelen giden yok. Kâh kitabı Maarif Nezareti aldığına ve gahice de böyle bir kitabın ihtimali olmadığına hükmeder dururdum. En ziyade korktuğum Maarif Nezareti alırsa arasından bazı nadanın yaprak koparması ihtimalini de der-piş ile (göz önünde bulundurarak) teessüfler ederdim. Herkes dağılmaya başladı ben de gitmeye hazırlandım. Mevsim kış ve hava soğuk idi. Birde(n) elinde büyük bir kitap olduğu hâlde Burhan Efendi içeriye girmesin mi? Gelip karşımda oturdu. Buyurunuz bakınız dedi. Bir de ne bakayım. Türk lisanına, Türk eş 'ârına, Türk darb-ı meseline, Türk illerinin kürre-i haritasına, Türk bayraklarının resmine Türk 'ün kadim yazısına dair halife-i Abbasiye zamanında yazılmış bir kitap. Ve hatta Amerika 'nın keşfinden dört beş yüz sene kadar evvel telif olunduğu hâlde kitabın haritasında Cabelka namıyla Amerika da mevcut. Sevincimden adeta çıldıracağım. Fakat asla temkinimi bozmuyordum. Bayağı bir kitabı mütâlaa ediyorum vaziyetinde bulunuyordum.

Kitaba mümkün olduğu kadar göz gezdirdikten sonra Burhan Efendi 'nin, Nasıl efendim kitabı beğendiniz mi? Kitapçılardan tahmin ettikleri yirmi liraya vermeli mi yoksa daha ziyade değeri var mıdır? sualine cevaben yirmi lira pek münasip bir fiyattır. Hemen veriniz, dedim. Kalkıp giderken şayet Maarif Nezareti almazsa sakın başka yere götürme, bana getir. Ben sana ayrıca üç lira ikramiye de veririm dedim. O güne kadar müddet-i ömrümde böyle bir sözü lisana almamıştım. İşte o gün mecbur oldum.

Ondan üç gece sonraya kadar ne gecem gece ne de gündüzüm gündüz. Fakat bir şey ile müteselli olurdum ki her gece Burhan Efendi Kırathaneye gelir, bugün Maarif Nazırını yerinde bulamadıklarını haber verirdi. Dördüncü akşam Burhan

Efendi kemal-i hiddetle kiraathaneye geldi. Dedi ki Bugün Maarif Nazırını yerinde gördüm. Kitaba kitapçıların yirmi lira kıymet koyduğundan bahsettim. Ve kütüphane-i umûmiyeden yazılan cevapnâme-yi verdim. Cevaba kemal-i izz ü vakar ile (yüce bir olgunluk ve ağırbaşlılıkla) ne söylese beğenirsiniz. “Haydi, haydi, yirmi liraya ben bir kütüphane dolusu kitap alırım. Kitabını götür de o fiyat ile nereye istersen sat.” Ben de kemal-i hiddetle kitabı alıp dışarıya çıktım. Hemen doğruca Beyoğlu’na gidecek, Maarif Nazırına Frenklere kitabın kaç kuruşa satıldığını gösterecektim. Fakat sana olan vaadim hatırıma geldi. Bu günlük gitmedim. Sahibi otuz lira istiyor. Eğer otuz lira verersen yarın kitabı sana getireyim, dedi. Zahiri birtakım adem-i muvâfakattan (razı olmayıştan) sonra yarın kitap bize getirilirse uyuşulacağını ümit ederim, dedim. Hâlbuki o sırada hanemdeki nakit mevcut yirmi liradan ibaret idi. Çemberlitaş’ta bir Rum sarraf var idi. Her vakit alışveriş ederdim. Sabahleyin gittim. On lira istedim. Bir ay sonra vermek için maaş cüzdanımı karşılık bırakayım dedim. Ben zannediyordum (58.sayfa) ki cüzdanı bırakmaya ne hacet vardır, bir iki lira güzeşte (faiz) istemek suretiyle derhal Buyurun efendim diyerek on lirayı verecek. Eline kalem alıp bir şeyler hesap etti. Nihayet iki ay sonra verilmek şartıyla istediğiniz şu on liraya beş lira güzeşte vereceksiniz dedi. Elhasıl her kime müracaat ettim ise on lira bulamadım. Meyusen (üzülerek) haneme avdet ettim. Biraz sonra kitap ile beraber Burhan da geldi. Pek düşünüyor ve kitaba bakıyordum. Düşündüğüm o tarihe kadar hiçbir kimseye Cenab-ı Hak param yoktur dedirtmemiş iken şimdilik param yoktur, on lira borcum kalsın demeye utanıyordum. Haydi cesaret edip söyleyeyim bazı itizar (özür) beyanıyla kabul etmese benim için daha müşkül bir bela idi. Ben bunları düşünmekte iken kapı çalındı. Bir de bakayım ki merhum Faik Reşad Bey’dir. Hemen kapıya koştum. Merhum içeriye girince ilk sözüm beyefendi üzerinizde on lira var mıdır, oldu. Cevaben üzerimde yok ama evimde vardır. İster isen gidip getireyim, dedi. Haydi, durma git getir ama çabuk gel dedim. Bu telaşın sebebini sordu. Şimdi söyleyemem. Git de gel, sonra anlarsın, cevabını verdim. Yukarı çıkıp bir geniş nefesle Burhan’a işte yirmi lira. On lirası şimdi gelecek. Otuz liraya sattığına dair yaz ilmühaberi, dedim. Burhan ilmühaberi yazdı. Çok sürmeden Faik Reşad Bey de on lira ile geldi. Burhan otuz lirayı alınca Efendim bu kitabın bedelidir. Ya bana vadettiğiniz üç lira nerede demesin mi. Dedim ki ey Burhan görüyorsun ki istikrâz (ödünç alma) suretiyle ödedim. Beş param kalmadı. Her aylık aldığım vakitlerde gel. Her ayda bir lira vermek suretiyle öderim. Rızı oldu ve öylece ödedim. Burhan giderken kitabı otuz liraya aldığıma dair benden bir vesika istedi. Sebebini sorunca Emrullah Efendi’nin haydi haydi yirmi liraya bir kütüphane kitap alırım sözü bana pek ziyade tesir etti. Götürüp göstereceğim dedi. Yazdım verdim. Akşama yakın Divânyolu’nda geziniyordum. Maarif Nezaretinden iki zat çıktı. Müfettişlerden imişler. Biri diğerine beni göstererek bir şey söyledi. Her ikisi de yanıma geldiler. O zat bana Emiri Efendi siz misiniz dedi. Evet cevabını alınca efendim o kitapta ne meziyet gördünüz ki otuz liraya aldınız demesin mi? Cevaben sizin gibi maarif memurlarının zehabına nazaran (zannına göre) filhakika o kitapta beş kuruş kıymet yoktur. Onu böyle kıymetli bir fiyata ancak Emiri gibi ahmak alır cevabını vererek savuştum. Ağlamalı hâlimize ki Emrullah Efendi gibi fâzıl, maârif-perver zannettiğimiz bir zat bir kitabı yirmi liraya almadığı hâlde bir iki sene sonra yine maarif nezareti bu kitaptan dolayı vâki olan hizmet namına bana üç yüz altın teklif

eyledi. *Hâlâ bana itiraz edenlerde acaba zerrece olsun insaf var mıdır? Varsın ileride tarih mabeynimizi fasl etsin (hükümünü versin).*

Ali Emiri Efendi'nin Dîvân'ın bulunuşuna ilişkin yazdıkları, yukarıdaki satırlardan ibarettir. Onun yazdıkları ve Kilisli'nin anlattıkları dikkate alındığında nüshanın bulunuşuyla ilgili iki yazı arasında bazı farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu farklılıklar şunlardır:

Dîvânı Lugâti't-Türk'ü Burhan Efendi'ye Getiren Hanımın Kimliği:

Hem Kilisli'de hem de Emiri'de kitabın Ahmet Nazif Paşa'ya ait olduğu kaydı bulunmaktadır. Nazif Paşa'nın "Bak, sana bir kitap veriyorum. İyi sakla! Sıkıldığın zaman kitapçılara götür. Altın para otuz lira eder, aşağı verme." (Tevfikoğlu 1989: 176) sözleriyle kendisine kitap verdiği hanım için Emiri Efendi'de "aileleri tarafından" tabiri kullanılmıştır. Kilisli ise bu kadını Burhan Efendi'nin ağzından şöyle tanıtmıştır: "Yaşlıca bir hanımdır, eski Maliye Nâzırı Nazif Bey'in mensubatından..." (Tevfikoğlu 1989: 176). Emiri'nin makalesinde geçen "aile" kelimesi, "hanımı" veya "aileden biri" şeklinde anlaşılabilir. Nitekim, Çelik 1988'de (s. 94) bu kelime "hanımı" şeklinde yorumlanmıştır.

Kitapçının Adı ve Milliyeti:

Kilisli'de hep "Burhan" şeklinde geçen sahafın adı, Emiri yayınında 13 kez yer almıştır. Ali Emiri bu ismi 11 kez "Burhan", 2 kez de "Burhaneddin" şeklinde zikretmiştir.

Kilisli'de Burhan Efendi'nin milliyetine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ali Emiri Efendi ise "Burhaneddin Efendi kavm-i necîb-i Arap'tan olduğundan..." diyerek onun Arap kökenli olduğunu belirtmiştir.

Burhan Efendi Kitabı İlk Olarak Kime Gösterdi?

Kilisli yayınında, Burhan Efendi'nin kitabı ilk olarak Maarif Nazırı Emrullah Efendi'ye götürdüğü, onun da encümene havale ettiği yazılıdır. Encümen de fiyatı yüksek bulunca "Al kitabımı, istemiyoruz!" diyerek Burhan Efendi'yi göndermiştir. Emiri Efendi ise Burhan'ın kitabı önce Meclis-i Ayan reis-i sabıkı Mustafa Âsım Efendi hazretlerine götürdüğünü, kitabın Mustafa Âsım Efendi'nin tavsiyeleriyle Maarif Nazırı Emrullah Efendi'ye gösterildiğini yazmıştır. Ali Emiri'nin ifadelerine göre Emrullah Efendi de neticede "Haydi, haydi, yirmi liraya ben bir kütüphane dolusu kitap alırım. Kitabımı götür de o fiyat ile nereye istersen sat." diyerek Burhan Efendi'yi göndermiştir.

Kitaba Bıçilen Bedel:

Kilisli, Emrullah Efendi'nin kitabı encümene havale ettiğini, onların da kitaba 10 lira teklif ettiklerini hatta "Biz 30 liraya koca bir kütüphane satın alırız. Al kitabımı, istemiyoruz!" diyerek Burhan Efendi'ye kitabı iade ettiklerini yazmıştır (Tevfikoğlu 1989: 176).

Emiri Efendi ise Emrullah Efendi'nin kitapçıları toplayıp onlardan görüş aldığını anlatmıştır. Buna göre, kitapçılar cevap olarak "Eğer İstanbul fiyatını soruyor iseniz bunun kıymeti iki liradır. Eğer Avrupa'ya göndermek şartıyla satar iseniz 20 lira kızıl altına alırız." demişlerdir.

Emiri Efendi Kitabı İlk Nerede Gördü?

Kilisli, Ali Emiri'nin kitabı ilk kez bir tesadüf eseri Burhan Efendi'nin dükkânında bulunduğunu anlatır. Emiri Efendi kitapçıya “Yeni bir şey var mı?” diye sormuş, kitapçı da ona Dîvân'ı göstermiştir:

Âdetim veçhile haftada iki üç kere Sahaflar Çarşısına uğrar, yeni bir şey var mı diye kitapçılara sorarım, dün yine uğradım. Kitapçı Burhan Bey'in dükkânında oturdum. “Bir şey var mı?” dedim... (Tevfikoğlu 1989: 175).

Emiri Efendi'nin yazdıklarından öğrendiğimize göre ise Emiri, bir gece Diyarbakır Kırathanesi'nde otururken Burhan Efendi gelmiş ve bu kitaptan bahsetmiştir. Burhan Efendi, Emiri Efendi'nin ricası üzerine ertesi gece kırathaneye yine uğramış ve Ali Emiri Efendi'ye yanında getirdiği kitabı burada göstermiştir. Kitabı gören ve beğenen Emiri Efendi, Burhan Efendi'ye “Şayet Maarif Nezareti almazsa sakın başka yere götürme, bana getir. Ben sana ayrıca üç lira ikramiye de veririm.” demiştir. Burhan Efendi de dördüncü gece gelerek kitabı maarifin almadığı haberini Emiri Efendi'ye ulaştırmış ve ertesi günü sabah da sözleştikleri gibi kitabı Emiri Efendi'nin evine götürerek ona satmıştır.

Kilisli, Emiri Efendi'nin kitabı satın aldıktan sonra kırathaneye gelince “Dîvânü Lugâti't-Türk isminde bir kitap gördünüz mü ya da işittiniz mi?” diye sorduğunu, buna karşılık ilk cevabı kendisinin verdiğini, “Kitabın kendisini görmedim, fakat Kâtip Çelebi bunu görmüş ve Keşfüzzünun'da yazmıştır.” dediğini söylemiştir. Emiri Efendi ise “Burhan Efendi geldi. Kitabın mündericâtını hikâye etti. Dünyada Türklere dair böyle bir kitap bulunduğuna ihtimal vermediğimden bana bir rüya ve hülya gibi göründü.” diyerek bizlere kitaptan sanki önceden haberi olmadığı izlenimini vermektedir. Yazılanlara göre, böyle bir eserden Kilisli'nin haberinin olup da kitap kurdu Emiri Efendi'nin haberdar olmayışı doğrusu ilginçtir.

Kitap İçin Borç Alınan Kişi

Bilindiği üzere Emiri Efendi kitabı alırken parası çıkmamış ve kitaba ödediği paranın bir kısmını borç almıştır. Hem Kilisli hem de Emiri Efendi, kitap için borç alınan kişinin Faik Reşat olduğunu yazmışlardır. Emiri Efendi, Faik Reşat'tan 10 lira borç aldığını yazarken, Kilisli, Emiri'nin Faik Reşat'tan 20 lira aldığını belirtmiştir (Tevfikoğlu 1989: 177). Kilisli'ye göre Faik Reşat bu borcu sahaflar çarşısında vermiştir. Emiri ise Burhan Efendi kitabı kendisine getirdiği sırada Faik Reşat'ın tesadüf eseri evine geldiğini ve kendisinden burada borç aldığını yazmıştır.

Kilisli'de anlatılmayan ama Emiri'de geçen ifadelerle göre Ali Emiri kitabı almak için Rum bir sarraftan bile borç almaya kalkışmıştır.

“Çemberlitaş'ta bir Rum sarraf var idi. Her vakit alışveriş ederdim. Sabahleyin gittim. On lira istedim. Bir ay sonra vermek için maaş cüzdanımı karşılık bırakayım dedim. Ben zannediyordum ki cüzdanı bırakmaya ne hacet vardır, bir iki lira güzeşte istemek suretiyle derhal Buyurun efendim diyerek on lirayı verecek. Eline kalem alıp bir şeyler hesap etti. Nihayet iki ay sonra verilmek şartıyla istediğiniz şu on liraya beş lira güzeşte vereceksiniz dedi. Elhasıl her kime müracaat ettim ise on lira bulamadım.”

Burhan Efendi'ye Verilen Bahşışın Ödenme Şekli:

Kilisli'de ve Emiri Efendi'de yazılanlara göre kitapçı Burhan Efendi'ye üç lira bahşış verilmiştir. Kilisli'de anlatılanlara göre Burhan Bey kitabı Emiri'ye satınca "Pekâlâ, ya benim bahşışim yok mu?" diye sorunca Emiri Efendi "Üç lira da ona verdim, vedalaştım." demiştir (Tevfikoğlu 1989: 177).

Emiri Efendi kitabı maliye nazırlığı almazsa kendisinin alabileceğini, böyle bir durumda kimseye gitmeden doğrudan kendisine gelmesini, bunun karşılığında da kendisine üç lira vereceğini Burhan Bey'e söylemiştir. Kitap kimse tarafından alınmayıp Emiri Efendi'ye getirilince Emiri Efendi de kitabı satın almış ama iş kitapçıya verilecek bahşışe gelince biraz sıkıntı yaşamıştır.

Kilisli'de peşin ödendiği yazılan bu bahşışın Ali Emiri Efendi'nin yazısında taksidde bağlandığı anlaşılmaktadır. Emiri Efendi, Burhan Efendi'ye bunun her ay bir lira olmak üzere üç taksitte verildiğini anlatmıştır. Çünkü Emiri Efendi kitabı almak için bir Rum'dan borç almaya gitmiş o da kabul etmemiştir. İmdadına yetişen Faik Reşat'tan aldığı parayla da kitabı ancak alabilmiş ve kitapçıya söz verdiği bahşışı ödeyememiştir.

"Dedim ki ey Burhan görüyorsun ki istikraz suretiyle ödedim. Beş param kalmadı. Her aylık aldığım vakitlerde gel. Her ayda bir lira vermek suretiyle öderim. Rızı oldu ve öylece ödedim."

Kitabın Yayın Aşaması ile İlgili Bilgiler

Kilisli yayınına göre Emiri Efendi kitabı uzun süre kimseye göstermemiş ve neşrine yanaşmamıştır. Anlatılanlara göre bir Ramazan akşamında onu bu konuda Adliye Nazırı İbrahim Bey'in evinde tertiplenen bir oyunla ikna etmişlerdir. Her iki yayında da Emiri Efendi'yi kitabın basılmasına Talat Paşa'nın ikna ettiği yazılmaktadır. Kilisli'de anlatılanlara göre Emiri Efendi Diyarbakır Kırathanesi'ne gelmiş; İbrahim Bey'in evinde Talat Paşa'nın kendisini nasıl ikna ettiğini ballandıra ballandıra anlattıktan sonra Kilisli'ye dönmüş ve "Yarın gel kitabı al" demiştir. Kilisli de ertesi sabah giderek kitabı ondan almıştır (Tevfikoğlu 1989: 182-184).

Emiri Efendi ise ertesi sabah kitabı kendisinden almaya Ziya Gökalp ile Fuat Köprülü'nün geldiğinden bahsetmektedir. *"Fihakika hemen ertesi günü Ziya Gökalp Bey gelerek kitabı alıp götürdü. Ve basılmaya mübaşeret olundu... Ziya Beyle Kiblelizade Fuad Bey de birlikte idi."*

* * *

Görüldüğü gibi Ali Emiri Efendi'nin 1922'de yazdıkları ile Kilisli'nin 1945 yılında anlatıkları arasında bazı farklar bulunmaktadır. Eğer kitap 1912'de bulunmuş ise Kilisli'nin yazılarıyla bu olay arasında 33 yıllık bir süre var demektir ve 1945 yılında Kilisli 69 yaşındadır. Emiri Efendi'nin yazısı ise bu olaydan sadece 10 yıl sonra yazılmıştır. Hem olayı yaşayan kişi olması, hem de olayın yaşandığı anla anlatıldığı tarih aralığının daha kısa olması ve nihayet Emiri Efendi'nin Kilisli tarafından da övülen hafızası dikkate alındığında Ali Emiri'nin yazdıklarının gerçeğe daha yakın olduğu düşünülmelidir.

Çalışmamızın bu noktasında, yeri gelmişken, Dîvân'ın bulunuşu, Emiri Efendi'den kitabın alınışı ve yayımlanışı ile ilgili tarihsel veriler sunan birkaç noktaya da aşağıda temas edilecektir.

Ali Emiri Efendi'nin Dîvânü Lugâti't-Türk'ü satın aldığı tarih, yapılan yayınlarda farklılık gösterir. Kitap, Atalay'a göre Meşrutiyet'in ilk yıllarında bulunmuştur (1992: s. XVIII). Korkmaz da Kilisli'den hareketle "Meşrutiyet'in ilk yıllarında" ibaresini kullanmıştır (1995: 255)⁶. Tevfikoğlu, bu tarihin 1908-1912 yılları arasında olduğunu düşünür (1989: s. 72). Kaçalın, Dîvân'ın "II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden yıllarda" bulunduğunu söylemiştir (1994: (9)449). Ali Akar, *Türk Dili Tarihi* adlı eserinde Tevfikoğlu'nun 1908-1912 arasında satın alınmış olabileceği düşüncesini nakletmiştir (2005: s. 149). Akalın, Ali Birinci'nin 1914'te bulunduğu sonucuna ulaştığını söylemiştir (2008: s. 245). Ercilasun, *Türk Dili Tarihi* adlı kitabında bu tarihi 1917 olarak vermişken (2012: 312) Ziyat Akkoyunlu ile birlikte hazırladıkları Dîvân ile ilgili son yayında ise eserin bulunuş tarihini 1912 olarak göstermiştir. Ercilasun, özellikle Emrullah Efendi'nin ve Faik Reşat'ın görev tarihlerinden yola çıkarak yazmanın bulunuş tarihinin 1912'nin ilk yarısı olması gerektiğini düşünmüştür (2014: xl).

Yazmanın bulunuş yılı bize göre de 1912 olmalıdır. Hem Kilisli'nin hem de Emiri Efendi'nin yazısında kitabın bulunuşu sırasında Emrullah Efendi'nin maarif nazırlığından söz edilmektedir. Ercilasun-Akkoyunlu yayınında da belirtildiği gibi (Ercilasun-Akkoyunlu; 2014: xl) Emrullah Efendi iki dönem maarif nazırlığı yapmıştır. Bu tarihler şöyledir: I. Dönem: 9 Ocak 1910-2 Mart 1911, II. Dönem ise 1 Ocak 1912-22 Temmuz 1912 tarihleri arası. Dîvân, bize göre de bu ikinci dönemde bulunmuştur. Emiri Efendi, Burhan Efendi ile buluşma anından bahsederken "Mevsim kış ve hava soğuk idi." demektedir. Buna göre Emrullah Efendi görevde olmadığı için 1911'in Aralık ayı düşünülemez. 1912 yılı düşünülecek olursa aylardan Ocak ya da Şubat olmalıdır. Mart ayının başları da "en geç" olmak kaydıyla dikkate alınabilir. Bu durumda yazma, 1912'nin ilk çeyreğinde bulunmuş olmalıdır.

Kilisli'nin anlattıklarına göre, Ali Emiri Efendi, kitaba sahip olduktan sonra onu kimseye göstermez. Hatta Ziya Gökalp'ı bile bu konuda kırar. Kaldı ki, Gökalp onun hemşehrisidir ve Kilisli'nin ifadelerine göre kitaba "kulaktan âşık olmuş" biridir. Kilisli, kitabın Emiri Efendi'den alınması için Gökalp ile bir plan yaptıklarını ve Adliye Nazırı İbrahim Bey'in evinde Talat Paşa'nın da sonradan geleceği bir iftar tertip edildiğini anlatmaktadır (Tevfikoğlu 1989: 179, 180). Anlaşıldığı kadarıyla kitap Ali Emiri Efendi'nin elinde yaklaşık 1.5 yıl kadar kalmıştır.⁷ Kilisli'nin anlattığı Gökalp'ın kitaba kulaktan âşık olması, onu görmek için milletvekillerinden aracılar kullanması gibi hadiseler de bu sürede olmuş olmalıdır.

Neticede, Emiri Efendi'den neşredilmek üzere kitabın alınması için bir Ramazan akşamında Emiri Efendi ile Talat Paşa bir araya getirilmiştir. Kilisli'de Talat Paşa'nın Adliye Nazırı İbrahim Bey'in evindeki iftara geliş tarihi ile ilgili bir şey yazılmaz.

6 Korkmaz, Kilisli'den hareketle kitabın bulunuşunu kısaca anlatmakta ve bir yerde "... o zamanki Millî Eğitim Bakanlığı kitap için istenen 30 sarı lirayı çok gördüğü için kitabı almaktan vazgeçmiştir. Bunun üzerine kitapçı bir de Ali Emiri Efendi'ye uğramayı uygun bulmuştur." demektedir. Burada, sanki Kilisli'nin ve Ali Emiri Efendi'nin verdiği bilgilerin bir karması sezilmektedir. Ancak, Korkmaz'ın yazısında bu konuda ayrıntıya girilmemiş ve Ali Emiri Efendi'nin yazısından hiç bahsedilmemiştir.

7 Ali Emiri Efendi'de kitabın yaklaşık bu kadar bir süre kaldığı onun kendi ifadelerinden de çıkarılabilir. Kitabın ortaya çıkış anında Emrullah Efendi'nin kitaba istenilen ücreti vermeyip daha sonra Emiri Efendi kitabı verdikten sonra kendisine bir ücret teklif edilmesi olayını Emiri şöyle anlatmaktadır: "Ağlamalı hâlimize ki Emrullah Efendi gibi fâzıl, maârif-perver zannettiğimiz bir zat bir kitabı yirmi liraya almadığı hâlde bir iki sene sonra yine maarif nezareti bu kitaptan dolayı vâki olan hizmet namına bana üç yüz altın teklif eyledi."

Adliye Nazırı İbrahim Efendi 24 Ocak 1913-22 Ocak 1915 tarihleri arasında nazırlık yapmıştır. Demek ki iftar 24 Ocak 1913'ten önce olamaz. 1913'ün Ramazan ayı, 4 Ağustos-2 Eylül tarihleri arasındadır. Bu tarih dikkate alınırsa 4 Ağustos 1913'ten önce de bu iftar olmuş olamaz. Çünkü, Kilisli ile Ziya Gökalp'in Emiri Efendi ile Talat Paşa'yı bir araya getirmeyi amaçlayan konuşmalarında Kilisli "Şimdi Ramazandır" demekte ve bir buluşma planı yapılmaktadır. Buna göre Ramazan'ın ilk günü bu bir araya gelme işi olmuş olamaz. 3 Eylül tarihi de bayram olduğu için toplantı 2 Eylül'de de gerçekleşemez. Çünkü ertesi gün Ziya Gökalp, Emiri'den kitabı almaya gelmiştir. Bir bayram günü bunun olması çok da normal değildir. Bu durumda iftarın 5 Ağustos-1 Eylül 1913 tarihleri arasında olması lazımdır. "Acaba bu iftar 1914 Ramazan'ında olmuş olamaz mı?" sorusunun cevabı bize göre "Hayır"dır. Çünkü, Emiri Efendi, Talat Paşa ile buluşmasından bahsederken "Ol vakit Talat Paşa ilaveten memuriyet suretiyle maliye nazırı vekili idi." diyor. Öztuna'nın verdiği bilgilere göre Talat Paşa bu görevde 18 Haziran 1913 ile 29 Mayıs 1914 tarihleri arasında bulunmuştur (1996: 1069). İftar 1914'te olamaz çünkü 1914 Ramazan'ı 24 Temmuz-22 Ağustos tarihlerine denk gelmektedir ki bu tarihte Talat Paşa bahsedilen görevde değildir. Kısacası, kitabın Emiri Efendi'den alınması için tertip edilen senaryonun gerçekleştiği Ramazan ayı 1913'te olmalıdır. Kilisli'nin neşri ise anlaşıldığı kadarıyla bu olaydan bir buçuk sene kadar sonra olmuştur. Çünkü kitap onun eline geçtikten sonra kitabı uzunca bir süre elinde bulunduran ve neşri için çalışan Kilisli "İşte böyle bir dikkatle bir buçuk sene kadar bu kitabı muhafaza ettim. Çok şükür aldığım gibi teslim ettim." demektedir (Tevfikoğlu 1989: 186). Nitekim onun birinci ve ikinci cildi neşri 1915 yılında gerçekleşmiştir.

Bu bilgilerden hareketle sonuç olarak Dîvân'ın Ali Emiri Efendi'nin eline geçmesi ile Kilisli'nin neşri arasında geçen birkaç olaya ilişkin şöyle bir tarihlendirme yapılabilir:

Ali Emiri Efendi'nin Dîvân'ı satın alması: Ocak/Şubat 1912 veya en geç 1912 Mart'ı.

Kitabın Ali Emiri Efendi'de bulunması ve Kilisli hariç kitabı hiç kimsenin görememesi: Ocak/Şubat 1912 veya en geç 1912 Mart'ı ile 5 Ağustos-1 Eylül 1913 tarihleri arası.⁸

Adliye Nazırı İbrahim Bey'in evindeki iftar ve kitabı vermesi hususunda Ali Emiri'nin ikna edilmesi: 5 Ağustos-1 Eylül 1913 tarihleri arasındaki 28 günden herhangi biri.

Ali Emiri'nin iftar sonrası kitabı neşredilmesi için vermesi: 6 Ağustos-2 Eylül 1913

Kilisli Rıfat neşri: 1915

Üzerinde az çalışılmış ya da hiç çalışılmamış konulara Türkologların yönelmesi tabiidir. Ancak, Ali Emiri Efendi'nin yazısından da görüldüğü gibi çok bilinen ve çok okunan eserlerimizle ilgili de bilinmeyen ya da henüz açığa çıkmamış bazı şeyler olabilmektedir. Ortaya çıkacak bütün yeni bilgiler Türkoloji için bir kazanç olacaktır.

8 Eğer, bu tarihler doğru ise Ali Emiri Efendi, kitabı kimselere göstermeden 1.5 yılı aşkın bir süre elinde tutmuş demektir. Bu sürede kitabı Kilisli görmüş, dağınık sayfalarını düzenleyip tanzim etmiştir. Kilisli'nin yazdıklarına göre kitabı herkesin merak etmesi, hatta Ziya Gökalp'in ona "kulaktan âşık olup" "Leyla'sını arayan Kays'a dönmesi" bu sürede olmuş olmalıdır.

EK:

تاریخ و ادبیات	صحیفه ۵۵
یلمدی .	نه قدر مصرفله پایله بیلیر دییه سؤال ایتدی . اوقاتده
لین کیندم	برطاقم کشفیات اجرا ایتدکن صوکره اون بیک لیرا
رسید بک	ایله اولایلیر جوانی و یردی . معلومدرکه اووقتیکی لیرالر
للمت بک	معدنی ایدی . بن بوراسنی ده مناسب کورمدمدی . آننن
برجوق	صوکره داغب پاشا کتبخانه و مدرسه سی پیشکاهنه کلدک .
ب کورر	شیخ الاسلام افندی اینوب کز دیرمک ایسته دی . بیلیمکده
جمله من	اولدینمی بیان ایدرک آرزو ایتدم .
سی اتخاذا	اورادن ایا صوفیه جوارنده شهید علی پاشا کتبخانه سنه
ایتدی	واصل اولدق . اوراسی داماد شهید علی پاشا مرحومک
عموجه	خانه سی و حالاموجود قالان بناده شهید مشارالیهک خصوصی
حقیقه	کتبخانه سی ایدی . و شیخ الاسلام اسبق مرحوم صاحب
وزلدر .	ملا بک افندی مشروطیتدن اول شورای دولت رئیس
دیدم .	تانیسی ایکن بو کتبخانه یه متصل اخشاب برخانه ده و طورر
بدارایله	ایدی . مشارالیه ایله معارفه قدیمه من اولدیفندن بعض
باشدق .	جمعه کونلری زیارتنه کیدردم . صو ایچمک آرزو ایتدیجه
جوانی	کتبخانه دن صوئوق صو کتیریکیز دیردی . بویله جسم
یدرک	کتبخانه نیچون بویله اخشاب خانلر اورته سنده قالمشدر
سورت	دییه تأسف ایدردم . مشروطیتدن صوکره برکون کیدرک
موکره	اطرافده کی اخشاب خانلرک جمله سی یاغش مذکور کتبخانه نک
ابراهیم	برطاشنه ضرر گلکسزین میدانه چیقمش اولدینقی کوردم .
بیلیون	ذاتاً بوراسنی ایجار ایله بکا ویرسه لرده کتابلری
شهرم	وقف ایتسه م دیر طورردم . و بونی بر کیجه اولوقت
سزک	عدلیه ناظری بولسان ابراهیم بک افندی یه بالمناسبه
بن	حکایه ایلشدم . ایشته شیخ الاسلام خیری افدینک
بجکی	برنجی تذکره سی ابراهیم بک افندی الله لکن مصاحتدن
نیت	برقاچ کون صوکره ورود ایتمش ایدی ایشیدیکمه کوره
تیه نلر	ابراهیم بک افندی کتابلری وقف ایتک املنده اولدینمی
ایدر	مجلس مخصوص وکلاده حکایه ایتمش و معارف ناظری
اویله	بولان شکری بک افندی ده اولجه خانامده کتابلری
مدی	زیارت ایتمش ایدی . بو کتابلرک شهرت شایمه سی ایشیدن
نه نه	طلعت پاشا ایله ده تصادفی اوله رق بر کیجه عدلیه ناظری
جود	ابراهیم بک افدینک خانه سنده کوریشه رک (دیوان لغات
بک	ترک) کتابی باصدیر مق ایچون و بر مکلمکی رجا ایتمش ایدی

غالباً یوز لیرایی آذ کوربیور اوج یوز لیرا ویرلسنی امر ایتم. کندینه سوبله کیدوب معارفدن یاره بی آسون دیش ایدی. اوچوز لیرا دل ییک لیرا اولسه ینه قول آتم طقوز یوز سنه دن بری اسلافز طرفدن کال اعتنا ایله محافظه ایدیلرک بکا واصل اولان بریکانه نسخه نیک طبع و تمددیله یخه ضیاعدن قورتارلش اولسی بکا مکافات کایدرد جوائی ویردم [۴] ایسته بوکی مناسبترله کتابلرک شهرت شایه سی

واقف اولهرق بورودور سنجایی عیاسه جیلکنه تعین ایشدی. بورودورده آئی بدی سنه کال استقامتله حسن خدمت و تزید وارداته همت ایشن ایکن قوای ملیه به التحاق تهیتله مالیه نظارتی خازن الساده استقامتی و حسن اخلاق حائز اولان اولیه قیستدار برآموری بلا سؤال ولا جواب بورودور عیاسه جیلکندن عزل ایشدی. شیمدی آقرمه ده مخصصات ذاتیه مرریدر .

[۴] مسوعاته نظراً بو کتاب مالیه ناظر اسبی و آئی زاده تطیف باشا مرحومک امینش بر ضرورت اوزرنه عالیه لری طرفندن برهان الدین افندی نامنده برزانه صائق ایچون تودیع ایدلش اوده مجلس اعیان رئیس سابق فضلی کر آمدن مصطفی عاصم افندی حضرت لریه کوروش مشارالیه حضرت لری بر مقدار مطالعه ایتدکنده سکمه بو کتاب توزکرک عموم کره ارضده مسکون بولندقلری محارک خرطه سنه و خطوط و اشعار و آثار قدیمه سنه دائر طقوز یوز سنه کال نادیرر کتابدر. معارف نظری امرافه افندی به کتور بوکتابی به حال آلسین صاقین باشقه بره صاعده دیمش . برهان افندی ده امرالیه افندی به کتوروش امرالیه افندی بر تذکره ایله کتابجیلری طویلوب قاج غروش فیائی اولدیفنی بالتحقیق بیلدرلسنی کتبخانه عمومی مدیرینه یازمش بعض کتابجیلر جمع ایدلوب کتاب کوروشش . کتابجیلر دیشلرکه کراستانبول فیائی صوریورایسه کز بوکتابی ایکی لیرادر . اگر آوزوبایه کوندرمک شرطیله صانار ایسه کز بکری لیرا قزل آلتونه آلیرز . افاده حال اتمک ایچون بر قاج کون و بر قاج دفته معارف نظارتنه کیدرلر ایسه ده امرالیه افندی بی بوله مالزل . نیم بو مسئله دن اصلاً خیرم یوق ایدی . بر کیجه دیار بکر فراغخانه سنه او طوریوردم برهان افندی کلدی . کتابک مندرجاتی کجابه ایدی . دنیاده توزکره دائر بوله بر کتاب بولندیفنه احتیال برمدیکدن بکا بر رؤیا و خلیاکی کوروندی . برهان الدین افندی قوم نجیب عرب دن اولدیفندن و کتابک هم برترکیجه یاننده عربجه سی ده مندرج بولندیفندن بحث ایتکله وسوایانیلان سوزلری اولدی بره ق ده قابل اوله میه جندن شاشده قائم . کتابی کورومک ایسته دم یارن ایشام کتیره جکی و عدا ایدی . فردالی کیجه ایرکن دیار بکر فراغخانه سنه کتدم . ساعتله او طوردم کلن کیدن یوق . کاه کتابی معارف نظارتی آلدیفنه و کاهجه ده بوله بر کتابک احتیال اولدیفنه حکم ایدرطور ویردم . الیزاده قورقدیف

بنده علم، مال مومیدر ویرمامکه حقم بقدر خصوصیه دنیاده برده نظیری بولنایی بو کتابک ضایع اولمسندن قورقوردم حتی کیجه لری بیله او یویه مودم باشمله کوزم. اوسته همان یارن آدم کوندروب آلدروب باصدر بیکز دیمش ایدم .

فی الحقیقه همان اترمی کونی ضیا کونک آلب بک کلهرک مذکور کتسائی آلب کتوردی . و باصیلغمه مباشرت اولوندی . بر قاج کیجه صوکره ابراهیم بک افندی بنده کتزی کوردی، بزم یوز لیرا اکر اییور بیله جکی بیسان ایدلی . بن سمسار دلم دلال دکم وطن نامه بر کتاب ایسته نیلمش و برشم بوکا مقابل یاره ویرمه نیک نه لزومی واردر. ایسته هم [۱] جوانی ویرمشم [۲]. اولوقت طلعت باشا علاوه مأموریت صورتیله مالیه نظری وکیلی ایدی . اقریادن بصری بی [۳] کورده امیری افندی

[۱] ابراهیم بک افندیله طلعت باشانک افاده سنه عطفاً کچن صحت بک اوزوندز . طلعت باشا مرحومک شو بر کوروشده بنده کتزی نه قدر بکدنکی و دنیاده خاطر مه کلیان بر موقه کتیره جکی تیشیر ایتدیکنی و بنده کتزی نه صورتله رد ایتدیکنی آرزو ایدنلر مشارالیه دن اوکر نه بیلرلر کجه مالظه دن عودت لردن بری کوروشه ممش ایسه دم مع المنونیه عافیت خبر لری ایشیدییورم . بن بوراده اختصاراً یازدم .

[۲] ضیا بکله قبله لی زاده فؤاد بکده بر لکده ایدی . اوته دنبری نشر ایلک لری مقاله لری اکثریا خلاف حقیقت و اسلاف بو آدمک کرام مقنده علینده اویدورمه شیلر کوردیکدن غیاباً کتدینسی سومزم . بروسه مبعوث سابق طاهر بک افندی به خانه قبول ایله کتبخانه می زیارت ایله ی اولجه زجا ایش ایسه ده جواب رد ویرمشم . همشهرم ضیا بکله بر ابرکوش و خیرم اومسزین ضیا بک آرقمی صره او طوردین او طله قدر کیرمش بولندی و ضیا بکده دها بر کیجه اول ابراهیم بک خانه سنه کوروش بولندیفندن حرمة سکوت ایتدم . بو فؤاد بک کتاب اجری قبول ایتدیکمی وسیله ایدره ک لهده بیلم هانکی غزته ده بر مقاله یازدی . بوسیه کارانی بر کرده صاب غزته سیله اجرا ایشدی . جواب بیله ویرمدم ، چونکه اسلاف عظامز حقدنه حقیقه غیر موافق مقاله لری کوردکجه تأثر و نفرتم آرتیوردی .

[۳] بصری بک اقریادن و غایه الغایه استقامت و حسن اخلاق ازابنددر . او صرده آقرمه مجلسه میز سابق اولهرق درسامتنده ایدی . طلعت باشا مقدریت حاله

تاریخ و ادبیات

صفحه ۵۷

کتابلری نقل ایدو بومکدن بشقه هیچ برشینه زوم یوق. یالکیز خارچنک تشویسی و باغچه حاله قومسی و اطرافنده ملک ادعاستنده بولان بعض کیمسه لرو اریسه ملکیتی محقق ایتدیکی حالده مناظر جهانمانه خلل کتیر مامک ایچون اونلرک التمی ایجاب ایدیوردی شیخ الاسلام اقدی حضرتلری اوقاف سر ممامزی طلعت بکه خطاباً هان خریطه سنک تنظیمی و نه قدر مصرفه وجوده کله چکنک بیاتی نذیه و اواده اون کون ظرفنده یا باغچی و عدا ایلدی. ایشته بصیره ده ملت کتبخانه سنه عاقد و بالاده برصورتی محرز تخریرانده سامیسی مندرج بولان ذاتلردن عبارت انجمن ده تشکل ایتیش بولدی. شیخ الاسلام اقدی نائل رشید و طلعت بکه لره عموم انجمن اعضا لری رلکده اوله رق بوموقدری تکرار طولاشدق بنم انتخاب ایتدیکم شهید علی پاشا کتبخانه سی پک بکندیله. هان پروژه سنک ا کالیی طلعت بکه تکرار ایلدیله. اقدجه باشلامش اولدینی جهتله بش کونه قدر ا کمال اولنه جغنی سوبلیدی. اولوقت اوقاف اسلامیه موزه سی رئیس بولن صدر اسبق فؤاد

ذاتاً بیان مجلس مخصوص وکلا، بوکتابلری و قضا ایتلیک ایچون بر مناب محل آرادینمی ایشدیجی پک زیاده تقدیر ایدرک طلعت پاشا مرحوم، شیخ الاسلام و اوقاف هان یون ناظری. بولان خبری اقدی به بریحی تذکره نیک یازنسی بیان و رجا ایتیش، مرحوم خبری اقدی ایسه ذاتاً معارف پرور بر ذات عالی قدر اولدیندن هان فرداسی کونی مذکور تذکره بی یازده رق مکتوبی سابق نافذ پک اقدی به تویدعاً سنده کزده کوندرمش و جواب موافقت او زرنه مطلبک در حال اسعافی ایچون فرداسی کون او توموبیلرله کزیمکه قرار ویرمش ایدی. ایشته و قنک سناز بنساری کزدکدن صکره شهید علی پاشا مرحوم کتبخانه سی اوکنه کلدک. اوموقه اومناظره اولطافت هرایه جله سی حیران قالدیلر بکاصورت انتخابدن طولانی تشکر ایتدیله. زردبانلردن جیوق بنساک هر طرفی کزدک. هیچ بر قضا نی یوق اوج قات فوقانی و متین و سنکین بر بنا که ایتیق اولور. بجزه لرک دمی لر سی بیله موجود هان قبول لری جا، کانلری بی دولاب لری بالاعمال

اوندن اوج کیچه صکره به قدر نه کیچم کیچه ونه ده کوندوزم کوندوز. فقط برشی ایله متسلی اولوردم که هر کیچه برهان اقدی قرائتخانه به کلیر بوکون معارف ناظر نی برنده بولمه اقدر نی خبر ویردی. دردیجی آقشام برهان اقدی کال حدنه قرائتخانه به کلدی. دیدی که - بوکون معارف ناظر نی برنده کوردیم. کتابه کتبخانچیک بکری لیرا قیمت قویدوغندن بحث ایتدیم و کتبخانه عمومیدن یازلان جوابنامه بی ویردم. جوابا کال عز و وقار ایله نه سوله سه بکنیر سکر «هایدی هایدی بکری لیرا نه بن برکتبخانه طولوسی کتاب آلیزم کتبخانی کوتورده اوقیات ایله زرمه ایتیرسه کصات» بنده کال حدنه کتانی آلوب طیشاری به چقدیم هان طوغریجه پک اوغله کیده جک معارف ناظر نی به فرنگره کتبخانچ قاج غروشه صاندلینی کوسترمه کیدیم. فقط سکا اولان و عدم خاطر مه کلدی. بوکونلک کیتدم صاحبی اوتوز لیرا ایتدیور. اگر اوتوز لیرا ویرسه ک یازن کتانی سکا کتیریم دیدی. ظاهری بر طاق عدم موافقتدن صکره یازن کتاب بزه کتیریلرسه او بوشوله جغنی امید ایدرم دیدم حالبوکه او سرده خانه مده کی نقد موجود بکری لیران عبارت ایدی. چنبرلی طاشده بروم صراف واز ایدی. هروقت آلیش ویریش ایدرم. صاحبین کیتدم. اون لیرا ایسته دم. برای صکره ویرمک ایچون معاش جزو داغی قاروشوقی براقه بیدیم. بنظن

معارف نظاری آلیسه آرمسندن بعض نادانک یاراق فویارماسی احتیالی ده درپیش ایله تأسفلر ایدردیم. هر کس داغلمنه باشلادی بنده کیتیمکه حاضر لاندیم. موسم قیش و هوا صوق ایدی. برده انده بوکون برکتشام اولدینی حالده برهان اقدی ایچری به کیرمه سونمی کلوب قازیشده اوطوردی. بیوز کز یا کزدیدی. برده نه باقایم تورک لسانه، تورک اشعار نی به، تورک ضروب امثاله، تورک ایللری نیک کروی خریطه سنه، تورک بار افرینک رسنه تورک قدیم یازینسه داثر خلفای عباسیه زماننده یازلش بر کتاب و حتی آمریقا نیک کشفدن درت بشیوز سنه قدر اول تألیف اولدینی حالده کتاک خریطه سنده جا باغلا نامیله آسرقاده موجود، سه و یچمدن عادتاً چیلدیریم جم. فقط اصلاً تمکینی بوز میوردیم. باغی برکتشام مطالعه ایدیوزم وضعیتده بولتیوردم. کتابه ممکن اولدینی قدر کوز کزدردکدن صکره برهان اقدی نیک، نصل اقدیم کتانی بکندی کزی. کتبخانچیک تخمین ایتدی کری بکری لیرا به ویرلمی یوقه ده زیاده ذکر و وار میدر. سؤالنه جوابا بکری لیرا نیک مناسب بر قاندر هان ویرکزدیدیم. قانقر بکیدرکن شاید معارف نظاری آلا زنه صاقین باشقه بره کوتورمه بکا کتیر بن سکا آبریحجه اوج لیرا اگر ایسه ده ویریم دیدم. اوکونه قدر مدت عمر مده بوله برسوزی لسانه آلا مشدم. ایشته اوکون مجبور اولدم.

پاسازده رشاد فوآذ بك مرحوم ایله اکثر کجه لری برلش، کده اولدیغیز جهته استانبولک بر جوق موقنعه مرجع اولان بویه مهم و تاریخی و عالی وجهه تاخر علی انتخاب ایندی کمدن دولای نه بولده تقدیر لر، تشکر لر ایتمک خصوصنده شاشیروب قالمده اولدیغی سویلوردی .

وقتا که بر قاج کون صکره پروزه سی یئدی . یئنه شهید علی پاشا کتبخانه سی موقنعه طوبلاندیق . طلعت بك کتبخانه نك اطرافك دیوار لرینه وار نجه به قدر بتون مصرفی ۸۰۰ لیرادن عبارت اوله جغنی سویلیدی و پروزه سی کو ستردی کال تقدیر ایله قبول و یازین ایشه باشلانماسی طلعت بك امر اولدی .

هر شی یئدی . آرتق سوز سوز بلمک صرعه سی بکا کلدی . طلعت بك خطا ب دیدم که بن بوینای ایجار ایله ایستوردم . چونکه نیم کتابلرجه کافی ایدی . مادامکه ششمی ایش بوودی و ایشه اوقفه نظر دیندی .

پاسازده رشاد فوآذ بك مرحوم ایله اکثر کجه لری برلش، کده اولدیغیز جهته استانبولک بر جوق موقنعه مرجع اولان بویه مهم و تاریخی و عالی وجهه تاخر علی انتخاب ایندی کمدن دولای نه بولده تقدیر لر، تشکر لر ایتمک خصوصنده شاشیروب قالمده اولدیغی سویلوردی .

وقتا که بر قاج کون صکره پروزه سی یئدی . یئنه شهید علی پاشا کتبخانه سی موقنعه طوبلاندیق . طلعت بك کتبخانه نك اطرافك دیوار لرینه وار نجه به قدر بتون مصرفی ۸۰۰ لیرادن عبارت اوله جغنی سویلیدی و پروزه سی کو ستردی کال تقدیر ایله قبول و یازین ایشه باشلانماسی طلعت بك امر اولدی .

هر شی یئدی . آرتق سوز سوز بلمک صرعه سی بکا کلدی . طلعت بك خطا ب دیدم که بن بوینای ایجار ایله ایستوردم . چونکه نیم کتابلرجه کافی ایدی . مادامکه ششمی ایش بوودی و ایشه اوقفه نظر دیندی .

بوایشدن فراغت ایتمد دیدم .
شیخ الاسلام افندی حضرتلری جوابه آغاز ایدوب
بیوردیلر که شیخ الاسلام اسبق فیض الله افندی مدرسه

بوایشدن فراغت ایتمد دیدم .
شیخ الاسلام افندی حضرتلری جوابه آغاز ایدوب
بیوردیلر که شیخ الاسلام اسبق فیض الله افندی مدرسه

کتبخانه سی تعمیر ایشه بن علی ایتن بری اتلی بیک لیرا

کتبخانه سی تعمیر ایشه بن علی ایتن بری اتلی بیک لیرا

ایدیور ایدم که جزو دانی رافقه نه حاجت واردد بر ایکی لیرا گذشته ایستمک شرطیله در حال بیورک اقدم دیه رنک اون لیرایی و بره چک، انه قلم آلوب بر شیلر حساب ایتمدی . نهایت ایکی آی صکره و بزمک شرطیله ایسته دیکنک شو اون لیرایه بش لیرا گذشته و بره چکسکر دیدی . الحاصل هر کیمه مراجعت ایتمد ایسه اون لیرا بوله مدم . مأیوساً خانمه عودت ایتمد . بر آرز صکره کتاب ایله برابر بره ائده کلدی . یک دوشونبور و کتابه باقیوردم . دوشونبیکم اوتارنجه قدر هیچ پر کیمسه به جناب حق پازم یوقدر دیدر تاعامش ایکن شمدیلک پازم یوقدر اون لیرا بورج قالسون دیکه اوتان یوردم . هایدی جاسارت ایدوب سویلیم بعض اعتذار بیانه قبول ایتمزه ، بن ایچون دها مشکل بر بلا ایدی . بن بوز لر نی دوشونبیکده ایکن قیو چانندی . برده باقیبر که مرحوم فائق رشاد بکدر . هان قابویه قوشدم مرحوم ایچری به کیرنجه ایلك سوزم بک افندی اوزر بکرده اون لیرا وارمیدر ، اولدی . جواباً اوزرمده یوق اما اویمده واردد ایستر ایسه کیدوب کتیریم دیدی هایدی طورمه کیت کتیر اما چابوق کل دیدم . بو تلاشک سینی صودی شیمدی سویلیمم . کیتده کل صکره آکلار سک جوانی و وردم ، یوقاری بیچوب بر کنیش نفسله بره ائه ایشته بکری لیرا اون لیرایی شیمدی کلچک اوتوز لیرایه صاندیکه دائر یاز علم و خبری دیدم . برهان علم و خبری یازدی چوق سورمه دن فائق رشاد بکده اون لیرا ماینیزی فصل ایسون .

ایله کلدی . برهان اوتوز لیرایی آلتجه اقدم بوکتاک بدیلدر یا بکا وعدا ایتمککنک اوج لیرا زرده دیمسونی . دیدم که ای برهان کور یورسک که استقراس صورتیله اوده دم بش پازم قلدی . هر ابقی آلدیغیم و قلدردم کل هر ایدم بر لیرا و برمک صورتیله اوده دم راضی اولدی و اولجه اوده دم . برهان کیدر کن کتایی اوتوز لیرایه آلدیغیمه دائر بندن برویقه ایستدی سینی صورتیله امرالله افندیگ هایدی بکری هایدی لیرایه بر کتبخانه کتاب آلیم سوزی بکا یک زاده تأثیر ایندی کور توروب کورسته جیم دیدی یازوب ویزدم . آقشامه یاقین دیوان یوننده کور یوردم معارف نظارتندن ایکی ذات چیقدی . مفتش لردن ایشلر بری دیکرته نی کورسته رنک بر شی سویلیدی هر ایکیسه ده یانه کلدیلر اوزات بکا ، امیری افندی سزمیسکر دیدی . اومت جوانی آلتجه اقدم او کتایده نه منزیت کورد بکرکه اوتوز لیرایه آلدیکز دیمه سوننی جواباً سترک کی معارف مأمور لریک ده ائه نظر آ فی الحقیقه او کتایده بنش غروش قیبت یوقدر ، اونی بویه قیستلر بر فایه آلتیحی امیری کی احق آلیر جوانی و بره رنک صاوشدم . آکلاملای حالیز کی امرالله افندی کی فاضل معارف و برور ظن ایندی کیمز بر ذات بر کتایی بکری لیرایه آلمادینی حالده بر ایکی سنه صکره یئنه او معارف نظارت بوکتایدن طولایی واقعه اولان خدمت نامه بکا اوچیوز آلتسون تکلیف ایلدی . حالا بکا اعتراض ایدنلرده عجب ازرجه اولسون انصاف وارمیدر؟ وارسون لیرایه تاریخ ، ماینیزی فصل ایسون .

Kaynakça

- AKALIN, Şükrü Halûk (2008). *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKAR, Ali (2005). *Türk Dili Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- ATALAY, Besim (1992). *Divanü Lugat-it Türk Tercümesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ali Emiri Efendi (1922). "Millet Kütüphanesi Ne Surette Teşekkül Etti" *Tarih ve Edebiyat*, 1/3, 31 Teşrinievvel 1338 (Ekim 1922), s. 53-65.
- ÇELİK, Kemal (1988). *Ali Emiri, Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri, 1857-1924*, T.C. Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Prof. Dr. Mustafa Kafalı), Ankara.
- EFE, M. Yahya (2003). *Kilisli Muallim Rif'at Bilge*; (2. Baskı), Ankara: Kilis Yardımlaşma Derneği Yayını.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2012). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican-AKKOYUNLU Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâtî't-Türk, Giriş- Metin- Çeviri- Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDOĞAN ÇELTİK, Seher (2015). *Ali Emiri'nin Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KAÇALIN, Mustafa (1994). "Dîvânü Lugati't-Türk" maddesi, İslam Ansiklopedisi, IX, 446-449, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
- KORKMAZ, Zeynep (1995). "Kâşgarlı Mahmud ve Divanu Lûgati't Türk", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, s. 254-260. Ankara: TDK Yayınları.
- TEVFİKOĞLU, Muhtar (1989). *Ali Emiri Efendi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

RUS VE TÜRK DİL BİLİMİNDE ÇATI (DIATHESIS) KAVRAMI ÜZERİNE

On the Concept of Voice (Diathesis) in Russian and Turkish Linguistics

Viktor G. GUZEV*

Özlem DENİZ YILMAZ*

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 95-102

Öz: Rus dil biliminde XX. asrın ilk yarısında V. V. Vinogradov çatı kavramını ele alıp etrafıca incelemiş ve genelleştirmiştir. Gerçekte bu kavram Rus dil biliminde yeni değildir, eski dönemlerden beri bilinmektedir. Rusya’da çatı kavramından ilk kez Meletiy Smotrıtskiy (1577-1633) söz etmiş ve gramerinde bunu işlemiştir.

Çatı terimi, Yunanca diathesis kelimesi ile ilgilidir. Bu dilde söz konusu kelime, “eylem (hareket)” ile “eden (fâil)” arasındaki bağıntıları bildirmek için kullanılmıştır. Rusçada çatı kavramı da bu yönde şekillenmiş ve kabul görmüştür.

Ancak geçen süre zarfında dil biliminde bu terimin içeriğine dair farklı görüşler, farklı anlayışlar da ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada çatı, eylem ile nesnelere/varlıklar arasında belirli tür bağıntıları morfolojik yolla ileten fiil şekilleri kabul edilmektedir. Çalışmada Rusçada sadece iki, yani etken ve genel (“dönüşlü”) çatının, Türkçede ise dönüşlü, işteş, edilgen ve ettirgen olmak üzere dört çatının bulunduğu ve bu çatıların, söz konusu dillerde çatı ulamını oluşturduğu ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: kelime çekimi, fiil çekimi ulamları, fiil çekimi ekleri, çatı ulamı, çatı ekleri, çatı.

Abstract: The concept of voice was thoroughly analyzed and generalized in the first half of the 20th century by Russian linguist V. V. Vinogradov. Actually, this concept is not new for Russian linguistics. The first who developed it in his grammar work was Meletij Smotrıtskiy (1577-1633).

The term voice is related to the Greek word diathesis. In Greek the word was used to denote the relationship between “action” and “agent”. In Russian the concept also has been developed and accepted in that direction.

However, different approaches to the content of the term have developed with time. In this article, the term voice is accepted as verbal morphological forms which signify specific relations between actions and objects. It is proposed that there are only two voices (active and general (“reflexive”) voices) in Russian and four voices (reflexive, reciprocal, passive and causative voices) in Turkish and that these voices make up the category of voice in the languages.

Keywords: inflection, verbal inflectional categories, verbal inflectional suffixes, category of voice, voice suffixes, voice.

* Prof. Dr., St. Petersburg Devlet Üniversitesi, Doğu (Şarkiyat Fakültesi, Türk Filolojisi Bölümü, St.Petersburg/RUSYA, vgguzev@gmail.com. Gönderim Tarihi: 06.01.2018 / Kabul Tarihi: 18.10.2018

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul/TÜRKİYE, ozlem.yilmaz@marmara.edu.tr, ozlemyilmaz_spb@hotmail.com. Gönderim Tarihi: 06.01.2018 / Kabul Tarihi: 18.10.2018

XX. asrın ilk yarısında çatı kavramı,¹ Akademisyen V. V. Vinogradov tarafından ele alınıp etraflıca incelenmiş ve genelleştirilmiştir. Gerçekte bu kavram, Rus dil biliminde yeni değildir, eski dönemlerden beri bilinmektedir. Rusya’da bu kavramdan ilk kez Meletiy Smotriskiy (1577-1633) bahseder. Onun gramerinde çatı kavramı öğreti hâline getirilip geliştirilmiştir. *Çatı* (Rus. *залог* [zalog]) terimi, Yunanca *diathesis* kelimesi ile ilgilidir. Bu dilde söz konusu kelime, nesnel gerçeklikteki “eylem (hareket)” ile “eden (fâil)” arasındaki bağıntıların karşılayıcısıdır. Rusçada çatı ulamı kavramı da bu yönde şekillenmiş ve kabul görmüştür. Ancak geçen süre zarfında dil biliminde söz konusu terimin içerik ve işlevlerine ilişkin farklı görüşler, çelişkili anlayışlar da doğmuştur (Vinogradov 1972: 476-511).

Günümüze dek Rusçanın gramerlerinde çatı kavramının tarihsel gelişimi üzerine yapılan araştırmalar, bu kavramın dilin anlamlar sistemi içinde yer aldığı, diğer kavramlarla bağıntılı olduğu ve bu nedenle birlikte incelenmeleri gerektiği görüşünü öne çıkarmaktadır. Ancak teorik dil çalışmalarının bulguları ışığında derinlik kazanan çatı kavramı, Jan Baudouin de Courtenay/İvan A. Boduen de Kurtene’nin (1845-1929) dil bilimi alanındaki buluşlarıyla yakından ilgili değildir. Baudouin öğretisinin gereğince anlaşılammış olması nedeniyle bazı dilciler tarafından söz konusu buluşların göz ardı edildiği, bu tutumun günümüzde dahi devam etmesinden kaynaklanan ihmallerin olduğu burada ifade edilmelidir. Bizce Baudouin öğretisi bilinmeden çatı kavramı doğru bir şekilde anlaşılamaz.

Bilindiği gibi, Baudouin de Courtenay’nin köklü buluşlarının başında (genellikle Ferdinand de Saussure ile ilişkilendirilen ya da ona atfedilen) *dil (dil sistemi)* ile *söz (söylev)* olgusunun farklı alanlar olduğu ve ayrı ayrı incelenmeleri gerektiği anlayışı yer almaktadır (Boduen de Kurtene 1963: 67-95). Bu görüş, çağdaş dil biliminde dilin kavramlar sisteminin kuruluşuna yansımıştır. Buna göre *dil (dil sistemi)*, “dilleşmiş” (J. Baudouin de Courtenay) düşünme ediminin bir kısmı, bildirişim etkinliğinin ayrılmaz, ideal mekanizması olan bir bilmedir. *Söz* ise, konuşanlarca anlatılanı/manayı temsil etmek, bildirişim gereksinimini karşılamak için kullanılan maddi bir gösterge (kelime) ya da (çoğunlukla) göstergeler dizisidir (Mel’nikov 1978a: 32-51). Öte yandan dünya unsurlarının (nesne/varlık, nitelik/vasıf ya da bağıntı/sirkonstansların), bildirişim amacıyla uyumlu hâle getirilmiş soyut yansıması, soyut imgesi niteliğinde kabul edilen *anlam (semantem)* kavramı ile bildirişim eyleminde vericiden alıcıya aktarılan düşünme içeriği arasındaki temel farkların, bilgilerin çoğu tarafından bugüne değin görülememesi bir eksikliklerdir. Bizce işlek çatı şekilleri ile kalıplaşmış/leksemleşmiş oluşumlar, çatı anlamları ile onlar tarafından iletilen herhangi bir düşünme içeriği (anlatılan, mana) arasında fark gözetilmemesi ve de çatı anlamlarının, fiil gövdelerinin anlamlarına ya da “cümlelerin anlamı”na bağlı olduğu kabulü, dil içi anlam ile sözdeki anlatılanların karıştırılmasının birer tezahürleridir (Örneğin bk. Meşçaninov 1948: 118-134).

Dil biliminde Baudouin öğretisinin dikkate alınmaması nedeniyle ortaya çıkan görüş ayrılıkları bu kadarla da sınırlı değildir. Örneğin, leksem üretimi ile kelime çekimi alanında morfoloji ve söz diziminin yapı birimlerine ilişkin geleneksel, eskimiş kavramlara bağlı kalınması, özellikle de dönüşlü çatılar ile dönüşlü olmayan

1 Türkçe dil bilimi terimleri kaynağı olarak kullanılan eserler: Korkmaz 1992; Vardar vd. 2002; Korkmaz 2003.

fiiller arasındaki ilişkilerin yorumlanmasında dil bilimcileri çıkmazlara sürüklemiş, doğru yönde atılması gereken adımları geciktirmiş ve bu ikilem, beklenen ilerleyişin gelişmesine engel olmuştur.

Çağdaş dil araştırmacılarının eserleri incelendiğinde Baudouin de Courtenay'nin teorik mirasına gereğince sahip çıkılmadığı kaygıyla gözlemlenir. Gerçi sonraki yıllarda Baudouin öğretisini geliştirme gayretleri de görülmektedir. Bu hususta “dil (sistemi)” kavramına yönelik görüşlerinden dolayı L. V. Şçerba'nın adı öncelikle anılmalıdır. Ayrıca söz alanında şekil çekimleyici oluşumlar esasında geliştirilen “kelime şekli” kavramı (Smirnitkiy 1952: 182-203); dil sisteminin en küçük, iki taraflı, anlamlı birimleri için geliştirilen “monem” kavramı (Martinet 1960 : 19-21; Mel'nikov 1978b: 255); dil içinde/dil sisteminde morfolojinin yapı birimlerini temsil eden “gramer şekli” (Reformatskiy 1996: 261) ve bunlar gibi zaman zaman öne çıkan yeni teorik arayışların dil biliminin gerektirdiği seviyede bilimselliğe ve yaygınlığa haiz oldukları memnuniyet vericidir.

Akademisyen Vinogradov'un belirttiği üzere, çağdaş Rusçada çatı ulamının, *одевать+ся* [odevat'+sya] “giyinmek” örneğinde görüldüğü gibi, *-ся* [-sya] ekini barındırması, hem de aynı fiilin dönüşlü olmayan, yani söz konusu eki içermeyen (*одевать* [odevat'] “giydirmek”) biçiminin bulunması, teknik araçların, diğer bir deyişle dış şekillerin farklılığından kaynaklanır (1972: 494). Rus dil biliminde “dönüşlü fiiller” topluluğu, işlek çatı bağıntısı anlamını ileten fiil kelime şekillerinin yanı sıra, *-ся* ekine sahip oldukları hâlde dönüşlü çatıyla ilgisi olmayan (Örneğin aşağıda “orta” ve “ortak çatı” şekli olarak verilen oluşumlar) çok sayıda bağımsız fiil leksemını kapsayan ve öznel anlatılanları temsil etme yetisine sahip olan bir topluluktur. Bu durumun gözden uzak tutulmaması gerekmektedir. Nitekim Vinogradov, Rusçadaki çatı ulamını leksik ve gramatik olayların, farklı cinsten oluşumların bir “yumağı” olarak karakterize etmiştir (1972: 501).

Görüşümüze göre bu karmaşık sorunlar yumağı, gramer teorisi mükemmelleştikçe, eylemlerle nesnel arasındaki bağıntılar hakkındaki bilgi iletimi aydınlandıkça, farklı dillerdeki araçlar öğrenildikçe adım adım çözülecektir.

Şimdilerde Rusçadaki çatılar üzerine tek değil, birden çok farklı görüş hâkimdir. Vinogradov, Rusçadaki fiillerin, gövde şekliyle “dönüşlülük” ekli şekilleri arasındaki karşılıklı bağıntıları, açmak gerekirse eylemle edeni (fâili) veya edileni (mefülü, objesi) arasındaki ilişkileri yansıtan “*ortak kavramın nüanslarını*” dile getirme işlevinin bulunduğunu tahmin etmiştir (1972: 494). Görüşümüze göre bu çok verimli ve akla yatkın tahmin, şöyle bir anlayışın biçimlenmesine zemin hazırlamıştır: Dönüşlü, işteş ve edilgen bağıntıların zihinsel yansımaları/imgeleri birbirine yakın, bir türden olması nedeniyle *ortak/tek bir dil anlamı* ile karşılanabilir. Şu hâlde Rusçada sadece iki, yani *etken* ve “*dönüşlü*” -Buna *genel çatı* dersek bizce daha doğru olur- çatı şeklinin varlığından söz etmek gerektiğini itiraf etmeliyiz. Bunun karşısı en yaygın görüşe göre ise, “dönüşlü fiiller”in içeriğinde (Latince ve diğer Hint-Avrupa dillerinde bilinen çatılarca) ifade edilen bilgiye (Örneğin bk. İsaçenko 1960: 345-408) dayanılarak Rusçada “dönüşlü”, “işteş” ve “edilgen çatılar” tespit edilmiştir (Axmanova 2007: 152-154).

Yine Rusçada Hint-Avrupa (bükünlü, çekimli) dillerine özgü *sıfır morfemin* (*görevsel sıfır, anlamlı yokluk*) bulunduğundan hareketle sıfır morfemle temsil edilen ve eylemle bağıntıda olan nesnenin, söz konusu eylemin edeni olduğunu bildiren *etken çatının* bulunduğu kabul edilir: ör. *Заяц ест* [Zayats yest] “Tavşan, yiyor”.

Bizce Rusçada *genel* (“dönüşlü”) çatının sahip olduğu *tek anlam* aracılığıyla aşağıda sözü edilen, eylem ile nesne arasındaki şu bağıntılar dile getirilir:

1. *Dönüşlü bağıntı*: Edenin gerçekleştirdiği eylemin herhangi bir surette kendisini etkilediği, edenin, bu eylemle ya dolaysız (*Он одевает+ся* [On odevayet+syay] “Giyiniyor”) ya da dolaylı olarak (*Он прогуливает+ся* [On progulivayet+syay] “Geziniyor”) bağıntıda olması.
2. *İşteş bağıntı*: Eylemin, birden fazla eden ile bağıntılı olduğu (ör. *встречать+ся* [vstreçat'+syay] “buluşmak”, *общаться* [obşçat'+syay] “görüşmek”, *драть+ся* [drat'+syay] “dövüşmek; savaştık”).
3. *Edilgen bağıntı*: Eylemle ilgili olan nesnenin, eylemin edileni olduğu (*Работа выполняет+ся лучшими мастерами* [Rabota vıpolnyayet+syay luçşimi masterami] “Çalışma, en iyi ustalar tarafından yerine getiriliyor”). Edilgen bağıntı, Rusçada bitimli (finit) fiil şekilleriyle nispeten sınırlı ölçüde dile getirilir. Buna karşılık ortaç ve ulaçlarla verimli olarak aktarılır (Grammatika russkogo yazıkı. Tom I. Fonetika i morfologiya 1960: 502-504).

Rus dil biliminde kabul gören diğer iki, yani “orta (medial)” ve “ortak (müşterek) çatı” kelime şekli olarak yorumlanan oluşumlar, bizce çatı değildir. Bunlar leksemleşmiş bağımsız fiillerdir.

Orta “çatı”, varlığın iç veya dış durumunun değiştiğini bildiren fiil şekli olarak yorumlanır: ör. *Дом обрушил+ся* [Dom obruşil+syay] “Ev (kendiliğinden) yıkıldı”, *Ребёнок родил+ся* [Rebyonok rodil+syay] “Bebek doğdu” (Örneğin bk. Vinogradov 1972: 253-258, 267-290; Benvenist 1974: 188). Oysa *надать* [padat'] “düşmek”, *вставать* [vstavat'] “kalkmak”, *просыпаться* [prosıpat'syay] “uyanmak” vb. örneklerdeki bilgi içeriği, çatı kavramıyla ilgisi olmayan fiiller tarafından da dile getirilebilir. Görüldüğü gibi, orta fiilin anlamı, eylemle nesne arasındaki bağıntıları yansıtmadığı için çatı anlamı olarak yorumlanamaz (Başka görüş için bk. Benvenist 1974: 184-191).

Ortak “çatı”, kişinin iç durumunu ya da onun öznel eylemini ileten fiil şekli olarak kabul edilir: *волновать+ся* [volnovat'+syay] “heyecanlanmak”, *боять+ся* [boyat'+syay] “korkmak”, *смеяться+ся* [smeyat'+syay] “gülmek” (Aхmanova 2007: 153). Birincisi, böylesi oluşumlar, anlamsal içerikleriyle *переживать* [perejivat'] “merak etmek, endişelenmek”, *горевать* [gorevat'] “kederlenmek, üzülme”, *дрожать* [drojat'] “titremek” vb. kelime şekli olmayan fiiller dizisinde işlev görürler ve çatı şekli olarak değil, leksem niteliğinde yorumlanabilirler. İkincisi, F. F. Fortunatov’un da belirttiği üzere, Rusçada kendisinden “dönüşlü fiil” üretilen gövde (**боять*, **смеяться*) yok ise çağdaş dildeki *боять+ся*, *смеяться+ся* gibi birimler de çatı şekli kabul edilemez (Fortunatov’dan aktaran Vinogradov 1972: 482-483).

Böylelikle Rus dil biliminde “dönüşlü fiiller” terimi, dönüşlü, işteş ve edilgen bağıntıları ileten çatı oluşumlarının yanı sıra, *дивиться* [divit'syay] “hayranlıkla, hayretle

bakmak”, *догадываться* [dogadıvat’sya] “sezmek, tahmin etmek”, *подниматься* [podnimat’sya] “(yukarı) çıkmak, yükselmek”, *рыться* [rı’t’sya] “eşmek, eşelemek”, *ухитряться* [uxitryat’sya] “zor olan, hüner gerektiren bir işi kurnazlıkla başarmak” gibi *-ся* ekine sahip olup çatıyla ilgisi olmayan çok sayıda müstakil fiil leksemini kapsayan bir kavramı temsil eder.

Rusçadaki çatıdan farklı olarak Türkçedeki dört çatının -Bizce Türkçede etken çatı yoktur- her birisinin dış, yani teknik yönden özelliği, açık seçiktir. Her bir şekil, dil dizgesinde belirgin olarak kendi öz morfemine, söz alanında ise bir eke sahiptir: *Dönüşlü çatı* morfemi *-(İ)n*, *işteş çatı* morfemi *-(İ)ş*, *edilgen çatı* morfemi *-(İ)n* ve *-(İ)l*, *ettirgen çatı* morfemi ise *-DİR* ve *-t’* dir.

Türkçede etken çatı konusunda şu husus göz önünde bulundurulmalıdır. V. G. Guzev, D. M. Nasilov, D. İ. Yelovkov ve V. B. Kaseviç, Türkçenin kuruluşunda şu özelliğin bulunduğu kanaat getirmişlerdir: Söz alanında kullanılacak ek mevcut değil ise dil sisteminin morfoloji alt sisteminde de söz konusu şekil (yani morfem) yoktur (Guzev - Nasilov 1975: 98-111; Yelovkov - Kaseviç 1979: 71-77). Kanaatimizce çatı ekinden yoksun fiil gövdesi, hiçbir çatı bilgisini dile getirmez, diğer bir deyişle çatı bağıntısını iletmeye ilgisiz/yetkisizdir (*irrelevant*) ya da tersine herhangi bir bağıntıyı aktarabilir: *Göçtüğ yurdun kadri konduk yurtta bilinir* (Aksoy [t.y.]: 288); *içecek su*; *Oturacak yerim yok* vb. Verilen örneklerde eylemle bağıntıda bulunan nesne olan *yurt* ve *su*, eylemin edeni değil, edileni; *yer* ise eylemin geçtiği mekân rolünde faaliyet gösterir. Oysa Türkçede sıfır morfem ile iletilen etken çatının bulunduğunu ileri sürebilmek için maddi ekin olmaması ve bunun her zaman *belirli, somut bir bağıntıyı* (yani eylemle bağıntıda olan nesnenin, söz konusu eylemin edeni olduğunu) iletiliyor olması gerekir. Dolayısıyla “ilgisiz/yetkisiz olma” ile (sıfır morfem ile bildirilen) “işaretili olma” birbiriyile karıştırılmamalıdır.

Nesne ve eylem (süreç) bağıntılarında söz dizimsel öznenin (süjenin) eden olarak algılanması (ör. *Tavşan yiyor*, *Ders başladı*, *Öğrenciler geldi* vb.), Türk dünya görüşü açısından gramer yöntemiyle ifade edilmesine ihtiyaç duyulmayan doğal bir olgudur. Hem de yukarıda söylendiği gibi, Türkçede morfemsiz leksemin gramer şekli olamaması, bu dilde etken çatının bulunmadığına delalet eder.

Türkçede bulunan çatılara gelince, *dönüşlü çatı*, bazı diğer dillerde olduğu gibi, eylemle edeni olan nesne arasında edenlik ilişkisinden başka, edene yönelik diğer/ilâve bir (dolaysız veya dolaylı) bağıntının da bulunduğunu ileten anlama sahip fiil şeklidir. Başka bir deyişle bu çatı, fâilin yerine getirdiği eylemin herhangi bir surette kendisini etkilediğini, kendisine döndüğünü/değdiğini bildiren fiil şeklidir: *Çocuk giy+in+iyor*, *Çocuk gez+in+iyor* vb.

İşteş çatı, eylemin birden fazla edeni olduğunu bildiren anlama sahip fiil şeklidir: *Çocuklar çimenlerde koş+uş+tular* (Vasîf Öngören).

Edilgen çatı, bazı diğer (örneğin, Bulgarca, Rusça, çağdaş Almanca, Fransızca) dillerde olduğu gibi, bir değil, iki anlama sahip dil aracıdır: 1) Eylemle ilgili olan nesnenin, eylemin edeni değil, edileni olduğunu bildiren anlam (*Koyun ye+r* ve *Koyun ye+n+ir* tipindeki örneklerin karşılaştırılmasından ortaya çıkan anlam); 2) Konuşan tarafından eylemin edeninin, herhangi bir kişinin olabileceği soyut bir fâil tasarımı

niteliğinde düşünüldüğünü bildiren anlam (*Burada yüksek sesle konuş+ul+maz* örneğinde görüldüğü gibi). Dolayısıyla *edilgen çatı*, eylemle ilgili olan nesnenin, eden değil, edilen olduğunu ya da eylemin edeninin herhangi bir kişinin (meçhul) olabileceğini dile getiren fiil şekli sayılmalıdır.

Ruşçada olmayan, buna karşılık Türkçede bulunan *ettirgen çatının* anlamı, eylemin, kendisini yerine getirmeye teşvik edilen bir nesne ile bağıntılı olduğunu bildiren anlamdır: *Bu hadise bana her şeyi unut+tur+du* örneğinde *unutmak* eylemi, bu eylemin gerçekleştirilmesine teşvik edilen (yani *bana* zamiri ile dile getirilen) nesne ile bağıntılıdır. Diğer bir deyişle *ettirgen çatı*, eylemin, bunun yapılmasına teşvik edilen varlıkla bağıntılı olduğunu bildiren fiil şeklidir.

Gözden geçirilen Türkçe dört çatı şekline iletilen beş anlamda bir ortak içerik vardır: O da, her anlamın, eylemle nesne arasındaki *belirli bir bağıntıyı* yansıtması ve iletmesidir. İşte bu ortak anlamsal içerik esasında söz konusu şekiller, *çatı ulamını* oluşturur.

Türkçede orta (medial) anlama sahip, fakat teknik açıdan farklı (yani dönüşlü, işteş ve edilgen) çatı kelime şekilleri (örneğin, *çırpınmak, dövünmek, kalkınmak, sıkışmak, tutuşmak, yatışmak, yıkılmak, yorulmak* gibi) olan oluşumlar, Rusçadaki orta anlamlı oluşumlar gibi, çatı sayılmaz (Guzev 2015: 140-141). Bunlar dönüşlü, işteş ve edilgen çatı kelime şekillerinin kalıplaşması/leksemleşmesi ile oluşmuş orta (anlamlı) fiillerdir.

Ruşça ve Türkçe çatıların karşılaştırılması, aşağıdaki görüşlerin oluşmasına yol açar:

Yapı bakımından farklı dillerin fiil şekilleri, *eylem ile nesne/varlık arasındaki kısmen aynı olan bağıntıları* (yani dönüşlü, işteş, edilgen) iletir.

Dillerde morfoloji aracılığıyla dile getirilen *farklı nesne – eylem bağıntıları* bulunur: Sıfır morfem de dâhil morfolojik araçlarla Türkçede iletilmeyip Rusçada aktarılan, *etkenlik*; Rusçada dile getirilmeyip Türkçede iletilen, *ettirgenlik bağıntıları* gibi.

Diğer dillerin malzemesine başvurulduğunda İngilizcede dönüşlü bağıntının sadece leksik yöntemle dile getirildiğine (yani dönüşlü çatının bulunmadığına); edilgen bağıntının iletilmesinde ise analitik edilgen çatı şeklinin (*He is loved by them* “Onlar tarafından sevilir”) işlev gördüğüne kanaat getirilir (Smirnitkiy 1959: 264). Fransızcada hiç olmazsa dönüşlü [*Christophe s'enfoncé dans son lit ...* “Christophe yatağına büzülüyor/gömülüyor” (R. Rolland, *Jean-Christophe*)] ve edilgen [*Cette fois, il est fouetté.* “Bu kez [bebek] cezalandırılıyor” (R. Rolland, *Jean-Christophe*)] çatılar vardır. Aynı çatılar Almandada da bulunur: ör. *Ich rasiere mich* “Tıraş oluyorum” (dönüşlü bağıntı), *Wir versammeln uns* “Toplaşıyoruz” (işteş bağıntı); *Das Haus wird gebaut* “Ev yapılmaktadır/inşa edilmektedir” (edilgen çatı). Rusça'nın yakın akrabası olan Bulgarcada ise çatı mekanizması, Rusçadakinden farklı değildir: Genel çatı, üç bağıntıyı (dönüşlü, işteş ve edilgen bağıntıyı) dile getirir [ör. *Аз се бръсна.* “Tıraş oluyorum” (dönüşlü bağıntı), *Ние се събираме* “Toplaşıyoruz” (işteş bağıntı), *Къщата се строи* “Ev yapılmaktadır” (edilgen bağıntı)].

Birleşimli (sentetik) *ettirgen çatı*, sözü geçen dillerde yoktur. İngilizce ile Fransızcada analitik *ettirgen çatı* olarak yorumlanması mümkün, “yapmak” anlamlı

fiil ile ana içeriği ileten fiilden ibaret olan yapılar (İng. *make laugh*, Fr. *faire rire* “güldürmek”) kullanılır.

Kuruluş (yapı) bakımından farklı ve akraba olmayan dillerde *eylemler ile nesnelere arasındaki aynı bağıntıların* yansıtılıp bunların morfolojik araçlarla ifade edilmesi ve de benzer araçların diğer Hint-Avrupa ve Türk dillerinde yer alması, bu olguların pek önemli bir dil evrenseli olmasına tanıklık eder.

Söylenenler ışığında şunu itiraf etmek gerekir: Ayrı dillerdeki çatı ulamlarının eş değerde yorumlanabilmesi için teorik dil bilimi, yapıcı farklı dillerin malzemesine dayanan ve her geçen gün geliştirilmekte olan çatı şekli ve ulamı, çatı bağıntıları kavramlarını içeren genel çatı kuramına muhtaçtır.

Rusça ve Türkçe çatıların tahlili, çatı kavramının tarafımızdan daha önce kabul edilmiş olan yorumunu (Guzev 2015: 129) geliştirmeyi olanaklı kılıyor: Bizce çatı kavramını, sadece eylem ile nesnelere arasındaki bağıntıları ileten dil araçları olarak tanımlamak, yeterli değildir. Çünkü eylem ile nesnelere arasındaki bağıntılar, fiil geçişliliği ve yönetme/gerektirme tarafından da aktarılır. Dolayısıyla hal şekilleri (*kitab+ı oku-*, *ev+e gel-*, *resm+e bak-*), hal şekli + ilgeç yapıları da (*ev+e kadar yürü-*) göz önünde bulundurularak çatı kavramının yeniden işlenmesi gerekmektedir. Özetle, çatının, eylem ile varlıklar arasında sadece *belirli, somut* (yani *etken, dönüşlü, işteş, edilgen, ettirgen* gibi) *bağıntıları* ileten morfolojik fiil şekilleri olduğu kabul edilmelidir.

Kaynakça

- AXMANOVA, O. S. (2007). *Slovar' lingvističeskix terminov*, İzdaniye 4-ye, stereotipnoye, Moskva: “Dom Kniga”.
- AKSOY, Ömer Asım [t.y.]. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. II Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- BENVENİST, E. (1974). *Obşçaya lingvistika*, Moskva: İzdatel'stvo “Progress”.
- BODUEN de KURTENE, İ. A. (1963). *İzbranniye trudi po obşçemu yazıkoznaniyu*, Tom II, Moskva: İzdatel'stvo AN SSSR.
- Grammatika russkogo yazıka. Tom I. Fonetika i morfologiya* (1960). Moskva: İzdatel'stvo AN SSSR.
- GUZEV, V. G. - D. M. NAŞILOV (1975). “K interpretatsii kategorii çisla imen suşçestvitel'nix v tyurkskix yazıkax”, *Voprosi yazıkoznaniya*, s. 98-111.
- GUZEV, V. G. (2015). *Teoretikiçeskaya grammatika turetskogo yazıka*, Sankt-Peterburg: İzdatel'stvo SPbGU.
- İSAÇENKO, A. V. (1960). *Grammatikiçeskiy stroy russkogo yazıka v sopostavlenii s slovatskim. Morfologiya. Çast' vtoraya*, Bratislava: İzdatel'stvo Slovatskoy akademii nauk.
- KORKMAZ, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MARTINET, A. (1960). *Éléments de linguistique générale*, Paris: Librairie Armand Colin.
- MEL'NİKOV, G. P. (1978a). “Boduenovskoye ponimaniye sistemnosti yazıka”, *Yazıkovaya praktika i teoriya yazıka*, Vıp. 2, s. 32-51.
- MEL'NİKOV, G. P. (1978b). *Sistemologiya i yazıkoviye aspekti kibernetiki*, Moskva: “Sovetskoye radio”.

- MEŞÇANİNOV, İ. İ. (1948). *Glagol*, Moskva-Leningrad: İzdatel'stvo AN SSSR.
- REFORMATSKİY, A. A. (1996). *Vvedeniye v yazıkovedeniye*, Pod redaktsiyey V. A. Vinogradova, Moskva: "Aspekt press".
- SMİRNİTSKİY, A. İ. (1952). "K voprosu o slove: Problema "otdel'nosti" slova", *Voprosı teorii i istorii yazıka v svete trudov İ. V. Stalina po yazıkoznaniyu*, Pod red. V. V. Vinogradova, Moskva: İzdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 182-203.
- SMİRNİTSKİY, A. İ. (1959). *Morfologiya angliyskogo yazıka*, Moskva: İzdatel'stvo na inostrannıx yazıkax.
- VARDAR, Berke vd. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual.
- VİNOGRADOV, V. V. (1972). *Russkiy yazık (grammatičeskoye uçeniye o slove)*, İzdaniye 2-ye, Moskva: "Vişşaya şkola".
- YELOVKOV, D. İ. - V. B. KASEVİÇ (1979). "Nekotoriye problemi lingvistiki v svete materiala yazıkov Yugo-Vostoçnoy Azii", *Vestnik LGU*, № 8, s. 71-77

MEMLÛK-KIPÇAK SÖZLÛK VE GRAMERLERİNDE KİŞİ ADLARI

Anthroponyms at Mamluk-Kipchak Dictionaries and Grammars

Galip GÜNER*

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 103-122

Öz: Türklerin sosyal, kültürel ve gündelik hayatlarından tutun da halk bilimi çalışmaları ile Türk tarihi ve Türk diline dair yapılacak çalışmalara kadar katkı sağlayacak konulardan biri de Türkçenin tarihi metinlerinde çoklukla dağınık bir vaziyette tespit edebildiğimiz antroponimlerin (kişi adlarının) belirlenmesidir. Antroponimler (kişi adları) her kültürde ve kültürün taşıyıcısı olan dilde, o kültürü yaşayan ve onun dilini konuşan, anlayan ve onunla iletişim kuran insanlar için çok önemlidir. Aslında toplum içinde kişilere verilen adlar onların hem kendilerini tanıtmaları hem de tanınmaları için birer tanımlayıcı görevi görürler. Bu çalışmada eski Türk kişi adlarıyla ilgili söz varlığının Memlûk-Kıpçak sahasına ait olanları alanın sözlük ve gramer kitaplarından hareketle bir araya getirilip incelenmiştir. Bu eserlerde yer alan kişi adları semantik bir sınıflandırmaya tâbi tutularak yapı bilgisi, Türk ad verme geleneği ve tarihi kişi adları bakımından değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: ad bilimi, antroponim (kişi adı), Memlûk-Kıpçak sözlük ve gramerleri, semantik

Abstract: There are many issues contributing to the studies about Turkish social, cultural and daily lives and the public knowledge studies. One of the issues that will contribute to the studies which will be done about Turkish history and Turkish language is to define anthroponomy (personal name) which we can identify dispersedly in Turkish historical texts. Anthroponomys are so important in each culture and in the language that carrier of this culture and also so important for the people living in this culture and speaking this culture's language, understanding and communicating via it. Actually the names given to the persons in the society perform a duty for both to introduce these people and to identify themselves. In this study, the vocabulary related to the early Turkish individual's names which belong to Mamluk-Kipchak field were gathered together and studied with reference to the field's dictionaries and grammar books. The individual's names that take place in these studies were tried to be evaluated by putting to semantics classification morphology, Turkish name giving tradition and historical individual names.

Keywords: onomastic, anthroponomy, Mamluk-Kipchak dictionaries and grammars, semantics

I. Giriş

Kişi adları (*antroponimler*) her kültürde ve kültürün taşıyıcısı olan dilde, o kültürü yaşayan ve onun dilini konuşan, anlayan ve onunla iletişim kuran insanlar için çok

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE, galipguner44@gmail.com. Gönderim Tarihi: 12.09.2018 / Kabul Tarihi: 30.10.2018

önemlidir. Aslında toplum içinde kişilere verilen adlar onların hem kendilerini tanıtmaları hem de tanınmaları için birer tanımlayıcı görevi görürler. İnsanların dilin oluşumu sürecinde varlıkları adlandırırken önce kendilerini mi yoksa çevrelerindeki nesnelere mi adlandırdıkları şu an için bir muammadır. Bu konuda yapılacak değerlendirmeler de aslında öznel olmanın ötesine geçemeyecek görüşler olarak kalmaya mahkûmdur. Ancak bilinen bir gerçek vardır ki o da dilin yapıcısı olarak insanın yaşadığı dünyada doğanın her unsurunu adlandırdığıdır. Bu adlandırma süreci durağan da değildir. Dünyada var oluş sürdüğü müddetçe de süreğenliğini devam ettirecektir. Bu süreç başlangıçta basit olarak ortaya çıkmış olabilir ancak insanlığın geldiği noktada ad verme işinin artık her toplumun yaşayışına ve hayata bakışına göre çok daha karmaşık ve kendine özgü bir niteliğe büründüğü söylenebilir. Bu kendine özgü olma aşamasında elbette ki toplumların sayısız gelenek, görenek ve ritüellerinden oluşan ve kanunları o toplumun fertlerince belirlenmiş sosyal mekanizmanın önemi büyüktür.

En eski dil çalışmalarında nasıl dünya dillerindeki kelimeler incelenmiş, bunların fonetik ve morfolojik özellikleri açıklanmaya çalışılmışsa, insanoğlunun merakı sebebiyle kişi adlarının da aydınlatılmasına çalışılmıştır. İlk çalışmaların Grekler ve Latinler tarafından yapıldığı dönemlerde bu hususta pek çok yorumlamalar ve yakıştırılmaların olduğu görülür (Aksan 2000-III: 91).

Özel ad alanının bir parçası olarak kişi adları da aslında filoloji, dilbilimi, kültür tarihi ve halk bilimi çalışmaları açısından da büyük önem taşımaktadır. Bu yüzdendir ki Bach “bir ulusun ad hazinesi, onun geçmişteki ve bugünkü zihinsel-ruhsal durumunun anlatımıdır” der. Dünyanın birçok ülkesinde çocuklara ad verilirken beğenilen, sevilen, saygı duyulan nesnelere ve kişilere dair adlar bulunmasına dikkat edilip insana hoş gelecek adlar verme yoluna gidilirken kimi ülkelerde de güzel adların kötü ruhların ilgisini çektiğine inanılır. Çocuklar büyüyüp de şeytanların yahut kötü ruhların onlar için bir tehlike teşkil etmeyeceğine inandıkları yaşa gelinceye kadar da onlara kötü çağrışımları olan adların verildiği görülür (Aksan 2000-III: 115).

Kişi adlarının belki de ön önemli özelliği gerçek ad olmamalarıdır. Yani bu adlar yakıştırmaya dayalıdır ve değişken kabullüdürler; insanların insan yahut eşya ile ilişki ve iletişimde aracı olarak kullanılan birer dilbilimsel unsurdurlar. Kişi adları aynı zamanda aynılık, benzerlik, süreklilik gibi özelliklere de sahiptirler (Kibar 2005: 16). Bir çocuğa bugün verilen bir isim bundan binlerce yıl öncesinde verilen bir adla aynı olabilir veya onunla benzerlik gösterebilir. Bu durum aynı zamanda o adın geçmişten bugüne süregeldiğinin de bir göstergesidir.

Kişi adları, insanlara sonradan takılan adlardır. Adı alan kişi ile verilen ad arasında anlam bakımından herhangi bir ilgi yoktur (Kibar 2005: 16). Ancak ad verenler genellikle adı alan ile adın taşıdığı anlamın niteliklerini o kişide görmek arzusuyla böyle bir şey yaparlar. Bazen yukarıda temas edildiği üzere bunun tersini düşünmek mümkün olabilmektedir. Ad verilenin şeytanların, cinlerin veya kötü ruhların tesirinde kalmamaları, onların vereceği zararlardan uzak olmaları için istenmeyen nitelikleri ifade eden adların verildiği de görülebilmektedir.

Eski Türklerin çocuklarına ad verirken hangi sebeplerle veya düşüncelerle hareket ettikleri, hangi belirleyici unsurları dikkate aldıkları XIX. yüzyılın başlarından bu yana Türkologların ve kültür tarihçilerinin ilgisini çekmiş ve yapılan çokça çalışmaya konu olmuştur. “Çalışmalardaki genel görüş ve yaklaşımlara göre Türkler çocuklarına,

doğdukları günlerde olup biten önemli olayların veya o sırada gördükleri nesnelerin yahut değer verdikleri muhtelif tür hayvanların isimlerini ad olarak verebilmektedir. Örneğin *Yağıbasan*, *Yağıbastı*, *Yağıgeldi*, *Kutalmış*, *Kurtulmuş*, *Kutluğ* gibi isimleri, bir düşman saldırısını savdıkları sırada doğan, ya da temenni olarak ileride kahraman ve devlet sahibi olmasını istedikleri çocuklara verdikleri söylenebilir. Güneş doğarken doğan çocuklara *Gündoğdu*, *Güngördü*, *Akkuyaş*, *Akgün* vb. adlar vermişlerdir. Yine *Kurtbeg*, *Börübeg*, *Kurtgeldi*, *Börübay* adlarını, destani hayvan kurda duydukları hayranlık kadar, bu hayvanın sürülerine verdikleri zarardan ötürü seçtikleri düşünülebilir. Önem verdikleri hayvanlar cümlesinden, *Arslan*, *Boğa(ç)*, *Buğra*, *Porsuk*, *Bozkuş*, *Çağrı (Çakır)*, *Doğan*, *Karaca*, *Sungur*, *Tuğrul* gibi hayvan adları sık konulan isimler arasındadır. Yine *Gök*, *Dağ*, *Deniz*, *Irmak*, *Gün*, *Ay*, *Yıldız* gibi tabiata dayalı adların çokluğu dikkat çeker. Daha önceki çocukları ölmüş ailelerin yeni doğanın yaşaması dilek ve temennisiyle koydukları *Durmuş*, *Dursun*, *Ölmez*, *Yaşar*, *Satılmış*, *Satık*, *Satıbaldı* benzeri isimler, bu konuda Türk kültürünün zenginlik ve öznelliğini yansıtan örneklerdir.” (Köksal 2013: 232).

II. İnceleme

Bu çalışmada Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış sözlük ve gramerlerde geçen antroponimler (kişi adları) tespit edilerek Türk kültür tarihinin önemli bir parçasını oluşturan bu döneme ait veriler ortaya konulmaya çalışıldı. Bu yapılırken tespit edilen kişi adları dil biliminin esasları çerçevesinde çoklukla semantik gerek duyulan yerlerde de gramatikal bakımdan incelenip tasnif edildi. Dönem sözlüklerinde geçen adlar tespit edilirken ilgili metin yayımlarında verilen anlamları esas alındı ancak kişi adının anlam karşılığının tam olarak ifade edilemediğini düşündüğümüz durumlarda açıklamalar yapılarak adın hem gramatikal hem de taşıdığı kültürel anlamının daha doğru ve sağlıklı bir biçimde ortaya çıkarılması çabası güdüldü.

II. 1. Konularına Göre Kişi Adları

II. 1. 1. Dinle İlgili Adlar

Memlûk Kıpçak sahasında yazılmış sözlüklerde geçen kişi adları arasında sadece *Dürretü'l-Mudiyeye*'de bir yerde, metnin konuşma cümlelerinin bulunduğu bölümde din kaynaklı kişi adı olarak *Yünus* “Yunus peygamber” (DM 24a) geçmektedir.

II. 1. 2. Hayvanlarla İlgili Adları

Memlûk Kıpçak sahasında yazılmış sözlüklerde geçen ve kişi adının esas unsuru olarak bir hayvan adının belirleyici olduğu kelimeler şunlardır:

II. 1. 2. a. Kuş Adları

Akkuş “akkuş [beyaz kuş]” (TT 31a). Bu adın kaynağı hakkında Gülensoy-Küçükler “Baybars’ın adamlarından. Baybars tarihinde 12 şahsın adı olarak geçer.” açıklamasını yaparlar (Gülensoy-Küçükler 2015: 14).

Aksunğur “aksungur” (TT 31a). Bir kuş adı olarak *sunğur* “yırtıcı kuşlardan birini adı, sungur (Falco rusticolus)” anlamıyla DLT’de mevcuttur (Ercilasun-Akkoyunlu 2014:

836). *Ak-Sonkur* ve *Ak Sungur* adlarının karşıladığı tarihî karakterleri Gülensoy-Küçükler şöyle tespit etmişlerdir: “Ak-Sonkur/Sungur: Selçukluların Azerbaycan ve Aram emiri; Ak Sungur: İbn Güray (Kereya) at-Tatari, Baybars’ın komutanı; Ak-Sungur: Alâeddin Körpe Arslan, XII. YY Meraga hâkimi.” (Gülensoy-Küçükler 2015: 14).

Ala kuş “ala kuş [ala, alacalı, çok renkli, benekli kuş]” (TT 31a). Tarihî anlamda bu ad Cengiz zamanında Öngüt hanı için kullanılmıştır (Gülensoy-Küçükler 2015: 17).

Balaban “çakır [doğan], balaban” (DM 18b). “atmaca, doğan vb. yırtıcı bir kuş” türü olan *balaban* (TS 242) tarihî kişi adı olarak “Baybars’ın maiyetindeki Tatarlardan” birinin adıdır (Gülensoy-Küçükler 2015: 48).

Boz kuş “boz kuş” (Kİ 21, TT 31a), *Bozkuş* “boz kuş” (TT 31a). “boz renkli kuş” anlamına gelen kelime DLT’de “bozkuş (akdoğan)” anlamıyla kaydedilmiştir ki bu anlam kişi adı olmak bağlamında daha doğrudur (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 597). Adın tarihî anlamda XII. yüzyılda yaşamış bir Selçuklu emirine ait olduğu da tespit edilmiştir (Gülensoy-Küçükler 2015: 80).

Karakuş “karakuş” (TT 31a). Kelime, Türkçenin tarihî metinlerinde “kartal cinsinden siyah renkli yırtıcı kuşların genel adı” anlamıyla mevcuttur (ÖTS III-2419). Kâşgarlı bu kuş adıyla ilgili olarak “Tavşancıl kuştur.” açıklamasını yapar (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 144). Tarihî kişi adı olarak *Kara-Kuş* “Baybars’ın komuta ettiği Tatar beylerinden” birinin adıdır (Gülensoy-Küçükler 2015: 233)

Karasunğur “kara sungur” (TT 31a). “kara sungur, kara kartal” anlamına gelen kelime yırtıcı bir kuş adının kişi için kullanılmasına örnek teşkil etmektedir.

Kuştemür “kuş demir” (TT 31a). Kelime her ne kadar *kuş* ve *temür* “demir” kelimeleri ile kurulmuş olsa da anlam itibarıyla “demir (gibi) kuş” manasını ihtiva ediyor olmalıdır.

Laçın “laçın, şahin” (DM 18b, TT 31a, TZ 41b, Kİ 151). “beyaz renkli bir cins şahin” (TS 1567) olan *laçın* yırtıcı bir kuş olmasından ötürü kişi adı olarak kullanılmıştır. Tarihî kişi adı olarak da Kubilay devri emirlerinden ve Karluk beylerinden birinin adıdır (Gülensoy-Küçükler 2015: 306). Ayrıca (1296-1298) yılları arasında Mısır-Suriye sahasında hüküm sürmüş Memlûk sultanının adı da *Laçın*’dır (Özyetgin 2001: 25).

Sunğur “sungur, akdoğan” (DM 18b, TT 31a, KK 61a, TZ 80b). “doğan benzeyen, yırtıcı, avcı kuş” olan *sungur* yırtıcı bir kuş olması hasebiyle kişilere ad olarak verilmiştir. Kelime tarihî anlamda ise *Sungur* veya *Sonkor* biçiminde bir Memlûk generalinin adı olarak da kullanılmıştır (Gülensoy-Küçükler 2015: 401)

Sunğurça “sungurca ” (TT 31b). *sunkur* “sungur” adına -ça gibilik, benzerlik eki getirilerek kelime “sungur gibi” anlamı kazanmış ve böylece adı taşıyan kişinin *sungur* kuşu gibi yırtıcı ve güçlü olduğuna gönderme yapılmıştır.

Südünçük (KK 64a). *Kavâninü'l-Külliyeye*’de küçültme bahsinde geçen özel adlardır. *Südün*+*çük* örneği verildikten sonra “Südün’ün küçültülmesinde” açıklaması yapılmıştır. Toparlı, bu adı *Südün* okumuştur lakin biz onu kaynaklarda tespit edemedik. Ancak gerek Memlûk coğrafyasında yaşamış *Südün Çerkez* (Ayaz 2008: 246), *Hassan B. Südün* (Darrâğ 1961: 19), *Ali b. Südün el-Başbugavî* (Yiğit 2004: 95) gibi isimlerin varlığı gerekse de Nogay’ın beylerinden birinin adının *Sudun*

olması (Gülensoy-Küçükler 2015: 403), bu adın da *Südin* değil *Sudun* okunması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Adın kökenini ise Gülensoy-Küçükler Moğolca *sudu* “uzun tüy, kuş tüyü” ile açıklamışlardır (2015: 403).

Tankuş “tankuş, sabah kuşu” (TT 31b). Kelimeyi Toparlı metnin orijinalinde verilmiş olan Arapça *tayru s-seher* anlamından hareketle haklı olarak “tankuş, sabah kuşu” olarak çevirmiştir. Bu anlama ek olarak XIV. yüzyılda Mısır sultanının Halka komutanlarından olan *Tan-Buga*’nın adından hareketle bu özel adın “rütbeli kişilere hitap ederken kullanılan saygı sözü” anlamına gelen Moğ. *tan* (Gülensoy-Küçükler 2015: 431) ve T. *kuş* kelimeleriyle kurulduğu ve “yüce kuş” anlamına geldiği de düşünülebilir.

Toğan “doğan” (TT 31a, TZ 41b). Türkçede kişi adı olarak en çok kullanılan yırtıcı kuş adlarından biri de *togan* “doğan”dır ve çokça tarihî kaynaktan zikredilmektedir. Memlûk-Kıpçak sahasında ise özel ad olarak Baybars devri emirlerinden *Togan al-Bahrî Emir Fahre'd-din*’in adında tespit edilmiştir (Gülensoy-Küçükler 2015: 460-461).

II. 1. 2. b. Vahşi, Yırtıcı Hayvan Adları

Akbars “ak pars, zengin pars” (DM 18b). *Dürretü'l Mudiyye*’de geçen *Akbars* kişi adı Toparlı tarafından “akbars, zengin pars” olarak Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. “ak”(Türkm. *a:k*, Azer. *ağ*) kelimesi Türk lehçelerinde şu anlamlarda kullanılmaktadır: 1. ‘beyaz’; 2. ‘temiz’, ‘lekesiz’, ‘masum’, ‘dürüst’, ‘doğru’, ‘güzel’, ‘muhteşem’, 3. ‘boz’ (at cinsi); 4. ‘beyazlık’, ‘ak (gözün, yumurtanın akı)’; 5. ‘akçıl gözbebeği’; 6. ‘süt ürünleri’” (Kononov 2015: 195). Bu anlamlar *Akbars* adının taşıdığı anlam değeriyle örtüşmektedir. *ak* “temizliği, masumluluğu, dürüstlüğü veya muhteşemliği” ifade ederken *pars* ise “gücün” sembolü olmaktadır. Ancak kelimenin Arapça karşılığının “zengin pars” olarak verilmesi *ak* kelimesinin *akı* “zengin, cömert”ten (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 546) ünlü düşmesiyle oluşmuş olma ihtimalini de akla getirmektedir.

Arslan “aslan” (TT 31b, TZ 41b). Türkçe *arслан*, Moğolca *arsalan* kelimesi kişi adı olarak ilk bakışta vahşi hayvanların en güçlülerinden kabul edilen aslanın özel ad olarak kullanıldığı izlenimini çağrıştırmaktadır ve pek çok tarihî adda da karşımıza çıkmaktadır (adlar için bkz. Gülensoy-Küçükler 2015: 34)

Aybars “Aybars” (TT 30b). Türk kozmogonisinde güneşin ve ayın kutsal kabul edilen ışığı yayan gök cisimleri olarak ayrı bir yeri ve önemi vardır. Bu gök cisimleri aydınlık âlemin temsilcileri olarak kabul edilirler (Önal 2007: 148). Bu kutsallık aslında ay kelimesinin Türkçede pek çok kişi adında karşımıza çıkmasının da temel sebebidir. *Aybars* adında da böyle bir kutsallığın izleri olup “ay gibi parlak, güzel, temiz pars” veya “kutsal pars” anlamının bulunduğu söylenebilir.

Baybars “Baybars, pars emiri” (DM 18b), *Baybars* “Baybars, barsın emiri” (TT 30b), *Baybars* “1. Baybars, pars emiri 2. zengin” (DM 18b). Gülensoy-Küçükler, *Baybars* adını “güçlü” anlamına gelen *bay* ile *pars* “pars” kelimelerinin sıfat tamlaması kuruluşunda bir araya gelmeleriyle oluştuğunu kabul ederler (Gülensoy-Küçükler 2015: 59). *bay* adının Türkçede “güçlü, kuvvetli” anlamının dışında temel olarak “zengin” demek olduğu da malumdur (Gülensoy-Küçükler 2015: 56). Bu veriler bağlamında

Baybars adının “zengin ve güçlü, kuvvetli pars” anlamını birlikte taşıdığını ve kişi adı olarak kullanıldığını söyleyebiliriz.

Köpek “ismi has” (Kİ 52). Rásony, Türkler arasında kötü ruhlardan korunmak için konulan, hor görülen hayvanların adları arasında köpeği de sayar (Rásony 1963: 74). Türklerde köpek kültürünü inceleyen Caferoğlu ise *köpek*’in Türk onomastiğinde ve efsanelerinde yer aldığını, düşünüldüğünün aksine On İki Hayvanlı Türk Takvimi’nde de *it* kelimesiyle karşılanan köpeğe karşı bir saygı olduğunu dile getirmiştir (1961: 2). Tarihî kişi adı olarak Selçuklu devletinde devlet adamlığı yapmış *Sadettin Köpek* ile Osmanlı devletinde *Köpekoğlu Hüseyin* kaynaklarda kaydedilmiştir (Özyetgin 2001: 24).

Kulbars “Kulbars” (TT 30b). “köle” anlamındaki *kul* kelimesinin tarihî metinlerde *Kul Ahmed Aruk*, *Kul Bayezid Bekavul*, *Kul Ky-a*, *Kul Muhammad Barlas* vb. kişi adlarında karşımıza çıktığı görülmektedir (Gülensoy-Küçükler 2015: 280). *Kulbars* adında da kelimenin “köle pars” anlamıyla ortaya çıktığı tespit edilmiştir.

Kutlubars “kutlu pars” (TT 30b). “kutlu, uğurlu, devletli, talihli, saadetli” gibi anlamlara gelen *kutlug* ~ *kutluk* ~ *kutlu* kelimesi tarihî metinlerde en çok kişi adı olarak kullanılan veyahut da kişi adlarına sıfat olarak tercih edilen kelimelerden biri olmuştur (Gülensoy-Küçükler 2015: 288-292). *Kutlubars* adında da *bars* gücü temsil ederken *kutlu* sıfatıyla kelimeye kutsallık ve manevi bir değer katılmıştır.

Taybars “Taybars, şefkatli pars” (TT 30b). “üç yaşına kadar olan at yavrusu” anlamına gelen *tay* kelimesi (TS 2290), Ötüken Uygur kağanı Moyun Çor’un kardeşi yabgu *Tay Bilge Tutuk*’un adında da karşımıza çıkmaktadır (Gülensoy-Küçükler 2015: 439). *Taybars* adında kelime her ne kadar “şefkatli pars” anlamıyla Arapçaya aktarılmışsa da Sultan Baybars’ın Şam naibi olan *Taybars* adının izahında Gülensoy-Küçükler *tay*’ı “genç” olarak anlamlandırmışlardır ki bizce de doğrudur (2015: 439)

II. 1. 2. c. Binek Hayvanı Adları

Aktaş “ak tay” (TT 31b). Gençliği ve diriliği temsil eden *tay* kelimesi (Gülensoy-Küçükler 2015: 439) “saflığı ve temizliği” karşılayan *ak* renk adıyla nitelenerek kişi adı olarak kullanılmıştır.

Becük “ismi has, fakat asıl manası Abu-Hayyanca belli değilmiş” (Kİ 16). Özyetgin, adın yapısını *bé* “kısırak” + *cük* “küçültme eki” biçiminde açıklar (2001: 26)

Karaşay “kara tay” (TT 31b). Renk adı olarak karanın Türkçede “büyüklüğü, iriliği ve gücü kuvveti” temsil ettiği bilinmektedir (Kononov 2015: 188). Bu bağlamda *tay* adının niteleyicisi olarak *kara* sıfatının *Karataş* adına “büyük, iri, güçlü tay” anlamı kattığı söylenebilir.

Moğaltay “Moğol, Tatar tayı” (TT 31b). *Moğol* > *Moğal* millet adının *tay* “üç yaşına kadar olan at yavrusu” ile bir araya gelerek kişi adı kurduğu görülmektedir. Tarihî kişi adı olarak ise *Mogultay*’ın Nogay’ın beylerinden olduğu tespit edilmiştir (Gülensoy-Küçükler 2015: 324)

Toktaş “tok tay” (TT 31b). Her ne kadar bu kişi adı Arapçaya “aç olmayan, tok tay” olarak aktarılmışsa da Gülensoy-Küçükler’in de ortaya koydukları üzere kelimenin “dur!, yaşa!” anlamına gelen *tokta-* ~ *tohta-* fiilinin emir 2. kişi çekiminin (>*Tokta!*) kişi adı olarak kullanılmış biçimi olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir (2015 469-470).

II. 1. 2. ç. Büyükbaş Hayvan Adları

Akbuga “ak boğa” (Kİ 151). Bu ad ile ilgili olarak Özyetgin “Yakut Türklerinde türeyiş efsanelerinde alaca inek motifi yanında bir boğa motifi de yer almaktadır. Ayrıca mitolojik motif Kırgız Türklerinde ve Buryat Moğollarında da görülmüştür. Tarihî sahada yaygın olarak geçen isim *Babürnâme*’de Herat hâkimi *Ak buga* olarak geçmektedir. Yine 14. yüzyılda Moğol Kıyat kabilesine mensup *Akbuka Kıyat* kaynaklarda geçmektedir.” açıklamasını yapar (2001: 24-25).

Altınboğa “altın boğa” (KK 53b, KK 61a). “altın boğa” anlamıyla Arapçası verilen bu kişi adındaki *altın* hem değeri hem de renk olarak *sarı*’yı ifade ediyor olmalıdır. Tarihî kişi adı olarak da *Altun Buka* Kubilay’ın üçüncü oğlu olan Mingkala’nın ikinci oğlunu adıdır (Gülensoy-Küçükler 2015: 26)

II. 1. 3. İnsan ve İnsan Vücutuyla İlgili Adlar

Akbala “ak bala” (TT 32a). İnsanın ömrünün çocukluk dönemini ifade eden bir kelime olarak *bala* kelimesi *ak* “beyaz” sıfatıyla nitelenerek kişi adı olmuştur.

Alagöz “alagöz” (DM 18b). Türkçede organ adlarıyla kurulan kişi adları bir hayli fazladır (Kibar 2005: 108). *Alagöz* adında da ad konulacak kişinin göz renginin ‘açık kestane renginde olan ela’ olması belirleyici olmuştur denilebilir.

Alnak “ismi has” (Kİ 3). *Kitâbü’l-İdrâk*’te *Alnak* kişi adı, ismi has olarak kaydedilmiştir. Bu adın *alnu ak*’tan geldiği düşünülebilir. Benzetmeye dayalı bu adın “temiz, *mec.* dürüst” anlamını yansıttığı da söylenebilir. Tarihî kişi adı olarak da İlhanlılar devrinde Hülagü ile Abaka ve Ahmed Hanların büyük emirlerinden olan Anadolu genel valisi Kirayit kabilesine mensup *Almak Noyan*’ın adında geçmektedir (Özyetgin 2001: 25; Togan 1981: 263).

Kanım ~ Kanum “kanım” (DM 18b). Caferoğlu, bu adın “hükümdar” anlamına gelen *kan ~ han*’dan türeme olduğunu söylemektedir (1973: 31). Bizce bu ad “atardamar ve toplardamarların içinde dolaşarak hücrelerde özümleme, yadımlama görevlerini sağlayan plazma ve yuvarlardan oluşmuş kırmızı renkli sıvı” (TS 1292) anlamına gelen *kan* ile ilgilidir. Çünkü bu kelimenin kaydedildiği *Dürretü’l Mudiyye*’de *Kanım ~ Kanum* kişi adından hemen önce *Cânım ~ Cânım* adları zikredilmiştir (18b). Bu kişi adında elbette ki *kan* adının temel anlamı esas olarak düşünülebilir ancak kelimenin kan bağı, akrabalığı, soyu ifade etmede kullanıldığı da hatırlandığında *Kanım ~ Kanum* adının “kanımdan, soyumdan olan, akrabam” anlamına geldiği de kabul edilebilir.

Karakaş “karakaş” (DM 18b). *Karakaş* adında ad konulacak kişinin kaş renginin kara olması belirleyici olmuştur denilebilir.

Karaköz “karagöz” (DM 18b). *Karaköz* adında ad konulacak kişinin göz renginin kara olması belirleyici olmuştur denilebilir. Tarihî kişi adı olarak da Muhammed Kasım Arlat’ın kızı olan *Kara Köz Begüm* ve Hüseyin Baykara’nın kızı *Karagöz Begüm*’ün adında kayıtlıdır. Ayrıca *Karagöz* adı yörükler arasında da yaygın olarak kullanılan adlardandır (Gülensoy-Küçükler 2015: 230).

Menli “ismi has” (Kİ 58). Eski Türkçe *ben* “tende bulunan ufak, koyu renkli leke veya kabartı” (EDPD 346b) adının +*li* ile türemiş biçimidir ve “benli” anlamındadır. Tarihî kişi adı olarak *Menli Buga*, *Menli Hatun*, *Menli Tegin*, *Menli Giray* gibi pek çok şahsiyetin adı olarak karşımıza çıkmaktadır (Gülensoy-Küçükler 2015: 315, 317).

II. 1. 4. Bitki ve Çiçeklerle İlgili Adlar

Ağaçeri “ormancı” (TT 31b). Caferoğlu bu adın bir etnonim olmaktan çok antroponim olduğunu söyler (1973: 26). Ancak *Ağaçeri*’nin Türklerde bir boy adı olduğu da bilinmektedir (Kafesoğlu 2017: 121). Selçuklular zamanında uluslararası iki önemli yol *Ağaçeriler*’in yurtlarından geçiyordu: Bunlardan biri Suriye ile ticari ilişkilerin yürütüldüğü Kayseri-Maraş-Halep, diğeri ise Irak’a giden Sivas-Malatya yolu idi. *Ağaçeriler* bu iki ticaret yolundan gelip geçer kervanları vurarak ciddi gelirler elde etmişlerdi (Sümer 1988: 460-461). Gülensoy-Küçükler tarihi kişi adı olarak 1305’te Sahib Lâkûşî ile Anadolu’ya gelen eyalet memurunun adının da *Ağaçeri* olduğunu tespit etmişlerdir (2015: 10).

Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış sözlüklerde çiçek adlarından istifade edilerek konulan kişi adları ise şunlardır: **Benefşe** “Menekşe” (TT 32b), **Gülbahâr** “Gülbahar [bahar gülü]” (TT 32b), **Gülçiçek** “Gülçiçek [gül çiçeği]” (TT 32a), **Gülnâr** “Gülnar [narçiçeği]” (TT 32b).

II. 1. 5. Maden ve Taşlarla İlgili Adlar

Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış sözlüklerde maden, taş (bilhassa değerli taş) adlarıyla kurulan kişi adlarında çoklukla sağlamlığın ve değerli olmanın ön plana çıkarıldığı görülmektedir.

Altun “altın” (TT 32a). Değerli bir maden adı olarak Türkçe *altun*, *altın* ~ Moğolca *altan* kelimesi tarihî devirlerde pek çok kişinin adını ifade etmek üzere kullanılmıştır (Gülensoy-Küçükler 2015: 24-26)

Altuntaş “altın taş” (TT 32a). Tarihî kişi adı olarak *Altuntaş*’ın Baybars’ın komutanlarından olan bir Tatar beyine ait olduğu tespit edilmiştir (Gülensoy-Küçükler 2015: 26).

Aydemür “ay demir” (TT 31a). Mısır Türk emirlerinden birinin adıdır (Gülensoy-Küçükler 2015: 41). Buradaki *ay* adı daha çok demirin parlaklığını veya kişinin yüzünün ay gibi parlak ve kutsal, vücudunun ise demir gibi sağlam olduğunu ifade ediyor olmalıdır.

Bektaş “güçlü taş, bek taş” (TT 32a). Sağlam, sert taş anlamına gelen bu kişi adı Baybars’ın silah emirlerinden *Bektaş al-Fahri* ile onun komutanlarından olan *Bektaş Keremün Oğlu*’nun adı olarak Memlûk sahasında tespit edilmiştir (Gülensoy-Küçükler 2015: 66).

Bektemür “pek demir [sağlam demir]” (TT 31a). Sağlam demir anlamına gelen bu ad, tarihî bağlamda XIII. yüzyılın sonlarında yaşamış bir Memlûk komutanının adıdır.

Esendemür “esen demir” (TT 31a). Moğolca “sağlıklı, sağlıklı iyi; rahat, dinçlik, huzur, esenlik” (Lessing 2003: 530) anlamlarına gelen *esen* kelimesi sağlamlığı ifade eden *demür* ile bir sıfat tamlaması kurarak “sağlığı yerinde ve demir gibi sağlam” anlamını karşılayan bir kişi adını ortaya çıkarmıştır.

Gühârbay “cevher zengini” (DM 19a). Arapçaya “cevher zengini” olarak aktarılmış olan bu adın anlamı maddi zenginlikten çok manevi bir zenginliği, kişiliği, ruhu cevher gibi değerli olmayı ifade ediyor olmalıdır.

Güher “cevher” (TT 32b). Kadınlar için kullanılan adlardan olup cevher gibi değerli olma anlamı taşımaktadır.

İnçibay “inci zengini” (DM 19a). Kadınlar için kullanılan adlardandır. “çok incisi olan, inci zengini” anlamından ziyade “inci gibi değerli olan” anlamı taşıdığını düşünüyoruz. Tarihî kişi adı olarak *İnçü Hatun* biçimi de tanıklanmıştır (Gülensoy ve Küçükler 2015: 212)

Kümiş “gümüş” (TT 32a). Kadınlar için kullanılan adlardan olup gümüş gibi değerli olma anlamı taşımaktadır.

Mervârî ~ Mervârîd “inci” (TT 32b). Kadınlar için kullanılan Farsça adlardan olup inci gibi değerli olma anlamı taşımaktadır.

Taşlak “ismi has” (Kİ 100). Erkek adı olmalıdır. “taşlık alan” anlamına gelen *taşlak*, adı taşıyan kişinin çetin, güçlü olduğunu ifade ediyor olmalıdır. Özyetgin, adın kökenini eski Türkçe *taş* “dış, dışarı” ile izah etmiştir (2001: 27)

Temürhan “demir han” (TT 32a). Demir gibi sağlam, katı kavi han, yönetici anlamında bir kişi adıdır.

Temürtaş “demir taş” (TT 32a). Sağlamlığı, katılığı ve gücü sembolize eden iki maden adıyla (*temür* ‘demir’ +*taş*) kurulmuş yaygın özel adlardan biridir (Gülensoy-Küçükler 2015: 450-451).

Yünçü “inci” (TT 32a). Kadınlar için kullanılan adlardan olup inci gibi değerli olma anlamı taşımaktadır. Kelimenin ayrıca tarihî metinlerde “cariye adı” olarak da kullanılmıştır. (bk. DLT: Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 976)

II. 1. 6. Aletlerle İlgili Adlar

Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış sözlüklerde bazı alet adlarının kişi adlarını karşılamada kullanıldığı görülür. Bu kişi adları daha çok erkek adı olup silahlarla ilgilidir. Sadece *Ayna Hatun* adında *ayna* kelimesi bir kadın için kullanılmıştır. Bu kullanımda kadının yüzünün berraklığı ve pürüzsüzlüğü kastedilmiş olmalıdır. Özyetgin ise aynanın ışığı aksettirip göstermesi sebebiyle “esmâ-i ilâhiyeyi de bize gösteren ve Cenâb-ı Hakkın sıfatlarına ayinelik eden mevcuda da mecazen ayine denildiğini” aktararak ada ilahî bir anlam yüklemeyi yeğlemiştir (2001: 26).

Ayna Hatun “ayna hatun” (Kİ 8)

Cânkılıç “çankılıç” (DM 18b). Kelime anlamı “özü kılıç gibi keskin kimse” olmalıdır. Ancak *can* kelimesinin Osmanlı Türkçesinde “silah” anlamını da kazanmış olması ayrıca düşündürücüdür (bkz. ÖTS I-749)

Çakmak “çakmak” (TZ 78a). Eski Türkçeden itibaren takip edebildiğimiz *çak-* fiilinin temel anlamı “vurmak, parçalamak, kesmek”tir. Ancak kelime DLT’de “(çakmak) çakmak” anlamına da sahiptir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 611). Bu anlamlar çerçevesinde *Çakmak* adı “vurmak” anlamına gelebileceği gibi “ateş elde etmeye yarayan aletin” adı da olabilir. Bizce ikinci anlam bu adı taşıyan kişinin ateşli karakterini ifade etme bakımından daha makuldür. Tarihî kişi adı olarak da hem Timur’un kumandanlarından birinin hem de 1399’da Malatya emiri olan kişi için kullanılmıştır (Gülensoy-Küçükler 2015: 114) Ayrıca Tatarlar arasında yaygın olan

bir ad verme geleneğine göre de çocuğa ad verilirken bir çakmak çakma âdetinden bahsedilir. Buna göre ad verme sürecinde bir kişi adları sıralarken başka bir kişi de çakmak çakmaktadır. Çakmağın yandığı anda söylenen adı ise çocuğa ad olarak verilir (Alkaya 2001: 442-448). Bu geleneğin şimdilik eski Türkler arasında da uygulanıp uygulanmadığı bilinemediği için bu ad için müphem bir açıklama olduğunu belirtmek gerekir.

Diğirmen “ismi has” (Kİ 34). Eski Türkçe *teğirmen* “değirmen” kelimesi kişi adı olarak *Kitâbü'l İdrâk* dışında tanıklanamamıştır.

Katıyalı “güçlü yaylı” (TT 31b). Kelime her ne kadar “güçlü yaylı” olarak anlamlandırılmış olsa da anlam olarak kişinin iyi gerilmiş ve hammaddesi sağlam bir yay gibi olduğunu da ifade ettiği düşünülebilir.

Kılıç “kılıç” (DM 18b, TT 31b). Kişi adı olarak *Kılıç*'in keskinliği, parlaklığı ve hepsinden öte güç ile mücadeleyi temsil eden bir anlam boyutuyla verildiği malumdur.

Süngü “süngü” (TT 31b). Bir savaş aleti olarak süngünün gücü, kişiye ad olarak verilmede kullanılmıştır. Bu yapılırken adı taşıyan kişinin süngü gibi uzun boylu ve tesirli bir karaktere sahip olması da düşünülmüş olabilir.

Tugluk “isim has” (Kİ 107). Ebu Hayyan kelimenin birinci anlamını “yük yüklemek için her bir çatına ip bağlanan çatal ağaç” olarak verir. Ancak adın Eski Türkçe *tug* “hükümdarlık nişanesi, tuğ” (EDPD 464) adından +*luk* ekiyle türetildiği söylenebilir. Bu bağlamda ad “tuğlu, tuğ sahibi, *mec.* hükümdar” anlamındadır. Tarihî kişi adı olarak *Tugluk*, *Tugluk Timur Han* gibi kişileri ifade etmede kullanılmışken aynı zamanda Kıpçak asıllı bir ailenin adı da *Tugluk*'tur (Gülensoy-Küçüker 2015: 485).

Yalman “yalman” (TT 31b). *Tercümân-ı Türki*'de iki yerde geçen kelime için metnin orijinalinde *yerbû* “tarla faresi” anlamı verilmiştir (12a, 31b). Ancak Toparlı vd. kelimenin ilk geçtiği yerdeki anlamını “tarla faresi” olarak aktarmışlar, ikinci yer için ise kelime kişi adları arasında zikredildiğinden özel ad olarak kabul etmişlerdir. Bu bağlamda *Yalman*'ın da bir kişi adı olarak “tarla faresi” anlamına geldiği düşünülebilir. Lakin *yalman* kelimesinin doğru biçimi *yamlan* olup “bir tür sıçan, gеме, yabancı sıçan” anlamıyla DLT'de kaydedilmiştir (ÖTS V-5188). Bizce *Tercümân-ı Türki* müellifi kişi adı olanı da aynı kelime zannetmiştir çünkü Türkçenin tarihî metinlerinde yalman “kesici ve delici araçların kesen ya da delen bölümü”dür (ÖTS V-5181) ve bu anlamıyla kişi adı olarak kullanılmaya daha yatkındır.

II. 1. 7. Gök Cisimleriyle İlgili Adlar

Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış sözlüklerde gök cisimlerinin adlarıyla kurulmuş kişi adlarında *ay* ve *kün* ‘güneş’in belirleyici iki unsur olduğu tespit edilmiştir. Bu iki gök cisminin Proto-Türk devrinden itibaren Türk kültüründe son derece önemli iki ikonografik motif olduğu yapılan ayrıntılı çalışmalarla da ortaya konulmuştur (bkz. Esin 2004: 59-107)

Ayba [*<Ay bey*] “ay bey” (TT 31a) ~ **Aybeg** “ay gibi bey yahut güçlü bey” (TT 31b, 57a). “yüzü ay gibi parlak, güzel ve kutsal olan bey” anlamındadır. Tarihî anlamda *Ay Begu*’-*Türkmâni*’nin adıdır. *Ay Beg*, Kıpçak Türklerinden olup XIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış Mısır Memlûk sultanıdır (Gülensoy-Küçüker 2015: 39).

Aybala “ay bala” (TT 32a). “ay gibi parlak ve güzel çocuk” anlamına gelen kelime *Tercümân-ı Türki*’de kadın adları arasında gösterilmiştir.

Aydigin “ay tigin” (TT 31b). Caferoğlu bu adın nadir kullanılan antroponimlerden olup Kıpçak sahasına mahsus olduğunu söyler (1973: 28). Kişi adı olarak “ay gibi parlak ve kutsal yönetici, emir” anlamına gelmektedir. Aynı zamanda da Sultan Baybars’ın Şam naibinin adıdır (Gülensoy-Küçükler 2015: 41).

Aydoğdı “ay doğdu” (TT 31a, TZ 41b). Daha çok Kıpçak ve Osmanlı sahalarında kullanılmış bir antroponimdir (Caferoğlu 1973: 28). Adın yeni doğan kişi ile geceyi aydınlatan bir unsur olarak ayın doğuşu arasında bir bağ kurularak ortaya çıktığını düşünmekteyiz.

Aygine “küçük ay” (TT 32b). Kadın adlarındandır. Adı taşıyan kişi parlaklık ve aydınlatıcı olma özelliğiyle ‘ay’ a benzetilmiştir. *-gine* küçültme ekiyle kelimeye sevgi anlamı kazandırılmıştır.

Aysaru “mübarek gibi” (TT 32b). Kadın adı olarak bu kişi adı Arapçaya “mübarek gibi” anlamıyla aktarılmıştır. Adın doğru anlamı “ay gibi” olmalıdır.

Ayseli “temiz ay” (TT 32b). Bu kişi adında “temiz; namuslu, iffetli” anlamına gelen *sili* kelimesi belirleyici unsurdur (ÖTS V: 4239).

Kündoğdı “gün doğdu” (TT 31a, TZ 41b). Caferoğlu bu adın anlamını “güney doğdu” olarak verir (1973: 32). Bu anlamlandırmada yazımdan kaynaklanan bir hata gerçekleşmiş olmalıdır. Yani “güneş doğdu” yazılacağı yerde sehven “güney doğdu” yazılmıştır. Türkçenin tarihi metinlerinden *Kutadgu Bilig*’de *Küntogdı* kişi adının hükümdar için kullanıldığı ve *köni törü*’yü yani “adaleti” temsil ettiği bilinmektedir (Ergene 2017: 252). Önler ise eserdeki en önemli kişi olarak *Küntogdı*’nın görevi gereği sosyal düzeni temsil eden kişi olarak güneşin niteliğini taşıdığını ifade etmektedir (Önler 2002). *Kutadgu Bilig*’e özgü olan bu kullanımda adın daha özel bir anlam taşıdığı açıktır. Genel olarak bu adın yeni doğan kişi ile dünyayı aydınlatan ve hayat kaynağı olma niteliği taşıyan kutsal bir gök cismi olarak güneşin doğuşu arasında bir bağ kurularak ortaya çıktığını düşünmekteyiz.

Kündoğmuş “gün doğmuş” (TT 31a). *Kündogdı* adıyla aynı anlam alanına ait kişi adlarındandır.

Küneri “gün eri” (Kİ 55). Bu ad ile ilgili olarak Caferoğlu “Kelime kün + eri’den mürekkep olup İsmi has mukabilinde kullanılmıştır.” açıklamasını yapmıştır (1931: 55).

Mâcihân ~ Mâh-ı cihân “Dünya ayı” (TT 32a). Toparlı vd. tarafından “Dünya ayı” olarak anlam verilen bu kişi adının doğru aktarımı “Dünyanın ayı” olmalıdır. Bir kadın adı olarak bu adlandırmada ayın aydınlatıcı unsur olarak Dünya nezdinde insanlar için önemi esas alınmış, mecazen doğan kişinin aileyi manevi anlamda aydınlatması etkili olmuştur denilebilir.

Mehaltı ~ Mâhaltı “ay altı” (TT 32a). Bu kadın adı ile ilgili olarak *Tercümân-ı Türki*’de şu açıklama yapılmıştır: “Doğrusu Mâh altı’dır. Yani ay ve altı. Yarısı Türkçe yarısı Farsçadır.” (Toparlı vd. 2000: 43). Bu açıklama bağlamında adın anlamı hakkında iki şey söylenebilir: Kelime ya “altı ay, altıncı ay” ya da “ayın altı (?)” anlamında olmalıdır.

II. 1. 8. Ülke, Bölge veya Milletle İlgili Adlar

Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış sözlüklerde ülke, bölge veya millet adlarıyla kurulmuş kişi adları şunlardır:

Ķumeri “Kum eri” (TT 31b). Adın Arapça karşılığı *ricâlû'r-remelî* olarak verilmiştir. Yani *kum* kelimesi birebir Arapçasıyla karşılanmıştır. Hâlbuki buradaki *Kum* diğer coğrafi yer adlarıyla kurulmuş kişi adları düşünüldüğünde İran’ın tarihî şehirlerinden biridir ve *Kumeri* adı da bu şehirden olan, “Kumlu” anlamına gelmektedir.

Rûmeri “Rum eri” (TT 31b). Bu kişi adındaki *Rûm* ile *diyâr-ı Rum* yani Anadolu kast edilmiş olmalıdır. Bu bağlamda *Rûmeri* de Anadolu’dan olan, “Anadolulu” anlamındadır.

Şarkeri “doğulu” (TT 31b). Kelime şarktan yani doğudan olan, “doğulu” anlamında bir kişi adıdır.

Uçeri “uç eri” (TT 31b). *uç* kelimesi Türkçede “sınır, hudut” anlamındadır (Gülensoy-Küçükler 2015: 503). Bu bağlamda bu kişi adı da “sınırdı, hudutta yaşayan, görev yapan” anlamında olmalıdır.

Türkeri “Türk eri” (TT 31b). “Türk erkeği, yiğidi” anlamına gelen bu kişi adı aynı zamanda tarihî olarak Nogay’ın bir beyinin de adıdır (Gülensoy-Küçükler 2015: 502)

II. 1. 9. İdari ve Askerî Unvanlarla İlgili Adlar

Akçaba “akça bey” (TT 31b). Fiziksel anlamda ten renginin beyazlığını, bir karakter özelliği olarak da saflığı ve temizliği karşılayan *ak* kelimesi tarihte pek çok kişi adının kuruluşunda görev almıştır: *Ak Baba, Ak Begüm, Ak Manglay, Ak Tolun, Ak Buga Bey, Akbeg* vs. (Gülensoy-Küçükler 2015: 12-13). *Akçaba*<*Akça Bey* adında da *bey* idari unvanıyla birlikte kullanılarak Memlûk-Kıpçak sahasında tespit edilmiştir.

Bekçeri “güçlü asker” (TT 31b). *bek* “güçlü” + *çeri* “asker” kuruluşunda olan bu kişi adı, aynı zamanda tarihî anlamda Sultan Baybars’ın haciplerinden olan *Bekçeri Seyfeddin*’in de unvanıdır (Gülensoy-Küçükler 2015: 66).

Bekiş “ismi has” (Kİ 16). Özyetgin adın *bek*<*beg* “bey” + *iş*+*ç* “küçültme eki” kuruluşunda olduğunu ve Uygur sivil belgelerinde de *Beküş* olarak geçtiğini ifade etmektedir (2001: 25)

İlaldı “ili aldı” (TT 31a). *il* “devlet, ülke, yurt” ile *aldı*’dan müteşekkil bu kişi adı “ili aldı” anlamından çok “fatih, muzaffer” anlamına geliyor olmalıdır.

İlbaştı “il bastı” (TT 31b). “ülke ele geçiren, baskın yapan” anlamına gelen *İlbaştı* adının yanı sıra Türkçede aynı anlama gelen *İlbasar* ve *İlbasmış* adları da çokça kullanılmıştır (Gülensoy-Küçükler 2015: 202).

İlbeği “il beyi” (TT 31a). “ilin, ülkenin beyi” anlamına gelen bu kişi adının Gülensoy-Küçükler Moğolcada *elbeg* “bolluk; bol, bereketli, zengin” anlamıyla yaşadığını tespit etmişlerdir. Tarihî kişi adı olarak da 1318-1319 yılında Tarabulus yörelerinde El-Cevn’de oturan Türkmen beylerinden Alaed’din Turali’nin babasının adıdır (Gülensoy-Küçükler 2015: 205).

Ķufluba ~ Ķufluba “kutlu bey” (TT 31a, TT 31b). Caferoğlu *Kutlubek* için “kutlu ve mutlu beğın lakabıdır” açıklamasını yapmıştır (1973: 33). *Ķufluba* ~ *Kutluba*<*Kutlu bey* “devletli, saadetli bey” anlamında olmalıdır.

Kiçrekba “küçük bey” (TT 32a). *kiçik* “küçük” ve *kiçkine* “küçücük” kelimeleri tarihte kişi adı olarak kullanılmıştır (Gülensoy-Küçükler 2015: 251). *Kiçrekba*<*kiçi* ‘küçük’ +*rek* + *bey* kuruluşunda olan adın anlamı +*rek* derecelendirme eki bağlamında “küçük bey” değil “küçücük bey” olmalıdır. Ayrıca adın doğru okunuşu da ünlü uyumu çerçevesinde *Kiçrikbe* olarak düzeltilmelidir.

Küçba “Güç bey” (TT 31a). “güç ve güçlü” anlamlarına gelen *küç* kelimesi Türkçenin pek çok tarihî metninde *Küç Kıyakan İçreki*, *Elçi Çor Küç Bars*, *Tüz Bay Küç Bars*, *Küç Buga Han*, *Küç Timur* gibi pek çok kişi adında tespit edilmiştir (Gülensoy-Küçükler 2015: 295-296). *Tercümân-ı Türki*’de geçen *Küçba*<*Küç bey* adının anlamı “Güçlü bey”, adın doğru okunuşu da ünlü uyumu çerçevesinde *Küçbe* olarak düzeltilmelidir.

Sipehsalar “askerin başı, öncüsü, komutan” (TT 32a). Bu Farsça kelime *Tercümân-ı Türki*’de kişi adları arasında gösterilmiştir. Bizce kişi adı değil unvandır.

Sübaşı “askerin başı” (TT 32a). Metinde kişi adları arasında gösterilmiştir. Kelime *Tonyukuk* kitabesinde ve *Şine-Usu* yazıtında da bu anlamıyla geçmektedir. Ayrıca Seyhun dolaylarındaki Oğuz-Yabgu devletinde ordu kumandanı da aynı unvanı taşımakta idi (Donuk 1988: 93).

II. 1. 10. Mevsimlerle İlgili Adlar

Nevbahâr “ilkbahar” (TT 32b). Kadın adlarından olup Farsçadır.

II. 1. 11. Mutluluk Bildirimiyle İlgili Adlar

Esen “esen, mutlu” (TT 32a). Moğolca “sağlıklı, sağlığı iyi; sessizlik, rahat, dinçlik, huzur, esenlik” anlamlarına gelen kelime (Lessing I: 530), kişi adı olarak tarihî metinlerde *Esen*, *Esen Buga*, *Esen Büke*, *Esen Kutlug*, *Esen Tayisi*, *Esen Timur* vb. şekillerde tespit edilmiştir (Gülensoy-Küçükler 2015: 167-168).

Esenbay “esen bay” (TT 32a). Türkçe ve Moğolcada “zengin; güçlü, kuvvetli” anlamlarına gelen *bay* kelimesi, *esen* ile birlikte kullanılarak “sağlıklı ve güçlü olan kimse” anlamı taşıyan bir kişi adının kuruluşunda görev almıştır. Toparlı vd. tarafından bu kişi adının anlamı “Esen bay” olarak aktarılmış olsa da metnin orijinalinde *emîrû’s-sâlim* olarak verilmiştir. Bu anlam bağlamında kelimenin doğru biçiminin *Esenbey* olma ihtimali de gözden irak tutulmamalıdır.

II. 1. 12. İnsanın Manevi Yapısıyla ve Karakteriyle İlgili Adlar

Akbay “zengin, beyaz zengin” (DM 18b). Toparlı, bu adın anlamını Arapça karşılığını esas alarak “zengin, beyaz zengin” olarak aktarmayı uygun görmüştür. Lakin temel anlamda “temizlik, duruluk” demek olan *ak*, aynı zamanda Türklerde ululuk, adalet, dürüstlük ve güçlülüğü de temsil etmektedir (Ögel 2000: 377). Bu bağlamda *Akbay* adının anlamının da “adil, dürüst zengin” olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz.

Câmbay “ruhu zengin” (DM 18b). Tarihî anlamda 1476’da ölmüş bir emirin adıdır (Sümer 1999: 444).

Cânım ~ Cânım “canım, ruhum” (DM 18b). *Dürretü’l-Mudiyye*’de erkek adları arasında kaydedilmiştir.

Kaçmas “kaçmaz” (DM 18b). Karakterle ilgili adlardan olup tarihî anlamda Tokta’nın tümen ağalarından birinin adıdır (Gülensoy-Küçükler 2015: 220). Sümer ise *Kaçmas* adında bir emir bulunduğunu, babasının adının *Korkmas* olduğunu, 1448 yılında da öldüğünü tespit etmiştir (1999: 446)

Kaydan “ismi has” (Kİ 74). *Kitâbü'l-İdrâk*'te sadece özel ad olduğu kaydedilmiştir. Özyetgin bu adın DLT'de geçen *Kay* “Türklerden bir bölük; bu bölükten olan köle” kelimesiyle ve Oğuzların *Kayı* boyuyla ilgili olabileceğini, aynı zamanda Çağatay Hanlığı içinde Ögedey'in oğlu *Kaydu Han* (1267-1301) kişi adı ile *Kaydan*'ın da aynı kökten türemiş adlar olduğunu ifade eder (Özyetgin 2001: 27). Biz, tarihî anlamda kişi adı olarak karşımıza çıkan *Kaytmas*, *Kaytmış* gibi kişi adlarından yola çıkarak (Gülensoy-Küçükler 2015: 241) *Kaydan* adının da *kayıt-* ~ *kayt-* “geri dönmek” fiiliyle ilişkili olduğunu düşünüyoruz (*Kaydan*<*kayıt-an*+).

Kayıtmas “dönmez” (DM 18b). bkz.*Kaydan*.

Kıymas “kıymaz” (DM 18b). *kıy-* fiilinin temel anlam olarak tarihî Kıpçak Türkçesinde “acımayıp öldürmek” (KTS 146) anlamında kullanıldığı düşünüldüğünde *Kıymas* adının da “düşmanına acımayan” bir karaktere sahip insanları ifade etmek üzere kullanıldığı söylenebilir.

Konakbay “zengin misafir” (DM 19a). Her ne kadar *Dürretü'l-Mudiyye*'de adın Arapça anlamı “zengin misafir” biçiminde verilmiş olsa da *Konakbay* kelimesinin çağdaş Türk lehçelerindeki “ev sahibi” anlamı (Çobanoğlu 2004: 263-264) bu ad için daha kabul edilebilir bir anlamdır. Zira Türklerde misafirperverliğin önemi bilinmektedir ve *Konakbay*'ın da “misafirlerine değer veren ve hürmet eden ev sahibi” anlamını taşıyor olması daha makuldür.

Korkmas “korkmaz” (DM 18b). Karakter özelliği olarak “hiçbir şeyden korkmayan, korkusuz” anlamına gelen *Korkmas* adının tarihî anlamda *Kaçmas* adlı bir emirin babasının adı olduğu ve 1438'de vefat ettiği Sümer tarafından tespit edilmiştir (1999: 446).

Kutlu ~ **Kutti** “ismi has” (Kİ 83). Özyetgin, *Kutti* ile ilgili olarak “<*kut* (?)”. Memlûk: TZ-, TT, BM-, KK-, DM-. Kİ'te *cutti*, *cutlu* ile ilgili olmakla birlikte kelimelerin iç sesindeki *tt*<*ti* benzeşmesinin olması güç bir ihtimaldir. Bununla birlikte Memlûk-Kıpçak alanında *cuttı*<*cuti*, *issi*<*isi* örneklerinde olduğu gibi *cuttı*<*cut* ünsüz ikizleşmesi ile açıklanabilir.” izahını yapmaktadır (2001: 26-27). Aynı şekilde yine *Kitâbü'l-İdrâk*'te kaydedilmiş *Kutlu* için “bereketli, bahtiyar, mesut” anlamı verilirken bu kelimenin ayrıca erkekler için kullanılan bir özel ad olduğu açıklaması da yapılır (Kİ 83). Bu veriler bağlamında kişinin “bahtiyar, mesut” bir yapıya sahip olduğunu ifade eden adın iki farklı varyantıyla karşı karşıya olduğumuz söylenebilir.

Nâz hatun “ismi has” (Kİ 60). Özyetgin, bu kadın adını *Doğumla ilgili sevinç ve mutluluk bildiren isimler* kategorisinde değerlendirmiştir (2001: 26). Farsça *nâz* “kendini beğendirmek amacıyla yapılan davranış, cilve, eda” (TS 1755) kelimesinin doğumla ilgili sevinç bildiren bir kelime olmaktan ziyade insana ait bir karakter özelliği olmasından yola çıkarak bu adın “nazlı hatun” olarak anlamlandırılmasının daha uygun düşeceğini düşünüyoruz.

Ölmes “ölmez” (DM 18b). Karakter özelliği olarak “kişinin hayata tutunma gücünü” ifade edebileceği gibi “başa gelen ölümcül olaylara rağmen hayatta kalmayı

başarabilmiş” kişiler için de kullanılmış adlardan olabilir. Sümer, tarihî anlamda bu adın Memlûk emirlerinden Seyfeddin en-Nasîrî (ö. 1333) tarafından kullanıldığını tespit etmiştir (1999: 391).

Satmaz “satmaz” (TT 31b). XII. yüzyılda İsfahan valiliği ve Irak Selçuklu emiri olarak görev yapmış ‘*İzze’ d-dîn Satmaz*’ın (Gülensoy-Küçükler 2015: 217) adı üzerinde değerlendirmeler yapan Sümer, bu adın “şerefini satmaz” anlamına geldiğini ifade eder (1999: 666).

Severbay “seven zengin” (DM 19a). Toparlı tarafından “seven zengin” olarak Arapçadan aktarılan bu adın anlamı “sevdiği çok veya çok seven” olmalıdır.

Tatlıbay “tatlı zengin” (DM 19a). Bu adın anlamı “tatlı zengin”den ziyade “*mec.* çok tatlı, cana yakın, sevimli” olmalıdır.

Ürkmes “ürkmez, korkmaz” (DM 18b). Karakter ifade eden adlardan biri olarak “ürkmez, korkmaz” anlamındadır. Sümer, yaygın tarihî adlardan olduğunu belirterek bu adı taşıyan *Ürkmes ez-Zâhiri*’ye 1467 yılında emirlik tevcih edildiğini ifade eder (1999: 449).

Yavaş “yavaş, ağırbaşlı” (TT 32a). Kişinin karakter olarak “yumuşak huylu ve ağırbaşlı” olduğunu ifade eden adlardandır. Sümer, *Yavaş Tutuk* adlı bir kumandanın adının da bu anlamda olduğunu düşünür (1999: 27)

II. 1. 13. Tarihî Kişiliklerle İlgili Adlar

Kalavun (Kİ 151). *Kalavun* Memlûk komutanlarından ve emirlerindedir (1279-1290). Baybars’ın 1277 yılında ölümünden sonra, önce oğlu Berke ve ardından diğer oğlu Sülemiş zamanında Atabek al-Asakir olan *Kalavun*, eski arkadaşlarının desteğini alarak sultan oldu (1279). *Kalavun* kendi soyuna dayanan ve bir asra yakın hüküm sürecek bir hanedan kurmayı da başarmış kişilerdendir (Özyetgin 2001: 27).

Oguz “Yafes’ten sonra Türklerin büyük babası” (Kİ 61). *Kitâbü’l-İdrâk*’te her ne kadar bu adın kişiler için kullanıldığı ifade edilmese de özel ad olması hasebiyle bu bölümde değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

Sançar ~ Sençer “Sancar” (TT 31b, TT 57a, DM 18b, Kİ 151). *Tercümân-ı Türki*’de melik adları arasında gösterilmiştir. *Kitâbü’l-İdrâk*’te ise *Sençer düğününde yidik* “Sençer’in düğününde yedik” cümlesinde geçer (Kİ 49). XII. yüzyılda yaşamış Büyük Selçuklu Devleti’nin beşinci sultanının adıdır ve *Sultan Melikşah*’ın da oğludur (Özyetgin 2001: 25, Gülensoy-Küçükler 2005: 393).

Taçar “ismi has” (Kİ 96). Tarihî kişilik olarak Gülensoy-Küçükler *Taçar*’ı Kubilay devri prenslerinden biri olarak tespit etmişlerdir (2015: 427). Özyetgin, bu verinin dışında Atalay’a dayanarak *Taçar*’ın Mısır kölemenlerinden Ebubekir zamanında başbuğluk yapmış bir Türk’ün adı olduğunu da belirlemiştir (2001: 28)

II. 1. 14. Eylemlerin Taşındığı Anlamlarla İlgili Adlar

Bu bölümde Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış sözlüklerde geçen ve bir eylemin ifade ettiği anlamın şekillendirdiği özel adlar incelenmiştir.

Aytmış “söylemiş, demiş” (DM 18b). Türkçe *ayıt- ~ ayıt-* “demek, söylemek” fiilinin duyulan geçmiş zaman kipinde çekimlenmiş biçimidir. Tarihî kişi adı olarak da

XIV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış *Seyfeddin Ayutmuş el-Eşrefî el-Mugulî*'nin adında geçmektedir (Sümer 1999: 399).

Bıçer “bıçer” (Kİ 17). Caferoğlu, bu adın anlamını “bıçmek mastarının hâl fiilinden menkul ismi has” olarak verir (1931: 17). Ad, kanaatimizce “düşmanı bıçen” kişileri ifade etmek üzere kullanılmıştır.

Bükti “büktü” (TZ 41b, Kİ 151). *Tuhfetü’z Zekiyye*’de bir fiilden oluşan adlar arasında değerlendirilmiştir. Özyetgin, kelimenin özel ad olarak *Kitâbü’l İdrâk*’teki kullanımın Memlûk Kıpçak sahasındaki tek veri olduğunu söyler (2001: 28). Ad, *bük-* fiilinin görülen geçmiş zaman kipinde çekimlenmiş biçimidir. Adın “düşmanın bileğini büktü” anlamında olduğunu düşünüyoruz.

Cânberdi “can verdi” (DM 18b). Tanrı’nın “can verme” sıfatının belirleyici olduğu adlardandır. Tarihî kişi adı olarak Yavuz Sultan Selim döneminde Şam beylerbeyi olarak görevlendirilmiş Memlûk emirlerinden *Canberdi el-Gazalî*’nin adında geçmektedir (Sümer 1999: 444).

Kayıt “dön” (DM 18b). Sümer, *Kayıtmuş* adını izah ederken “geri dönmüş (ölümden, hastalıktan” açıklamasını yapar (1999: 248). Bu bağlamda *Kayıt* adı da “doğum esnasında hayata dönme” anlamı taşıyor olmalıdır.

Keykeldi “iyi geldi” (TT 31a). *Tercümân-ı Türki*’de her ne kadar bu ad için “iyi geldi” anlamı verilmiş ve *key* kelimesi Türkçe “iyi” anlamıyla düşünülmüş olsa da kelimenin İran’da efsanevi Keyyaniler Hanedanı’nın padişahlarına verilen unvan olma ihtimali ve *Keykeldi* adının da “padişah geldi” anlamında olma durumu da değerlendirilmelidir. Tarihî kişi adı olarak *Key Keldi Bedreddin*’in adı olup bu kişi 1318 yılından 1348 yılındaki ölümüne kadar üstadlık görevi yapmıştır (Sümer 1999: 387). Ayrıca Kirman Selçuklu emiri *Key Arslan*’ın adında da bu unvan tanıklanmıştır (Gülensoy ve Küçüker 2015: 247)

Satılmış “satılmış, ismi has” (Kİ 88, TT 31b). “Kötü ruhlardan ve çocuğu ölümden korumak için konulan Satılmış adının verilmesiyle ilgili gelenek eski Türk inancına kadar uzanır. Tarihî ve modern Türklük alanında yaygın kullanılan bu ad, çocuğun yaşatılması, uzun ömürlü olması için birçok çocuğu ölen annenin yeni doğurduğu çocuğunu hiç çocuğu ölmemiş, yani kötü ruhları darıltmamış bir kadına biraz para karşılığında sembolik olarak satması ve bu kadının bebeğe giydirmek üzere bir gömlek dikmesiyle takılır (Rásony 1963: 71-72). Rásony, *Satılmış*’ın kız çocuklarına ad olarak verilmesine örnek olarak XIV. yüzyılda Çağatay Hanedanından bir prensesi, *Satılmış Hatun*’u göstermektedir. Yine tarihî sahada Kırım hanlarından Nur Devlet’in oğlunun adı da *Satılmış*’tır (Togan 1981: 362)” (Özyetgin 2001: 24).

Sevdi “ismi has” (Kİ 89). *sev-* fiilinin görülen geçmiş zaman kipinde çekimlenmiş biçimidir. Eski Uygur sivil belgelerinde bu adla aynı kökten türemiş *Sevindi* adı da geçmektedir (Özyetgin 2001: 26).

Taırıbermiş ~ Taırıbirmiş “Tanrı vermiş” (DM 18b). Türk toplulukları arasında *Hakverdi*, *Hudaverdi*, *Allahverdi* biçimlerinde günümüzde de yaşayan bir kişi adıdır. Tarihî kişi adı olarak *Taırıbermiş* ve *Taırıbirdi* biçimi kaynaklarda Timur’un komutanlarından birinin adı olduğu gibi aynı zamanda bir Türkmen beyinin de adı olarak kaydedilmiştir (Gülensoy-Küçüker 2015: 432).

Tokıtımış ~ Toğuıtımış “tok, aç olmayan” (DM 18b). *Dürretü'l Mudiyye*'de adın Arapça anlamı “tok, aç olmayan” biçiminde verilmiştir. Biz, bu adın Eski Türkçede “vurmak, dövmek” anlamına gelen *tokıt-* fiilinin (EDPD 467) duyulan geçmiş zaman kipiyle çekimlenmiş biçimi olduğunu ve adın “(düşmanı) vurmuş” anlamına geldiğini düşünürüz.

Tütel “ismi has” (Kİ 110). Tartışmalı isimlerdendir. Özyetgin, adın *Tutel* veya *Total* olarak da okunabileceğini düşünmekte ancak bu görüşüyle ilgili bir açıklama yapmamaktadır (2001: 28). Biz “el tut, *mec.* insanların elinden tut” anlamına gelen *Tutel*<*Tut el* okunuşunu öneriyoruz.

Verdiķan “kan verdi” (DM 19a). Tanrı'nın “kan vererek can bahsetme” sıfatının belirleyici olduğu adlardandır.

II. 1. 15. Güzel Koku Adları

Kinçek “misk göbeği; ismi has” (Kİ 49). Özyetgin, adın kuruluşunu *kin* “misk” (EDPD 725) + *çek* (küçültme eki) biçiminde açıklar ve muhtemelen kadınlar için kullanıldığını sözlerine ekler (2001: 26).

II. 1. 16. Kaynağı Belirlenemeyen Adlar

Ebtera (Kİ 9) ve **Turtuĉ** (Kİ 108) adlarının anlamları ve kaynakları tespit edilememiştir. *Turtuĉ* adını Özyetgin *tur* (?) + *tuĉ* ‘tunç’ olarak açıklamaya çalışmıştır (2001: 28)

III. Sonuç

Bu çalışmada Memlûk-Kıpçak sahasında yazılmış sözlüklerde geçen antroponimler (kişi adları) tarama yöntemiyle tespit edilmiş ve semantik açıdan sınıflandırılmıştır. Adın semantiğinin doğru tespiti açısından gerek duyulan yerlerde morfolojik incelemeler de yapılmıştır. Belirlenen toplam kişi adı sayısı 144 olup bu adlar aşağıdaki tabloda bir bütün hâlinde sınıflandırılmıştır. Bu antroponimlerin farklı anlam alanlarına göre tasnif edilebilmelerinin mümkün olduğu da malumdur.

KONULARINA GÖRE KİŞİ ADLARI	
Dinle İlgili Adlar	Yûnus
Hayvanlarla İlgili Adları	<p>Kuş Adları: Akkuş, Aksunkur, Alaķuş, Balaban, Bozĉuş, Bozkuş, Ęarakuş, Ęarasunkur, Ęuştemür, Laĉın, Sunķur, Sunķurĉa, Südüńĉük, Tanķuş, Toĉan</p> <p>Vahşi, Yırtıcı Hayvan Adları: Akbars, Arslan, Aybars, Baybars, Köpek, Kulbars, Ęutlubars, Taybars</p> <p>Binek Hayvanı Adları: Akĉay, Becük, Ęarĉay, Moĉaltay, Toĉtay</p> <p>Büyükbaş Hayvan Adları: Akbuga, Altunboĉa</p>

İnsan ve İnsan Vücuduyla İlgili Adlar	Akbala, Alagöz, Alnak, Kanım, Kanum, Karakaş, Karaköz, Menli
Bitki ve Çiçeklerle İlgili Adlar	Ağaçeri, Benefşe, Gülbahâr, Gülçiçek, Gülnâr
Maden ve Taşlarla İlgili Adlar	Altun, Altuntaş, Aydemür, Bektaş, Bektemür, Esendemür, Gühârbay, Güher, İnçibay, Kümüş, Mervârî, Mervârîd, Taşlak, Temürhan, Temürtaş, Yünçü
Aletlerle İlgili Adlar	Ayna hatun, Cankılıç, Çakmak, Digirmen, Katıyalu, Kılıç, Süngü, Tuğluk, Yalman
Gök Cisimleriyle İlgili Adlar	Ayba, Aybeg, Aybala, Aydigin, Aydoğdı, Aygine, Aysaru, Ayseli, Kündoğdı, Kündoğmuş, Mâcihân, Mâh-ı cihân, Mehaltı, Mâhali
Ülke, Bölge veya Milletle İlgili Adlar	Kumeri, Rûmeri, Şarkeri, Uçeri, Türkeri
İdari ve Askerî Unvanlarla İlgili Adlar	Akçaba, Bekçeri, Bekiş, İaldı, İlbastı, İlbegi, Huşluba, Kuşluba, Kiçrekba, Küçba, Sipehsalar, Sübaşı
Mevsimlerle İlgili Adlar	Nevbahâr
Mutluluk Bildirimiyle İlgili Adlar	Esen, Esenbay
İnsanın Manevi Yapısıyla ve Karakteriyle İlgili Adlar	Akbay, Cânıbay, Cânım, Cânım, Kaçmas, Kaydan, Kayımas, Kıymas, Konakbay, Korqmas, Kutlu, Kuttı, Nâz hatun, Ölmes, Satmaz, Severbay, Taflıbay, Ürkmes, Yavaş
Tarihi Kişiliklerle İlgili Adlar	Kalavun, Oguz, Sançar, Sençer, Taçar
Eylemlerin Taşdığı Anlamlarla İlgili Adlar	Aytmış, Biçer, Bükti, Cânberdi, Kayıt, Keykeldi, Satılmış, Sevdı, Tañrıbermiş, Tañrıbermiş, Toqtımuş, Toqtımuş, Tütel, Verdiқан
Güzel Koku Adları	Kinçek
Kaynağı Belirlenemeyen Adlar	Ebtera, Turtuç

Kaynakça ve Kısaltmalar

- ABEDALAZİZ MOH'D JALAL AL-TURK, Gulhan (2012). *Kitabu Bulgatu'l-Muştak fi Lugati 'l-Türk we'l-Kıfçak Üzerine Dil İncelemesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara. (BM)
- AKSAN, Doğan (2000). *Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK Yay.
- ALKAYA, Ercan (2001). "Türklerde Ad Verme Geleneği ve Kişi Adları", *Türk Kültürü*, C. XXXIX, 459, s. 442-448.
- AL-TURK, Gulhan (2006). *Et-Tuhfetü 'z-Zekiyye fi 'l-Lugati 'l-Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara. (TZ)

- AYAZ, Fatih Yahya (2008). *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı: Üstâdârlık*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1931). *Abû Hayyân-Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul: Evkaf Matbaası
- CAFEROĞLU, Ahmet (1961), “Türk Onomastiğinde Köpek Kültü”, *TDAY-Belleten*, Ankara: TDK Yay., s. 1-11
- CAFEROĞLU, Ahmet (1973). “Kıpçakça Eponimler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. 21, s. 25-36.
- CLAUSON, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press. (EDPT)
- ÇAĞBAYIR, Yaşar (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*, 5 Cilt, İstanbul: Ötüken Yay. (ÖTS)
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay.
- DARRÂĞ, Ahmad (1961). *L'Égypte sous le règne de Barsbay: 825-841, 1422-1438*, Damas: Institut Français de Damas.
- DONUK, Abdülkadir (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- ERCİLASUN, Ahmet B.; Ziyat AKKOYUNLU (2014). *Kâşgarlı Mahmud-Divânı Lugâtî-i-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Ankara: TDK Yay. (DLT)
- ERGENE, Oğuz (2017). “Kutadgu Bilig’de Özel Adlar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 58, Erzurum, s. 245-288.
- ESİN, Emel (2004). *Orta Asya’dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul: Kabalcı Yay.
- GÜLENSOY, Tuncer; Paki KÜÇÜKER (2015). *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2017). *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, 2. baskı, İstanbul: Ötüken Yay.
- KİBAR, Osman (2005). *Türk Kültüründe Ad Verme (Kişi Adları Üzerine Bir Tasnif Denemesi)*, Ankara: Akçağ Yay.
- KONONOV, Andrey N. (2015). “Türk Lehçelerinde Renk Adlarının Semantiği”, (çev. Reshide Adznumerova, Emine Atmaca), *Gazi Türkiyat*, S. 17, s. 185-204.
- KÖKSAL, Osman (2013). “XIX. Yüzyıl Ortalarında Bir Osmanlı Kasabasındaki Şahıs Adı Profili”, *Bilig*, S. 65, s. 231-246.
- LESSİNG, Ferdinand D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*, (çev. Günay Karaağaç), Ankara: TDK Yay.
- ÖGEL, Bahaeddin (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. VI, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- ÖNAL, Mehmet Naci (2007). “Türk Mitinin Oluşumunda Işığın Rolü”, *Journal of Turkish Studies, Sinasi Tekin Hatıra Sayısı II*, (Hzl. Yücel Dağlı-Yosges Dades-selim S. Kuru), C. 31/II, s. 145-158.
- ÖNLER, Zafer (2002). “Kutadgu Bilig’de İktidar Kavramı Ve Siyaset Anlayışı”, *Türkler*, C. 5, Ankara: Yeni Türkiye Yay., s. 179-186.
- ÖZYETGİN, Ayşe Melek (2001). “Türk Ad Bilimine Malzemeler: Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk'te Kişi Adları”, *Bilig*, S. 19, s. 21-29.
- RÁSONY, L. (1963). “Türklükte Kadın Adları”, *TDAY-Belleten*, Ankara: TDK Yay., s. 63-87.
- SÜMER, Faruk (1988). “Ağaçeriler”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 460-461.
- SÜMER, Faruk (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları-I*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.

- TOGAN, Zeki Velidi (1981). *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- TOPARLI, Recep; M: Sadi ÇÖGENLİ, Nevzat H. YANIK (1999). *El-Kavâninü 'l-Külliyeye li-Zabti 'l-Lügâti 'l-Türkiyye*, Ankara: TDK Yay. (KK)
- TOPARLI, Recep; M: Sadi ÇÖGENLİ, Nevzat H. YANIK (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî*, Ankara: TDK Yay. (TT)
- TOPARLI, Recep (2003). *Ed-Dürretü 'l-Mudiyye fi 'l-Lügâti 'l-Türkiyye*, Ankara: TDK Yay. (DM)
- TOPARLI, Recep; Hanifi VURAL; Recep KARAATLI (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara. (KTS)
- Türkçe Sözlük* (2017). 11. baskı, Ankara: TDK Yay. (TS)
- YİĞİT, İsmail (2004). “Memlükler”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 90-97.

XUANZANG BİYOGRAFİSİ'NDEKİ ÇİNCE SÖZLERİN SINIFLANDIRILMASI

Classification of Chinese Words in The Xuanzang Biography

Hacer TOKYÜREK*

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 123-157

Öz: Şiņko Şeli Tutuņ tarafından 10. yüz yılda Çince'den Uygurcaya çevrilen Xuanzang Biyografisi ünlü seyyah Xuanzang'ın 7. yüzyılda Çin'den Hindistan'a yapmış olduğu seyahati içerir. 10 kitap hâlinde olan bu biyografi, içerdiği kelimeler, atasözleri, coğrafi adlandırmalar, dinî terminoloji ve daha pek çok konuda bize zengin malzeme sunar. Ne var ki eser Çince'den Uygurcaya çevrilmiş olsa da 法師fashi, 白馬寺 baimasi, 班 ban, 碑 bei, 貝 bai, 戊wu, 草 cao, 笙歌 shengge, 濼 gu, 道恭 daogong, 夾 jia, 街 jie, 晋昌里 jichangli vs. gibi pek çok Çince kelimeyi içinde barındırır. Bu çalışmada eserde geçen bir kısım Çince kelimeler tespit edilerek bu kelimelerin sınıflandırılması yapılacak ve hangi alanlarda kelime alıntılındığı ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Xuanzang Biyografisi, Çince, Çince-Uygurca

Abstract: The Xuanzang Biography, translated from Chinese to Uyghur by Shijko Sheli Tutuņ in the 10th century, includes the famous traveler Xuanzang's journey from China to India in the 7th century. This biography, which is in the form of 10 books, provides us with rich material on words, proverbs, geographic nomenclatures, religious terminology and many more. However, even though the work was translated from Chinese to Uyghur, it contains many Chinese words like 法師fashi, 白馬寺 baimasi, 班 ban, 碑 bei, 貝 bai, 戊wu, 草 cao, 笙歌 shengge, 濼 gu, 道恭 daogong, 夾 jia, 街 jie, 晋昌里 jichangli etc. In this study, some Chinese words will be identified and they will be categorized.

Keywords: Xuanzang Biography, Chinese, Chinese-Uyghur

Giriş

Eski Uygur Türkçesi, Türk dil ve kültür tarihi açısından oldukça önemli bir dönemi içinde barındırır. Bu dönem incelendiğinde yüksek bir kültür, bilim ve din dili olarak karşımıza çıkar. Eserlerin büyük çoğunluğu çeviri metinler olmasına rağmen bunların birebir çevrilmediği çoğunun telif hüviyeti kazandığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen bu metinlerde kaynak dilin kelimeleri bazen dile girebilmektedir. O yüzden Eski Uygur metinlerinde pek çok yabancı söz varlığı bulunabilmektedir ki bunlardan biri de Çince'dir. Eski Türkçedeki Çince kelimelerin varlığı her zaman dikkat çekmiş ve bu konuda da pek çok çalışma yapılmıştır. Çalışmaların bir kısmı Eski Uygurcada geçen Çince kelimelerin okunuşuyla ilgiliyken bir kısmı ise bu kelimelerin listelenmesi şeklindedir. Bununla birlikte yapılan tüm çalışmaların dizin bölümlerinde de Çince

* Doç., Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE, htokyurek@hotmail.com, hacertokyurek@erciyes.edu.tr. Gönderim Tarihi: 11.10.2018 / Kabul Tarihi: 14.11.2018

kelimeler hakkında bilgiler verilmiştir. Bu kelimelerin anlamları, ses değerleri incelenmiştir. Konuyla ilgili bk. → (Ölmez 1995: 109-143; 2012: 99-108).

Bu çalışmada ise özellikle yapılan çalışmaların dizin bölümlerindeki açıklamalardan da faydalanılarak Xuanzang Biyografisi'nde geçen Çince kelimelerin sınıflandırılması amaçlanmıştır. Buradaki amaç sadece sınıflandırma değil, Uygurların hangi tür kelimeleri doğrudan Çince'den aldıklarını da gösterebilmektir. Böylece bu alınan sözlerin mecburi mi yoksa keyfi mi olduğu da anlaşılmış olacaktır. Fakat asıl konuya geçmeden önce Xuanzang ve Xuanzang Biyografisi hakkında kısa bilgi vermekte fayda vardır.

Xuanzang, Çin'in önde gelen bir keşişidir. Kendisi sadece Budist öğretileri ve Hindistan'daki kutsal yerleri hacetmek için değil aynı zamanda Çin ile Hindistan arasındaki diplomatik bağı da kurmayı amaçlamıştır. Ayrıca Xuanzang bu seyahatinde, hem büyük Tang hanedanlığı dönemindeki batı ülkeleri hakkında kayıtlar tutmuş hem de kutsal Budist hac yerlerini ziyaret etmiştir. Böylece Xuanzang'ı hem bir keşiş hem de bir diplomat olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır (Sen 2006: 28).

Önemli bir tarihi şahsiyet olan Xuanzang'ın yaşam öyküsüne bakıldığında onun hakkında şunları söylemek mümkündür. MS 600 yılında He'nan eyaletinin Songshan yakınlarındaki Houski adlı yerde doğmuş ve 6 Mart 664'te ölmüştür. Xuanzang bürokrat bir aileye mensup olmakla birlikte dört yaşında annesini, dokuz yaşında da babasını kaybetmiş ve daha sonra da çeşitli manastırlarda Budizm'in önemli kaynaklarını okumuştur. Onun bu eğitimi 626 yılına kadar sürmüştür daha sonra da kendisi Chang'an'a gelmiştir. Bazı kaynaklara göre ise 629-645, bazı kaynaklara göre de 627'den 645 yılına kadar sürecek olan Hindistan gezisini yapmıştır (Ölmez 1994: 10-12). Bu seyahat oldukça uzun sürmüştür ve şu güzergâh takip edilmiştir. Gidiş yolu, Chang'an → Liangzhou → Anxi → Hami → Turfan → Kuça → Aksu → Taşkent → Semerkant → Belh → Bamian → Kapisi → Taxila → Multan → Ujjain → Ajanta → Nasik → Kançipuram → Dhanakataka → Tamralipti → Pataliputra → Rajgir → Bodh Gaya → Sarnath → Kausambi → Vaisali → Lumbini → Sravasti → Kanauj → Sakala → Taxila. Dönüş yolu, Taxila → Kapisi → Belh → Kaşgar → Yarkent → Hotan → Niya → Luolan → Dunhuang → Chang'an (Sen 2006: 28). Xuanzang 645'te Chang'an'a döndükten sonra hükümdar tarafından ilgiyle karşılanmış, yaşamının sonuna kadar da pek çok eseri tercüme etmiştir (Ölmez 1994: 11).

Xuanzang Biyografisi ise Huili 慧立 tarafından kaleme alınmış ve 688'de Yancong 彦宗 tarafından tamamlanmıştır. Eserin orijinal adı *Datang daciensi sanzang fashi zhuan* 大唐大慈恩寺三藏法師傳 'Büyük Tang [Hanedanlığı'ndaki] Büyük Cien Manastırı'ndan Tripitaka Ustası [Xuanzang'ın] Biyografisi' (Aydemir 2010: 33) şeklindedir. Bu eserin Uygurca karşılığı ise '*bodisatav taito samtso açarinıñ yorıkn ukıtmak atlıg tsi-in-çüen tégme kavi nom bitig* (HT7 2-5) 'Büyük Tang dönemi Tripiṭaka ustası, Bodhisattva'nın yaşamı' adlı Ci-en-zhuan denen Kāvya öğretisi kitabı'dır (Ölmez 1994: 12).

Xuanzang'ın bu uzun seyahatini konu edinen Xuanzang Biyografisi 10. yüzyılda Şınko Şeli Tutuñ tarafından Çince'den Uygurcaya çevrilmiştir. Fakat bu çevirinin hangi deyişkeden çevrildiği tam olarak bilinmemektedir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Aydemir 2010: 33-43).

Aşağıda Xuanzang Biyografisinde geçen bazı Çince kelimelerin sınıflandırılmasını göreceksiniz.

1. Yer Adları ile İlgili Sözcükler

Uyg. *balura*, Çin. 鉢露羅 *bo lu luo*, Batistan ve Yasin, yer adıdır (Dietz vd. 2015: 346). → ‘*bo arkudaki küntünki tagda taştın baluravişay tēp uluş ol* (HT5 1707-1709) Bu vadinin güneyindeki dağların ötesi Baltistan ülkesidir.’

Uyg. *çeiçei*, Çin. 週州 *zhou zhou*, Kuzey Zhou hanedanının (556-580) adı ve idari bölgesi (Röhrborn 1996: 242-243). → ‘*munta neteg eraser tsiçei löçei çeiçei süiçei atlıg bo tört balıklarda barça antag ok kiltular* (HT8 1493-1496) Burada nasılsa Qi-zhou, Liang-zhou, Zhou-zhou ve Sui-zhou adlı bu dört şehirde tamamıyla öyle yaptılar.’

Uyg. *çooan*, Çin. 遣 *qian*, göndermek, eyalet, bir yer ismi. 遣 *qian* kelimesi ‘göndermek’ anlamında olmakla birlikte HT5’te şehir adı olarak kullanılmaktadır. HT6’da ise ‘elçi, ulak’ anlamındadır (Ölmez 1994: 141). → ‘*çooan atlıg idok balıkdan* (HT5 2320-2321) Qian adlı kutsal şehirden’

Uyg. *çoo an*, Çin. 長安 *chang an*, Chang’an şehri. Chang’an doğu başkentidir (Mirsultan 2010: 204). → ‘*han lağkidin çoo anka bardı* (HT10 16-19) Hükümdar Luojin’den Chang’an’a gitti.’

Uyg. *eçiu*, Çin. 瀛州 *ying zhou*, bir şehrin adı (Aydemir 2013: 419), Hebei eyaletinde, Hejian bölgesinde yer almaktadır (Röhrborn 1991: 131). → ‘*yalhuz bir ekisi ök kalıp eçiu balık çou bağlıgka beglenmiş erdi* (HT9 1663-1665) Sadece bir ablası kalıp Ying Zhou şehirden Zhang ailesi[nden biriyle] evlenmişti.’

Uyg. *enkug*, Çin. 燕国 *yan guo*, bir şehir devletinin adı, şehir devleti (Röhrborn 1996: 196). → ‘*bo tıtagın sol koltıncı pugya enkug balık begi* (HT8 300-302) Bu sebeple sol koldaki Pu-ye Yan-guo şehir beyi.’

Uyg. *fu ki*, Çin. 傅毅 *fu yi*, kişi isminin yanlış kısaltılması (Aydemir 2013: 337). Burada yer adı olarak kullanılmıştır. → ‘*fu ki atlı oronta hukuh el iyesi* (HT9 721-722) Fu ki adlı yerde Wu Guo memleket sahibi.’

Uyg. *fuşen*, Çin. 封禪 *fengshan*, cennette kurban sunma töreni, tanrının konumuna yükseltmek, tanrılaştırmak (Aydemir 2013: 330). Burada yer adı olarak kullanılmaktadır. → ‘*fuşen atlıg oronta* (HT9 658-659) Fengshang adlı yerde.’

Uyg. *hatuñ*, Çin. 河東 *he dong*, valilik adı (Röhrborn 1996: 252), Sui zamanında eski zengin bir bölge, kuzey Zhou zamanında 蒲州 *puzhou* bölgesi, Tang hanedanlığı zamanında yeniden adlandırılan bir bölgedir (Frankenhauser 1995: 127). → ‘*hatuñ balıkdan* (HT8 1633-1634) He-dong şehrindeki.’

Uyg. *hınan*, Çin. 河南 *henan*, Luo-yang eyaletinin adı (Röhrborn 1991: 246). → ‘*iki süö(ü)g bitkeçiler uluğı oñ koldıncı puşia hınan balıktaki öge çüö bağlıg süi(n)lo atlıg begke bitittürti* (HT7 1659-1662) İki sekreter başı sağ taraftaki Pu-ye, He-nan şehrindeki bilge Chu ailesine bağlı Sui-liang adlı beye yazdırdı.’

Uyg. *hıñçei*, Çin. 恆州 *heng zhou* (G. 3919 2444), şehir adı, Hebei eyaletinde Zhengding bölgesinde yer alır (Mayer 1991: 131). → ‘*hıñçei balık begi şı bağlıg*

seuwi (HT7 1404-1406) Heng-zhou şehir komutanı Xiao ailesine bağlı Rui-yin.’

Uyg. *hiu*, Çin. 緱 緱 *gou*, 緱氏縣 *goushixian* ülkesi (Aydemir 2013: 437). → ‘*samtso açarı anası hui bağlıq teñrim balıqı ol* (HT9 1804-1806) Tripitaka üstadının, Gou ailesinden [seçkin] bir kadın [olan] annesinin şehridir.’

Uyg. *hukuh*, Çin. 吳國 *wu guo*, Wu devleti, güney Kiangsu ve Tsche-kiang dâhil olmak üzere 三國 üç imparatorluğun doğusu, eski feodal bir devletin adı (Aydemir 2013: 337). → ‘*fu ki atlı oronta hukuh el iyesi* (HT9 721-722) Fu ki adlı yerde Wu Guo memleket sahibi.’

Uyg. *kam çah*, Çin. 闕澤 *kan ze*, kişi isminin yanlış kısaltılması, 澤 *ze* bataklık, burada bir bataklığın adı (Aydemir 2013: 338). → ‘*kam çah atlıg öleñde* (HT9 724-725) Kan ze adlı bataklıkta.’

Uyg. *ken wen*, Çin. 軒轅 *xuan yuan*, efsanevi şehrin adı, adını bulunduğu dağdan almıştır (Aydemir 2013: 307). → ‘*öñreki ken wen atlıg élte ertmiş çüen küh atlıg handa* (HT9 433-435) Önceki Xuan Yuan adlı memlekettten geçmiş Zhuan Xu adlı hükümdarda.’

Uyg. *kiçei*, Çin. 荊州 *jing zhou*, dokuz bölgeden altıncı bölgenin adı (Ölmez 1994: 150), Hunan, Hubei ve Guizhou bölgelerinde oluşan Jing ve Heng dağları arasında bulunan dokuz antik bölgeden biridir (Mayer 2001: 32). → ‘*lahki, wençei, suuçei, kiçei, vuuçei, luiçei, yiğçeiüda ulatı tokuz ulug çeuularda kenhürü yadı* (HT6 1389-1391) Lo-yang, Yan zhou, Xiang zhou, Jin zhou, Yang zhou, Liang zhou, Yi zhou’dan başka dokuz büyük zholarda iyice yadı.’

Uyg. *koñha*, Çin. 江夏 *jiangxia*, Sui zamanında kurulan eyaletlerden biri olup Hubei’deki modern Wuchang bölgesine karşılık gelir (Mayer 1991: 115). → ‘*oyınçı harıdaki oynıçı begler bağlıq koñ-ha wañ bağlıq tausunıka* (HT7 1086-1089) Oyuncu yerdeki oyuncu beylere bağlı Jiang xia, Wañ ailesine bağlı Dao-zong’a.’

Uyg. *kugçei*, Çin. 穀州 *gu zhou*, şehir adı, idari bir bölgenin adı (Röhrborn 1991: 238). → ‘*kug-çei balık begi tau bağlıq çeliün* (HT7 1403-1404) Gu-zhou şehir komutanı, Du ailesine bağlı Zheng-lun.’

Uyg. *küfüñ*, Çin. 扶風 *fu feng*, Shansi’de bir bölgenin adı (Dietz vd. 2015: 368). → ‘*küfüñ* (HT5 2281) Fu feng.’

Uyg. *küg hua küñ*, Çin. 玉華宮 *yu hua gong*, Chang’an’da yazlık saray (Röhrborn 1991: 202; Mayer 1991: 99). → ‘*bo tıltagın küg hua küñ atlıg yaylag ordota* (HT7 423-424) Bu sebeple yu-hua-gong adlı yazlık sarayda.’, ‘*küh hua küñ atlıg senşremde* (HT10 12-13) Yu-hua-gong adlı tapınakta.’

Uyg. *lahki*, Çin. 洛京 *luo jing*, Röhrborn洛京Luo-yang şehri olarak göstermektedir, 洛 *luo* Sarı Irmak’ın doğduğu yer olan Shensi, Modern dönemde 河南府 *ho-nan-fu* ve Lo rehrinin kuzeyi (1991: 199). 洛 *luo* Luoyang etrafındaki bir bölgeyi ifade eder (Mayer 2001: 32). ‘*lahki balıkta* (HT9 365) Loyang şehrinde.’

Uyg. *liuşa*, Çin. 流沙 *liusha*, bataklık, değişken kum, alüvyon, akan kum, kumlu çöl (Röhrborn 1991: 207). ‘Yüzen kumlar’ Xuanzang batıya doğru giderken onun aştığı kum çölleri (Mayer 1991: 87) → ‘*yagız yer liuşa say üze* (HT7 514-515) işlenmiş araziler, kumlu ve çakıllı çöl ile’

Uyg. *lovlan*, Çin. 樓蘭 *loulan*, Loulan şehri (Dietz vd. 2015: 378). → ‘*nop erser lovlan atlıg yer erür* (HT5 2456-2457) Nop ise Loulan adlı yerdir.’

Uyg. *löçeü*, 梁州 *liang zhou*, Çin’de 502-556 yılları arasındaki hanedanlık ve idari bölge (Röhrborn 1996: 242). → ‘*munta neteg erser tsiçeü löçeü çeüçeü süiçeü atlıg bo tört balıklarda barça antag ok kultular* (HT8 1493-1496) Burada nasılsa Qi-zhou, Liang-zhou, Zhou-zhou ve Sui-zhou adlı bu dört şehirde tamamıyla öyle yaptılar.’

Uyg. *löçeü*, Çin. 凉州 *liang zhou*, dokuz bölgeden sekizinci bölgenin adı (Ölmez 1994: 150; Mayer 1991: 154). → örnek için bk. Uyg. *kiçeü*.

Uyg. *luşan*, Çin. 廬山 *lushan*, Lu Dağı, Kiukiang bölgesindeki yüce bir dağ (Aydemir 2013: 466). → ‘*ötrü luşan atlıg tagdaki küiwen fabşi atlıg açari* (HT9 2101-2103) Sonra Lushan adlı dağdaki Huiyuan fa-shi adlı öğretmen.’

Uyg. *menkühçi*, Çin. 面曲池 *mian qu chi*, Chang’an’da bir göl ismi (Röhrborn 1991: 200). → ‘*ordo balık küntüninte tsin-çoli atlıg kayda menkühçi tégli yuulka yakın tse-kogsi tégme kalmış eski vrhar erdi* (HT7 384-388) Şehrin en iyi yerinde Jin chang li adlı köyde, Mian qu chi gölüne yakın Jing jue si denilen virane eski vihâra vardı.’

Uyg. *nam şan*, Çin. 南山 *nan shan*, güney dağı, Chang’an’ın güneyinde bir dağ ve 終南山 *zhongnanshan* dağının kısaltılması (Aydemir 2013: 401). → ‘*kündünki nam şan tag birle* (HT9 1467-1468) Güneydeki Nan Shan dağ ile.’

Uyg. *pim*, Çin. 媲摩 *pi mo*, Keriya şehri, şehir adından önce gelen ifade, doğu (Dietz vd. 2015: 375) → ‘*pim balıkka tegdi* (HT5 2403-2404) Keriya şehrine geldi.’

Uyg. *puçeü*, Çin. 蒲州 *pu zhou*, şehir adı, idari bir bölgenin adı (Röhrborn 1991: 238), Puzhou, Shanxi eyaletinde Yongji bölgesinde yer alır (Mayer 1991: 131). → ‘*puçeü balık begi li baglıg tauyuu* (HT7 1402-1403) Pu-zhou şehir komutanı Li ailesine bağlı Dao-yu.’

Uyg. *soçeü*, Çin. 襄州 *xiang zhou*, Sui hanedanlığının altındaki bir bölgenin adı (Röhrborn 1996: 252). Xiangzhou, Hubei eyaletinde Xiangyang bölgesinde mevcut bir yerleşim yeridir (Frankenhauser 1995: 127). → ‘*süiçeü soçeü balıklarlıg* (HT8 1615) Sui-zhou ve Xiang-zhou şehirleri.’

Uyg. *süñ şan*, Çin. 嵩山 *song shan*, Çin’in Honan eyaletinde bulunan beş dağın en yükseği (Röhrborn 1996: 190). → ‘*bo açari öñre şüñ şan atlıg tagda turup* (HT8 81-82) Bu öğretmen Song-shan denilen dağda durup.’

Uyg. *şaoşir şan*, Çin. 少室山 *shaoshi shan*, Shaoshi Dağı (Aydemir 2013: 432). → ‘*şaoşir şan atlıg tagnıñ* (HT9 1769-1770) Shaoshi Shan adlı dağın.’

Uyg. *şou-çeü*, Çin. 常州 *chang zhou*, Jiansu eyaletinde bir idari bölgenin ismi (Röhrborn 1991: 211). → ‘*şou-çeü balıklıg küi-tsüen atlıg açari* (HT7 655-656) Chang-zhou şehirli Hui-xuan adlı öğretmen.’

Uyg. *suçeü*, Çin. 蘇州 *su zhou*, Suzhou Jiansu eyaletindeki bir şehir (Röhrborn 1991: 211). → ‘*suçeü balıklıg tauküñ fabşi atlıg açari* (HT7 653-654) Su-zhou şehirli Dao-gong fa-shi adlı âcârya.’

Uyg. *suñ hua şan*, 嵩華山 *song huashan*, dağ ismi. Burada iki dağın ismi ifade edilmektedir. Bunlardan ilki Song-shan, ikincisi ise Hua-shan’dır. Ma’anshan şehrinin Huashan bölgesidir (Röhrborn 1991: 188). Song Dağı (1440 m.) Henan’da (Denffeng

bölgesinin güneyinde) bulunur ve Çin'in 'efsanevi coğrafyası'nda beş kutsal dağın merkezidir. Hua Dağı (2200 m.) Çin'in beş kutsal dağından biridir ve batıda bulunur. Bu dağ Shaaanxi'de Huayang bölgesinin güneyinde bulunur (Mayer 1991: 57). → 'suñ hua şan tagñıñ (HT7 109) Song-shan ve Hua-shan dağının.'

Uyg. *suuçeü*, Çin. 相州*xiang zhou*, dokuz bölgeden beşinci bölgenin adı (Ölmez 1994: 150). → örnek için bk. Uyg. *kiçeü*.

Uyg. *süiçeü*, Çin. 隋州*sui zhou*, Çin'de 589-618 yılları arasındaki hanedanlık ve idari bölge (Röhrborn 1996: 243). → 'tsiçeü löçeü çeüçeü süiçeü atlıg bo tört balıklarda barça antag ok kıltilar (HT8 1493-1496) Qi-zhou, Liang-zhou, Zhou-zhou ve Sui-zhou adlı bu dört şehirde tamamıyla öyle yaptılar.'

Uyg. *şıgta*, Çin. 石他*shi ta*, taş ve o, burada yanlışlıkla bir dağın adı olarak gösterilir (Röhrborn 1996: 207). → 'şıgta atlıg tagdaki nomug (HT8 619-620) Shi-ta adlı dağdaki dharmayı.'

Uyg. *tai pu*, Çin. 大饗*da xiang*, büyük kurban sunağı (Aydemir 2013: 331). 'tai pu atlıg balıkta (HT9 661-662) Da xiang adlı şehirde.'

Uyg. *tsiçeü*, 齊州*qi zhou*, Çin'de 479-501 yılları arasındaki hanedanlık ve idari bölge (Röhrborn 1996: 242; Frankenhauser 1995: 123). → 'tsiçeü löçeü çeüçeü süiçeü atlıg bo tört balıklarda barça antag ok kıltilar (HT8 1493-1496) Qi-zhou, Liang-zhou, Zhou-zhou ve Sui-zhou adlı bu dört şehirde tamamıyla öyle yaptılar.'

Uyg. *tsin-çoli*, Çin. 晉昌里*jin chang li*, Jinchang şehrin güneydoğusunda yer almaktadır (Mayer 1991: 75), Jinchang konukevi (Mayer 1991: 116). → 'ordo balık küntüninte tsin-çoli atlıg kayda (HT7 384-386) Şehrin en iyi yerinde Jin chang li adlı köyde.'

Uyg. *vuuçeü*, Çin. 楊州*yang zhou*, dokuz bölgeden yedinci bölgenin adı (Ölmez 1994: 150). → örnek için bk. Uyg. *kiçeü*.

Uyg. *wençeü*, Çin. 兗州*yan zhou*, büyük Yü tarafından kurulan imparatorluğun dokuz bölgesinden biri. Dördüncü bölgenin adı (Ölmez 1994: 149). → örnek için bk. Uyg. *kiçeü*.

Uyg. *yênçeü*, Çin. 瀛州*ying zhou*, şehir adı, idari bir bölgenin adı (Röhrborn 1991: 238), Ying-zhou Hebei eyaletinde Hejian bölgesinde bulunmaktadır (Mayer 1991: 131) → 'yênçeü balık begi ka bağı tunşig (HT7 1400-1401) Ying-zhou şehir komutanı Jia ailesine bağlı Dun-ze.'

Uyg. *yigçeü*, Çin. 益州*yi zhou*, dokuz bölgeden dokuzuncu bölgenin adı (Ölmez 1994: 150). → örnek için bk. Uyg. *kiçeü*.

2. İdari Birim Adları İle İlgili Sözcükler

Uyg. *çeü*, Çin. 州*zhou*, eyalet, bölge (G. 2444). → 'amtı lahki balık başın kamag çeülar sayukı señremlerde beşer kişi toyın kirzün (HT7 829-832) Şimdi başta Luo-yang şehri (olmak üzere) tüm eyaletlerin manastırlarına beşer kişilik rahip görevlendirilsin.'

Uyg. *kay*, Çi. 街*jie*, ilçe, köy, sokak (Röhrborn 1991: 200). → 'ordo balık küntüninte tsin-çoli atlıg kayda (HT7 384-386) Şehrin en iyi yerinde Jin chang li adlı köyde.'

Uyg. *tav*, Çin. 楷 *ta*, başkent (Röhrborn 1991: 221). → ‘kızıl bakır tavlıg (HT7 988-989) Kızıl bakır (renkli) başkent.’

Uyg. *çeti*, Çin. 域 *yu*, 九域 *jiu yu* dokuz bölge, yer (Aydemir 2013: 308). → ‘*tokuz ulug çetülarınıj* (HT6 1287) Dokuz büyük yerlerin.’

Uyg. *an fuk mın*, Çin. 安福门 *anfumen* (G. 44 3707 7751), Barış ve Saadet Kapısı (Aydemir 2013: 521; Mayer 1991: 116). → ‘*an fuk mın tégli kut ornanmış kay* (HT9 581-582) Anfumen adlı saadet toplamış sokak.’

Uyg. *sim*, Çin. 界 *jie*, sınır, hudut, kural, hüküm (Ölmez-Röhrborn 2001: 186). → ‘*simi* (HT3 965) sınırı.’

3. Kurum Kuruluş ile İlgili Sözlere

Uyg. *huıwen kuan*, Çin. 弘文馆 *hong wen guan*, Budist edebiyatı yayacak bilginler akademisi (Ölmez 1994: 162). Taizong’un babasının kurduğu özel hukuk bürosu ve sekreteryası (Mayer 2001: 79). → ‘*huıwen kuan atlıg ujik kênürtdeçi begig* (HT6 1488-1489) Hong wen quan adlı metin yorumcusu beyi.’

Uyg. *sunkilig*, Çin. 基 *ji*, vakıf (Röhrborn 1996: 197). → ‘*tai-tsiınsi atlıg ulug seıremte nom agtardaçı bilge bilig sunkilig taito samtso açarıg* (HT8 329-332) Tai ci en si adlı büyük manastırda dharma çeviren bilge vakıf Tang dönemi Tripitaka ustasını.’

Uyg. *wen*, Çin. 院 *yuan*, akademi, yüksek okul, avlu, salon (Röhrborn 1991: 202). → ‘*wenler ol* (HT3 531) salonlar vardır.’, ‘*on artok ulug wenler ol* (HT7 409-410) Orada ondan fazla büyük okullar.’, ‘*iki yégirmi ulug wenler ol* (HT9 1773-1774) On iki büyük avludur.’

4. Tapınak Adları ile İlgili Sözlere

Uyg. *fırten*, Çin. 佛殿 *fu dian*, Buddha sarayı, tapınağı (Röhrborn 1991: 229-228). → ‘*tütsük tuta uduzup fırten içinte urup* (HT7 1183-1184) Tütsü alıp Buddha-Sarayında yakıp.’

Uyg. *haglımsi*, Çin. 鶴林寺 *he lin si*, yasak şehirde Gao-zong tarafından inşa edilen bir manastırın adı (Röhrborn 1996: 253), 鶴林 *he lin* tarihî Buddha’nın öldüğü yer, öldüğünde yapraklarını döken ağacın bulunduğu yer olan Kuşinagara (Frankenhauser 1995: 55; 83). → ‘*haglımsi atlıg vrhar* (HT8 1640) He lin si adlı vihâra.’

Uyg. *hunfu(g)si*, Çin. 弘福寺 *hongfu si*, Chang’an’da bir manastırın adı (Röhrborn 1991: 215; Mayer 1991: 63; 116). → ‘*ıdok yarlıg üze hunfu(g)si atlıg seıremde agtardı evirdi* (HT7 171-173) Kutsal ferman ile Hongfu si adlı manastırda çevirdi.’

Uyg. *kovisi*, Çin. 綱維寺 *gangwei si*, idari manastır (Röhrborn 1991: 221), Budizm’i destekleyen manastırdaki üç idari işlev, bunlar *sangang* (三綱) olarak da adlandırılır (Mayer 1991: 111). → ‘*kovisi seıremteki* (HT7 995-996) Gangwei si manastırındaki.’

Uyg. *kunlosi*, Çin. 鴻臚寺 *hong lu si* (Aydemir 2013: 259), ritüellerden sorumlu yer, yabancı ülkelerden elçilerin resmi görüşmeleri ritüelinden sorumlu bölüm, departman (Aydemir 2013: 259; Mayer 2001: 24). → ‘*kunlosi* (HT9 58) hong lu si.’

Uyg. *lünkugsi*, Çin. 隆國寺 *long guo si*, bu manastırla ilgili tarihî bir kalıntı bulunmamakla birlikte burada verilen bilgiler manastırla ilgili tek tarihî kanıt (Frankenhauser 1995: 129) olarak açıklanmaktadır. Daha sonra Röhrborn, He-lin manastırını Saray bölgesindeki bir manastırın adı (1996: 256) olarak açıklamıştır. → ‘*haglimsi vrharnıñ atı tegşilip lünkug si vrhar tēp atı boltı* (HT8 1714-1717) He lin si vihāranın adı değışip Long guo si vihāra diye adı oldu.’

Uyg. *pagbasi*, Çin. 白馬寺 *baima si*, 白馬 *baima* beyaz at (Mayer 2001: 97), Baima ya da Luoyang’da beyaz at tapınağı, Çinde erken dönem Budist tapınağı, Beyaz at tapınağı anlamındadır. Bu tapınak Çin’de kurulan ilk Budist tapınak olarak bilinir, İmparator Ming döneminde Doğu Hanlığında Loyang’da 67 yılında kurulmuştur. İki Hint rahip buraya beyaz ile geldikleri için bu ismi almıştır (Irons 2007: 37). Eski Uygurca metinde kelimenin Uygurca karşılığı için *ak atlıg seņrem* ‘beyaz at tapınağı’ kullanılmıştır. → ‘*öñdün pagbasi atlıg ak atlıg seņremde* (HT7 1757-1758) Doğuda Baimasi denilen beyaz at tapınağında.’

Uyg. *şalimtsi*, Çin. 少林寺 *shaolin si*, Shaolin Tapınağı, Henan’da Dengfeng ilçesinde bir manastır (Aydemir 2013: 432; Mayer 1991: 128). Shaolin tapınağı Çin’in tanınmış bir Budist tapınağı olup Shaoshi Dağında, batıda kuzeyde bulunan Dengfeng, Henan Eyaleti’ne 13 km uzaklıktadır. Hindistan-Çin kültür alışverişinin en iyi örneklerinden biridir (Ind.-Chi. 2014: 178). → ‘*şaoşir şan atlıg tagrıñ tagdıñ yıyakınta şalim tsi atlıg ulug seņrem étdürti* (HT9 1769-1771) Shaoshi Shan adlı dağın kuzey tarafında Shaolinsi adlı büyük tapınak yaptırdı.’

Uyg. *tailaşyak ~ tailaşın*, Çin. 低羅磤迦 *di luo zhi jia*, Nālandā’da bir manastırın adının transkripsiyonudur. Tilaşākya adlı manastırın adı olabilir (Ölmez-Röhrborn 2001: 149). → ‘*tailaşyak atlıg seņremke tegdi* (HT3 323-324) Tilaşākya adlı manastıra ulaştı.’

Uyg. *taitisinsi*, 太慈恩寺 *taicien si*, bir manastırın adı, merhamet manastırı. Mayer kelimeyi 大慈恩寺 *dacien si* olarak göstermiş ve bu manastırın yapımına 26.07.648 tarihinde başladığını ve temmuzdan ekim ayına kadar inşaatı süren bir manastır olduğunu ve bu manastırın inşası sürerken de çeşitli talimatların geldiğini belirtmişlerdir (1991: 109). Aydemir de 大慈恩寺 *da ci en si* olarak belirtir (Aydemir 2013: 252). HT7’de *tsi-lnsi* (HT7 1133) şeklinde de kullanılır. Uygurca metinde Çin. 大 *ta* kelimesinin yerine bazen Uyg. *ulug* kelimesi yazılır. → ‘*taitisinsi atlıg ulug seņremte* (HT8 329-332) Tai ci en si adlı büyük manastırda’, ‘*bou küskü künte tsinsi seņremde* (HT8 1429-1430) Wu ve siçan gününde ci en si manastırda.’, ‘*yene bo tsinsi seņremig* (HT8 1511-1512) Yine bu Ci-en-si manastırı.’, ‘*ulug tsinsi seņremde* (HT8 1539) Büyük ci en si manastırında.’, ‘*ulug tsinsi* (HT8 47) büyük ci en si.’

Uyg. *tiggebsi*, Çin. 德業寺 *de ye si*, İmparatorluk saray bölgesinde şu anda bilinmeyen bir manastırın adı (Röhrborn 1996: 296; Frankenhauser 1995:129). → ‘*tiggebsi atlıg seņrem erdi* (HT8 1692-1693) De ye si adlı manastırdı.’

Uyg. *tsekogsi*, Çin. 淨覺寺 *jingjue si*, Jingjue Tapınağı, Chang’an’da Sui dönemindeki bir manastırın adı (Röhrborn 1991: 200). → ‘*ordo balık küntüninte tsinçoli atlıg kayda menküğçi tēgli yuulka yakın tsekogsi tēgme kalmış eski vrhar erdi* (HT7 384-388) Şehrin en iyi yerinde Jin chang li adlı köyde, Mian qu chi gölüne yakın Jing jue si denilen eski vihāra vardı.’

Uyg. *tsuatosi, tsautosi*, Çin. 草堂寺 *caotang si*, Caotang Tapınağı, Kirevi Tapınağıdır (Röhrborn 1991: 250). Caotang Tapınağı, Çin'in en tanınmış tapınaklarından biridir ve aynı zamanda Çin Budizm tarihinde en eski Budist çeviri enstitüsüdür. Qin kasabasının Hu bölgesinde Shaanxi eyaletinin güneyine yaklaşık 15 km uzaklıktadır (Ind.-Chi. 2014: 178). → 'kedin *tsuatosi tégme nom ordosi vrharta* (HT7 1758-1760) Batıda Caotang si denilen öğreti sarayı vihârada.'

5. Kişi Adları ile İlgili Sözcükler

Uyg. *ba... küençig*, Çin. 马玄智 *ma xuan zhi*, kişi adı (Dietz vd.2 015: 373). → 'anın *koçolug ba baglıg küençig satıgçılar* (HT5 2359-2360) Onu Koçolu Ma ailesine bağlı Xuan Zhi satıcılar.'

Uyg. *bançao*, Çin. 班超 *ban chao*, Ban chao (32-102), Yongping'de otuz yıl geçirdikten sonra Mingdi'nin batı bölgesine gönderilmiştir. Daha sonra Dingyuan kontu olarak görevlendirilmiştir. Hunlara karşı yürüttüğü çalışmalarda dolayı büyük saygı kazanmıştır (Mirsultan 2010: 289). → '*bançao fabşı* (HT10 1212) Bançao fa-shi.'

Uyg. *bayuñ*, Çin. 馬融 *ma rong*, kişi adı (Dietz vd. 2015: 368). → '*bayuñ atlıg bilgeniñ tükel kediñe çiküen atlıg bilge yakın yaguk yolantı* (HT5 2279-2281) Zheng Xuan adlı bilge Ma Rong'un bilgeliğine yaklaştı.'

Uyg. *çañ ... suyli*, Çin. 褚遂梁 *chu sui liang*, Henan beylerinden birinin adı (Ölmez 1994: 130). → '*çañ baglıg suyli atlıg idok kerekü başçı ulug öge* (HT6 1283-1284) Chu ailesine bağlı Sui Liang adlı kutsal yazıcıbaşı, başdanışman.'

Uyg. *çao kiñ*, Çin. 姚興 *yao xing*, bir hükümdarın adı (Mayer 2001: 68). → '*çao kiñ han* (HT6 1269) Yao Xing hükümdar.'

Uyg. *çao-kuy*, Çin. 赵公 *zhao gong*, bir prensin adı, Zhao prensi (Röhrborn 1991: 229), Zhao gong 'Zhao prensi' Zhangsun Wuji'dir (600-659); biyografisi Jiutangshu ve Xintangshu'da bulunur (Mayer 1991: 119). HT7'de *çeu-kuy* şeklindeyken HT6'da *çao-kug* şeklindedir. → '*çeu-kuy e-kuy idok keregü başçı çüö-le bo üç ögeler* (HT7 1179-1183) Zhao-gong, Ying-gong ve kutsal başbakan Chu-ling bu üç bilgeler.', '*çao kug balıklıg* (HT6 1394) Zhao kung şehirli.'

Uyg. *çau*, Çin. 邵 *shao*, aile adı, Kiangsu'da yer adı, 刘邵 *liu shao* isminin kısaltılması (Aydemir 2013: 347). → '*çau ve çou huñ atlıg begler* (HT9 811) Shao ve Zhang Hong adlı beyler.'

Uyg. *çau tsah*, Çin. 晁錯 *zhao cuo*, Han hanedanlığı zamanında mahkemede etkili bir bilginin adı (Dietz vd. 2015: 368). → '*çau tsah atlıg ked* (HT5 2283-2284) Zhao Cuo adlı bilgin.'

Uyg. *çeu-çe*, Çin. 趙整 *zhao zheng*, Fu jian Chang'an'da bir hukuk bürosunun müdür yardımcısı adı (Röhrborn 1996: 241). → '*ol kapıgdaki beg çeu-çe bitidi* (HT8 1481-1482) O kapıdaki bey zhao-zheng yazdı.'

Uyg. *çi... teu-fung*, Çin. 程桃捧 *cheng tao peng*, kişi adı. → '*çi baglıg teu-fung* (HT10 827-828) Cheng ailesine bağlı Taofeng.'

Uyg. *çigem*, Çin. 智嚴 *zhi yan*, Zhi yan (360-440) Gansu'da ünlü bir keşiştir. Hindistan'a biri karadan diğeri denizden olmak üzere iki defa gitti, ikinci seyahatinde Keşmir'de ölmüştür (Mirsultan 2010: 288). → '*çigem fabşı* (HT10 1210-1211) Zhiyan fa-shi.'

Uyg. *çiküen*, Çin. 郑玄 *zheng xuan*, bir Konfiçyüs bilgin adı (Dietz vd. 2015: 368) → ‘*bayuñ atlıg bilgeniñ tükel kediñe çiküen atlıg bilge yakın yağuk yolantı* (HT5 2279-2281) Zheng Xuan adlı bilge Ma Rong’un bilgeliğine yaklaştı.’

Uyg. *çiu wañ*, Çin. 周王 *zhou wang*, Zhou hanedanlığının hükümdarı (Aydemir 2013: 393). → ‘*çiu wañ hannuñ* (HT9 1347) Zhou Wang hükümdarın.’

Uyg. *çou*, Çin. 張 *zhang*, uzun, üstün, faydalı (G. 450) anlamlarında olmakla birlikte burada bir kişinin adı. → ‘*yalñuz bir ekisi ök kalıp eçiu balık çou bağlıgka beglenmiş erdi* (HT9 1663-1665) Sadece bir ablası kalıp Ying Zhou şehriden Zhang ailesi[nden biriyle] evlenmişti.’

Uyg. *çou huñ*, Çin. 張弘 *zhang hong*, 飛白 *fei bai* (uçan beyaz) kurziv yazı türünde ünlü bir hat ustası (Aydemir 2013: 347). → ‘*çau çou huñ atlıg begler* (HT9 811) Shao ve Zhang Hong adlı beyler.’

Uyg. *çou... sunwiki*, Çin. 县孫无忌 *zhang sun wu ji*, bir valinin adı ve İmparator Gaozong’un torunu (Röhrborn 1996: 256). Zhangsun Wuji, İmparator Gaozong’un dayısı ve İmparatoriçe’nin kardeşidir. Zhangsun takma adından görülebileceği gibi, bir Toba-soyundandır. Onunla biyografisi JTS ve XTS yıllıklarında bulunur (Frankenhauser 1995: 129). → ‘*ol bütmiş pi taş bitigig çou bağlıg sunwiki atlıg beg* (HT8 1718-1720) O tamamlanmış anıt yazıtı Zhang ailesine bağlı Sun wu ji adlı bey.’

Uyg. *çuñ*, Çin. 鐘繇 *zhong yao*, ünlü bir hat ustası (Aydemir 2013: 347). → ‘*çuñ* (HT9 807) zhong.’

Uyg. *çuñ lo*, Çin. 中郎 *zhong lang*, imparatorluk sekreteryasının şefi, saray hizmetkârlarının şefi, unvan (Aydemir 2013: 349). → ‘*yalñuz çuñ lo atlıg beg* (HT9 815-816) Sadece Zhong Lang adlı bey.’

Uyg. *çüen küh*, Çin. 顓頊 *zhuān xū*, Sarı Hükümdarlar’ın (Beş Hükümdar’ın) torunlarından biri (Aydemir 2013: 307). ‘*öñreki ken wen atlıg êlte ertmiş çüen küh atlıg handa* (HT9 433-435) (Majesteleri İmparator, erdemiyile) önceki Xuan Yuan adlı memlekettten geçmiş Zhuān Xū adlı hükümdarı geride bırakmış.’

Uyg. *çüö-le*, Çin. 褚令 *chū ling*, bir memurun adı ve unvanı (Röhrborn 1991: 229; Mayer 1991: 120). → ‘*çao-kuñ e-kuñ idok keregü başçı çüö-le bo üç ögeler* (HT7 1179-1183) Zhao-gong, Ying-gong ve kutsal başbakan Chu-ling bu üç bilgeler.’

Uyg. *çüö ... süi(n)lo*, Çin. 褚遂良 *chū suiliang*, He-nan prensinin adı (Röhrborn 1991: 246; Mayer 1991: 146). → ‘*iki süö(ü)g bitkeçiler uluğı oñ koldıñkı puşia hınam balıktaki öge çüö bağlıg süi(n)lo atlıg begke bitittürti* (HT7 1659-1662) İki sekreter başı sağ taraftaki Pu-ye, He-nan şehrideki bilge Chu ailesine bağlı Sui-liang adlı beye yazdırdı.’

Uyg. *dsien hav*, Çin. 晋后 *jìn hou*, Jin hanedanı Ming’in adı (Röhrborn 1991: 207). Jinhou ‘Jin hükümdarı’, Doğu Jin’in de güçsüz hükümdarı olan Ming (Sima Shao, 323-326), Budizm’in hevesli bir takipçisi olmakla birlikte koruyucusudur (Mayer 1991: 88). → ‘*dsien hav atlıg teñrim* (HT7 525-526) Jin-hou adlı hazret.’

Uyg. *dsin di*, Çin. 晉朝 *jìn chao*, 317-420 yılları arasındaki Doğu Jin hanedanlığı (Aydemir 2013: 390). → ‘*dsin di han üdintekiler* (HT9 1306-1307) Yine Jin Di hükümdar zamanındakiler.’

Uyg. *e-kun*, Çin. 英公 *ying gong*, bir prensin adı, Ying prensi (Röhrborn 1991: 229). Ying gong 'Ying prensi' Li Shiji'dir (594-669) ve Taizong'un en önemli generalidir (Mayer 1991: 120). → 'çao-kun e-kun idok keregü başçı çüö-le bo üç öğeler (HT7 1179-1183) Zhao-gong, Ying-gong ve kutsal başbakan Chu-ling bu üç bilgeler.'

Uyg. *fir kou wang*, Çin. 佛光王 *foguang wang*, Buddha ışığı prensi (Aydemir 2013: 400). → 'yanı toğmuş fir kou wang téginkiye (HT9 1462-1463) Yeni doğmuş Fo Guang Wang prense'

Uyg. *fotu-çey*, Çin. 佛图澄 *fo tu cheng*, Çin mahkemesinde bir ofisi bulunan ilk Budistin adı (Röhrborn 1996: 215), erken dönem Çin Budizm tarihinin en tanınmış üstatlarından biri (Aydemir 2013: 470). *Forucheng* 佛图澄 (231-348), muhtemelen erken Çin Budist tarihinin Hint (Kuçalı) rahibi (Frankenhauser 1995: 76-77) → 'kamagta öyre fotu-çey atlıg açarı kumaraçive atlıg bahşi birle (HT8 900-903) Hepsinden önce Fo-tu-cheng adlı âcârya ve Kumarajiva adlı öğretmen ile.'

Uyg. *fou*, Çin. 房 *fang*, oda, ev, çiçeğin tohum taslağı, Hupeh'te bir bölge anlamlarında olmasıyla birlikte burada bir ailenin ismidir (G. 3440). → 'fou baglıg kwyçyn begke samtso açari kelmiş (HT5 2474-2476) Fang ailesine bağlı kwyçyn beye Tripitaka ustası gelmiş.'

Uyg. *fou... küen liñ*, Çin. 房玄齡 *fang xuan ling*, Tang hanedanı mahkemesinden bir memurun adı (Röhrborn 1996: 243). Fang Xuan Ling (579-648) Linzi, Qizhou, Zibo, Shandong'dan geliyordu. 627'de bir sekreter olarak atandı ve bakanlığa yükseldi (Frankenhauser 1995: 123). → 'fou baglıg küenliñ (HT8 1500) Fang ailesine bağlı Xuan-ling.'

Uyg. *fuhki*, Çin. 伏羲 *fxi*, 羲皇 *xi huang*, Röhrborn çalışmasında羲皇 *xi huang* olarak gösterir (1991: 203). Aydemir ise çalışmasında hem羲皇 *xi huang* kelimesini hem de伏羲 *fxi* kelimesini belirtir (2013: 265). Xi, 'yüce', kaplumbağaların arkasındaki diyagramları keşfettiği söylenen efsanevi bir hükümdarın adı (Röhrborn 1991: 203; Mayer 1991: 77-78). Diagramı keşfettiği söylenen hükümdar (Aydemir 2013: 265). → 'fuhki atlıg han (HT9 91) Fu xi adlı hükümdar.'

Uyg. *fuken*, Çin. 苻坚 *fu jian*, on altı imparatorluk döneminde eski Qin hanedanının imparatorunun ismi (Röhrborn 1996: 241). Fu Jian, on altı dönemdeki eski Qin imparatorudur. Tüm kampanyalara rağmen 383 yılında Feishui'de büyük bir yenilgi yaşamıştır (Frankenhauser 1995: 75). → 'fuken atlıg hanıg (HT6 1266) Fu-jian adlı hükümdarı.'

Uyg. *fuy*, Çin. 風 *feng*, rüzgâr, bir bilgenin isminin bir parçası (Li chun-fen) (Röhrborn 1996: 229), 李淳風 *Li Chunfeng* (602-670) Zhishouyong'da doğdu. İmparatorluk akademisi ve astronomi bilginidir. Biyografisi JTS ve XTS'de bulunur. Haritacılıkta önemli katkısı bulunmuştur (Frankenhauser 1995: 81). → 'fuy beg erser (HT8 1238) Li Shun-feng bey gibi.'

Uyg. *fuyeu*, Çin. 苻姚 *fu yao*, on altı imparatorluk dönemindeki iki imparatorun isimlerinin kısaltılması (Röhrborn 1996: 240-241). → 'fuyeu handın berü nom agtartukta (HT8 1475-1476) Fu yao handan beri dharma çevirdiğinde.'

Uyg. *fuyeu*, Çin. 姚興 *yao xing*, on altı imparatorluk döneminden sonraki Qin hanedanının ismi olan Yao xing (Röhrborn 1996: 241). Yao Xing (366-416), 394'ten

Qin dönemine kadar hüküm sürmüştür. Onun saltanatı zamanında Luangang (337-399) tarafından kurulan Liang eyaleti 401 yılında fethedilmiştir (Frankenhauser 1995: 75). → ‘*füyeyü han üdinte* (HT8 1483) Fu-yao han zamanında.’

Uyg. *gentsün*, Çin. 彦棕 *yan cong*, *jingzong*, Xuan-zang Biyografisini kaleme alan Hui-li’nin adı (Röhrborn 1991: 194; Aydemir 2013: 476). → ‘*gentsün fabşi atlıg nomçı açarı* (HT5 2503-2504) Yan-cong fa-shi adlı öğretmen.’

Uyg. *geu wañ*, Çin. 堯王 *yao wang*, efsanevi bilge bir kral, mitolojik bir hükümdarın ismi (Röhrborn 1991: 190). Yao ve Shun iki mitolojik hükümdardır. Yao yöneticinin büyük torunudur ve beş yöneticiden biri olarak gösterilir (Mayer 1991: 59). → ‘*geu wañ şüin wañ atlıg eliğler okşagay mu* (HT7 131-132) Yao-wang (2357-2255) ve Shun-wang (2255-2205) adlı beyler benziyor mu?’

Uyg. *güi huu*, Çin. 魏后 *wei hou*, Wei kraliçesi (Aydemir 2013: 330-331). → ‘*güi huu atlıg teñrim* (HT9 659) Wei Hou adlı kraliçem.’

Uyg. *güivu*, Çin. 魏武 *wei wu*, Wei hanedanlığının Wu imparatoru (Aydemir 2013: 347). → ‘*güivu atlıg beg tsauşo bitigüçiler* (HT9 805-806) Wei Wu adlı bey kursiv yazı yazıcılar.’

Uyg. *han güen*, Çin. 漢元帝 *han yuan di*, Han hanedanlığının Yuan imparatoru, Han hanedanlığında Yuandi imparatoru (Aydemir 2013: 346). → ‘*han güen atlıg bitkeçi çenso bitimekte uzanmakı kükülti* (HT9 803-805) Han Yuan adlı yazar çenso-yazısı yazmaktan övgüyle bahsetti.’

Uyg. *hanme*, Çin. 漢明 *han ming*, Han Ming-di imparatorunun ismi (Röhrborn 1991: 207), 漢魏 *han wei*, Han ve Wei Hanedanlığı (Röhrborn 1996: 203). → ‘*hanme han savın* (HT9 199) Han-ming Hanın sözü’

Uyg. *hanme çou wañ*, Çin. 漢明莊王 *han ming zhuang wang*, Han Ming-di’nin krallarından biri (Aydemir 2013: 285). → ‘*hanme çou wañ hanlarınıñ* (HT9 236) Han Ming zhuang wang hanların.’

Uyg. *hıj bio*, Çin. 恆標 *heng biao*, 道恆 [Dao] Heng ve 道標 [Dao] Biao şeklinde olan kelime burada sadece Heng ve Biao şeklindedir. Genel olarak iki farklı isim olduğu görülen kelimenin burada tek isim olarak görüldüğü muhtemeldir (Ölmez 1994: 127). Kumarājiva çeviri çalışmalarına katılmışlardır (Mayer 2001: 68). → ‘*hıj bio atlıg açarı* (HT6 1267-1268) Heng ve Biao adlı öğretmen.’

Uyg. *hoizin*, Çin. 懷仁 *huai ren*, kişi adı (Röhrborn 1991: 196). Kelime HT10’da *kuay-uen* şeklinde okunmuştur. → ‘*toyın hoizin atlıg açarida* (HT7 311-312) Öğretmen Huai-ren adlı ācāryada’, ‘*kuay-uen lürşi atlıg açarınıñ* (HT10 1293-1294) Huairen Lüshi adlı öğretmenin.’

Uyg. *hui nam*, Çin. 濟南 *ji nan*, kelime bir yer adı olmasıyla birlikte çevirmen bir akademisyenin adı olarak yorumlamıştır (Dietz vd. 2015: 369). → ‘*hui nam kedniñ boşgutuña* (HT5 2284-2285) Ji nan bilgenin öğretisine.’

Uyg. *i...ikeü*, Çin. 貽伊咎 *yi yi jiu*, burada Taocu bir bilginin adı olarak gösterilir (Röhrborn 1996: 231). → ‘*yene kauşi atlıg bilge tsag kün atlıg bilge tiegsin atlıg bilge i baglıg ikeü bilge birle bilge atın kötürüp* (HT8 1274-1278) Yine Kou Shi adlı bilge Cui Jun adlı bilge Te-jian adlı bilge Yi ailesine bağlı Yi-jiu bilge ile bilge adını görüp.’

Uyg. *in ti*, Çin. 殷帝 *yin di*, Yin döneminin hükümdarı, Yin hanedanlığının hükümdarı (Aydemir 2013: 3939. → '*in ti hannıñ asılığusın* (HT9 1344-1345) Yin Di hükümdarın yükselmesi.'

Uyg. *joço*, Çin. 函丈 *han zhang*, öğretmenler ve öğrenciler için on metre karelik kare yer, öğretmen, Budist rahip (Röhrborn 1996: 189). → '*üçegü barça teñri eligimiz kutınıñ idok yarlıg üze nomlug oronka tegip eliglerinte joço tutmuş erdiniler* (HT8 56-61) Üçü tamamıyla kutsal hükümdarımız saadetin kutsal fermanı ile dharmalı yere ulaşıp ellerinde han zhang tuttıkları cevherler.'

Uyg. *ka... tunşıg*, Çin. 賈敦瞿 *jia dun ze*, bir valinin adı, aile ve kişi adı (Röhrborn 1991: 238), Jia Dunyis biyografisi, Jiutangshu ve Xintangshu'da bulunur; 654 yılında Luozhou valisi olarak bir kısım toprakları yasadışı olarak fakirlere ve hak sahiplerine dağıtılmasını sağladı (Mayer 1991: 131). → '*yençëü balık begi ka bağı tunşıg* (HT7 1400-1401) Ying-zhou şehir konutanı Jia ailesine bağı Dun-ze.'

Uyg. *kaiken lüşi*, Çin. 戒贤律師 *jie xian lü shi*, 戒贤 *jie xian* özel bir isim, 律師 *lü shi* ise 'avukat' anlamındadır (Ölmez-Röhrborn 2001: 155). → '*kaiken lüşi tégme şilabadre açari* (HT3 395-396) [Çince] Jie xian lü shi adlı şilabhadra äcärya.'

Uyg. *kau küifu*, Çin. 高李輔 *gao ji fu*, kişi ismi (Röhrborn 1991: 197), Gao Jifu biyografisi Jiutangshu ve Xintangshu'da bulunur. O haydutların başını kesmesiyle ünlü bir beydir (Mayer 1991: 71). → '*kau bağı küifu atlıg begke* (HT7 327-328) Gao ailesine bağı Ji-fu adlı beye.'

Uyg. *ke... seu-kei*, Çin. 卿鸞 *qing xiao jing*, Tang zamanındaki bir mahkeme yetkilisinin adı (Röhrborn 1996: 244; Frankenhauser 1995: 124). → '*ke bağıg seu-keite* (HT8 1505-1506) Qing ailesine bağı Xiao Jing.'

Uyg. *kenwen*, Çin. 軒轅 *xuanyuan*, Sarı imparator, Çinin efsanevi kralı, çinlilerin ataları, bir hükümdarın ismi (Röhrborn 1991: 203). → '*kenwen atlıg eligniñ* (HT7 433-434) Xuanyuan adlı hükümdarın.'

Uyg. *ken wen tuu wang*, Çin. 軒轅图王 *xuan-yuan tu wang*, 軒轅 *xuan-yuan*, Çinin efsanevi kralı, Çinlilerin ataları, Çin kutsal kitabını icat eden kişi (Röhrborn 1991: 203). Çin. 軒轅 *xuan yuan* Gongsun Xuanyuan'ın kısaltmasıdır (Ölmez 1994: 212). → '*ken wen tuu vañ atlıg hanlar* (HT6 1725-1726) Xuan-yuan tu wang adlı hükümdarlar.'

Uyg. *kuşi*, Çin. 寇氏 *kou shi*, 5. yüzyıl 'göksel öğretmenin' adı ve adının kısa şekli (Röhrborn 1996: 231). → '*yene kauşi atlıg bilge tsag kün atlıg bilge tiegsin atlıg bilge i bağıg ikeü bilge birle bilge atın kötürüp* (HT8 1274-1278) Yine Kou Shi adlı bilge Cui Jun adlı bilge Te-jian adlı bilge Yi ailesine bağı Yi-jiu bilge ile bilge adını görüp.'

Uyg. *kihu*, Çin. 姬後 *ji hou*, imparatoriçe Ji (Aydemir 2013: 265). → '*kihu atlıg teñrim* (HT9 94) Ji hou adlı hazretleri.'

Uyg. *kiu gen*, Çin. 休見 *xiu jian*, yanlışlıkla iki hükümdarın ismi olarak tercüme edilmiştir (Aydemir 2013: 350). → '*wi vañ kiu gen tégme iki hanlar bitiginde sözleyür* (HT9 820-821) Wei Wang ve Xiu Jian denilen iki hükümdar kitabında söylüyor.'

Uyg. *kuo ... küen-pi*, Çin. 訖玄備 *xu xuan bei*, kutsal yazıların çevirisini incelemek üzere gönderilen bir yetkili (Mirsultan 2010: 260). → '*kuo bağıg küen-pi atlıg beg* (HT10 817-818) Xu ailesine bağı Xuanbei adlı bey.'

Uyg. *küentso*, Çin. 玄藏 *xuanzang*, Xuanzang, Tang döneminin meşhur keşişi (Röhrborn 1991: 190). → ‘*küentso atlıg nomçı açari erser* (HT7 134-135) Xuan-zang adlı öğretmen ise.’

Uyg. *küibuh*, Çin. 姬穆 *ji mu*, Zhou hanedanlığının Mu kralı (Aydemir 2013: 284). → ‘*küibuh atlıg eligniñ* (HT9 231-232) Ji mu adlı hükümdarın.’

Uyg. *küilip*, Çin. 慧立 *hui li*, Xuan-zang biyografisinin ilk yazarı (615-675?) (Aydemir 2013: 476). → ‘*küilip taişi ödig alıp tavgaç tilinçe yaratmış* (HT7 2173-2174) Hui-li baş tarihçi raporu alıp Çince yazdı.’, ‘*küilip taişi* (HT9 2189) Hui Li taishi.’

Uyg. *küilim*, Çin. 慧林 *huilin*, Budizm’de önemli bir bilginin ismi (Aydemir 2013: 469). → ‘*küilim küiwen atlıg şenşi açarilar* (HT9 2124-2125) Hui Lin ve Hui Yuan adlı öğretmenler.’

Uyg. *küitsüen*, Çin. 惠宣 *hui xuan*, bir rahibin adı (Röhrborn 1991: 211). → ‘*şouçeü balıklıg küitsüen atlıg açari* (HT7 655-656) Chang-zhou şehirli Hui-xuan adlı öğretmen.’

Uyg. *küiwen*, Çin. 慧遠 *huiyuan*, Budizm’de önemli bir bilginin ismi, Kumārajīva (Aydemir 2013: 466-467). → ‘*ötrü luşan atlıg tagdaki küiwen fabşi atlıg açari* (HT9 2101-2103) Sonra Lushan adlı dağdaki Huiyuan fa-shi adlı öğretmen.’

Uyg. *küö kentsuñ*, Çin. 訐彦棕 *xu jingzong*, Xu Jingzon (592-672) 645-664 yılları arasında Xuan-zang akademisindeki gözetmen (Aydemir 2013: 49-50). → ‘*küö bağıg kentsuñ* (HT9 49-50) Xu ailesine bağılı Jingzong.’

Uyg. *lai*, Çin. 来 *lai*, bir asilzade ve Xuanzang’ın asistanının adının bir kısmı (Lai Ji) (Röhrborn 1996: 248). Lai Ji’nin kesin yaşam tarihleri bilinmemektedir. Bununla birlikte, XTS ve JTS’deki biyografilerinden, kendisinin İmparatoriçe Wu’nun muhaliflerinden biri olduğu belirtilir (Frankenhauser 1995: 125). → ‘*él açtaçı ogul lai* (HT8 1552) Ülke fetheden ogul Lai.’

Uyg. *leupin*, Çin. 遼濱 *liao bin*, kelime uzak kıyı, sahil (Dietz vd. 2015: 381) anlamında olmakla birlikte burada kişi adıdır. → ‘*vintsoi leupin atlıg iki beglerin idgalır erdi* (HT5 2478-2480) Wen Zui ve Liao bin adlı iki beyleri gönderirdi.’

Uyg. *li... gifuu*, Çin. 李义府 *li yi fu*, imparatorluk sekreter adı (Röhrborn 1996: 239). Li Yifu (614-66), kişi adı, Hebei Raoyang’da doğdu. 655’te 武則天 Wu Zetian onun önerisiyle imparatoriçe oldu. 658’de Yunnan’a insan kaçakçılığı yaptığı iddia edildi (Frankenhauser 1995: 121). → ‘*iç bitiglikdeki tapıgçı beg li bağıg gifuu ikigü kelip* (HT8 1437-1439) ‘Saray sekreteryasındaki hizmetçi bey Li ailesine bağılı Yi-fu ikisi kelip.’

Uyg. *li... hauküñ*, Çin. 李孝恭 *li xiao gong*, Tang döneminden bir prensin adı (591-640) (Röhrborn 1996: 243). Li Xiaogong (591-640), imparator Gaozu’nun yeğeni, Tang hanedanlığının güneyinde faaliyet gösteren general (Frankenhauser 1995: 123). → ‘*li bağıg hauküñ atlıg beg* (HT8 1502) Li ailesine bağılı Xiao gong adlı bey.’

Uyg. *li... küinsin*, Çin. 李君信 *lijunxin*, imparatorun gönderdiği bir elçi (Aydemir 2013: 475). → ‘*yarlıg bitig eltdeçi li bağıg küinsin atlıg beg birle tavrak kelti* (HT9 2179-2181) Ferman gönderen Li ailesinden Junxin adlı bey ile çabucak geldi.’

Uyg. *li... şüin fuş*, Çin. 李涪 *li shun feng*, bir mahkeme görevlisinin adı (Röhrborn 1996: 207). → ‘*amti yme bar ertinü erklig li baglı şüin fuş atlıg beg* (HT8 631-632) Şimdi yine var çok güçlü Li ailesine bağlı Shun-feng adlı bey.’

Uyg. *li... tauyuu*, Çin. 李道祐 *li daoyou*, aile ve kişi adı, bir valinin adı (Röhrborn 1991: 238), Li Daoyu, xintangshu’da kısa bir biyografisi bulunmaktadır (Mayer 1991: 131). → ‘*puçeu balık begi li baglı tauyuu* (HT7 1402-1403) Pu-zhou şehir komutanı Li ailesine bağlı Dao-yu.’

Uyg. *liu süen*, Çin. 柳宣 *liu xuan*, Tai-chang’ın bilinmeyen bir profesörünün adı (Röhrborn 1996: 201). Li Chunfeng Taicang Akademisinin bir profesörüdür (Frankenhauser 1995: 116). → ‘*tétsé liu süennüñ ötügüm bo yeginür tēp munçulayu bitig ıddı* (HT8 772-774) Öğretmen Liu Xuan’ın isteğim budur diye böylece kitap gönderdi.’

Uyg. *lütsai*, Çin. 呂才 *lü cai*, imparatorluk mahkemesinde bir memurun adı (Röhrborn 1996: 190; Frankenhauser 1995: 43) → ‘*bo açarı yene men lütsainüñ* (HT8 77-78) Bu öğretmen yine ben Lü Cai’in.’

Uyg. *me süüin*, Çin. 明濬 *ming jun*, Chang’an’da bir keşişin adı, bir yazarın adı (Röhrborn 1996: 211; Frankenhauser 1995: 88). → ‘*toyın me süüin atlıg açarı liu süen begke yayı bitig ıddı* (HT8 776-778) Öğretmen Ming-jun adlı öğretmen, Liu Xuan beye yeni kitap gönderdi.’

Uyg. *me... şik ço*, Çin. 銘石章 *ming shi zhang*, 銘 *ming* oymak, hak etmek, 石 *shi* kaya, taş, 章 *zhang* belge, doküman. Burada bir bilgenin adıdır. → ‘*me baglı şik ço atlıg bilge* (HT9 796-797) Ming ailesine bağlı Shi Zhang adlı bilge.’

Uyg. *me-tso şenşi*, 明藏禪師 *ming zang chan shi*, yoğunlaşma ustası olan bir kişi (Mirsultan 2010: 243). → ‘*me-tso şenşi atlıg açarı* (HT10 618) Mingzang Shanshi adlı öğretmen.’

Uyg. *mikog*, Çin. 明覺 *ming jue*, kim olduğu tam olarak bilinmeyen bir keşiş adı (Röhrborn 1996: 188; Frankenhauser 1995: 119). → ‘*kim ol şentai fabşı tsebai fabşı mikog fabşı erşer bo üç nomçı açarilar* (HT8 49-51) Ki o Shen-tai fa-shi, Jing-mai fa-shi ve Ming-jue fa-shi ise bu üç öğretmen.’

Uyg. *palun*, Çin. 波菴 *bo lun*, bir Bodhisattva adı, Skr. Sadāpralāpa (Röhrborn 1996: 206). Bolun 波菴 Bodhistva Sadāprarudita/Sadāpralāpa, bu rahip yedi gün yedi gece sürekli ağlayan rahiptir (Frankenhauser 1995: 79-80) → ‘*inçe kaltı palun fabşika barmış teg sugulunçsuz köl kıdıgınta* (HT8 604-606) Şöyle eğer Bo-lun fa-shi’ya varmış gibi kurumayan göl kıyısında.’

Uyg. *pauşıñ*, Çin. 宝乘 *bao cheng*, bir rahibenin adı (Röhrborn 1996: 251). Baocheng ‘mücevher-araç’ bir manastır adıdır. Burada bir kadının adı olarak gösterilir ve bu kadının ilk ismi ispatlanamamıştır. Bu bağlamda onun Xue Daoheng’in kızı olduğu belirtilir (Frankenhauser 1995: 126). → ‘*bo ikinti ay pauşıñ atlıg şamnanç erşer* (HT8 1611-1612) Bu ikinci ay bao cheng adlı Şamnanç ise.’

Uyg. *pıh e*, Çin. 伯英 *bo ying*, 草书 *caoshu* yazı şeklinin hat ustası (Aydemir 2013: 348). → ‘*pıh e tsi güh tēgme bilgeler atı yadıldı* (HT9 813-814) Bo ying ve Zi Yu adlı bilgelerin adı yayıldı.’

Uyg. *pin hua*, Çin. 羲和 *xi he*, güneş arabacısı, bir bilgenin ismi (Aydemir 2013: 292). ‘*pin hua atlıg bilge* (HT9 277) Pin Hua (Xi He) adlı bilge.’

Uyg. *şe... çe-lüin*, Çin. 社杜社 *she du she*, Tang zamanında bir bahçe yetkilisinin adı (Röhrborn 1996: 244). → ‘*şe bağlıg çe-lüin taifu atlıg beg* (HT8 1504-1505) She ailesine bağlı zheng-lun tai-fu adlı bey.’

Uyg. *serçi*, Çin. 薛氏 *xue shi*, bir rahibenin aile adı (Röhrborn 1996: 254). → ‘*serçika çahşapat* (HT8 1654) Xue shi şiksapada.’

Uyg. *ser... güne çeu*, Çin. 薛元超 *xue yuan chao*, İmparator başbakanlığının müdür yardımcısı (Röhrborn 1996: 239). Xue Yuanchao kişi adı, biyografisi JTS ve XTS’de yer almaktadır. Xue Shou’un oğlu ve Xue Daoheng’in torunu olarak gösterilir (Frankenhauser 1995: 121). → ‘*ol kapıgdaki tapıgçı beg ser bağlıg güen çeu* (HT8 1436-1437) O kapıdaki hizmetçi bey Xue ailesine bağlı Yuan-chao.’

Uyg. *ser... güen-çeuşiu*, 薛元超守 *xue yuan chao shou*, bir asilzade ve Xuanzang’ın asistanının adı (Röhrborn 1996: 249). Xue Yuanchao kişi ismi. Biyografisi JTS ve XTS’de yer almaktadır ve bu biyografilere göre, Xue Shou’nun oğlu, Xue Daocheng’in torunu olduğu ve rahibe Baocheng’in yeğeni olduğu ifade edilir (Frankenhauser 1995: 121). → ‘*ser bağlıg güen-çeuşiu atlıg beg* (HT8 1560-1561) Xue ailesine bağlı yuan chao shou adlı bey.’

Uyg. *ser... tauhi*, Çin. 薛道衡 *xue dao heng*, Sui hanedanlığından bir hanedanın adı (Röhrborn 1996: 252). Siyasetçi ve şairdir. Suzhou’daki Fenyin’ne gelmiştir. Ming zamanında onun tarafından koleksiyon haline getirilen bazı eserler vardır (Frankenhauser 1995: 126). → ‘*ser bağlıg tautı atlıg begniş kızı ermiş* (HT8 1616-1618) Xue ailesine bağlı dao heng adlı beyin kızı imiş.’

Uyg. *siçu kui-tig*, Çin. 寺主慧德 *si zhu hui de*, 寺主 *si zhu* ‘manastırının başrahibi, vihāranın başrahibi’ (Mirsultan 2010: 232), 慧德 *hui de* ‘kişi adı’. ‘*siçu kui-tig açarig kelürtüp* (HT10 486-487) Sizhu Huide üstadı getiririp.’

Uyg. *siküen*, Çin. 栖玄 *qi xuan*, Chang’an’dan bir keşişin ismi (Röhrborn 1996: 189). Kişi adı (Frankenhauser 1995: 42). → ‘*yene bar erdi siküen atlıg atlıg nomçı açari* (HT8 76-77) Yine Qi xuan adlı bir öğretmen vardı.’

Uyg. *siung... çüen kan*, Çin. 琮專看 *cong zhuan kan*, burada Siung ve Çüen Kan ayrı ayrı olması gerekirken tercüman yanlış yorumlamış ve tek bir kişi ismi olarak göstermiştir. 上官琮 *shangguan Cong*, Uyg. *siung* için kullanılmıştır. 專看 *zhuan kan*, Uyg. *çüen kan* için kullanılmıştır. Kelime bir hekimin ismi olarak gösterilmiştir. → ‘*siung bağlıg çüen kan atlıg otaçig* (HT9 873-874) Cong ailesine bağlı Zhuan Kan adlı hekim.’

Uyg. *su*, Çin. 雖 *sui*, büyük bir kertenkele türü, rağmen, -dığında, bırakmak (G. 10387). Dietz vd. ise kelimeye ‘rağmen’ anlamını vermişlerdir (2015: 284). Burada bir kişi adı olabilir. → ‘*han su açarika yarın kelgey tēr* (HT5 401-402) Hükümdar Sui öğretmene yarın gelecek, der.’

Uyg. *süen*, Çin. 宣 *xuan*, ilan etmek, duyurmak. Mütercim bu kelimeyi kendinden önceki bir ismin parçası olarak yorumlamıştır (Röhrborn 1996: 246). → ‘*süen han yarlıgın kelürdi* (HT8 1538-1539) Xuan Han fermanını getirdi.’

Uyg. *şape*, 生平 *sheng ping*, birinin tüm hayatı, hayat. Burada bir âlimin ismi olarak gösterilmektedir (Röhrborn 1996: 192). → ‘*yene yme eşidiñ şape atlıg bilge* (HT8 118-119) Yine iştin Sheng-ping adlı bilge görülmemiş derin tefsirleri.’

Uyg. *şentai*, Çin. 神帚 *shen tai* (G. 9819 10594), Xuan-zang’ın öğrencisinin adı (Röhrborn 1996: 188; Frankenhauser 1995: 119). → ‘*kim ol şentai fabşi tsebai fabşi mikog fabşi erser bo üç nomçı açarilar* (HT8 49-51) Ki o Shen-tai öğretmen, Jing-mai öğretmen ve Ming-jue öğretmen ise bu üç öğretmen.’

Uyg. *şi... seu-wi*, Çin. 史蕭銳 *shi xiao rui*, aile ve kişi adı, bir valinin adı (Röhrborn 1991: 239), Xiao Rui biyografisi Jiutangshu ve Xintangshu’da bulunur; O Xiao Yu’nun oğludur ve Taizong’un kızıyla evlenmiştir (Mayer 1991: 131). → ‘*huñ-çeu balık begi şi baglıg seu-wi* (HT7 1404-1406) Heng-zhou şehir komutanı Shi ailesine bağlı Xiao-rui.’

Uyg. *şibtsun*, Çin. 拾樽 *shi zun*, bir bilgenin adı olarak gösterilir (Röhrborn 1996: 233). → ‘*şibtsun atlıg bilgeke yakın barıp* (HT8 1312-1314) Shi Zun adlı bilgeye yakın varıp.’

Uyg. *şou yeu*, Çin. 赏瑶 *shang yao*, bir kralın adı (Aydemir 2013: 284). → ‘*şou yeu atlıg hannıñ* (HT9 233) Shang yao adlı hükümdarın.’

Uyg. *şö-tsua tau-suen lürşi*, Çin. 上座道宣律師 *shang zuo dao xuan lü shi*, Vinaya üstadı Daoxu-an, başrahip. Mütercim buradaki tüm kelimeleri ustanın adı olarak kabul etmiştir (Mirsultan 2010: 253). → ‘*şö-tsua tau-suen lürşi atlıg açarika* (HT10 755-756) Daoxuan Lüshi adlı öğretmene.’

Uyg. *şüin wañ*, Çin. 舜王 *shun wang*, mitolojik bir kahraman, kral (Röhrborn 1991: 190). Yao ve Shun iki mitolojik hükümdardır (Mayer 1991: 59). MÖ. 2255-2205 yılları arasında Çin’de hüküm süren bir monarşinin adı (Aydemir 2013: 326; Frankenhauser 1995: 131-132). → ‘*şüin wañ atlıg han tuşındaki* (HT9 626-627) Shun Wang adlı hükümdar zamanındaki.’

Uyg. *tai pıg*, Çin. 太博 *tai bo*, batı Zhou hanedanlığında bir prens ismi (Röhrborn 1996: 238). Frankenhauser kelimeyi 太们 şeklinde gösterir. Taibo, Batı Zhou prensi Tai’sinin oğludur ve kardeşi Jili lehine hakkında feragat etmiştir (Frankenhauser 1995: 120). → ‘*tai pıg bilgeniñ yañın sözledi peulatu* (HT8 1418-1420) Tai Bo bilgenin düzenlemesini söyledi ve giriş yaptı.’

Uyg. *tasoikau*, Çin. 崔光 *cui guang*, Bodhiruci asistanının adı (Röhrborn 1996: 242; Frankenhauser 1995: 123). → ‘*şi-çuñ tasoikau atlıg beg bitidi* (HT8 1490-1491) Shi zhong Cui Guang adlı bey yazdı.’

Uyg. *tau an*, Çin. 道安 *dao an*, Budist bir keşişin adı (Röhrborn 1996: 204), 释道安 *shi dao an* isminin kısaltılmış şekli, Dharma üstadının önemli bir kişisi (Aydemir 2013: 389). Daoan muhtemelen 4. yüzyılın sonlarındaki en önemli keşişti. Anatapa sūtra’nın 安世高 An Shigao’ya ait çevirileri incelemiş ve Prajna ve Dhyana öğretilerini fotudeng altında incelemiş ve yorumlamıştır (Mayer 2001: 20). *tao* ‘yol, doğru yol’, *an* ‘sükunt, sessizlik, dinlenme, barış’ anlamındadır (Ölmez 1994: 126-127). → ‘*öñre tauan taişi atlıg açari* (HT6 1265) Önce Taoan Taishi adlı öğretmen.’

Uyg. *tau... çelüin*, Çin. 杜正倫 *du zhenglun*, aile ve kişi adı, bir valinin adı (Röhrborn 1991: 238), Du Zhenglun, Jiutangshu ve Xintangshu biyografisinde bulunur

(Mayer 1991: 131). → ‘*kug-çeuü balık begi tau bağlig çeliün* (HT7 1403-1404) Gu-zhou şehir konutanı, Du ailesine bağlı Zheng-lun.’

Uyg. *tauküj*, Çin. 道恭 *dao gong*, bir rahibin adı (Röhrborn 1991: 211). → ‘*suçeu balıklıg tauküj fabşi atlıg açari* (HT7 653-654) Su-zhou şehirli Dao-gong fa-shi adlı öğretmen.’

Uyg. *ten fuñ*, Çin. 天鋒 *tian feng*, tercüman tarafından yanlış yorumlanarak kişi adı olarak gösterilmiştir (Aydemir 2013: 350-351). → ‘*takı yme ten fung atlıg beg* (HT9 826-827) Ve yine Tian Feng adlı bey.’

Uyg. *teu... ši-lün*, Çin. 寶師倫 *dou shi lun*, kişi adı. ‘*teu bağlig ši-lün atlıg beg* (HT10 834) Dou ailesine bağlı Shi lun adlı bey.’

Uyg. *tiegsin*, Çin. 特荐 *te jian*, burada bir Taocu bilgenin adı olarak gösterilir (Röhrborn 1996: 231). → ‘*yene kauşi atlıg bilge tsag kün atlıg bilge tiegsin atlıg bilge i bağlig ikeü bilge birle bilge atın kötürüp* (HT8 1274-1278) Yine Kou Shi adlı bilge Cui Jun adlı bilge Te-jian adlı bilge Yi ailesine bağlı Yi-jiu bilge ile bilge adını görüp.’

Uyg. *too wañ*, Çin. 湯王 *tang wang*, Shang Hanedanlığının efsanevi kurucusunun adı (Röhrborn 1991: 189), Tang (Chengtang) Yin/Shang hanedanlığının kurucusudur (Mayer 1991: 59). → ‘*too wañ vudi atlıg hanlar* (HT7 129) Tang-wang ve Wu-di adlı hükümdarlar.’

Uyg. *tsag kün*, Çin. 崔君 *cui jun* (G. 11917 3269), Kaotik ‘göksel öğretmenin’ isminin ve unvanının kısa şekli (Röhrborn 1996: 231). → ‘*yene kauşi atlıg bilge tsag kün atlıg bilge tiegsin atlıg bilge i bağlig ikeü bilge birle bilge atın kötürüp* (HT8 1274-1278) Yine Kou Shi adlı bilge Cui Jun adlı bilge Te-jian adlı bilge Yi ailesine bağlı Yi-jiu bilge ile bilge adını görüp.’

Uyg. *tsag... tunlii*, Çin. 崔敦 *cuidunli*, Tang döneminde bir bahçe yetkilisinin adı (Röhrborn 1996: 246). → ‘*el açtaçı beg tsag bağlig tunlii* (HT8 1537-1538) Memleket açan bey Cui ailesine bağlı Dunli.’

Uyg. *tsebai*, Çin. 靖邁 *jing mai*, Xuan-zang’ın çeviri akademisinde bir yazarın adı (Röhrborn 1996: 188; Frankenhauser 1995: 119). → ‘*kim ol şentai fabşi tsebai fabşi mikog fabşi erser bo üç nomçı açarilar* (HT8 49-51) Ki o Shen-tai öğretmen, Jing-mai öğretmen ve Ming-jue öğretmen ise bu üç öğretmen.’

Uyg. *tsi güh*, Çin. 子玉 *ziyu*, 草书 *caoshu* yazı şeklinin hat ustası (Aydemir 2013: 348). → ‘*pñh e tsi güh tégme bilgeler atı yadıldı* (HT9 813-814) Bo ying ve Zi Yu adlı bilgelerin adı yayıldı.’

Uyg. *tsien taişi*, Çin. 慈恩大師 *ci en da shi*, Mahāyāna üstadı (Mirsultan 2010: 224). → ‘*tsien taişig* (HT10 369-370) Cien-Dashi.’

Uyg. *tsin hou*, Çin. 秦皇 *qin huang*, Ts’in hanedanlığından bir hükümdarın adı (Aydemir 2013: 330). → ‘*inçip tsin hou atlıg han* (HT9 655-656) Şöyle Qin Huang adlı hükümdar.’

Uyg. *tsin wañ*, Çin. 秦王 *qing wang*, Qin periyodu, Qin hanedanlığı (Aydemir 2013: 390). → ‘*tsin wañ atlıg han üze ayalıp kötrülüp* (HT9 1302-1304) Qin Wang adlı hükümdar ile saygı duyup.’

Uyg. *tso... ka ço*, Çin. 蔣孝璋 *jiangxiaozhang*, burada bilge bir doktorun adı. → ‘*bilge tso bağlig ka ço atlıg otaçig* (HT9 869-870) Bilge Jiang Xiaozhang adlı hekim.’

Uyg. *tsun*, Çin. 存 *cun*, 'tutmak, korumak, dosyalamak, alıkoymak' gibi anlamları ifade eder. Burada yanlışlıkla bir öğretmenin adı olarak gösterilmektedir (Röhrborn 1996: 194). → '*tsun fabşıta ulatu söki bahşılarnıñ savı erür* (HT8 212-214) Cun üstattan başka eski öğretmenlerin sözüdür.'

Uyg. *tu*... *çeliün*, 杜正伦 *du zheng lun*, bir asilzade ve Xuanzang'ın asistanının adı (Röhrborn 1996: 249; Frankenhauser 1995: 123). → '*tu bağlıç çeliüinte ulatu begler ol üdün kördiler* (HT8 1568-1569) Du ailesine bağlı zheng lun ve beyler o zaman gördüler.'

Uyg. *ürçi*... *şevwañ*, Çin. 尉遲紹宗 *yuchi shao zong*, bir generalin adı (Röhrborn 1991: 228). Yuchi Shaozong Tang dönemi (Jiutangshu, Xintangshu) yıllığında yer almaz (Mayer 1991: 118). → '*anı için ulug tavrattaçı ürçi bağlıç şevwañ begke* (HT7 1155-1157) Onun için büyük komutan Yuchi ailesine bağlı Shao zong Bey'e.'

Uyg. *üu*... *çi-ne*, Çin. 于志寧 *yu zhi ning*, bir memurun adı ve Xuanzang'ın asistanı (Röhrborn 1996: 248). Yu Zhining (558-665), Shanxi eyaletinde Gaoling'de doğdu. Güney Hanedanlığı'nın sonunda, Shandong'daki sulh yargıçtı. Daha sonra İmparatoriçe Wu'nun yükselmesine gözden düştü ve sürgünde öldü (Frankenhauser 1995: 64). → '*üu bağlıç çi-ne* (HT8 1548) Yu ailesine bağlı zhi ning'

Uyg. *vantsai*, Çin. 曼倩 *man qian*, Han-döneminin edebi ismi (Röhrborn 1996: 221). Manqian Han hanedanlığının edebi kişisidir. Sihirsel güçlere sahip olduğu ve ölümsüzlük meyvesini çaldığı söylenir. Bu edebi ve politik kişinin biyografisi SJ ve HS'de bulunur. (Frankenhauser 1995: 102). → '*vantsai atlıg kedte ertmiş ozmış teg erür* (HT8 1052-1053) Man Qian adlı bilge önceden kurtulmuş gibidir.'

Uyg. *vente*, Çin. 圓定 *yuan ding*, kişi ismi (Röhrborn 1991: 196). → '*ol üdün huñ-fuğtsi şejremdeki siçü vente atlıg açari* (HT7 302-305) O zaman Hong-fu-si manastırındaki başkeşiş Yuan-ding adlı öğretmen.'

Uyg. *vintsoi*, Çin. 問罪 *wen zui*, kelime soruşturmak anlamında olmakla birlikte burada kişi adıdır (Dietz vd. 2015: 380-381). → '*vintsoi leupin atlıg iki beglerin idgalır erdi* (HT5 2478-2480) Wen Zui ve Liao bin adlı iki beyleri gönderirdi.'

Uyg. *vr*... *yig lib*, Çin. 物弋猎 *wu yi lie*, burada bir âlimin ismi olarak gösterilir (Röhrborn 1996: 219). → '*inçe kaltı vr bağlıç yig lib atlıg bilge teg* (HT8 1026-1028) Şöyle eğer wu ailesine bağlı Yi lie adlı bilge gibi.'

Uyg. *vudi*, Çin. 武帝 *wudi*, Zhou Hanedanlığının efsanevi kurucusunun adı (Röhrborn 1991: 189), Wu Zhou Hanedanlığının kurucusunun adı (Mayer 1991: 59). → '*too wañ vudi atlıg hanlar* (HT7 129) Tang-wang ve Wu-di adlı hükümdarlar.'

Uyg. *vuu*, Çin. 楊 *yang* (G. 12878), kelime 'kavak, söğüt' (G. 12878) anlamında olsa da burada bir beyin ismidir. → '*vuu atlıg beg yerinte* (HT5 28;14) Yang adlı bey yerinde.'

Uyg. *wañki*, 王羲 *wang xi*, ünlü kaligrafya ustasının adı (Röhrborn 1991: 196). → '*oñdınkı süü uruñutu wañki begke bititip pi taş yaratdılar* (HT7 313-316) Sağdaki ordu komutanı Wang-xi Bey'e yazdırıp anıt taş diktiler.'

Uyg. *wañ*... *küintig*, Çin. 王君德 *wang jun de*, saray çalışanının adı; kapıcı, yer gösterici kişinin adı (Röhrborn 1996: 250; 256). Wang Junde'nin biyografisi, yirmi dört

hanedan hikâyesinde bulunmamaktadır (Frankenhauser 1995: 126). → ‘içgerü tapıgçı wañ bağlıg küin-tig atlıg beg (HT8 1577-1578) Saray hizmetkârı Wang ailesine bağlı Jun de adlı bey.’

Uyg. wañ tausuñ, Çin. 王道宗 wang dao zong, üst düzey bir yetkilinin adı (Röhrborn 1991: 225). Daozong Li Daozong’dur (600-653), Jiutangshu ve Xintangshu biyografilerinde bulunur; hükümdarın kuzenlerinden biridir ve hanedanlığın kurucusu Gaozu’nun himayesinde askeri haklar kazanmıştır (Mayer 1991: 114-115). → ‘oyınçı harıdaki oynıçı begler bağlıg koñ-ha wañ bağlıg tausuñka (HT7 1086-1089) Oyuncu yerdeki oyuncu beylere bağlı Jiang xia, Wañ ailesine bağlı Dao zong’a.’

Uyg. wañ... vinkün, Çin. 王文訓 wangwenxun, bir generalin adı (Röhrborn 1991: 228). → ‘ikinti tavratağacı wañ bağlıg vinkün begke yarlıkap (HT7 1157-1159) İkinci komutan Wang ailesine bağlı Wen-hun Beye emredip.’

Uyg. wen çin kiçag, Çin. 遠徵義册 yuan zheng xi ce, Şinko Şeli Çince ifadeyi yanlış anlayarak ifadenin tamamını özel ad olarak göstermiştir. Burada sadece xi kelimesi Fu-xi özel adının kısaltılmasıdır ve xi imparator Yao döneminde astronomi bölümündeki bir ailenin adıdır (Ölmez 1994: 210-211). → ‘wen çin kiçag atlıg êligler (HT6 1722-1723) Yuan zheng xi ce adlı hükümdarlar.’

Uyg. wi wañ, Çin. 韋文 wei wen, 韋王 wei wang, yanlışlıkla iki hükümdarın ismi olarak tercüme edilmiştir (Aydemir 2013: 350). → ‘wi wañ kiu gen tégme iki hanlar bitiginde sözleyür (HT9 820-821) Wei Wang ve Xiu Jian denilen iki hükümdar kitabında söylüyor.’

Uyg. yeu süñ, Çin. 姚嵩 yao song, Kumārajīva’nın asistanının adı (Röhrborn 1996: 242). Kişi adı, biyografik verilere göre kendisi hakkında tam bilgi bulunmamaktadır, Kumārajīva’nın asistanının adı (Frankenhauser 1995: 122). → ‘yeu süñ atlıg beg bitidi (HT8 1486-1487) Yao Song adlı bey yazdı.’

Uyg. yeu wañ, Çin. 苻姚 fu yao, Eski zamandaki iki imparatorun ismi (Röhrborn 1996: 203). → ‘kaçan yeu wañ han el ornuña olutukta (HT8 510-511) Ne zaman Fu Yao hükümdar tahta oturduğunda.’

Uyg. yoh ki, Çin. 牙曠 ya kuang, 伯牙 bo ya ve 師曠 shi kuang her ikisi de ünlü iki müzisyen olarak kabul edilir. Fakat çevirmen burada yanlış anlamış ve gerçekte olmayan bir hükümdarın ismi olarak göstermiştir (Aydemir 2013: 291-292). → ‘yoh ki atlıg han (HT9 276) Ya Kuang adlı hükümdar.’

6. Unvan Adları ile İlgili Sözcükler

Uyg. çuñ-tsi, Çin. 忠子 zhong tsi, zi, eski bir unvan veya onursal başlık (Röhrborn 1996: 238). → ‘törösin atası oğlı çuñ-tsi téginiğ löüwañ atlıg beg atap (HT8 1421-1423) Töresini atası oğlu Zhong-tsi prensi Liang Wang adlı bey (diye) adlandırıp.’

Uyg. fabşi, Çin. 法師 fa shi, Budist bir unvan, Skr. Dharmacarya (Röhrborn 1991: 194). Dharma öğretmeni (Mayer 1991: 49). Metin boyunca yaygın olarak kullanılmaktadır. → ‘suçeu balıklıg taükün fabşi atlıg açarı (HT7 653-654) Su-zhou şehirli Dao-gong fa-shi adlı öğretmen.’

Uyg. fujen, Çin. 夫人 fu ren, kadınlar için unvan (Röhrborn 1996: 253). ‘fujen teñrimig (HT8 1634) Fu ren efendimi.’

Uyg. *hodi*, Çin. 皇帝 *huang di*, gerçek adı Gao-zu olan imparatorun unvanı (Röhrborn 1996: 251). → ‘*şingeu hodi atlıg apa teŋri êlig kutınıŋ uruŋı ermiş* (HT8 1613-1614) Shen-yao huangdi adlı hazretleri devlet kutunun tohumuymuş.’

Uyg. *kou fabşı*, Çin. 光法師 *guang fa-shi*, *guang* parlak, muhteşem, *fa-shi* Budist unvan, popüler eğitimle uğraşan papaz (Aydemir 2013: 358). → ‘*têtsémiz mahayanike kou fabşı êlginte* (HT9 927-928) Üstadımız Mahāyanika Guang Fa-shi elinde.’

Uyg. *kunçuy*, Çin. 公主 *gongzhu*, prenses, unvan ismi, Eski Uygurcada oldukça yaygın kullanılan bir unvandır. → ‘*ujikta edremlig terken kunçuy teŋrim* (HT8 1780-1782) Edebiyatta erdemli imparatoriçe hazretleri.’

Uyg. *hotaitsi*, Çin. 皇太子 *huang taizi*, veliaht prens (Röhrborn 1991: 196; Mayer 1991: 49). Çince kelimenin Uygurca karşılığı olarak *terken tegin* ‘veliaht prens’ gösterilebilir. → ‘*ol uŋurda terken tegin hotaidasi* (HT7 316-318) O nedenle veliaht prens’, ‘*löö-waŋ beg atın kodup hotai-tsi tēp terken tegin atandı* (HT8 1426-1428) Liang Wang Bey adını bırakıp Huang-tai-zi diye prens (diye) adlandırıldı.’

Uyg. *löö waŋ*, Çin. 梁王 *liang wang*, Liang valisinin adı, unvanı (Röhrborn 1996: 238). → ‘*törösin atası oŋlu çuŋ-tsi teginig löüwaŋ atlıg beg atap* (HT8 1421-1423) Töresini atası oŋlu Zhong-zi prensi Liang Wang adlı bey (diye) adlandırıp’

Uyg. *şi-çuy*, Çin. 侍中 *shi zhong*, bir unvan (Röhrborn 1996: 242). → ‘*şi-çuy tasoikau atlıg beg bitidi* (HT8 1490-1491) Shi zhong Cui Guang adlı bey yazdı.’

Uyg. *şingeu*, Çin. 神堯 *shen yao*, gerçek adı Gao-zu olan imparatorun unvanı (Röhrborn 1996: 251). → ‘*şingeu hodi atlıg apa teŋri êlig kutınıŋ uruŋı ermiş* (HT8 1613-1614) Shen-yao huangdi adlı hazretleri devlet kutunun tohumuymuş.’

Uyg. *taitsi*, Çin. 太子 *tai zi*, veliaht prens (Röhrborn 1996: 248-249; Frankenhauser 1995: 124). → ‘*taitsi atlıg beg* (HT8 1557-1558) Tai zi adlı Bey.’

7. Hanedanlık ve Hükümet Dönem Adları ile İlgili Sözler

Uyg. *çekuan*, Çin. 貞觀 *zhen guan*, 627-650 yılları arasındaki hüküm sürülen döneminin adı (Röhrborn 1991: 191). → ‘*çekuan atlıg yılınıŋ tokuz yëgirminç yılka* (HT7 168-169) *Zhen-guan* adlı yılın on dokuzuncu yılına (8 Mart 645)’, ‘*çekuan dien tēgme atın tegşürüp* (HT7 1317-1318) *Zhen-guan* periyod denilen adını deŋiştirip.’

Uyg. *çeu wang*, Çin. 周王 *zhou wang*, Chou hanedanlığının ismi (MÖ. 1122-255) (Röhrborn 1996: 214). → ‘*çeu waŋ atlıg êlig yaroklug iru belgüg kördi* (HT8 894-896) *Zhou Wang* adlı hükümdar ışıklı belirtiyi gördü.’

Uyg. *dien*, Çin. 年 *nian*, yıl, saltanat, dönem, periyot (Röhrborn 1991: 235). Çin. 年 *nian* kelimesi için başka bir örnekte *çekuan atlıg yıl* ‘*zhen guan* adlı periyot’ örneği verilmiştir. Dolayısıyla buradaki *yıl* kelimesi ‘dönem, devir’ anlamında kullanılmıştır. → ‘*çekuan dien tēgme atın tegşürüp* (HT7 1317-1318) *Zhen-guan* dönem denilen adını deŋiştirip’

Uyg. *güidi*, Çin. 魏帝 *wei di*, 220-264 yılları arasındaki Wei hanedanlığının ismi (Röhrborn 1996: 242; Aydemir 2013: 279) → ‘*bo üdte hanme güidi atlıg hanlar üdinte* (HT8 1472-1473) Bu zamanda Han-ming ve Wei-di adlı hanlar zamanında.’

Uyg. *kenke*, Çin. 顯慶 *xian qing*, Gaozong'un ikinci hükümetinin adı (AD. 656-661) (Röhrborn 1996: 213). → '*kenke atlığı yılının başlayuki yılınta baştunki edremliğler* (HT8 817-819) Xian-qing adlı yılın başlangıç yılındaki erdemliler.'

Uyg. *suidi*, Çin. 隨帝 *sui di*, Sui imparatoru, Sui hanedanlık ismi (Röhrborn 1991: 215). → '*öñre suidi han elin içgımp* (HT7 812-813) Önce Sui-di hükümdar ülkesini bırakıp'

Uyg. *süi çeü*, Çin. 隨州 *sui zhou*, Sui hanedanlığından bahsedilir ve hanedanlığın bir üyesi olarak karakterize edilir (A.D. 589-618). Fakat çevirmen metinde Xiangzhou'dan dolayı *süi* kelimesine *çeü*'yü (Çin. 州 *zhou*) ekler ve kelimeyi bir eyalet adı olarak gösterir (Röhrborn 1996: 251-252). → '*süiçeü soçeü balıklarığı* (HT8 1615) Sui-zhou ve Xiang-zhou şehirleri.'

Uyg. *tai gep*, Çin. 大業 *daye*, Sui hanedanlığı dönemindeki *daye* periyodu (605-618) (Aydemir 2013: 436). → '*tai gep atlığı yılının adakınta yağı kelip oot kemişdi* (HT9 1797-1798) *Daye* adlı dönemin sonunda düşman gelip ateş etti.'

Uyg. *taito*, Çin. 大唐 *da tang*, Tang hanedanlığı (618-907) (Gabain 1935: 168; Aydemir 2013: 250). → '*bodisatav taito samtso açarınıñ yorıkın ukıtmak atlığı tsi-in-çüen tégme kavi nom bitig* (HT7 2-5) Bodhisattva büyük Tang dönemi Tripitaka'nın başı *acaryanın* tefsirini anlatmak adlı *Ci-en-zhuan* adlı Kavya öğreti kitabı.'

Uyg. *yöküi*, Çin. 永讖 *yong hui*, Yong-hui döneminin adı, Gao-zong hükümet dönemi (650-656) (Röhrborn 1991: 235). Aynı kelime Aydemir tarafından *weküi* şeklinde okunmuştur (HT9 515). → '*yme yöküi atlığı yılının beşinç yılınta* (HT7 10-11) Ve Yong-hui adlı yılın beşinci yılında.', *yöküi dien at urduktu* (HT7 1318-1319) Yong-hui dönemi adını verdiğiinde.'

8. Kitap Adları ve Bölümleri ile İlgili Sözcükler

Uyg. *bun*, Çin. 本 *ben*, Çince *ben* 'kök, temel' anlamlarında kullanılmakla birlikte burada 'cilt, fasıl' anlamını ifade eder (Dietz vd. 2015: 367-368) → '*elig bitig bunun odonka tegdökte* (HT5 2261-2262) Elli kitap cildi Hotan'a ulaştığında.'

Uyg. *çenşo*, Çin. 史書 *shishu*, yazı şekli, tarihi kayıt, yıllık (Aydemir 2013: 346). → '*han güen atlığı bitkeçi çenşo bitimekte uzanmakı küküilti* (HT9 803-805) Han Yuan adlı yazar kayıt yazmaktan övgüyle bahsetti.'

Uyg. *çeü-yeg*, Çin. 周易 *zhou yi*, ünlü bir kitabın adı (Röhrborn 1996: 227; Frankenhauser 1995: 111). → '*bo sav keziginte lütsai beg çeü-yeg atlığı bitigdeki savığı tartıp* (HT8 1164-1166) Bu söz yorumunda Lü Cai Bey Zhou yi adlı kitaptaki sözü tartıp.'

Uyg. *çınıñ*, Çin. 研 *yan*, toz gibi öğütmek, küçük parçalara ayırmak (Röhrborn 1996: 191). → '*ay upasi takı yme edgüiti çınıñ ujik vyançanlarığı* (HT8 109-110) Ey Upasaka, iyice en küçük parçayı ve heceleri.'

Uyg. *fabhuake*, Çin. 法華經 *fa hua jing*, Saddharmapuñḍarīka-sūtra (Ölmez-Röhrborn 2001: 166). → '*bo tagda oluru yarlıkap fabhuake taipajikeda ulatı ülgüsüz sansız sudurlarığı* (HT3 602-604) Bu dağda yaşayarak Saddharmapuñḍarīka-sūtra, Mahāprajñāpāmītā-Sūtra'dan başka pek çok sūtraları.'

Uyg. *ken lun*, Çin. 顯揚 *xian yang*, halka açık, kamu, kutsal öğretinin şâstrası (Aydemir 2013: 288-289). → ‘*ken lun şastar* (HT9 258) Xian yang şâstra.’

Uyg. *kenyalun*, Çin. 顯揚論 *xian yang lun*, Āryasāsanaprakaraṇa'nın adı (Ölmez-Röhrborn 2001: 138). → ‘*kenyalun tégme* (HT3 100) Xian yan lun denilen (Vyākaraṇa-şâstra)’

Uyg. *kimhoki*, Çin. 金剛經 *jingang jing*, Vajracchedikasūtra, elmas sūtra (HT7 922). → ‘*kimhoki sudurda* (HT7 922) Vajracchedikasūtra, elmas sūtra.’

Uyg. *kiuke*, Çin. 九经 *jiu jing*, dokuz sūtra, Tang hanedanlığının bölünmesinden sonraki dokuz klasik eser (Röhrborn 1996: 252). → ‘*bo beg edgüti ötgürmiş ol kiuke samşi atlıg bitiglerig* (HT8 1624-1626) Bu bey iyice açıklamış o Jiu Jing ve San-shi adlı kitapları.’

Uyg. *küen*, Çin. 卷 *juan*, kâğıt rulosu, bir kitap, bir bölüm, bir doküman (Aydemir 2013: 416). → ‘*samtso açari lahkida erken otuz küen varçi lun atlıg nyanaprastan abidarimig agtaru tükep* (HT9 1632-1635) Tripitaka üstadı Luoyang'dayken otuz bölüm Fa Zhi Lun adlı Abhidharma-jñānaprasthānaşâstra çevirerek bitirip’, ‘*küen tegziñç* (HT10 516) bölüm.’

Uyg. *limen lun*, Çin. 理門論 *limenlun*, Skr. Nyāyadvāratāra śâstra (Ölmez 2002: 213). → ‘*limen lun* (HT2 31) Nyāyadvāratāra śâstra.’

Uyg. *peu*, Çin. 表 *biao*, imparatora bir kitap sunmak (G. 9114), giriş yapmak (Röhrborn 1996: 238). → ‘*tai piğ bilgeniñ yañın sözledi peulatu* (HT8 1418-1420) Tai Bo bilgenin düzenlemesini söyledi ve giriş yaptı.’

Uyg. *samtso*, Çin. 三藏 *sanzang*, sūtra, vinaya ve şâstra'dan oluşan Budist külliyat, Tripitaka (Aydemir 2013: 250), Skr. Tripitaka (Gabain 1935: 168). → ‘*bodisatav taito samtso açarinuñ yorikin ukıtmak atlıg tsi-in-çüen tégme kavi nom bitig* (HT7 2-5) Bodhisattva büyük Tang dönemi Tripitaka'nın başı ācāryanın tefsirini anlatmak adlı Ci-en-zhuan adlı Kavya öğretisi kitabı.’

Uyg. *suksu*, 史 *shi*, tarih, tarih kitabı (Röhrborn 1996: 258). → ‘*buzırgu öñlüg suksu bitiglerig bilgeli tauşi nomın adırtlıg ukgalı* (HT8 1774-1776) Açık sarı renkli tarih kitaplarını bilmek için dao rahipleri öğretiyi anlamak için toplandılar.

Uyg. *sukşu*, Çin. 蚌素 *fensu*, 俗事 *su shi*, Röhrborn 蚌素 *fensu* sözünü ‘cenaze töreni kitapları’ olarak tanımlar (1996: 231). Budizm ile ilgili olmayan kitaplar, Konfüçyüsçü ve Taocu kitaplar (Ölmez 1994: 144). → ‘*kim ol sukşu bitiglerdeki tokuz akıntaki şastrlarig bo nomka okşatsar* (HT6 1376-1378) Dahası o, Konfüçyüsçü ve Taocu kitaplardaki dokuz (felsefi) akımdaki şâstraları bu öğretille karşılaştırırsam’, ‘*taş puran suksu bitiglerig* (HT8 1287-1288) Efsaneleri ve dindışı kitapları.’

Uyg. *süö*, Çin. 序 *xu*, Uyg. *süö*, 序 *xu*, seri, önsöz. Burada bir yazmanın varyantı ya da 叙 *xu* rapor anlamı da olabilir (Röhrborn 1996: 193). → ‘*süö yaratmışdın başlanur* (HT7 8-9) Önsöz yazılmasından başlanır.’

Uyg. *varçi lun*, Çin. 發智論 *fa zhi lun*, Abhidharma-jñānaprasthānaşâstra (Aydemir 2013: 416). → ‘*samtso açari lahkida erken otuz küen varçi lun atlıg nyanaprastan abidarimig agtaru tükep* (HT9 1632-1635) Tripitaka üstadı Luoyang'dayken otuz rulo Fa Zhi Lun adlı Abhidharma-jñānaprasthānaşâstra çevirerek bitirip.’

Uyg. *taipipaja lun*, Çin. 大毘婆沙 *da pi po sha*, Mahāvibhāṣā śāstra (Aydemir 2013: 417). → ‘*basa taipipaja lun tégme mahavaibaş şastar aġtaru* (HT9 1635-1637) Sonra da pi po sha adlı Mahāvibhāṣā śāstra’yı çevirip.’

Uyg. *taipajike*, Çin. 大般若經 *dai ban ruo jing*, Mahāprajñāpāmitā-Sūtra (Ölmez-Röhrborn 2001: 166). → ‘*bo taġda oluru yarlıkap fabhuake taipajikeda ulatı ülgüsüz sansız sudurlarig* (HT3 602-604) Bu daġda yaşayarak Saddharmapuñḍarika-sūtra, Mahāprajñāpāmitā-Sūtra’dan başka pek çok sūtraları.’

Uyg. *tsauşo*, Çin. 草書 *caoshu*, yazı şekli, kursiv yazı (Aydemir 2013: 347-348). → ‘*güivü atlıg beg tsauşo bitigüçiler* (HT9 805-806) Wei Wu adlı bey kursiv yazı yazıcılar.’

Uyg. *tsi-in-çüen*, Çin. 慈恩傳 *ci en zhuan*, Xuan zang biyografisinin başlığı (Gabain 1935: 168; Röhrborn 1991: 185). → ‘*bodisatav taito samtso açarinuñ yorikın ukıtmak atlıg tsi-in-çüen tégme kavi nom bitig* (HT7 2-5) Bodhisattva büyük Tang hanedanlığı Tripitaka’nın başı acāryanın tefsirini anlatmak adlı Ci-en-zhuan adlı Kāvya öğretici kitabı.’

9. Saray ya da Ev Bölümleri ile İlgili Sözcükler

Uyg. *çekür*, Çin. 相輪 *xiang lun*, stüpanın üstündeki halkalar veya diskler (Röhrborn 1991: 246; Mayer 1991: 145). Bununla birlikte aynı kelime Röhrborn tarafından 輪奐 *lun huan* (G. 7476 5078), Stüpa-danteli, gösteriş, görkem (Röhrborn 1996: 245) şeklinde de açıklanır. → ‘*ëtiġi yaratıġı çekürü amtıkaka sökike oġşamaz* (HT8 1516-1517) Süslemesi ve dantelleri şimdikine ve öncekine benzemez.’

Uyg. *çığ*, Çin. 宅 *zhai*, ev (Röhrborn 1991: 230). → ‘*sin koyın künke inançları tapıġçılardı birle ünüp eski çığta tünedi* (HT7 1199-1201) Xin koyun gününde inananlar ile çıkıp eski evde geceledi.’

Uyg. *inkog*, Çin. 行宮 *xing gong*, gezen köşk, gezici köşk (Dietz vd. 2015: 283). Burada Uyg. *inkog*, Çin. 行宮 *xing gong* kelimesi aynı zamanda Uygurca *yorıġu kay ordo* ‘gezici köşk’ olarak da Türkçeye çevrilmiştir. → ‘*inkog atlıg yorıġu kay ordota teġinür tēp* (HT5 387-388) Xing gong adlı gezici köşke ulaşır diye’

Uyg. *kay*, Çin. 行 *xing*, sokak, cadde. Burada Çin. 行宮 *xing gong* kelimesini açıklamak için *yorıġu kay* şeklinde kullanılmıştır (Dietz vd. 2015:283). → örnek için bk. Uyg. *inkog*.

Uyg. *künçisi*, Çin. 供子 *gong zi*, 供 *gong* kemer (Aydemir 2013: 340). → ‘*ol pi taş evi yme ükşürü künçisilig iki kat tirgöklüg* (HT9 761-762) O yazıt taşının birden çok kemerli iki kat sütunlu.’

Uyg. *küün*, Çin. 闔 *kun*, iç saray, 後宮 *hou gong* iç saray, arka saray, kadınların yaşadığı saray (Röhrborn 1991: 228-229). → ‘*küunte tiktürgeli köñülke yaraġu teg körkle bolzun* (HT7 644-645) İç sarayda yaptırmak için istediği güzellikte olsun.’

Uyg. *lanhan*, Çin. 欄杆 *langan*, parmaklık, korkuluk (Ölmez-Röhrborn 2001: 184) olarak tanımlanan kelime aynı zamanda ‘bariyer, korkuluk, eşik’ anlamındaki 檻 *xian* kelimesi de kullanılır (Ölmez-Röhrborn 2001: 162). → ‘*yëtirer mañ turkı yërte ëdiz lanhan tartmış ol... kişiler lanhan taştırtı yügürürler* (HT3 900-903) Her yedi adım uzaklığa yüksek bir parmaklık çektiler... kişiler parmaklıkların dışında yürüyüp.’

Uyg. *lau*, *lou*, Çin. 樓 *lou*, üst kat, iki katlı ev (Röhrborn 1991: 201). → ‘*kat kat laulug* (HT7 406) Birkaç katlı’, ‘*kaydaki ulug lou* (HT7 1170) Köydeki büyük kat’

Uyg. *lu*, Çin. 楼 *lou*, çok katlı bina (Ölmez-Röhrborn 2001: 161). → ‘yakmış lularını basgoklayı ornaşmış (HT3 533-534) Kaşlarla donatılmış köşkerleri dağların dorukları gibi yerleştirilmiş.’

Uyg. *lim*, Çin. 梁 *liang*, kiriş, direk (Ölmez-Röhrborn 2001: 161). → ‘limleri (HT3 536) kirişleri.’

Uyg. *pinme*, Çin. 艷 *pi meng*, çatı kirişi (Ölmez-Röhrborn 2001: 163). → ‘pinme (HT3 542) [mahya] kirişleri.’

Uyg. *pulañ*, Çin. 步廊 *bu lang* (Shogaito 1986: 97), koridor, dinlemelik, fuaye (Ölmez-Röhrborn 2001: 161). → ‘pulañları (HT3 529) koridorları’, ‘terken tegin hatunu birle pulañ tegzinü yoritılar (HT7 1231-1233) Hükümdar ve hatunu koridorda yürüdüler.’

Uyg. *tagçu*, Çin. 托柱 *tuo zhu*, kolon (Ölmez-Röhrborn 2001: 162). → ‘oyuglug tagçuları (HT3 539) oymalı kolonları.’

Uyg. *taikieg-ten*, Çin. 太極殿 *taiji dian*, salon ismidir (Röhrborn 1991: 235), saray kenti içindeki merkezi salon (Mayer 1991: 126-127). Çince kelimenin Uygurca tam karşılığı *ertingü ulug yaylık* ‘çok büyük yazlık saray’ olarak verilmiştir. → ‘taikieg-ten atlıg ertingü ulug yaylıkta (HT7 1312-1313) Taiji dian denilen çok büyük yazlıkta.’

Uyg. *tsıñ*, Çin. 層 *ceng*, binanın katları (Ölmez-Röhrborn 2001: 145). → ‘tsıñları katları (HT3 241-242) katları.’

Uyg. *tsi*, Çin. 懷 *cui*, dar kiriş, çatı kirişi (Ölmez-Röhrborn 2001: 163). → ‘yaltrıka adırtlıg tsi (HT3 544-545) Yüzeyleri incelikli, çatı kirişi.’

Uyg. *yegdi*, Çin. 掖庭 *ye ting*, cariyeler için bir saray adı (Röhrborn 1991: 245), yan saray, arka saray (Mayer 1991: 144). → ‘öñdün ordodaki yegdi ordo başlap (HT7 1634-1635) Önceki saraydaki ye ting saray başlayıp.’

10. Meslek Adları ile İlgili Sözler

Uyg. *kaiken lüşi*, Çin. 戒贤律師 *jie xian lü shi*, 戒贤 *jie xian* özel bir isim, 律師 *lü shi* ise ‘avukat’ anlamındadır (Ölmez-Röhrborn 2001: 155). → ‘kaiken lüşi tégme şilabadre açarı (HT3 395-396) [Çince] Jie xian lü shi adlı şilabhadra ācārya.’

Uyg. *bahşi*, Çin. 博士 *bo shi*, profesör, âlim, bilgin, üst düzey akademisyen (Röhrborn 1991: 211). Uygur metinlerde oldukça yaygın olarak kullanılır. → ‘ol açarılarnıñ söki bahşılardıña buşi bérmiş erti (HT7 668-670) O Acāryaların eski üstadlarına sadaka vermişti.’

Uyg. *bahşi tetsê*, Çin. 师贄 *shi zi*, bir usta yardımcısı, 师贄相承 *shi zi xiang cheng* (Röhrborn 1996: 221), ‘neñ bahşig tetsêg örletmedin (HT8 1064-1065) Asla öğretmeni kızdırmadan.’

Uyg. *pan-şui-tsau*, Çin. 班倕巧 *ban chui qiao*, marangoz ustası (Röhrborn 1991: 200; Mayer 1991: 75) anlamındadır ve Çince kelimenin Uygurca karşılığı *ıgaççı* ‘ağaççı, marangoz’dur. → ‘bedizi tükel pan-şui-tsau (-kau?) atlıg ıgaççı étmiş teg (HT7 393-395) Resmi güzel Ban-chui-qiao adlı marangoz yapmış gibi.’

Uyg. *puşia*, *pugya*, Çin. 僕射 *pu ye*, *pu she*, üst düzey hizmetkâr, sekreter başı, yazı işlerinden sorumlu memur (Röhrborn 1991: 246), *shangshu youpuye* ‘devlet işleri daire

başkanlığı yönetici yardımcısı' anlamındadır ve ayrıca imparatorluk sekreteryasının başı olarak gösterilir (Mayer 1991: 146). → 'iki süö(ü)g bitkeçiler uluğu oñ koldıñkı puşia hınam balıktaki öge çüö bağığ süi(n)lo atlıg begke bitittürti (HT7 1659-1662) İki sekreter başı sağ taraftaki Pu-ye, He-nan şehrindeki bilge Chu ailesine bağlı Sui-liang adlı beye yazdırdı.', 'bo tıltagın sol koltıñkı pugya enkuğ balık begi (HT8 300-302) Bu sebeple sol koldaki Pu-ye Yan-guo şehir beyi.'

Uyg. siçü, Çin. 寺主 *si zhu*, tapınak ustası, başkeşiş (Röhrborn 1991: 196). Sangang'dan biridir (Mayer 1991: 111). → 'ol üdün huñ-fuğtsi seņremdeki siçü vente atlıg açari (HT7 302-305) O zaman Hong-fu-si manastırındaki başkeşiş Yuan-ding adlı öğretmen.'

Uyg. situ, Çin. 司掾 *situ*, Chou hanedanlığında eğitim bakanı (Ölmez 1994: 151). → 'çao kuğ balıklıg situ öge (HT6 1394) Zhao-gong şehriden Situ Öge.'

Uyg. şenşi, Çin. 禪師 *chanshi*, üstat, meditasyon ustası, öğretmen (Aydemir 2013: 469). → 'küilim küiwen atlıg şenşi açarılar (HT9 2124-2125) Hui Lin ve Hui Yuan adlı öğretmenler.'

Uyg. taişi, Çin. 太師 *tai shi*, büyük öğretmen, şef tarihçi, şef astrolog (Röhrborn 1991: 265). → 'küilip taişi ödiğ alıp tavgaç tilinçe yaratmış (HT7 2173-2174) Hui-li baş tarihçi raporu alıp Çince yazdı.'

Uyg. tauşi, 道士 *dao shi*, Dao, Daoizm, muhtemelen Dao rahibi (Röhrborn 1996: 258). → 'buzırgu öñlüğ suksu bitiglerig bilgeli tauşi nomın adırtılıg ukğalı (HT8 1774-1776) Açık sarı renkli tarih kitaplarını bilmek için dao rahipleri öğretiyi anlamak için toplandılar.'

Uyg. tenşi, Çin. 天使 *tian shi*, imparatorluk habercisi (Aydemir 2013: 360). → 'tenşilarıg ıdıp (HT9 954) Habercileri gönderip.'

Uyg. têtsé, Çin. 弟子 *dizi*, 'öğrenci' anlamındadır ve Uygurcada oldukça yaygın kullanılır. → 'arok têtsélarıg erdinilig otrugka körkitür erdi (HT7 1941-1943) Yorgun öğrencileri mücevher adasına gönderdi.'

Uyg. toyın, Çin. 道人 *daoren*, rahip, Budist rahip. *toyın* sözü HT5'te 苾焯 *bi chu* (Dietz vd. 2015: 308) şeklinde yazılmakla birlikte Uygurca metinde *toyın* olarak gösterilmiştir. → 'bahşilar toyınlar (HT5 876-77) Öğretmenler, rahipler'

Uyg. tsıy, Çin. 窮 *qiong*, gök, cennet, mevki, pozisyon (Aydemir 2013: 262). → 'édiz tsıy (HT9 76-77) Yüksek mevki.'

Uyg. vu-huu, Çin. 武侯 *wu hou*, güvenlik, polis müfettişi (Röhrborn 1991: 228), polis müfettişi, alay denetçisi (Mayer 1991: 119). → 'vu-huu atlıg beg (HT7 1166) Wu-hou adlı bey.'

11. Ölçü Adları ile İlgili Sözcükler

11.1. Zaman Adları

Uyg. bou, Çin. 戊 *wu*, on kökün 天千 *tian qian* beşincisi (G. 12792). → 'bou beçin künge (HT7 966) Wu ve maymun günde', 'bou küskü künte tsınsi seņremde terken tégın kutı atanu yarlıkamış üçün (HT8 1429-1431) Wu ve sıçan gününde Ci-en-si manastırda prens saadeti adlandırılıp hükmettiği için.'

Uyg. *ir*, Çin. 乙 *yi*, on kökün 天千 *tian qian* ikincisi (G. 5341). → ‘*yay beşinç ayın ir tavışgan künke* (HT7 1789-1791) Yazın beşinci ayın *yi* ve tavşan gününe’

Uyg. *ki*, Çin. 己 *ji*, on kökün 天千 *tian qian* altıncısı (G. 921). → ‘*ki tavışgan künke* (HT7 811) *ji* tavşan gününe.’

Uyg. *ki*, Çin. 庚 *geng*, on kökün 天千 *tian qian* yedincisi (G. 6001). → ‘*üçünç ay ki bēçin künke* (HT8 1063-1064) Üçüncü ay *geng* ve maymun kününe.’

Uyg. *ki-luu*, Çin. 庚龍 *geng long*, 庚 *geng* on kökün 天千 *tian qian* yedincisi, 龍 *long* ejderha (7479), gün ismi. → ‘*ki-luu künke iş yumuş bütürdeçi begler arasın*ta (HT7 323-325) Gen ve ejderha gününde iş bitirecek beyler arasında.’

Uyg. *kim*, Çin. 今 *jin*, şimdi (G. 2027). → ‘*kim men yat ellig toyın atın eşid tökte* (HT5 272-273) Şimdi ben yabancı elli rahibin adını işittimimde.’

Uyg. *küi*, Çin. 癸 *gui*, on kökün 天千 *tian qian* biri (G. 6453). → ‘*ikinti kün küi tavışgan künke* (HT7 1423-1424) İkinci gün *gui* ve tavşan gününe.’, ‘*küi tavışgan künke liu süen bahşı atlıg beg* (HT8 1392-1393) *Gui* ve tavşan güne *Liu Xuan fa-shi* adlı Bey.’

Uyg. *pe*, Çin. 丙 *bing*, on kökün 天千 *tian qian* üçüncüsü (G. 9295). → ‘*kēnkē atlıg yılını başlayukı yılın*ta yaz ram ay *pe bars künke* (HT8 1412-1414) *Xian-qing* adlı yılın başlangıç yılında yazın Ram ay, *bing* ve kaplan gününde.’

Uyg. *sin*, Çin. 辛 *xin*, on kökün 天千 *tian qian* sekizincisi (G. 4564). → ‘*sin koyın künke* (HT7 1199) *Xin* ve koyun gününde.’

Uyg. *ti*, Çin. 丁 *ding*, on kökün 天千 *tian qian* dördüncüsü (G. 11253). → ‘*kış onunç ay ti takıgı künke* (HT8 424) Kışın onuncu ay *ding* ve tavuk gününde.’

Uyg. *tonçı*, Çin. 冬初 *dong chu*, kış başlangıcı olarak gösterilmekle birlikte Dietz vd. Uyg. *tonçı* kelimesini Çin. 冬支 *dong zhi* (G. 12246 1873) gün dönümü olarak da belirtir (2015: 295). → ‘*kış başlağı tonçı aydın* (HT5 592-593) Kış başlangıcı *dong chu* aydan.’

Uyg. *zim*, Çin. 壬 *ren*, on kökün 天千 *tian qian* dokuzuncusu (G. 5610). → ‘*zim luu künke yarok levlig* (HT8 1530) *ren* ve ejderha gününe parlak lu.’

11.2. Uzunluk ve Ağırlık Adları

Uyg. *çığ*, Çin. 尺 *chi*, Çinde bir ölçü, ayak, metenin üçte biri (Ölmez-Röhrborn 2001: 174). → ‘*çığ* (HT3 754) ayaktır’, ‘*vrharnıñ ülgüsü edizi üç yüz çığ ukıtgalır üçün* (HT7 1617-1619) Vihāranın ölçüsü, yüksekliği üç yüz ayaktı.’

Uyg. *tsiñ*, Çin. 升 *sheng*, bir ölçü birimi, on合 *ko*’ya eşit bir ölçü birimi, ağırlığı bir斤 *jin*’e eşit bir ölçü birimi (G. 9879; Ölmez-Röhrborn 2001: 158). → ‘*bir tsiñ* (HT3 481) bir *sheng*.’

Uyg. *tsun*, Çin. 寸半 *cun ban*, 寸 *cun* çok küçük bir ölçü birimidir ve 0.1尺 *chi*’ye ve 3,333 cm.’ye eşittir. Burada bir cun ve yarısı yani 1,5 cun ifade edilmektedir. Uyg. *sınar* kelimesi ‘yön’ anlamında olmasıyla birlikte burada bu ölçü birimi için kullanılmıştır (Dietz vd. 2015: 308). → ‘*uzunı bir sınar tsun öñi sarıggıl küniñe yaruk ün*er (HT5 873-876) Uzunluğu bir buçuktur. Rengi sarımsıdır. Belirli günlerde parlaktır.’

11.3. Belgisiz Sayı Adları

Uyg. *şoñ*, Çin. 雙 *shuang*, çift, birkaç (Röhrborn 1991: 254). → ‘*amtı beleg ötüğüm bir şoñ yürün böz* (HT7 1869-1871) Şimdi hediyem birkaç beyaz pamuk parçası.’

12. İbadet ile İlgili Sözcükler

Uyg. *bati*, Çin. 跋陀 *batuo*, Buddhahadra (Aydemir 2013: 436). → ‘*yene bati samtso yme bo orunta dyan olurup ertdi* (HT9 1794-1795) Yine Buddhahadra Tripitaka bu yerde yoğunlaşmaya oturup geçti.’

Uyg. *buşi*, Çin. 布施 *bu shi*, sadaka, Budist sadaka. Burada dikkat çeken *bu* kelmesidir ve anlamı ‘bez, pamuk, para’ anlamındadır. Eski Uygurcada oldukça yaygın kullanılan bir kelimedir. → ‘*ol açarılarnıñ söki bahşılariña buşi bermiş erti* (HT7 668-670) O âcâryaların eski üstadlarına sadaka vermişti.’

Uyg. *bursañ*, Çin. 佛僧 *fu seng*, ‘cemaat, Budist topluluk’ anlamındadır ve Uygurcada oldukça yaygın kullanılmaktadır. → ‘*señremdeki bursañlarka* (HT5 992-993) Cemaatteki rahiplere.’

Uyg. *çayşı*, Çin. 齋 *zhai*, dharma yemeği, keşiş yemeği, Uyg. *şı* açıklaması net olmadığı için burada yazılmamıştır. Bu konuda Ölmez ‘zaman’ anlamındaki Çin. 時 *shi* olabileceğini ifade eder. (1995: 134 dipnot 59). → ‘*nomlarığ bir çayşı ertmişde* (HT7 1345) Öğretileri, keşiş yemeği bittiğinde.’

Uyg. *çın*, Çin. 眞 *zhen*, doğru, gerçek G. 589. → ‘*çın kærtü tözde* (HT7 127-128) Gerçek esasta’

Uyg. *çınju*, Çin. 眞如 *zhen ru* (Shogaito 1986: 97), Skr. *bhūtatahatā*. Eski Uygurcada oldukça yaygın bir kullanıma sahiptir. → ‘*çın kærtü çınju tégme erdükteg kærtü töz üze didimlenip* (HT8 1864-1866) Gerçek *zhen ru* denilen öylesine gerçek esas ile taçlanıp.’

Uyg. *kimşu*, Çin. 錦舒 *jinshu*, 霞焕錦舒 *xiahuan jinshun* (G. 4201 5083 2068 10044) Budacı olmayan dünyevî inanışlara görüşlere sahip (Ölmez 1994: 164). → ‘*anı eşidip swyr k.. kimşu tégme taş savka ked... begler* (HT6 1493-1494) Bunu işitip Swyr k... Jinshu denilen başka inanışa bağlı beyler.’

Uyg. *savşen*, Çin. 小乘 *xiaocheng*, küçük taşıt, Hīnayāna mezhebi anlamındadır ve Uygurcada oldukça yaygın kullanılan bir kelimedir. Kelimenin bazen Uygurca karşılığı da verilmektedir. → ‘*savşen nomug* (HT7 161-162) Hīnayāna öğretiyi.’

Uyg. *suksu*, Çin. 浇俗 *jiao su*, dünyevi kötülük, günah (Röhrborn 1995: 263). → ‘*ıdok arıg nomta öñrekiler suksu sav üze yañılmış üçün* (HT8 1887-1889) Kutsal öğretilerde öncekiler *jiaosu* söz ile yanıldığı için.’

Uyg. *taifo-teñ*, Çin. 大方等 *da fang deng*, Skr. Mahāvāipūlya-Sūtra (Röhrborn 1996: 216-217). → ‘*bo uluşta taifo-teñte ulatı mahayan nomlarığ üküş kēñürtdi* (HT8 948-950) Bu halk arasında Mahāvāipūlya-Sūtra ve Mahāyāna-Sūtra çok yayıldı.’

Uyg. *taışiñ*, Çin. 大乘 *dacheng*, Mahāyāna öğretisi. Uygur metinlerinde oldukça yaygın bir kullanıma sahiptir. → ‘*yene taışiñ nomug sevmeki amramakı üze* (HT8 1058-1059) Yine Mahāyāna öğretiyi sevmesi üzerine.’

Uyg. *tantsi*, Çin. 谈子 *tantsi*, 妄谈 *wangtan* (G. 12503 10656) yalan yanlış konuşma, boş ve gereksiz konuşma anlamındaki kelime için kullanılmıştır. 谈 *tan*

'konuşmak' anlamında olup 子 *tsi* de 'çocuk, oğul, tohum, kök' gibi çeşitli anlamlara gelir. Burada 谈 *tan* söz anlamında kullanılmıştır (Ölmez 1994: 146). → 'bo sav erser tantsi yanlık ezüg sav tetir (HT6 1383-1384) Bu söz ise boş, yalan yanlış bir sözdür.'

Uyg. *taçcuñ*, Çin. 道場 *daochang*, yüce, hakikat noktası, bodhimañdala, daire ya da aydınlanma yeri (SH 416a, Tokyürek 2018: 772). → 'iki ügüz arasinta taçcuñ kılguluk aglak orun yaratıp (HT5 29; 10-13) İki nehir arasında yüceltip ıssız yer oluşturup'

Uyg. *tsuy*, Çin. 罪 *zui*, günah, Uygurcada oldukça yaygın bir kullanıma sahiptir. → 'uçsuz kıdıgsız tsuyumuznu tört köñül üze alka yarlıkadı (HT7 1526-28) Uçsuz bucaksız günahımızı dört gönül ile yok edip merhamet etti.'

Uyg. *vam*, Çin. 梵 *fan*, Brahma (G. 3403), Ölmez çalışmasında kelimeyi 梵 *fan* şeklinde gösterirken (1995: 118), Röhrborn *vam* kelimesinin açıklaması için 唎贊 *bai zan* (G. 8566 11532) 'ezberden ve övgü ile söylemek' anlamın verir (Röhrborn 1991: 227). → 'yid yıpar hua çeçek tutup vam kulu basa yorıdılar (HT7 1136-1138) Kokular ve çiçekler tutarak överek yürüdüler.'

Uyg. *yin yañ*, Çin. 陰陽 *yinyang*, yin yang öğretisi. Röhrborn 二仪 *er yi* (G. 3363 5455) iki ilke olarak açıklar (1991: 251). → 'yin yañ birle (HT7 1780) Yinyang ile.'

Uyg. *yuñ*, Çin. 用 *yong*, faydalı, kullanışlı, güçlülük (G. 13449). → 'elin uluşın amırtgurup yuñlap (HT7 2025-2026) Memleketi sakinleştirip güçlendirip.'

Uyg. *uzik*, Çin. 字 *zi*, hece, karakter, kelime (G. 11910). → 'anta basa neçe uzikke alplanmakka tükellig begler erser (HT7 1139-1141) Ondan sonra ne kadar heceye güçlenmeye mazhar beylerse.'

13. Anıt Mezar ile İlgili Sözcükler

Uyg. *pi*, Çin. 碑 *bei*, büyük taş tablet, dikili taş, anıt mezar (Aydemir 2013: 252). Çince kelimenin Uygurca karşılığı olarak *taş* 'taş, anıt' kelimesi kullanılmıştır. Bununla birlikte *pi taş* ifadesi HT3'te kitabeye sahip bir sütunu ifade etmesinden dolayı 'sütun taş' anlamındaki 石柱 *shi zhu* kelimesiyle de gösterilir (Ölmez-Röhrborn 2001: 149). → 'pi taş turur (HT3 321) taş yazıttır.', 'ol stupnıñ küntün yınak iki pi taş yaratıp (HT7 1655-1657) O stüpanın doğu yönüne iki anıt dikip', 'bo pi taşdaki savlarığ ukıtdaçı (HT8 1519-1520) Bu anıttaki sözcükleri anlatacak.'

14. Araç Gereç ile İlgili Sözcükler

Uyg. *azan*, Çin. 座 *zua*, koltuk, minber (Ölmez-Röhrborn 2001: 170). → 'sen amtı bolgay azan üze agtınıp sudur agılıkgı nomlagıl tıp tedi (HT3 673-675) Sen şimdi minber üzerine çıkıp sütra hazinesini vaaz et, diye söyledi.'

Uyg. *biir*, *bit*, *pir*, Çin. 笔 *bi*, kalem, fırça (Aydemir 2013: 271). → 'köñülümüz piirli mekeli sözlegüsüz ol (HT7 1906-1907) Gönlümüz fırça ve mürekkep ile açıklanamaz.', 'yene yığılıp oñdınki süü uruñutı wañ-ki begke bititip pi taş yaratdılar (HT7 313-316) Yine toplanıp sağdaki ordu komutanı Wang-xi Bey'e yazdırıp anıt taş diktiler.'

Uyg. *çeü*, Çin. 柩 *chou*, cezalandırma aracı, kelepçe (Röhrborn 1991: 214). → 'öñtün süülep egirip çeü töñürge üze kınap (HT7 778-780) Doğuya ordu gönderip, çevreleyip kelepçe ve tahta boyunduruk ile cezalandırıp.'

Uyg. *fenkin*, Çin. 襟袖 *jin xiu*, ön yen, yakanın kenarı (Röhrborn 1996: 251). → ‘*fenkin etekin ölüti*’ (HT8 1598) Ön tarafın kenarını ıslattı.’

Uyg. *çoş san*, Çin. 幢伞 *chuang san*, afiş ve şemsiye (Aydemir 2013: 320). → ‘*çoş san toglar*’ (HT3 382) Gölgelekli tuğlar’

Uyg. *fuş*, Çin. 封 *feng*, mühür (Dietz vd. 2015: 328). → ‘*fuşlamış tamgalamış bitig eltü kelti*’ (HT5 1315-1316) Mühürlemiş, damgalamış kitap iletip getirdi.’

Uyg. *jünkim*, Çin. 壬錦 *ren jin* (Shogaito 1986: 139), 壬 *ren* ‘mükemmel, ünlü, sanatlı’, 錦 *jin* ‘bir tür ipekli kumaş’ anlamındadır (G. 2068 5610). → ‘*kim ol jünkim bedizlig şıñlar balık yañlıg luu yañlıg*’ (HT7 1108-1109) Ki o broker boyamalı araçlar balık gibi ejderha gibi.’

Uyg. *kap*, Çin. 夾 *jia*, paket, konteyner (Röhrborn 1991: 260). → ‘*yene iki böz bir kap ridivid sudur şlokın idmiş*’ (HT7 2072-2073) Yine iki kumaş, bir paket Rddhidvidhi-Sütra şiiri göndermiş.’

Uyg. *kapsi*, Çin. 盒子 *hezi*, küçük kutu (Röhrborn 1991: 250). → ‘*bir yaña altun kapsi kelürüp*’ (HT5 27; 7-8) Bir fil altın kutu getirip’, ‘*kapsi patir içinte*’ (HT9 1598) Kutu, dilenci kâsesi içinde.’

Uyg. *kapan*, Çin. 盤 *pan*, tabak, tepsi (Aydemir 2013: 342). → ‘*arzi ayası teg açok kapanı üze*’ (HT9 767-768) Rşi eli gibi açık tabağı ile.’

Uyg. *katsi*, Çin. 架子 *jia zhi*, çerçeve, iskelet (Aydemir 2013: 410). → ‘*katsi sarı monçuk*’ (HT9 1597) Çerçeve, sarı mücevher.’

Uyg. *lugçuin*, Çin. 甌 *zhuan*, tuğla (Ölmez-Röhrborn 2001: 145). → ‘*ol üdin samtso açarı kentü özi sabdıçta luşsita lugçuin yüdüp taşudı*’ (HT7 1783-1786) O zaman Tripitaka ustası kendisi de tuğlaları sepete ve çantaya taşıyordu.’

Uyg. *luikuş*, Çin. 弩弓 *nugong*, yay, yaylı tüfek (Aydemir 2013: 304). Çince kelimeyle birlikte Türkçe *ya* ‘yay’ da kullanılmaktadır. → ‘*katıg luikuş ya*’ (HT9 415) Sert yay.’

Uyg. *luşsi*, Çin. 籠子 *long zi*, sepet (Röhrborn 1991: 251). → ‘*ol üdin samtso açarı kentü özi sabdıçta luşsita lugçuin yüdüp taşudı*’ (HT7 1783-1786) O zaman Tripitaka ustası kendisi de tuğlaları sepete ve çantaya taşıyordu.’

Uyg. *meke*, Çin. 墨 *mo*, mürekkep (Röhrborn 1991: 255; Aydemir 2013: 449-450). Mürekkep kelimesi için HT6’da ‘*pir... kara*’ (1794-5) kalem mürekkep’ ifadesi geçer. *pir... kara*’nın Çince karşılığı 翰墨 *han mo*’dur (Ölmez 1994: 235). Dolayısıyla burada yer alan *kara* ‘mürekkep’ için kullanılmıştır. → ‘*könjümüz piirli mekeli sözlegüsüz ol*’ (HT7 1906-1907) Gönümüz kalem ve mürekkep ile açıklanamaz.’

Uyg. *pan*, Çin. 幡 *fan*, bayrak, fors, flama (Röhrborn 1996: 261). → ‘*bulut araki küwüz teg panlar*’ (HT8 1842-1843) Bulutlar arasındaki bayrak gibi flamar.’

Uyg. *sırvin-tı*, Çin. 束帛 *shu bo*, çift ipek (Röhrborn 1991: 232; Mayer 1991: 122). → ‘*toyin kirgüçilerke sırvıntı kemişmişde kên*’ (HT7 1228-1230) Rahiplere çiftyönlü ipek verdikten sonra.’

Uyg. *soa*, Çin. 竈 *zao*, fırın, ocak (Röhrborn 1996: 199). → ‘*sıçgankıya esiç soa üze agtınıp sumer tagka agtınmak alp ermez*’ (HT8 388-391) Sıçan gibi ocak üzerine çıkmak (nasılsa) Sumeru Dağı’na çıkmak (da) zor değildir.’

Uyg. *şij*, Çin. 軒轅 *xuan xian*, bir tür merdivenli vagon, burada şüpheli olarak bir 'araç' anlamındadır (Röhrborn 1991: 226). → 'kim ol jünkim bedizlig şijlar balık yanlış luu yanlış (HT7 1108-1109) Ki o broker boyamalı araçlar balık gibi ejderha gibi.'

Uyg. *şutsi*, Çin. 水精 *shui jing*, nefes taşı (Röhrborn 1991: 264). → 'şutsi monçukug titmiş idalamış erür siz (HT7 2148-2149) Sphatika boncuğunu göndermişsiniz.'

Uyg. *tawçaŋ*, Çin. 帳座 *zhang zuo*, gölgelikli koltuk, taht (Röhrborn 1991: 225). Tuğuşeva kelimeyi *taoçang* şeklinde okurken Röhrborn *tawçaŋ* şeklinde okumuştur. → 'uluğ yaŋa üze erdini tawçaŋ yaratıp (HT5 643-644) Büyük fil ile cevher gölgelik yapıp.'

Uyg. *yinçü*, Çin. 真珠 *zhen zhu* (G. 589 2549), inci (Dietz vd. 2015: 316). → 'altun kümüş yinçü monçuk (HT5 1064-1065) Altın, gümüş, inci, boncuk.'

15. Bitki ile İlgili Sözcükler

Uyg. *çiyju*, Çin. 杞梓 *qizi*, katalpa ağacı (Aydemir 2013: 434). → 'çiyju sataşu ötüp (HT9 1786) Katalpa ağaçları yoğunlaştı, çoğaldı.'

Uyg. *han*, Çin. 机 *ji*, 机 *ji* karaağaç gibi bir ağaç (G. 838) olarak anlamlandırılrsa da Aydemir 'tetik' anlamını verir (2013: 305). → 'kiçigkiye sıçgan neŋ tepretgeli umaz anıŋ hanın (HT9 416-418) Küçük ot sıçan asla oynatamaz onun tetiğini.'

Uyg. *hua*, Çin. 花 *hua*, çiçek (G. 5002). → 'teŋridem hua çeçekler (HT7 85-86) İlahi çiçekler'.

Uyg. *hua*, Çin. 藿 *huo*, iri taneli bir sebze, yeşillik, baklagil ya da fasulye yaprağı, bir tür nane (G. 5332). Fakat Röhrborn *burhan huası* kelimesinin açıklamasında 葵藿 *kui huo* ayçiçeği açıklamasını yapar (1991: 244). → 'köŋülleri burhan huasına okşatu (HT7 1563-1564) Gönülleri Buddha ayçiçeğine benzedi.'

Uyg. *kaitsi*, Çin. 芥城 *jiecheng*, hardal tohumu, Budist uzunluk ölçüsü (Aydemir 2013: 442). → 'balıkdaki kaitsi evini (HT9 1849-1850) Şehirdeki hardal tohumu.'

Uyg. *kaytsi*, Çin. 槐子 *huai zi*, kuzeyde yaygın olan büyük bir ağaç, akasya ağacı için kullanılır (Mirsultan 2010: 207). → 'kaytsi söğütler (HT10 43) Rüya ağaçları.'

Uyg. *lênhua*, Çin. 蓮華 *lian hua*, Lotus çiçeği. Uygur metinlerinde yaygın bir kullanıma sahiptir. → 'oot içinte lénhua çeçek törümiş teg (HT7 1531-1532) Ateş içinde lotus çiçeği çıkmış gibi.'

Uyg. *süite*, Çin. 織荳 *xian ting*, çimenin ince kuru yaprağı (Aydemir 2013: 305). → 'suitekiya ot neŋ üntürgeli umaz (HT9 419-420) Küçük ot asla çıkamaz.'

Uyg. *tsip*, Çin. 榭 *hu*, bir meşe türü (Ölmez Röhrborn 2001: 143). → 'şala söğüt tsip söğütke oğsar arıp (HT3 211-212) Şala ağacı her ne kadar meşe ağacına benzerse de.'

16. Hayvan ile İlgili Sözcükler

Uyg. *luu*, Çin. 龙 *long*, ejderha (G. 7479). → 'luu yaŋaların maŋısı tepigi neŋ eşgekke oğşaguluk ermez (HT8 746-748) Ejderha ve fillerin tekmesi asla eşeğinkine benzemez.'

Uyg. *tio çigu*, Çin. 條支 *tiao zhi*, devekuşu (Dietz vd. 2015: 345). → ‘*tio çigu yumurtgası tēp* (HT5 1692-1693) Devekuşu diye.’

17. Bilim ile İlgili Sözcükler

Uyg. *inmelun*, Çin. 因明論 *yin ming lun*, şâstra mantığı, Skr. Hetuvidya-şâstra (Ölmez-Röhrborn 2001: 178). → ‘*ol samtso açariniŋ irak yakın edremin ulati inmelun şastr erser* (HT8 1004-1007) O Tripitaka âcârya uzak yakın erdemi ve hetuvidya şâstra ise.’

Uyg. *samşi*, 三史 *san shi*, Tang dönemindeki üç klasik tarihi eser için atanan üç tarihçi (Röhrborn 1996: 252). → ‘*bo beg edgüti ötgürmiş ol kiuke samşi atlıg bitiglerig* (HT8 1624-1626) Bu bey iyice açıklamış o Jiu Jing ve San-shi adlı kitapları.’

Uyg. *şemelun*, Çin. 声明論 *sheng ming lun*, şâstra dilbilgisi (Ölmez-Röhrborn 2001: 178). → ‘*şemelun şastrig* (HT3 821-822) Sheng ming lun şâstrayı.’

Uyg. *taoli*, Çin. 道理 *daoli*, 条理 *tiaoli*, temel ilke, gerekçe, iddia ve mantık (Dietz vs. 2015: 301-302). → ‘*taolisızın yörüksizin sıgılı buzgalı kılınсар* (HT5 722-723) Mantıksızlığı ve tefsirsizliği kırıp bozsa.’

18. Resim ve Renk ile İlgili Sözcükler

Uyg. *çuja*, Çin. 朱 *zhu*, zincifre (Ölmez-Röhrborn 2001: 161-162). → ‘*çuja türtmiş* (HT3 538) zincifre sürülmüş.’

Uyg. *huatu*, Çin. 画图 *hua tu*, çizim, resim, resim çizmek (Röhrborn 1996: 194-195). → ‘*bir törtkil huatu yanlıg bediz yanın kılı tegindim* (HT8 231-232) Bir dörtgen çizim gibi resim yaptım.’

Uyg. *in*, Çin. 像 *xiang*, resim, figür (Dietz vd. 2015: 264) → ‘*in êtdi* (HT5 76) Resim yaptı.’

Uyg. *so*, Çin. 鎖 *suo*, desen, süs (Röhrborn 1991: 203-204). → ‘*yaşıl solaglıg bitigdeki* (HT7 441-442) Yeşil desenli kitaptaki.’

Uyg. *soo*, Çin. 像 *xiang*, resim, portre, figür (Röhrborn 1991: 237). → ‘*soo iki yüz* (HT7 1362-1363) resim iki yüz.’

19. Müzik ve Ses ile İlgili Sözcükler

Uyg. *çimkuy*, Çin. 笙歌 *sheng ge*, flüt, kamış çubuktan yapılmış müzik aleti (Röhrborn 1991: 198). → ‘*çimkuylug yır erü erü iradı* (HT7 346-347) Flüt eşliğindeki şarkılar yavaş yavaş uzaklaştı.’

Uyg. *çünj*, Çin. 鐘 *zhong*, çan (Röhrborn 1991: 227). → ‘*çünj silktiler* (HT7 1147) Çan çaldılar.’, ‘*çuñlar salınp* (HT9 267) Çanlar salınp.’

Uyg. *küh*, Çin. 曲 *qu*, şarkı, oyun (Aydemir 2913: 291). → ‘*ır bödig kühi ol tēp* (HT5 451-452) ilahi şarkı ve oyundur diye’, ‘*küh* (HT9 268) şarkı.’

Uyg. *küşî*, Çin. 去声 *qu sheng*, düşük ses (Röhrborn 1996: 225). → ‘*yanlık bolmış ol ujik ünleri pişi küşî tēgme iki ünlerde* (HT8 1125-1127) Hata yaptığı o hece sesleri yüksek ve düşük denilen iki seslerde.’

Uyg. *labay*, Çin. 螺貝 *luo bei*, dini her yere duyuran salyangoz kapuğu (Röhrborn 1991: 207). Eski Uygur metinlerinde oldukça yaygın olarak kullanılır. → ‘*kaltı labay*

ütinte tört taloy ügüz kadıgın bütürü körü umayuk teg (HT7 532-534) Eğer salyangoz kabuğu sesinde dört deniz kıyısını tamamıyla göremiyormuş gibi.'

Uyg. *nay*, 呂lü, kemik, tüp, boru şeklinde müzik aleti, bir çeşit kılıç (Röhrborn 1996: 191). → '*tışı erkek naylarını kısılurın uzayurın* (HT8 116-118) Dişi ve erkek flütlerin dar ve genişliğini.'

Uyg. *pişi*, Çin. 平声bing sheng, yüksek ses tonu (Röhrborn 1996: 225). → '*yañlok bolmuş ol ujik ünleri pişi küşi tégme iki ünlerde* (HT8 1125-1127) Hata yaptığı o hece sesleri yüksek ve düşük denilen iki seslerde.'

Uyg. *tsuitsi*, Çin. 嘴子zui zi, flüt, boru şeklinde müzik aleti (Röhrborn 1991: 207). → '*tsuitsi ütinte yeti grahlar bölökin tükel körgeli bolmayuk teg* (HT7 535-537) Flüt sesiyle yedi gezegen bölümünü tamamıyla görememiş gibi.'

20. Dans ile İlgili Sözcükler

Uyg. *paçin*, Çin. 破阵po zhen, düşmanı yenme sanatı, dans (Röhrborn 1991: 230). Bu dans Tang imparatoru Taizong'un zaferini yücelten 120 dansçı ile gerçekleştirilen ünlü savaş dansı (Mayer 1991: 120). '*paçinlig bütigin bütitip* (HT7 1185-1186) Po-zhen dans listesini tamamlayıp.'

21. Yiyecek, İçecek ile İlgili Sözcükler

Uyg. *çai*, Çin. 齋zhai, keşişler için etsiz yemek (Röhrborn 1996: 239). → '*bêş miñ toyınka çai kılıp* (HT8 1431-1432) Beş bin öğretmene yemek yapıp', '*iki miñ toyınka çai kılıp* (HT9 606-607) İki bin öğretmene yemek yapıp.'

22. Edatlar

Uyg. *yañ*, Çin. 樣yang, örnek, çeşit, stil, tür (Aydemir 2013: 469). → '*boşgutçılarka bilgülik yañ kip yalñuklarda* (HT7 2135-2136) Öğretilere bilecek gibi insanlarda.'

23. Diğer Çince Sözcükler

Uyg. *lev*, Çin. 擿lu, iyilik, hediye, şans; maaş, gelir (Röhrborn 1996: 245). → '*zim luu künke yarok levlig* (HT8 1530) Ren ve ejderha gününe parlak şanslı.'

Uyg. *pun*, Çin. 本ben, kök, temel (Röhrborn 1996: 265). → '*ulug taloy ügüzte bintadu sögüt pun yer ugrınta küçlenür* (HT8 1959-1961) Büyük denizde, ağaçlar anakarada olduğu gibi sallanır.'

Uyg. *şı*, Çin. 蒸zheng, buharlaşmak (Aydemir 2013: 306). → '*yağmurlayu ölitü bulutlayu şılayu* (HT9 425-426) Yağmur yağıyor, islatıyor, bulutlanıyor, buharlanıyor.'

Sonuç

10. yüzyılda Şinjo Şeli Tutuñ tarafından Çince'den Uygurcaya çevrilen Xuanzang Biyografisi, sadece geniş dil malzemelerini değil aynı zamanda dönemin tarihini, kültürünü ve coğrafyasını da gözler önüne serer. Eser, dil yönünden incelendiğinde görülecektir ki pek çok yabancı kelimeyi içinde barındırır. Bunun nedeni eserin ilk olarak Çince'den çevrilmesi olarak görülse de aslında bu durumun sadece Çinceyle

İlgili olmadığı sınıflandırmadan anlaşılmaktadır. Çünkü burada yer alan kelimeler sınıflandırıldığında görülmektedir ki kullanılan Çince kelimelerin büyük çoğunluğu yer adları, kişi adları, kurum kuruluş adları, unvan adları, manastır adları gibi özel adlardır. Eserde özel ad durumundaki bazı Çince kelimeler Uygurcaya çevrilse de bu durum birkaç örnekle sınırlıdır. Bunun dışında daha pek çok kavram Türkçeye çevrilmeden doğrudan Çince olarak alıntılanmıştır. Örneğin Türkçe karşılığı *ev* ‘ev’ belki ‘çadır’ olan Uyg. *çığ*, Çin. 宅 *zhai* ‘ev’ kelimesi muhtemelen Türklerdeki *ev* kelimesinden farklı bir kullanıma sahipti. Yine Uyg. *soa*, Çin. 竈 *zao* ‘fırın, ocak’ sözü, Türkçede var olan *oçak/oçuk* ‘ocak’ sözünden farklı bir kavramı karşılıyor olmalıdır. Çince den çevrilen bazı unvan adları, meslekler, akademik yapı, idari birim adları muhtemelen Türkçede bulunmayan sözlere. Dolayısıyla burada yer alan kelimelerin Çince olmasının nedeni Çince kelimelere duyulan ilgiden ziyade mecburiyetten kaynaklanmış olmalıdır. Bununla birlikte Xuanzang Biyografisi’nde geçen pek çok kavram Çin kültürüyle ve diliyle oluşturulduğu için doğal olarak orada kullanılan kavram adları muhtemelen Türk coğrafyasında yer almayan kavramları karşılamaktadır. Mütercim bazı kelimeleri çevirirken bazılarının karşılığını bulamadığı için bunu doğrudan Çince olarak alıntılanmıştır, diyebiliriz.

Kaynakça

- AYDEMİR, Hakan (2010). “Neue Erkenntnisse über die chinesische Vorlage der alttürkischen Xuanzang-Biographie”. *Journal of Oriental and African Studies* 19: 33-43.
- AYDEMİR, Hakan (2013). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IX*, Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert, Otto Harrassowitz. (HT9)
- DIETZ, Siglinde, Mehmet ÖLMEZ, Klaus RÖHRBORN (2015). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie V*, Nach der Handschrift von Paris und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain, Harrassowitz Verlag. (HT5)
- FRANKENHAUSER, Uwe (1995). *Cien-Biographie VIII, Übersetzt und kommentiert*, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden.
- Encyclopedia of India-China Cultural Contacts I-II*, The Public Diplomacy Division Ministry of Affairs, India. (Ind.-Chi.)
- GABAIN, Annemaria von (1935). *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsang, I. Bruchstücke des 5. Kapitels*, Berlin, (Aus: SPAW. Phil. –hist. Kl. 1935, 7: 151-180.
- GILES, Herbert A. (1912). *A Chinese-English Dictionary*, Second Edition, Revised & Enlarged, Shanghai, China and London.
- HUCKER, Charles O. (1984). *A Dictionary of Official Titles in Imperial China*, Taiwan Edition, Southern Materials Center, Inc. Taipei.
- IRONS, Edward A. (2007). *Encyclopedia of Buddhism*, Encyclopedia of World Religions, Facts On File, United States of America.
- MAYER, Alexander Leonhard (1991). *Cien-Biographie VII, Übersetzt und kommentiert*, Otto Harrassowitz-Wiesbaden.
- MAYER, Alexander Leonhard (2001). *Cien-Biographie VI, Übersetzt und kommentiert*, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden.
- MİRSULTAN, Aysima (2010). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie X*, Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert, Wiesbaden. (HT10)

- ÖLMEZ, Mehmet (1994). *Hsüen-Tsang'in Eski Uygurca Yaşamöyküsü IV. Bölüm*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora tezi, Ankara. **(HT6)**
- ÖLMEZ, Mehmet (1995). "Uygurca Xuanzang-Biyografisindeki Çince Alıntılar", *Türk Dilleri Araştırmaları 4*: 109-143.
- ÖLMEZ, Mehmet, Klaus RÖHRBORN (2001). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III*, Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. **(HT3)**
- ÖLMEZ, Mehmet (2002). "Die alttürkische Xuanzang-Biographie II", *Stitter aus der Gegend von Turfan, Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags*. Hrgg. Von M. Ölmez / S.C. Raschmann, İstanbul-Berlin: 199-242. **(HT2)**
- ÖLMEZ, Mehmet (2012). "Eski Uygurca Xuanzang Biyografisinin II. Bölümündeki Çince Alıntılar", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 22, 1: 99-108.
- RÖHRBORN, Klaus (1991). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*, Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain, Otto Harrassowitz-Wiesbaden. **(HT7)**
- RÖHRBORN, Klaus (1996). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*, Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden. **(HT8)**
- SEN, Tanzen (2006). "The Travel Records of Chinese Pilgrims Faxian, Xuanzang, and Yijing", *Education About Asia*, Volume 11, Nu: 3: 24-33.
- SHŌGAÏTO, Masahiro (1986). *Roshia shozō uigurugo bunken no kenkyū –Uiguru monji hyōki kanbun to uigurugo butten tekisuto-*. Uighur Manuscripts in St. Petersburg. Chinese Text in Uighur Script and Buddhist Uighur Texts, Kyōto.
- TOKYÜREK, Hacer (2018). Altun Yaruk Sudur, IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TUGUŞEVA, Lilija Jusufzanovna (1991). *Ujgurskaja versija biografii sjuan'-czana*, Moskva. **(HT5)**

KUTADGU BİLİG’DE GEÇEN İKİ MATEMATİK TERİMİ HAKKINDA: *cebr ü muḳābel(e)* ve ‘*aded cezri*

On Two Mathematics Terms in the Qutadgu Bilig: Jabr U Muḳābal(a) and ‘aded Jazri

Şermin KALAFAT*

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 159-172

Öz: Kutadgu Bilig’in Reşit Rahmeti Arat tarafından yayımlanan neşri (1947) üç yazmaya dayanarak hazırlanmıştır. Arat’ın fişlerinden hareketle talebeleri tarafından hazırlanıp yayımlanan Kutadgu Bilig’in indeksi (1979) ise, eserin metin sorunlarının çözümü için çok değerlidir. Bu indeksin yayımlanmasıyla birlikte Kutadgu Bilig’in metin sorunları kolaylıkla görülebilir olmuştur. Bunun yanında, zamanla dizinde de bazı yanlışlıklara rastlanmıştır. Buna binaen, Kutadgu Bilig’in neşrinin yapıp dizinin hazırlanmasından bugüne kadar eser üzerine araştırmacılar tarafından yeni okuma, düzeltme önerileri sunulagelmiştir. Bütün amaç, eseri daha anlaşılır kılma çabasıdır. Neşir ve dizindeki sorunlu her kelime hakkında tekrar düşünülmesi eser için önemli bir katkıdır. İncelemelerimiz neticesinde Kutadgu Bilig’in dizisinde iki matematik teriminin (*cebr ü muḳābel(e)*) ve ‘*aded cezri*) bağlamdan kopuk olarak ele alındığı ve hatalı karşılıklar verildiği görülmüştür. Ayrıca Arat’ın çevirisinde de bu terimlerin yer aldığı beyitlerin örtük bir anlam içerdiği tespit edilmiştir. Bu sebeple, kaleme alınan bu makalede, ilgili iki terim, tarihî arka plan dikkate alınarak açıklanıp dizindeki konumları belirlenecek ve bunun ışığında söz konusu beyitlerin de daha anlaşılır çevirileri bir öneri olarak sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Kutadgu Bilig, Matematik, Cebr ü Muḳābel(e), ‘Aded Cezri, Terim.*

Abstract: The first edition of *Qutadgu Bilig* was edited by Reşit Rahmeti Arat in 1947 and this edition is based on three manuscripts of *Qutadgu Bilig*. The index of *Qutadgu Bilig*, which is based on Arat’s vouchers and published by its students in 1979. This index is very valuable for the solution of the text problems of the work. Therefore, the text problems of *Qutadgu Bilig* have become more easily visible. In addition, some errors were found in the index as well, over time. Since its first publication, several corrections and amendments were offered by subsequent researchers so as to make this text more coherent. Reconsidering about every problematic word in edition and index is an important contribution to *Qutadgu Bilig*. We have found out that not only two mathematics terms (*jabr u muḳābal(a)*) and ‘*aded Jazri*) were treated without sufficient attention to their contexts and wrong meanings were given to the words, but they were as well not fully translated by Arat. In this article, we aim to explain these two terms by situating them in their proper historical context and to offer a new translation of the sections they belong to.

Keywords: *Qutadgu Bilig, Mathematics, Jabr u Muḳābal(a), ‘Aded Jazri, Term.*

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/ TÜRKİYE, serminkalafat@gmail.com. Gönderim Tarihi: 21.10.2018 / Kabul Tarihi: 28.11.2018

Giriş

1069 yılında Yusuf Has Hâcib tarafından yazılan *Kutadgu Bilig*'in neşri (1947) ve dizininin (1979) yayımı geç tarihlere dayanır. Bu neşir ve neşrin dizininde tekrar gözden geçirilmesi gereken yanlar her zaman olmuş, böylece geniş bir çerçevede çok çeşitli çalışmalarla araştırmacılar tarafından yeniden okuma, anlamlandırma önerileri sunulagelmıştır. Bu sebeptendir ki *Kutadgu Bilig*'in neşri ve dizini kadar bu tür çalışmaların da eserin daha iyi anlaşılması için önemi büyüktür.

Kutadgu Bilig, devlet mekanizmasıyla birlikte halka ve insana dair verdiği bilgi ve öğütlerle *yaşayan bir eserdir*. İçeriğindeki anlam yönü ne sadece devlet ne de insan ögesini odağa alarak açıklamaya yeterlidir. Daha iyi anlaşılması için yeni bakış açılarıyla tekrar değerlendirilmeye her zaman muhtaçtır.

Dil, tarih ve kültür ekseninde *Kutadgu Bilig* üzerinden okunmaya ihtiyaç duyulan bir kavram da hesap kavramıdır. Bu kavramın dilciler tarafından değerlendirilmediği tespit edilmiştir.¹ Hâcib'in devletin işleyişinde dikkati çektiği önemli noktalardan biri hesap işidir. 'Devletin hesabını tutma' fikri bütün devlet oluşumlarında vardır (Fazlıoğlu 2010). Bununla birlikte, Hâcib'in hesap kavramını daha derin manada ele aldığı söylenebilir. Bu konuda en iyi örnek onun, *Yılduzçılar Birle Katılmaklı Ayur* 'Müneccimler İle Münasebeti Söyler' başlığında verdiği beyitlerdir. Bu bölümde Hâcib bir kişinin müneccimlerle nasıl konuşması gerektiği hakkında bilgiler verir. Bu bilgilerin büyük bir bölümü onların dilini anlamak için müneccimlerin yaptığı hesapların ne olduğunu bilmek üzerinedir. Bu kısımda geçen *darb*, *hendese*, *cebr ü mukâbel*, *'aded cezri*, *misaha*, *tağ* 'if, *tanşif* vb. terimler matematik ve geometri terimleri olup *ilm-i nücum* hesaplamalarında kullanılırlar. Hâcib'in bu terimleri yıldızlar veya başka bir deyişle müneccimlerle ilgili beyitlerde kullanması, *ilm-i nücum*dan haberdar olduğunu gösterir.

Problem

Kutadgu Bilig'de geçen hesap terimleri içerisinde *cebr ü mukâbel* ve *'aded cezrinin* durumu ise diğerlerinden farklıdır. Bu iki kelimenin KB'nin çeviri ve dizininde verilen karşılıklarının beyitte geçtiği şekilde değiştirilmeden verilip, anlamın örtük bırakıldığı veyahut hatalı verildiği; bazen de bir yerde başka, diğer yerde başka anlamda ele alınıp tutarsızlık gösterdiği tespit edilmiştir. Bundan dolayı, geçtikleri beyitlerde kelimelerin terim varlıklarının neyi ihtiva ettiği anlaşılammakta, beyitlerin anlamlarında da bir belirsizlik ve karmaşa ortaya çıkmaktadır.

Yöntem

*Kutadgu Bilig*²'de geçen *cebr ü mukâbel(e)* ve *'aded cezri* terimleri işlenirken dört yol izlenmiştir. İlk aşamada, terimin geçtiği ilgili beyit ve çevirisi verilmiştir. İkinci

1 Türk Dili alan yazının dışındaki araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar, alana katkı sağladıkları gibi, eserdeki hesap kavramları ele alınırken, beyitlerin tevriyeli kullanımlarının göz ardı edildiği, Arapça terimlerin ele alınmadığı, bazen de ele alınan terim ve anlam arasında kurulan ilginin eserin mahiyetinden uzak olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca, terimlerin dönemi içerisinde değil, güncel hesap kavramlarıyla -zoraki- örtüştürülmeye çalışılması, ilgili kavram ve beyitlerin yanlış anlaşılmasına sebebiyet verdiği görülmüştür. Bk. Küçükler (2011); Küçükler, Can, Karabınar (2012), Bali, Ekiz (2016).

2 Bundan sonra KB kısaltmasıyla devam edilecektir.

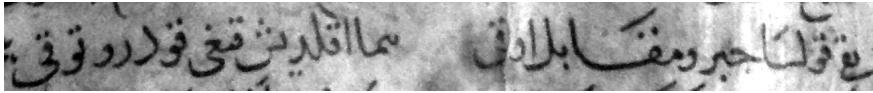
aşamada, her beyitteki problem noktaları kendi içerisinde üç maddede açıklanmıştır. Üçüncü aşamada, terimin matematikte karşıladığı anlam ayrıntılı bir şekilde açıklanıp, bu açıklamaları somutlaştırmak adına tarihî bir matematik kitabından³ alınan örneklerle açıklamaların pekiştirilmesi sağlanmıştır. Son aşamada da tarafımızdan öneri olarak sunulan, beyitlerin daha iyi anlaşılmasını sağlayan çevirilere yer verilmiştir. İnceleme materyali olarak Arat'ın çeviri yazıya aktarımı kullanılmış, Kaçalin'in aktarımındaki farklar dipnot olarak verilmiştir.

A. Cebr ü Muḳābel(e) Terimi:

Beyit:

Fergana Nüshası (Yusuf Has Hâcib, TDK 2015: 158).

Kahire Nüshası (Yusuf Has Hâcib, 134b, TDK 2015: 131).

4382 *taḳı ḳolsa cebr-ü muḳābel oḳı*
yime oklidis kapḡı yetrü toḳı (KB I, Arat 2007: 440).

4382 *taḳı ḳolsa cebr-ü muḳābel oḳı*
yime oklidis kapḡı koḍru⁴ toḳı (Kahire)⁵.

Arat: 'Daha da istersen cebir ve mukabele oku bir de Oklidis'in kapısını da iyice çal' (Arat 2003: 317).

Dankoff: *If you need still more, study algebra, then knock on Euclid's gate.* [Hala daha fazlasına ihtiyacın varsa cebir çalış, sonra Öklid'in kapısını çal] (1983: 190).

Bu beyit hakkında üç noktaya temas edilmelidir:

1. *Çeviri yazı açısından beyitteki cebr ü muḳābel(e) teriminin yazımı:* Arat bu kelimeyi *muḳābel* olarak okumuştur. Oysa kelimenin Arap harfli yazımında kaf (ق) harfinden sonra elif (ل) harfi yazılmıştır. Bu bağlamda, Arat'ın kelimeyi *muḳābel* şeklinde yazışı vezin gereği mi diye düşünülse de KB'nin yazıldığı Şeh-nâme veznine, 'feülün feülün feülün feül', göre *muḳābel* yazımının daha uygun olduğu görülmüştür. Yani, metnin çevirisinde bu kelimenin çeviri yazısı doğru yapılmamıştır.⁶

2. *Cebr ü muḳābel(e) teriminin dizindeki anlam karşılığı:* KB dizisinde *cebir* ve *muḳābel* terimi ayrı ayrı kelimeler olarak madde başı yapılmıştır. Dizinde *cebir* 'cebir'

3 Örneklerin gösteriminde Kanunî dönemine ait bir matematik kitabı olan *Cāmi'ü'l-Hisāb* tercih edilmiştir. Bu terichte kitaptaki örneklerin verilen açıklamalara uygun olması önemli rol oynamıştır.

4 *koḍru* kelimesinin anlamı Arat'ta ve ilgili sözlüklerde bulunamamıştır. Ancak Aysu Ata'nın *Karahanlı Türkçesinde İlk Kuran Tercümesi* isimli çalışmasında kod- kelimesinin 6. anlamı 'selam söylemek' şeklinde verilmiştir. Bu anlam üzerinden kelime ele alındığında 'Öklid'in kapısına da selam bırak' anlamında bir çevirinin yapılabildiği ve bunun bağlama uygun olduğu görülmüştür (Ata 2004: 471).

5 Beyitte muḳābel kelimesi Arap harfli imlaya göre düzeltilerek yazılmıştır.

6 Kaçalin bu kelimeyi muḳābel şeklinde okumuştur (4382. beyit, 2008: 229).

(KB III, Arat 1979:124); *muḳābel* ‘cebir’ (KB III, Arat 1979: 319) şeklinde anlam verilmiştir.

3. *Cebr ü muḳābel(e) teriminin KB çevirilerindeki anlam karşılığı*: Terim KB’de sadece bu beyitte geçen hapaks bir terimdir. Arat, çeviride *cebr ü muḳābel* teriminin anlam karşılığı yerine, terimi aynı şekilde kullanmayı tercih etmiş ve bir tek atf-ı vāvî’nin çevirisini ‘ve’ olarak vermiştir. Dankoff ise terimi *cebir* olarak çevirmeyi uygun görmüştür.

Görüldüğü gibi ne dizinden ne de KB çevirilerinden terimin ne anlama geldiği tam olarak anlaşılammaktadır. Bu verilerden hareketle beytin anlamı, KB’deki bulunduğu bölüm çerçevesinde anlamaya çalışıldığında öğüt olarak, müneccimlerle konuşmak için bir kişinin *cebr ü muḳābel* ve *Oklidis*’i bilmesi gerektiği şeklinde anlaşılır. Ancak bu anlama düzeyi, KB gibi bir eser açısından fazlasıyla basit olur ki bu, Hâcib’i de hafife almak anlamına gelir.

Beyitte geçen Oklidis kelimesi anlamın ortaya çıkmasında aracı bir terimdir. Bu terim de *cebr ü muḳābel(e)* gibi hapaks olup dizinde ‘Oklidis’ şeklinde karşılık verilmiştir (Arat 1979: 337). *Oklidis* ifadesiyle Arat’ın çevirisinden Yunan matematikçi Öklid’ten bahsedildiği anlaşılır. Ancak bağlam çerçevesinde Öklid ile neyin kastedildiği sezgisel olarak kavranır. Bu açıdan beyit *cebr ü muḳābel(e)* teriminin İslam coğrafyasındaki (Islamicate Science) anlamı üzerinden yeniden değerlendirilmeye muhtaçtır.

Terim Klasik kaynaklarda⁷ *ilmü’l-cebr ve’l-muḳābele* terkihi içinde, Osmanlı matematik eserlerinde de *cebr ü muḳābele* şeklinde geçer. *Cebr ü muḳābele*’nin tam bir Türkçe karşılığını vermek günümüz matematiği üzerinden güçtür. Terimin anlamı Osmanlıca sözlüklerde de karışıktır: Devellioğlu (2013: 144) *cebr ü muḳābele* için ‘Cebir muâdilesi, denklem’ şeklinde karşılık vermiştir. Parlatur (2011: 238) da ‘denklem’ olarak karşılık vermeyi uygun görmüştür. Arapçada *mu’âdelât* kelimesi ‘denklemler’ demektir. Ama *cebr ü muḳābelenin* bu denklem ifadesiyle ilgisi yoktur. *Mu’âdelât* ‘genel olarak kullanılan denklem yapısına isnat olunan bir kelime iken, *cebr ü muḳābele* bilinenler aracılığıyla bilinmeyi bulmanın yollarının öğrenildiği bilim dalı; aynı zamanda bu bilimde bilinmeyi bulmada kullanılan iki farklı tekniğin adıdır. Bu sebeple, sözlüklerdeki bu anlamlar, KB açısından bakıldığında doğru kabul edilemez. Steingass (2005: 355b) terimi *algebra* ‘cebir’ olarak alır. Redhouse (1890 [2011]: 642b) bu terim için doğruya daha yakın bir karşılık verir: *The science of equations, especially, of algebraic equations* ‘Denklem bilimi, özellikle cebirsel denklemler’. Ancak bu tanımların da yeterince doğru ve anlaşılır olduğu söylenemez.

Cebr ü Muḳābele terimi karşımıza ilk olarak Harezmi’nin (ö. 232 / 847’den sonra)⁸ *Kitabü’l-muhtasar fî hisabî’l-cebr ve’l-mukabele* isimli eserinde çıkmaktadır. Bu eser üzerinden terimin bir kitap ismi olduğu ve beyitte geçen ‘oku’ ifadesinden de bu kitabın

7 Burada Klasik kaynaklardan kasıt, İslam Coğrafyasına etki eden âlimlerin eserleridir. Harezmi (II/VIII – III/IX. yy), İbn Türk (II/VIII – III/IX. yy) Ebu Kâmil (236/850- 318/930), Kereci (IV/X. yy. - V/XI. yy), Semevel el-Mağribî (6580/1175?), Ömer Hayyâm (439/1048- 526/1131?), Şerefeddin Tûsî (ö. 609-611/ 1213-1214), İbn Havvam (643/1245- 724/1323), Nizameddin Nisâbüri (ö.730/1330?), İbn Hâim (756/1355?-815/1412), Ali Kuşçu (IV/XV. yy. -879/1474), Takiyüddin Râsîd (932/1526-993/1580) gibi.

8 Çeşitli bilim adamlarınca Harizmi’nin bu adı taşıyan başka âlimlerle karıştırılması sonucu yaşadığı tarihler farklı farklı verilmiştir. Fazlıoğlu İslam Ansiklopedisinde bu tarihlerin karıştırıldığını vurgulayarak, âlimin yaşadığı dönemi yukarıda verilen tarihlere indirgemştir. Bk. Harizmi maddesi, Diyanet İslam Ansiklopedisi, c. 16, 1997, s. 224-227.

okunması gerektiği düşünülerek söz konusu beytin çevirisi yapılabilir. Ancak, bu bir bakıma hatalı bir yorum da sayılabilir. Çünkü bu kitap ile Harezmi'ye mi yoksa, başka bir âlime mi işaret edildiği konusunda bir belirsizlik ortaya çıkar. Şöyle ki Harezmi'nin bu işlemi literatüre kazandırmasından sonra konu üzerine yeni eserler yazılmıştır. *Cebr ü mukâbele*, âlimlerce Harezmi'nin kitabının yanında, kitabın şerhleri ve tercümeleleri ve benzer türde yeni eserler okunarak öğrenilegelmiş bir yöntemdir.⁹ Beyite de dikkat edilirse, Hâcib Harezmi'nin değil, kaynaklarda isminden sıkça söz ettiren Öklid'in ismini kullanmıştır. Çünkü çoğu kaynakta Öklid'in isminin kullanılması adeta bir gelenektir. Ama İslam coğrafyasında Harezmi'nin isminin kullanımıyla alakalı bir geleneğin olduğunu söylemek hatalı bir yorum olabilir. Harezmi'nin kitabı üzerine yazılan şerhler ve bu konuda yazılan yeni kaynaklar bir derece buna engeldir. Bu bakış açısından hareketle *cebr ü mukâbel(e)* bir kitap olarak kabul edilirse, bu, Harezmi'nin yanında haleflerinin de işaret edildiğinin göstergesidir. Başka bir ifadeyle, beytin geçtiği *Yıldızçılar Birle Katılmakın Ayur* bölümünde yazarın müneccimlerin hangi kitabı okuduklarının üzerinde durması demek, müneccimlerin o dönemde *cebr ü mukâbeleyi* hangi âlime göre yaptıklarını da bilmek demek olur ki bunun ispatı maalesef bu beyit üzerinden güçtür. Bunu ispatlamak adına dönemin âlimlerince ele alınan Arapça kitaplara bakılsa bile bir ikilik durumuyla karşılaşılabilir. Yani, yine Hâcib'in beyitte hangi âlimi ve eserini kastettiği tam olarak tespit edilememektedir.

Beytin açıklamasında kilit nokta olan *okı* ifadesiyle Hâcib'in neyi kastettiğinin tespiti, ileri sürülen görüşü desteklemek adına önemlidir. Hâcib aynı bölümdeki 4378. ve 4379. beyitlerde de *okı* ifadesini *hendese* ve *darb-u kısmet* terimleri için kullanmıştır:

4378 *bileyin tise sen okı hendese*

açılğay sakış kapğı munda basa (KB I, Arat 2007: 440). ‘Bunu öğrenmek istersen hendese okumalısın, bundan sonra sana hesap kapısı açılır’ (Arat 2003: 316).

4379 *okı darb-u kısmet tükel bil küsür*

tükelke tükel imtihan ol yetür (KB I, Arat 2007: 440). ‘Darb ve taksim oku, bütün kesirleri iyice öğren; bu kâmil bir insan için mükemmel bir imtihandır; bunu yap’ (Arat 2003: 317). Görüldüğü üzere Hâcib'in kastettiği okı- fiili ‘eğitim görmek, bilmek’ anlamları etrafında şekillenmiştir. Bu sebeple, bağlamın doğru bir noktaya teması gözetilerek *cebr ü mukâbel(e)* öncelikle, bir matematik terimi olarak değerlendirilmeli ve terimin anlamı üzerinden hareket edilmelidir. Harezmi ve haleflerinin kitapları ise, tevriyeli bir kullanım olduğu düşünülerek ikinci anlam olarak değerlendirilmelidir.

Şimdi *cebr ü mukâbele* teriminin anlamı hakkındaki açıklamalara bakılması, beytin çevirisinde bu ayrıntının neden önemli olduğunu kavramaya yardımcı olacaktır:

İzgi (1997: 194) *cebr ü mukâbele* terimini “Bir denklemde bilinenlerin yardımıyla bilinmeyen niceliklerin tespitini öğreten bilimdir” şeklinde tanımlamıştır.

Cebir ve Mukâbele ilmi, bilinen ve bilinmeyen arasında bir bağıntı olmak şartıyla; çarpma, bölme, toplama vb. gibi işlem veya dirhem, dinar, kök on $\sqrt{10}$ vb. gibi bü-

9 Cebir'in gelişimi, bu konuda eser veren âlimler ve eserleri konusunda bilgi için bk. İhsan Fazlıoğlu, *Cebir*, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), ss.195-201.

yüklük/değer şeklinde olan ve en az iki varsayılan bilinen ile belli kurallara uygun tasarrufta bulunarak istenen/sorulan bilinmeyenleri çıkarma (istihraç/istinbat) yöntemlerinin en yaygın ve gelişmişidir (Fazlıoğlu 1993:109)¹⁰.

Fazlıoğlu, İslam Ansiklopedisi'ndeki *Cebir* maddesinde ise *cebr ü muḳābele* terimini açıklarken terimin, Klasik dönemde bilimlerin tasnifi hakkında eser yazan müelliflerce genelde hesap biliminin bir dalı olarak görüldüğünü belirtir. Buna göre:

Muhammed b. Ahmed el-Hārizmī (ö 387 / 997) Mefātiḥü'l- 'ulūm adlı eserinde (s. 116) bu ilmin konusunu "hisab sanatlarından bir sanat" olarak tanımlamış ve gayesinin muamelat, miras, vasiyet vb. konulardaki zor problemlerin çözümü olduğunu söylemiştir. İbn Haldun ise (ö. 808/ 1406) ilmü'l-cebr ve'l-muḳābele'yi öncekilerden farklı olarak ilmü'l-hisab gibi sayılar teorisinin (el-ulūmü'l-adediyye) bir dalı olarak görmüş ve "var sayılan bilinenlerden bilinmeyen niceliğin çıkarılması" şeklinde daha matematiksel bir tanım vermiştir (el- 'iber, II, 898) Taşköprizade ise (ö 968/ 1561) farklı bir yaklaşımla ilmü'l- 'aded ve ilmü'l- 'hisabı aynı konunun farklı iki adı şeklinde benimsemiş ve ilmü'l-cebr ve'l-muḳābele'yi bu ilimlerin dalı olarak "denklemler yoluyla bilinenlerden bilinmeyen niceliklerin çıkarılması yöntemini öğreten ilim" diye tarif etmiştir (Miftāḥü's-sa'ade, I, 391). Daha sonraki dönemlerde bu tarif, Kātib Çelebi'nin (ö. 1067/ 1657) Keşfü'z-zünün (I, 578) ve Sıddik Hasan Han'ın (ö 1889) Ebcedü'l- 'ulūm'da (II, 205) yaptıkları tanımlamalarla son şeklini almış ve ilmü'l-cebr ve'l-muḳābele, "denklemler yoluyla bilinenlerden bilinmeyen niceliklerin çıkarılması yöntemini öğreten ilim" olarak ilmü'l-hisabın bir dalı şeklinde kabul görmüştür. İslam matematikçileri de bu tanıma benimsemişlerdir (Cemşid el-Kaşı, s. 392) (Ayrıntı için bk. Fazlıoğlu DİA cebir maddesi 1993: 195-201).

Cebr ü muḳābele bir bilim dalı olmasının yanında, özde kastedilen denklemler üzerinden yapılan işlemlerdir. Adını aldığı iki terim de denklemler ile ilgilidir. Bu iki terime yakından bakıldığında, *cebir* terimi iki işlem için kullanılır. Birincisi denklemin pozitifleştirilmesi işlemidir. Bir denklemde sağ veya sol veyahut da her iki tarafındaki negatif ifadenin, değerinin sağ veya sol taraflara eklenerek giderilmesidir. İkincisi de denklemde māl (x^2) katsayısı, eğer 1 sayısından küçükse denklemi standart denklem kalıplarından birine indirgemek için bu katsayıyı 1'e dönüştürme işlemidir. Bu yönüyle tekml işlemiyle benzerlik gösterir (Baga 2012: 110-111).

Muḳābele terimi ise Lexicon'da 'karşılaştırma, karşı karşıya gelme, karşıtlıkları bir araya toplama' anlamındadır (Redhouse 1890 [2011]: 1936). Kelimenin cebirsel anlamının benzer yönde şekillendiği söylenebilir. *Muḳābele*, denklemin sağ ve sol tarafında aynı türden terimler olduğu zaman, sağ ve sol taraftaki terimleri karşılaştırarak ortak olan ifadeleri bir araya getirmeye denir. Bu işlem eşitliğin iki tarafındaki toplama ve çıkarma işlemleri yanında çarpma ve bölme işlemleri için de kullanılır (Baga 2012: 111). Buna göre *cebr ü muḳābele*, bir denklemde bu iki yapının bir arada kullanılmasına dayalı bir yöntemdir.

George Saliba *cebir ve muḳābele*'nin farklı metinlerde farklı şekillerde kullanıldığından bahseder. Saliba'nın bu terim için verdiği matematiksel tanımlama aşağıdaki gibidir:

¹⁰ Bu ifade İbnü'l-Havvâm'ın Arapça, *Fevâidü'l-Bahâyye fi'l-Kavâidi'l-Hisâbiyye* (Hasan Hüsnü Paşa 1292/8, vr. 90b) eserinde geçmekte olup, Fazlıoğlu bu ifadenin Türkçe çevirisini yapmıştır.

Cebr: (tamamlama, yenileme, zorlama, cebir).

$f(x) - h(x) = g(x)$ ise $f(x) = g(x) + h(x)$ olur; *denklemin her iki tarafına $h(x)$ eklenir*, burada $f(x)$, $h(x)$, $g(x)$ tek terimlidir. Örnek, $x^2 - 10x = 19$ ise $x^2 = 19 + 10x$ olur.

Muḳābele: (ters biçim, karşılaştırma).

$f(x) + a = g(x) + b$ ise $f(x) = g(x) + (b - a)$ olur. Denklemin iki tarafından da a çıkarılır. Burada $f(x)$, $g(x)$ tek terimlidir ve a ile b birer sabittir. Örnek, $x + 15 = x^2 + 25$ ise, $x = x^2 + 10$ olur (Saliba 1973: 182).

İslam coğrafyasında (İslamicate science) kaleme alınmış hesap kitaplarına bakıldığında *cebir* ve *muḳābele* olarak adlandırılan bölümde *mesā'il-i sitte* denilen, ilk üçü 'yalın', yani *müfredāt* ve son üçü 'katışık' yani *muḳterināt* olarak bilinen 'altı denklem tipi' çözüm yöntemi olarak kullanılmaktadır. Bu denklem tipleri aşağıdaki gibidir:

1. $bx = c$	4. $c = ax^2 + bx$
2. $ax^2 = bx$	5. $bx = ax^2 + c$
3. $ax^2 = c$	6. $ax^2 = bx + c$ (Salih, 2004: 206).

Bu bilgi, Kanunî dönemine ait bir matematik kitabı olan *Cāmi'ü'l-Hisāb*'da şu şekilde ifade edilmiştir:

ḳısm-ı evvel cebr-i muḳābelenüñ altı mes'alesininüñ beyānındadır üçine müfredāt ve üçine muḳterināt dirler faşl-ı evvel cebr-i muḳābelenüñ altı mes'alesininüñ kavā'idin beyān ider üçine müfredāt ve üçine muḳterināt dirler 85b/12-17. [Birinci kısım cebir ve muḳābelenin altı denkleminin üzerinedir. Üçüne yalın ve üçüne katışık derler. Birinci bölüm cebir ve muḳābelenin altı denkleminin kurallarını açıklar. Üçüne yalın üçüne katışık derler] (Kalafat 2015: 466).

Bu tanımları somutlaştırmak adına *Cāmi'ü'l-Hisāb*'daki bir *cebr ü muḳābele* sorusu örnek olarak verilebilir:

bir māl-ı meḳhūl (15) iki kısım eylesek muḳtelef bir kısmına ḳısm-ı evvel ve (16) bir kısmına ḳısm-ı sâni diyü ad virsek pes bir dirhem (17) ḳısm-ı evvelden alup ḳısm-ı sâni üzerine ziyāde eylesek (18) ḳısm-ı sâniyi iki kerre ḳısm-ı evvelün bāḳisi miḳdār (19) olsa varsaḳ bir dirhem ḳısm-ı evveli girü yirine (20) getürsek ve bir dirhem daḳı ḳısm-ı sânidən alup ḳısm-ı (21) evvel üzerine ziyāde eylesek ḳısm-ı evvel seksen iki (1) kerre baḳi-yi ḳısm-ı sâni miḳdār olsa aşıl ol māl-ı meḳhūl (2) ne miḳdār olmak gereḳdür ve her kısım ne miḳdār olur ḫarīḳi (3) oldur ki ḳısm-ı evveli bir şey dutaruz bir dirhem ḳısm-ı evvelden (4) aluruz ḳısm-ı sâni üzerine ziyāde iderüz ḳısm-ı evvel (5) bir şey illā bir dirhem ḳalır ol bir dirhem ḳısm-ı sâni ma'ādil (6) iki şey illā iki dirhem olur ba'dehü bir dirhem ḳısm-ı sânidən (7) girü götürüp gine ḳısm-ı evvel üzerine ziyāde idelüm (8) ḳısm-ı evvel bir şey olur ol taḳdirce ḳısm-ı sâni (9) iki şey illā üç dirhem ḳalır. ba'dehü ḳısm-ı sâninün (10) bir dirhem alup ḳısm-ı evvelün üzerine ziyāde idelüm (11) ḳısm-ı sâni iki şey illā dört dirhem ḳalır ol taḳdirce (12) ḳısm-ı evvel bir şey ve bir dirhem olur. bu şüretden (13) lâzım gelür ki bir şey ve bir dirhem ma'ādil seksen iki (14) ḳısm-ı sâni miḳdār ola ya'nī bir dirhem ve bir şey'e ma'ādil (15) yüz altmış dört şey illā yüz yigirmi sekiz dirhem olur (16) ba'dez cebr-i muḳābele yüz altmış üç şey'i ma'ādil (17) üç yüz yigirmi ḫoḫuz dirhem gelür ve kemmiyye-i bir şey (18) iki dirhem ve üç cüz olur cümle yüz yigirmi üç (19) cüz'i bir dirhem olandan pes cevāb virürüz ki (20) ḳısm-ı evvel bu miḳdār olur ve ḳısm-ı sâni bir dirhem (21) ve altı cüz olur cümle yüz altmış üç cüz'i (1) bir dirhem olandan ve çün bu iki kısım cem' iderüz üç (2) dirhem ve ḫoḫuz cüz olur ki aşıl māl-ı meḳhūl bu miḳdār (3) olur iki kısım eyledük (104a-105a / 15-3; Kalafat 2015: 435-436).

[Miktarı bilinmeyen bir çokluğu iki kısma ayırsak. Birine birinci kısım; diğerine ikinci kısım desek. Birinci kısımdan bir dirhem alıp ikinci kısma ekleysek. İkinci kısım, birinci kısmın kalan miktarının iki katı kadar olsa. Bir dirhemi geri eski yerine götürsek ve ikinci kısımdan bir dirhem daha alıp birinci kısım üzerine ekleysek. Birinci kısım, ikinci kısmın kalan miktarının seksen iki katı kadar olsa, ilk baştaki miktarı bilinmeyen çokluğun miktarının ne olması gerekmektedir ve her kısmın miktarı ne olur? Yöntem şudur ki, birinci kısmı bir şey¹¹ kabul ederiz {birinci kısım = x }. Bir dirhemi birinci kısımdan alır ikinci kısma ekleriz {birinci kısım - 1; ikinci kısım + 1}. Birinci kısım bir şeyden bir dirhem eksik olur {birinci kısım = $x - 1$ }. O bir dirhem eklenmiş ikinci kısım iki şeyden iki dirhem eksik olur {ikinci kısım = $2x - 2$ }. Sonra ikinci kısımdan bir dirhemi geri götürüp yine birinci kısım üzerine ekleyelim, birinci kısım bir şey olur (birinci kısım = x). Bu durumda ikinci kısım iki şeyden üç dirhem eksik olur {ikinci kısım = $2x - 3$ }. Sonra ikinci kısmın bir dirhemini alıp birinci kısmın üzerine ekleyelim. İkinci kısım iki şeyden dört dirhem eksik kalır {ikinci kısım = $2x - 4$ }. Bu halde birinci kısım bir şey ve bir dirhem olur {birinci kısım = $x + 1$ }. Bu durumda bir şey ve bir dirhem, ikinci kısmın seksen iki katına eşit olması lazım gelir { $x + 1 = 82(2x - 4)$ }. Yani bir dirhem ve bir şeyin eşiti, yüz altmış dört şeyden [üç] yüz yirmi sekiz dirhem kadar eksik olur { $x + 1 = 164x - 328$ }. Cebr-i mukabele sonrasında yüz altmış üç şeyin eşiti üç yüz yirmi dokuz dirhem olur { $163x = 329$ }. Bir şey ise iki dirhem ve tamamı yüz yirmi [altmış] üç cüz¹² olan bir dirhemden üç cüz olur { $x = 2 + \frac{3}{329}$ }. Cevap veririz ki birinci kısım bu miktardır ve ikinci kısım bir dirhem ve tamamı yüz altmış üç cüz olan bir dirhemden altı cüz olur {ikinci kısım = $1 + \frac{6}{329}$ }. Bu iki kısmı toplarız, üç dirhem ve dokuz cüz olur ki iki kısma ayırdığımız bilinmeyen çokluğun miktarı bu olur { $3 + \frac{9}{329}$ }].

Bu örnek *cebr ü muḳābel*enin yukarıda verilen altı tip denklemden birincisine göre yapılmış bir çözümlerdir. Örnekten de anlaşılacağı üzere *cebr ü muḳabele*, sadece bir kitap şeklinde anlam verilemeyecek karmaşık bir dizi denklem çözümlemesini içerir.

Oklidis'e gelince, *cebr ü muḳābel(e)* teriminin anlamına bakarak, Hâcib'in Öklid'i değil de ad aktarması yoluyla Öklid'in geometrisini, *Usulü'l-Hendese* (Elementler) kitabında verdiği geometri bilgilerini kastettiğinin düşünülmesi daha doğru bir ifade olarak değerlendirilmelidir. Çünkü nücüm bilimi matematik ve geometriden ayrı düşünülemez. Öklid'in geometrisi, geometrik hesaplamaların temelini teşkil eder. Beytin anlam bütünlüğü düşünüldüğünde, açıklamasında matematiksel bir hesaplama dayalı bir terim (*cebr ü muḳābel*) ile geometrik hesaplama dayalı bir diğer terimin (Öklid geometrisi) ortak bir anlam oluşturmaları beklenir. Buna göre KB'deki beyit yeniden değerlendirildiğinde:

4382 *taḳı ḳolsa cebr ü muḳābel oḳı*
 yime oklidis ḳapḳı yetrü toḳı (KB I, Arat 2007: 440).

11 Şey' bu metinde günümüzde matematikte kullanılan x sembolünü ifade etmek için bir matematik terimi olarak kullanılmıştır. Metinde matematiksel notasyon ve sembol kullanılmamıştır. İfadelerin günümüzdeki matematik sembol ve notasyonlarının karşılıkları parantez içlerinde verilmiştir.

12 Cüz: Metin bağlamında müellif tarafından üç yüz yirmi dokuzun her bir birimi/parçası için kullanılmaktadır.

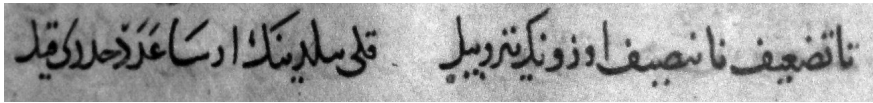
Çeviri Önerisi: (*Müneccimlerle sohbet için*) *cebr bilimini bil, bunun yanında da Öklid'in (geometrisini) iyice öğren ki (bu iki yöntemle nücüm ilmini anlayasın),* şeklinde bir açıklama beyti daha anlaşılır hale getirebilir. Buradaki cebrin yukarıdaki açıklamalarımızdan hareketle denklem, polinom vb. pek çok işlemi kapsayan bir bilim dalı olduğu açıktır.

B. 'Aded Cezri Terimi:

Beyit:

Fergana Nüshası (Yusuf Has Hâcib, TDK 2015: 158).

Kahire Nüshası (Yusuf Has Hâcib, 134a, TDK 2015: 130).

4380 *ya taz 'if ya tansif özüñ yetrü bil*
ḳalı bildiñ erse 'aded cezri'¹³ ḳıl (Arat 2007: 440).

4380 *ne taz 'if ne tansif özüñ yetrü bil*
ḳalı bildiñ erse 'aded cezri ḳıl (Kahire)¹⁴.

Arat: 'Sen taz 'if ve tansifi iyice öğren, bunları öğrendikten sonra aded cezrini ele al.' (Arat 2003: 317).

Dankoff: *Learn to double and to halve and to take the square root.* [Çift yapmayı, yarısını bulmayı ve karekök almayı öğren] (Dankoff 1983: 190).

Bu beyit hakkında da şöyle üç noktaya değinilmelidir:

1. *Beyitte 'aded cezri teriminden başka anlamı örtük olan terimlerin açıklanması:* 'Aded cezri ifadesini açıklamadan önce beyitte geçen ama, anlamca örtük olan iki terimin anlamına da değinmek gerekir. KB dizininde *taz 'if* 'iki kat etme' (Arat 1979: 430); *tansif* kelimesi ise 'tansif, yazma' (Arat 1979: 427) şeklinde anlamlandırılmıştır. Bu terimlerden *taz 'if*'in dizindeki anlamı doğru olsa da hala örtüktür; tam olarak neyin iki kat edildiği açık değildir. *Tansif* terimi ise maalesef yanlış anlaşılmalı ve terime hatalı bir karşılık verilmiştir. Bu iki terim beytin açıklanmasında aracı terim olduklarından kısaca şöyle açıklanabilir: *Taz 'if* matematikte herhangi bir sayıyı iki ile çarpmak veya kendisi ile toplamak suretiyle işlem sırasında bir sayıyı iki kat yapmak anlamındadır. *Tansif* ise yine matematikte herhangi bir değerden yarısını çıkarmak veya ikiye bölmek demektir (Baga 2012: 118-119; Kalafat 2015: 784).

2. *'Aded cezri teriminin dizindeki anlam karşılığı:* 'Aded cezri kelimesi KB dizininde ayrı ayrı ele alınmış, 'aded terimine 'sayı, aded' (KB III, Arat 1979: 5) ve *cezr* terimine de 'kök, asıl' (KB III, Arat 1979:124) diye karşılık verilmiştir. Bu

¹³ Kaçalin bu kelimeyi cedri olarak okumayı tercih etmiştir (4380. beyit, 2008: 229).

¹⁴ Beyitte Fergana nüshasından farklı olarak kullanılan kelimelerde Arat'ın dipnotları kullanılmıştır.

karşılıklarda herhangi bir hata olmamakla birlikte, *cezr* ifadesinin dizinde tek bir kelime olarak ele alınışı beyitteki terim anlamının göz ardı edilmesine yol açmıştır.

3. '*aded cezri* teriminin KB çevirisindeki anlam karşılığı: Arat çeviride, '*aded cezri* kelimesini *cebr ü muḳābel* teriminde olduğu gibi Türkçe bir karşılık vermeden aynı şekilde kullanmıştır. Burada Arat'ın verdiği bu birebir karşılık, beyitte bu ifadenin bir terim olarak anlaşılmasına yol açmıştır. Arat'ın bir terim olarak kabul edip ele aldığı '*aded cezri* yapısı bir terim değildir. Bu terime bağlı olarak çeviride verilen '*aded cezrini ele al* ifadesi de hatalı bir söylem olmaktadır.

Beytin anlaşılmasında kritik bir kelime olan '*aded cezri* ifadesinin neden bir terim olmadığı konusuna geçmeden önce *cezr* terimini tanımlamak gerekir. *Cezr*'in terim anlamı KB dizininde 'kök, asıl' şeklinde verilmiştir. Burada anlamı zora sokan 'asıl' ifadesidir ki bu ifade, kök kelimesinin anlamını temel anlamına indirger. Bu indirgeme beraberinde 'Nasıl bir kök?', 'Bu kökün münecimle ne ilgisi vardır?' 'Öncesinde geçen *taẓ'if* ve *tanşif* kelimeleriyle nasıl bir bağ kurar?' gibi soruları getirir. Bu sorulara cevap bulamamak beytin anlaşılmasını güçleştirir.

Cezr teriminin anlamının sözlüklerde açık bir şekilde verilmediği görülmüştür. Devellioğlu (2013: 157-158) kelimeyi 'kök, asıl' olarak ele alıp altında bir coğrafya terimi olan *cezr-i ekmel* için 'kendi misline darp olunmakla bir adet hasıl eden rakam; mesela, 3 adedi 9 adedinin *cezridir*' ifadesini kullanır. Bu karşılık Şemseddin Sami'den bire bir alıntıdır. Ancak Sami bu karşılığı *cezr-i ekmel* için değil, *cezr* için kullanır (2010: 177). Parigi'de de kelime 'kök, asıl' anlamıyla geçer (Kartalhoğlu 2015: 279). *Cezr* kelimesi için daha anlaşılır bir karşılık Steingass ve Redhouse tarafından verilmiştir. Steingass (2005: 358b) *jaẓr / jizr the square root of any number* 'Herhangi bir sayının karekökü' olarak verir. Redhouse Lexicon'da *cezr* için (*Arith.*) *a root, especially square root* 'Kök, özellikle karekök' ifadesini kullanır (1890 [2011]: 650b). Steingass ve Redhouse dışındaki tanımlar, maalesef terimi anlayıp, beytin mahiyetini kavramak adına yeterli değildir. Doğruluğu kabul edilen tanımların da beyitle bağ kurmak için yüzeysel kaldığı söylenebilir.

Cezr, matematikte aslı olarak hesap ilminin bir terimi olup herhangi bir sayının karekökünü alma işlemi ve bu işlem sonucunda elde edilen sayıyı ifade eder. Cebir biliminin kurulmasından sonra, denklemin bilinmeyenini ve bulunmak istenenini yani 'x', aynı zamanda denklemin yani, polinomun kökü olduğundan *cezr* terimi ile de ifade edilmiştir.

Beyitte geçen '*aded cezri kıl-* ifadesi Osmanlı matematik eserlerinde çoğunlukla, '*adedüñ cezrin al- / āhẓ it- / bul-* 'sayının kökünü almak veya bulmak' şeklinde kullanılır. Beyitte doğru olan terim *cezr kıl-* olup çeviri ve dizinde yer alması gereken esas terim budur. Burada '*aded* kelimesinin terime dâhil edilmemesinin sebebi ise, çoğu matematik probleminde terimin '*aded* dışında meblağ, cümle (tamamı, toplamı) gibi kelimelerle de kullanılmasından kaynaklıdır. Yani, sadece sayının değil, yeri gelince toplamın, çıkan sonucun da kökü alınır.

Beyitteki ('aded) *cezri kıl-* ise, *kıl-* yardımcı eyleminin kapsayıcı anlamından kaynaklı olarak, beyitte *cezri alınmış* sayıyı yani \sqrt{x} , bu \sqrt{y} , bu sembol içindeki x 'i; *cezrini bul-* veya '*adedin cezrini bul-* anlamını yüklenerek $\sqrt{y} = x$ işleminde x 'i

verir. Hācib, bu durumların hepsini kastetmiş olabilir. Çünkü nücum hesaplarındaki matematiksel işlemlerde, bu işlem basamaklarının hepsini yapmak mümkündür. Görüldüğü gibi terim olan, değişken olmayan ve kalıplaşan yapı *cebr kıl-*'dir.

Cāmī'ü'l-Hisāb'da bu örneklerin hemen hepsi geçer. Aşağıda bunlardan üçüne yer verilmiştir:

On altı 'adedün cezrin aluruz ki dördür. Ba'dehü bu dördten nişf-ı cüzürü kem iderüz. Ya'nî yek ve nîm dirhemi naḳş iderüz dü ve nîm dirhem ḳalur 89a/14-17 (Kalafat 2015: 380). [On altı sayısının kökünü alıruz, dördtür $\{\sqrt{16}=4\}$. Sonra bu dördten köklerin yarısını azaltırız yani, 1 ve yarım $\{yani\} 1\frac{1}{2}$ dirhemi çıkarırız. 2 ve yarım $\{yani\} 2\frac{1}{2}$ dirhem kalır].

On altı dirhem(den) murabba'-ı nişf-ı eşyāyı naḳş iderüz. Bir 'aded ve sülüs ve nişf-ı sūdüs sülüs 'aded ḳalur. Bu meblaḡuñ cezrin aluruz ki bir dirhem ve sūdüs dirhem olur 90b 7-8 (Kalafat 2015: 382). [On altı dirhemden bilinmeyenlerin yarısının tam karesini çıkarırız. Bir ve üçte bir ve altıda birin yarısının üçte biri veya bir bölü için bir bölü altısının yarısı kalır $\{1 + \frac{1}{3} + \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{3} \cdot \frac{1}{6}\}$. Bu meblaḡın kökünü alıruz ki bir dirhem ve altıda bir dirhem olur $\{1 + \frac{1}{6}\}$.]

Bāḳī ḳalan ā'daduñ cezrin āḡz iderüz. Bu cezri nişf-ı cezr-i evvelden kem iderüz 91a/6-7 (Kalafat 2015: 383). [Geriye kalan sayıların kökünü alıruz. Bu kökü birinci kökün yarısından azaltırız, çıkarırız].

Beyitte geçen *'aded cezri kıl-* eyleminin karşılığının yukarıdaki açıklamalara bağlı olarak 'bir sayının kökünü almak' şeklinde çevrilmesinin daha uygun olduğu görülür. Nitekim bugün matematikte karekök işlemi çözümlerken 'bir sayının kökünü almak veya kökünü bulmak' ifadesi kullanılır.

Bu bilgilere ek olarak, Kutadgu Bilig'de bu terim ilki yukarıda belirtildiği üzere *Yılduzçılar Birle Katılmaknı Ayur* bölümünün dışında bir de *Ögdülmiş İligke Yalavaç Idguka Negü Teg Er Kerekin Ayur* 'Ögdülmiş Hükümdara Elçi Göndermek İçin Nasıl Bir İnsan Lazım Olduğunu Söyler' başlığı altında geçer. Arat, bu beytin çevirisini yaparken önceki beyitten farklı olarak *'aded cezri* ifadesini *cebr* şeklinde çevirmiştir. Şöyle ki:

2633 *bilir erse saḳış yime hendese*
'aded cezri ḳılsa misahāt basa (Arat 2017: 276).

Arat: 'Hesaba bir de hendese vakıf olmalı; cezir ile mesaha ilmini de bilmelidir' (Arat 2003: 195).

Buradan Arat'ın çevirilerinde bir tutarsızlık olduğu gözlemlenmektedir. Buna göre 4380 numaralı beyit yeniden değerlendirildiğinde, asıl terimin *cezri kıl-* olduğu kesin bir şekilde anlaşılmaktadır. Buna göre:

4380 *ya taz 'if ya tañşif özün yetrü bil*
ḳalı bildiñ erse 'aded cezri ḳıl (KB I, Arat 2007: 440).

'Sen taz 'if ve tansifi iyice öğren, bunları öğrendikten sonra aded cezrini ele al.' (Arat 2003: 317).

Çeviri Önerisi: *Sen bir sayının iki katını almayı ve onun yarısını bulmayı iyice öğren. Bunları öğrendikten sonra da bir sayının kökü (nasıl alınır) (bunu yapmayı) öğren, şeklinde bir açıklama yapılabilir.*

Sonuç

Bu çalışmada, Kutadgu Bilig’de geçen iki matematik teriminin Arat’ın çevirisi ve KB dizindeki durumu incelenmiştir. *Cebr ü muḳābel(e)* ve ‘*aded cezri*’ terimlerinin KB dizini ve çevirisinde anlamlarının örtük, hatalı ve tutarsız olduğu tespit edilmiş ve terimler üzerine tarihi arka plan da dikkate alınıp bir düzeltme önerisi sunulmuştur. Buna göre:

1. Dizinde ayrı iki terim olarak ele alınan *Cebr ü muḳābel(e)* ‘atf-ı vāvî ile oluşan birleşik bir terimdir. Bu sebeple, dizinde ve çeviride bir kabul edilip buna göre anlam verilmelidir.

1.1. İnceleme esnasında *muḳābel* kelimesinin çeviri yazımının Arat tarafından (veya baskı sebebiyle) hatalı verildiği, kelimenin Arap harfli yazımı ve vezin dolayısıyla *muḳābel* olarak değiştirilmesi gerektiği görülmüştür.

1.2. *Cebr ü muḳābel(e)* terimi denklem çözümleri için kullanılan üst bir yöntemdir. Bu sebeple, terimin birebir karşılığı olabilecek Türkçe bir ifade bulmak güçtür. Buna rağmen, beytin çevirisinde *cebr ü muḳābel* tek bir terim olarak görülüp karşılığının kısaca, ‘cebir bilimi veya cebir’ olarak verilmesinde beis olmadığı açıktır. Burada *cebir bilimi* veya *cebir* ifadesinin tercihinde *cebr ü muḳābele* terimindeki ‘muḳābele’ kelimesinin zamanla düşmüş olması etkili olmuştur. Buna göre, bu terimden Hâcib’in yıldızcılarla konuşmak için, *cebir ve muḳābele* bilimini kastederek söz konusu tekniklerden çok daha geniş bir alandan, yani denklemler teorisinden değişkenlerle işlem yapmaya, tek terimlilerden polinomlara hatta belirsiz denklemlere kadar uzanan bir bilim dalını öğrenmeyi tavsiye ettiğinin düşünülmesi gerekir.

2. Arat’ın çeviride terim olarak anlam yüklediği ‘*aded cezri*’ ise bir terim olmayıp, bu beyit çerçevesinde *cezr kıl-* ifadesinin bir terim olduğu görülmüştür. Burada *kıl-* fiilinin ‘al-, yap-, bul-’ gibi kapsayıcı bir yardımcı fiil oluşu sebebiyle hem *bir sayının kökünü almayı* hem de *bir sayının kökünü bulmayı* temsil ettiği düşünülebilir.

2.1. 4380. beytin çevirisinde Dankoff’un çevirisi de dikkate alınabilir ve kullanılabilir. Nitekim Dankoff *cezr*, *taşşîf* ve *taz’îf* terimlerini doğru olarak açıklamıştır. Ancak, bu çevirinin de bir derece örtük olduğunu söylemekte fayda vardır.

2.2. Dizinde yer alan *cezr* ‘kök, asıl’ anlamının bir sözlük karşılığı olduğu açıktır. Çünkü kelimenin geçtiği beyitlerde ‘asıl’ anlamını veren bir bağlam bulunmamaktadır. Bu sebeple, *cezr* kelimesi başlı başına ele alındığında ‘kök, karekök’ olarak ele alınmalıdır. Böylece bağlama dayalı olarak bir anlam verilmiş olacaktır.

3. Söz konusu terimler açıklanırken kullanılan *Oklidis*, *taşşîf*, *taz’îf* terimleri de incelenmiştir. Bunların da anlamlarının örtük ve hatalı olduğu görülmüş ve açıklamalarda düzeltilmiştir.

Son olarak, inceleme kapsamında şu iki noktaya dikkat çekmek gerekir: Birincisi, Hâcib’in bu tür matematik terimlerine yer verşi aslında onun iyi düzeyde bir eğitim

aldığının göstergesidir. Ayrıca, bunu münecimleri anlamak adına bir öğüt olarak eserinde kullanması da nücümü devlet işlerinde uygulanabilir önemli bir bilim olarak gördüğünü açıklar. İkincisi, Kutadgu Bilig'in çevirisi ve dizininde bu terimlerin dışında da örtük olan Arapça kökenli matematik terimlerinin olduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu terimlerin gözden geçirilip ilgili beyit çevirilerinin de yeniden yapılmasının Kutadgu Bilig'in anlaşılması adına önemli olduğu düşünülmektedir.

Kısaltmalar

Bk.	Bakınız.
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi.
KB	Kutadgu Bilig.
KB I	Kutadgu Bilig I, Bk. Arat 2007.
KB III	Kutadgu Bilig III-Index, Bk. Arat (Haz. Eraslan vd.) 1979.

İşaretler

[]	Örnek verilen metinlerin Türkiye Türkçesine aktarımını gösterir.
{ }	Matematiksel ifadenin yazımını, notasyonunu gösterir.

Kaynakça

- ARAT, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III-Index*, Haz. ERASLAN, Kemal, SERTKAYA, Osman Fikri, YÜCE, Nuri İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 47, Seri IV Sayı A 12, 1979.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2003). *Kutadgu Bilig Çeviri*, Ankara: TTK Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2007). *Kutadgu Bilig I*, Ankara: TDK Yayınları.
- ATA, Aysu (2004). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kuran Tercümesi (Rylands Nüshası), Giriş-Metin-Notlar-Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- BAGA, Elif (2012). *Osmanlı Klasik Dönemde Cebir*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Felsefesi Bilim Dalı, İstanbul: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- BALİ, Selçuk, EKİZ, Gülten. (2016). Kutadgu Bilig'de Geçen Muhasebe İşletmecilik Muhasebe-Kayıt Düzeni ve Ticari Hayat İle İlgili İfadeler, İfadelerin Bulunduğu Beyitler ve Beyitlerden Bazı Örnekler, *Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal*, Volume:10 S: 28 - 47.
- DANKOFF, Robert (1983). *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): a Turko-Islamic Mirror for Princes*, Chicago and London: University of Chicago Press.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2013). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, İstanbul: Aydın Kitabevi.
- FAZLIOĞLU, İhsan (1993). *İbn el-Havvâm ve Eseri Fevâidü'l-Bahâyye fi'l-Kavâidi'l-Hisâbiyye: Tenkitli Metin ve Tarihi Değerlendirme*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- FAZLIOĞLU, İhsan (1993). Cebir maddesi, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.VII, ss.195-201, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- FAZLIOĞLU, İhsan (1997). Harizmî maddesi, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XVI, s. 224-227, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- FAZLIOĞLU, İhsan (2010). "Devletin Hesabını Tutmak: Osmanlı Muhasebe Matematiğinin Teknik İçeriği Üzerine", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, S. 17, s. 166, İstanbul.

- İZGİ, Cevat (1997). *Osmanlı Medreselerinde İlim*, C.I Riyaziyyat, İstanbul: İz Yayıncılık.
- KAÇALIN, Mustafa S. (2008). *Yūsuf Has Hâcib: Kutadgu Bilig*, Metin, Kültür ve Turizm Bak. Yay., (e kitap).
- KALAFAT, Şermin (2015). *Câmi'ül-Hisâb (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Anabilim Dalı, Bursa: Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- KARTALLIOĞLU, Yavuz (2015). *Söz Kitabı Türkçe-İtalyanca Sözlük*, Bernardo da Parigi, Ankara: TDK Yayınları.
- KÜÇÜKER, M. (2011). *Kutadgu Bilig'de Geçen Muhasebe Terimlerinin Günümüz Muhasebe Terminolojisi Açısından Analizi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, SBE, İşletme ABD, Muhasebe Finansman Bilim Dalı.
- KÜÇÜKER, M., CAN, A.V. ve KARABINAR, S. (2012). "Kutadgu Bilig'de Muhasebe, Ticari Hayat ve Etik İle İlgili Beyitler ve Güncel Yorumu". *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Vol.2, s. 68-10.PARLATIR, İsmail (2011). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Yargı Yayınevi.
- REDHOUSE, Sir James William (2011). *Turkish and English Lexicon Shewing in English The Significations of The Turksih Terms*, 4. Baskı, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- SALIBA, George A. (1973). "The meaning of al-Jabr wa'l- Muqābah", *Centaurus*, vol. 17, pp. 189-204.
- SALİH, Zeki (2004). *Asâr-ı Bakıyye -Bilginlerin Yaşamları ev Yapıtları- C.3*, İstanbul: Babil Yayınevi.
- SAMİ, Şemseddin (2010). *Kamus-ı Türkî*, (Haz. Paşa Yavuzarslan), Ankara: TDK Yayınları.
- STEINGASS, Francis Joshep (2005). *A Comperhensive Persian-English Dictionary*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2015). *Yūsuf Hās Hâcib, Kutadgu Bilig- Fergana Nüshası Tıpkı Basım*, Ankara: TDK Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2015). *Yūsuf Hās Hâcib, Kutadgu Bilig- Kahire Nüshası Tıpkı Basım*, Ankara: TDK Yayınları.

MEMLÛK TÜRKÇESİ BİR KIPÇAK LEHÇESİ MİDİR?

Is the Mamluk Turkic a Kipchak Dialect?

Abdulkadir ÖZTÜRK*

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 173-203

Öz: Türk dili, tarihî süreç içerisinde coğrafya ve boy temelinde linguistik gelişimler gösterebilirken kimi farklılaşmaları barındırmak suretiyle de her tarihî dönemde bir önceki standart yazı dili büyük ölçüde devamlılığını sağlamıştır.

Türk dilinin literatüre *Memlûk Kıpçakçası* ya da *Memlûk Kıpçak Türkçesi* olarak yerleşen tarihî dönemi, 14. ve 15. yüzyıllarda Memlûk sahasında sözlük ve gramerler başta olmak üzere, edebî, dinî, askerî ve baytarlık muhtevalı eserler meydana getirmiştir. Kun, Pritsak ve Eckmann gibi Türkologlar eserler arasında çeşitli sınıflandırmalar yapmak suretiyle bu eserlerin dili üzerine düşüncelerini ortaya koymuşlardır. Ayrıca bu alanda yapılan çalışmalarda bu eserlerin dili hakkında, kimi eserlerin Kıpçak Türkçesinin dil özelliklerini çoğunlukla yansıttığı, kimi eserlerin Kıpçak-Oğuz karışımı bir dil yapısında meydana getirildiği ve kimi eserlerin de Oğuzcanın etkisi altında oluşturulduğu ifade edilmektedir. Memlûk sahasına ait eserlerin dil özelliklerinin karşılaştırmalı çalışmalarla ortaya konulması Türk dilinin tarihî dönemlerine ışık tutacak ve tasnif çalışmaları başta olmak üzere yapılan bu çalışmalar çağdaş yansımaları üzerine de yeni bir sayfa aralayacaktır.

Bu çalışmada tarihî Kıpçak Türkçesinin başlıca linguistik özellikleri, Kuman Türkçesi eseri ve Ermeni Kıpçak Türkçesi metinleri esas alınarak ortaya konulacak ve Memlûk sahasına ait metinlerin dil özelliklerinden hareketle ‘*Memlûk Türkçesi bir Kıpçak lehçesi midir?*’ sorusu tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Memlûk Türkçesi, Kıpçak, Lehçe, Linguistik

Abstract: Turkish language can show linguistic developments on the basis of geography and historical process. Every historical period has maintained the great continuity of the previous standard writing language by accommodating some differentiations in itself.

The historical period of the Turkish language settled in literate as *Mamluk Kipchak* or *Mamluk Kipchak Turkic*, in the 14th and 15th centuries generated art and literature, especially the dictionary and grammar, religious and military works in the field of Mamluk. Turkologists such as Kun, Pritsak and Eckmann have put some thoughts on the language of these works by making various classifications related to these works. Moreover, some researchers stated that these works are mostly handled the language characteristics of Kipchak Turkic, that some of them are brought into the form of a mixture of Kipchak-Oghuz language and some of them are under the influence of Oghuz dialect. The comparative studies of the language characteristics of the works belonging to the Mamluk area will shed light on the historical periods of the Turkish language and will open a new page on the contemporary reflections, especially the works of the classification.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu/TÜRKİYE, akadirozturk@odu.edu.tr. Gönderim Tarihi: 14.09.2018 / Kabul Tarihi: 05.11.2018

In this study, the main linguistic features of the historical Kipchak Turkic are revealed on the basis of the texts of Coman Turkic and Armenian Kipchak Turkic; and focusing on the language characteristics of the texts belonging to the Mamluk area the question of *is 'Mamluk Turkic a Kipchak dialect'* will be discussed.

Keywords: Mamluk Turkic, Kipchak, Dialect, Linguistic.

1. Giriş

Makalenin başlığını oluşturan soruya bir cevap vermeden önce çözümlenmesi gereken konu, Memlûk Devleti'nin kurucu unsur ve tebaalarını tespit etmektir. Tarih bilgisi olarak yerleşen algı, *kölemen*lerin yani Kıpçak Türklerinin gelip Mısır ve Suriye'de Memlûk devletini kurduğu ve devamında o sahada sadece Kıpçak Türklerinin yaşadığı algısıdır. Öyle ki bu algıya bağlı olarak Türkoloji çalışmalarında Memlûk sahasında meydana getirilen eserlerin dili için Memlûk Kıpçak Türkçesi eserleri görüşü yaygınlaşmıştır.

1070'li yıllarda kalabalık sayıda Oğuz Türkü (Türkmenler) Suriye'ye özellikle Halep çevresine yerleşmişlerdir. 11. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yoğunlaşan Oğuz göçleri 12. yüzyılın sonlarına doğru Güney Doğu Anadolu başta olmak üzere Suriye ve Irak'ın kuzeyinde (Musul-Rakka) önemli ölçüde Türk varlığını ortaya çıkarmıştır. 13. yüzyılın başlarında şiddetlenen Moğol istilası, Anadolu'nun tamamıyla bir Türk (Oğuz) ülkesi hâline gelmesini sağlamıştır. Moğolların Anadolu Selçuklu devletine son vermesi ve Anadolu'yu istila etmesinin ardından Moğol boyunduruğu altına girmek istemeyen Oğuzların bir grubu (40 binden fazla çadır), bir başka Türk boyu olan Kıpçaklar tarafından yönetilen Memlûk devletinin sultanı Baybars'a sığınmaları karşılığında Baybars da Oğuzlara, Antakya'dan Gazze'ye kadar uzanan sahada yurt vermiştir (Sümer 1963: 7-8). Böylece 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkmenler, Memlûk devleti içinde önemli bir nüfus hâline gelmişlerdir.

Askerî teşkilat örgütlenmesinde vazifeler üstlenen Türkmenler, 14. yüzyıldan itibaren emirlik görevleri başta olmak üzere idari teşkilat içinde çeşitli görevler almışlardır (Sümer 1963: 16). Memlûk sahasına ait eserler incelenirken bu gerçeklik göz ardı edilmemelidir.

Her ne kadar elde kesin veriler olmamakla birlikte bu coğrafyada bulunan Türk nüfusunun çoğunluğunu Oğuzların oluşturduğunu düşünmekteyiz. Bu sebeple eserlerin dilinin ya Oğuzca'yı ya da Oğuzcanın tesir ettiği dönemin standart yazı dili olan Harezmi Türkçesini yansıttığı düşünülebilir.

Türk dili, tarih boyunca coğrafya ve boy temelinde linguistik gelişmeler gösterebilirken kimi farklılaşmaları barındırmak suretiyle de; her tarihî dönem bir önceki standart yazı dilinin büyük ölçüde devamlılığını sağlamıştır. Eski Uygur Türkçesi ile başlayan bu linguistik gelişmeler *Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay* Türkçelerinin yazı dillerinde de kendini göstermiştir.

Türk dilinin tarihî dönem sınıflandırmalarında *Karahanlı Türkçesinin Eski Türkçe mi yoksa Orta Türkçe mi sayılacağı, Memlûk sahasına ait eserlerin Memlûk Kıpçak Türkçesi adlandırmasıyla tarihî Kıpçak lehçeleri arasında mı ele alınması gerektiği,*

karışık dilli eserler başlığı altında yer alan eserlerin nereye konumlandırılacağı, ne zaman Eski Oğuzcanın bitip Osmanlıcanın başladığı gibi başlıca problemler Türkoloji çalışmalarında canlılığını korumaktadır.

Bu çalışmada tarihî Kıpçak Türkçesinin başlıca linguistik özellikleri Kuman Türkçesi¹ eseri ve Ermeni Kıpçak Türkçesi² metinleri esasında ortaya konularak; Memlûk sahasına ait metinlerin dil özelliklerinden hareketle, Eski Türkçe, Harezmi Türkçesi ve Oğuz Türkçesi ile karşılaştırılarak ‘*Memlûk Türkçesi bir Kıpçak lehçesi midir?*’ sorusu tartışılacaktır.

Kuman-Kıpçak Türkçesi, Ermeni Kıpçak metinleri hariç, yazı dili olarak kullanılmamıştır. *Codex Cumanicus*, Kıpçak ağzından yapılan derlemelerden ibaret olup Kıpçak yazı diline ait değildir (Ercilasun 2015: 382). Ancak bu eser, Kıpçak Türkçesinin dil özelliklerini çoğunlukla yansıtmaması bakımından önemlidir. Yine bu eser, sonraki yüzyıllarda Ermeni Kıpçakçasıyla yazı dili hâline gelecek Kıpçak Türkçesinin karakteristik özelliklerini diğer Kıpçak lehçelerine taşıması bakımından da dikkate değerdir.

Memlûk sahasında meydana getirilen eserler Kıpçak ağzına değil, dönemin standart yazı diline ait eserler olup Harezmi Türkçesinden çok az farklılıklar taşır. Ancak zaman zaman Kıpçak ve Oğuz ağzı özelliklerini de kaydederek (Ercilasun 2015: 382).

Halasi Kun, Memlûk sahasına ait eserleri dil bilim açısından değerlendirerek Memlûk devletinde en az üç Türk diyalektinin konuşulduğu sonucuna varır. Bunlardan birincisi, güney Rusya ile örtüşen ve asıl Kıpçak dili olarak değerlendirilmesi gereken Kıpçak dili; ikincisi Anadolu metinlerinin dili ile örtüşen Osmanlı Türkçesi yani Oğuzca; üçüncüsü ise Kıpçakça ve Oğuzcanın arasında olup Oğuz-Kıpçak dili olarak adlandırılan diyalektir (Kun 2013: 154).

Omeljan Pritsak (1998), *Memlûk-Kıpçakçası* adlandırmasında bulunarak dönem metinlerinin dilinin bir bütünlük teşkil etmediğini, Kıpçakça ve Oğuzca (Türkmençe) unsurların yan yana bulunmasının ayrı bir önem taşıdığını dile getirir (Pritsak 1998: 112; 120).

János Eckmann (1996), *Gülistan Tercümesi, İrşâdü'l-Mülûk, Baytaratü'l-Vâzih, Münyetü'l-Guzât* eserlerini doğrudan Memlûk Kıpçakçası, *Kitâb fi İlmi'n-Nüşşâb ve Kitâbü'l-Hayl*'ı Kıpçakçanın ağır bastığı Oğuz-Kıpçak diyalekti, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisâni't-Türkî* ve *Kitâb Mukaddimet Ebi'l-Leys Semerkandî* eserlerini ise kısmen Kıpçakça etkisinde Oğuz-Kıpçak diyalekti olarak değerlendirmektedir. Diğer eserler ise Eckmann'a göre Osmanlı Türkçesi başlığı altında yer almalıdır (Eckmann 1996: 53-54).

Eckmann'ın, Memlûk Kıpçakçası olarak değerlendirdiği *Gülistan Tercümesi, İrşâdü'l-Mülûk, Baytaratü'l-Vâzih, Münyetü'l-Guzât* eserlerinin dil özellikleri, kimi şekillerin sayısal değerleri ve kullanımları, bu eserlerin, Oğuz Türkçesinin yoğun

1 *Kuman-Kıpçak* adlandırma ve etnonim tartışmaları bir kenara bırakılacak olursa Kuman Türkçesine ait eldeki tek eser *Codex Cumanicus*'tur.

2 Ermeni Kıpçak Türkçesine ait 112 eser (günümüzde bilinen), bu lehçenin dil özelliklerini tespitine yeterli ölçüde imkân sağlarken aynı zamanda da tarihî Kıpçak yazı (edebî) dilinin karakteristik özelliklerini ortaya koymada da önemli bir dil mirasıdır.

tesiri altında, Harezmi-Altın Ordu Türkçesi özelliklerinin görüldüğü bir geçiş dönemi eserleri olduğu izlenimini vermektedir (Doğan 2014: 216).

Bu sahada çalışma yapan bazı bilim adamları söz konusu dönemin dili için *Memlûk Kıpçakçası* (Kun 1941-43, Zajaczkowski 1959, Eckmann 1964, Pritsak 1988, Öztopçu 2002, Özgür 2003), terimini kullanmaktadırlar.

2. Kıpçak Türkçesinin Karakteristik Dil Özellikleri

Bu çalışmada, Kıpçak Türkçesinin yazı dilini en iyi şekilde yansıttığı düşünülen Ermeni Kıpçak metinleri ve ağız derlemelerinden ibaret olsa da yazı diline dair pek çok ipucu veren *Codex Cumanicus* esas alınarak, Kıpçak Türkçesinin karakteristik olabilecek dil özellikleri tespit edilmeye çalışılmaktadır. Burada *karakteristik* ifadesiyle; ilerleyen tarihî sürece ve değişen coğrafyaya rağmen kimi çağdaşlarıyla kıyaslandığında arkaik özellikleri bünyesinde barındırması, buna ilaveten kendine has bazı ses ve şekil özelliklerini doğurması ve diğer lehçelere göre farklılık gösteren unsurların bulunması kastedilmektedir.

Kelime başında /b-/ (üç kelimedede), /k-/ /t-/ ünsüzlerinin ve ek başında /g-/ /k-/ ünsüzlerinin korunması; kelime başı ve sonu /k-/ /-k/>/h-/ /-h/ değişmesi; kelime ortası ve sonu /-g-/ /-g/ > /-v-/ /-v/ değişimi; dış-dudak /v/ ünsüzüne bağlı ünlü yuvarlaklaşması; {-v}, {-(O)v} ve {-wUçI}~{-vUçI}, {-UçI} fiilden isim yapma eklerinin yaygın kullanımı; 1. ve 2. şahıslarda iyelik çekimleri; {+DAn} ayrılma hâli eki; sadece düz ünlülü kullanılan {-mI} soru eki; şimdiki zaman çekiminde kullanılan ekler; {-GIn} emir kipi pekiştiricisi; *tiyesidir/tiyeşlidir* yapısıyla oluşturulan gereklilik yapısı gibi ses ve şekil bilgisine yönelik bu özelliklerin, Kıpçak Türkçesinin karakteristik dil özellikleri olabileceğini düşünmekteyiz.

Gerek Kıpçak Türkçesinin kendi içindeki sınıflandırmalarında gerekse diğer tarihî dönemlerle olan kıyaslamalarında bu ölçütler kullanılarak Kıpçak Türkçesinin Türk dili içerisindeki yeri daha anlaşılır olarak belirlenebilir.

2.1. Ses Özellikleri

2.1.1. Kelime başı /b-/ ünsüzünün üç kelimedede korunması

Eski Türkçeden itibaren kullanılan ve diğer dönemlerde üç kelimedede kelime başı /b-/ ünsüzleri Oğuz Türkçesinde /v-/ ünsüzüne dönüşür. Kıpçak Türkçesinde ise *bar* ‘var’ (CC 433; DAK 108-109), *bar-* ‘varmak’ (CC 433; DAK 109-110), *bër-* ‘vermek’ (CC 437; DAK 127-128) şeklinde /b-/ ünsüzünün korunduğu görülmektedir. Ancak Memlûk Türkçesi eserlerinde³, üç kelimedede kelime başı /b-/ ünsüzünün Oğuzcada da olduğu gibi /v-/ ünsüzüne dönüştüğünden de söz etmek mümkündür⁴.

2.1.2. Kelime başı /k-/ ünsüzünün korunması

Harezmi Türkçesinin devamlılığını sürdüren Kıpçak Türkçesinin başlıca dil özelliklerinden birisi kelime başı /k-/ ünsüzünün korunmasıdır. Kuman, Ermeni Kıpçak

3 Üç kelimedede kelime başı /b-/>/v-/ ünsüz değişiminin görüldüğü Memlûk Türkçesi eserleri, Tablo 2 ve Tablo 3’te verilmektedir.

4 Bazı Memlûk Türkçesi metinlerinde görülen bu değişiklik ile ilgili olarak; Güner (2013), *tarihî Türkmen Türkçesinin etkisiyle kelime başında bu değişimin gerçekleştiğini* dile getirmektedir (s. 87).

ve çağdaş Kıpçak lehçelerinde korunan bu ünsüzün Ermeni Kıpçak eserleri arasında yer alan *Kıpçakça Zebur*'da birkaç örnekte tonlulaştığı görülmektedir: *kêç->gêç-* 'geçmek' (KZ 41), *kibik>gibik* 'gibi' (KZ 147), *kün>gün* 'gün' (KZ 118). Bununla beraber Ermeni Kıpçak eserlerinden *Kıpçakça Zebur* ve *Töre Bitigi* metinlerinde tespit edilen *küneş>güneş* 'güneş' (KZ 57, TB 296), *Algış Bitigi*'nde ise *gunaş~kunaş* 'güneş' (AB 76; 85) kullanımı, tonlulaşmaya örnek olarak verilmemelidir. Çünkü Kıpçak Türkçesinde 'güneş' için *kuyaş* (CC 519; KKS 83), *qoyaş* (TTS 142; BTS 377), *kün* (KS 537; KazTS 304; KrmTTS 176), *kün>gün* (KTS 146) kelimeleri yaygın olarak kullanılmaktadır. Öyle ise *Kıpçakça Zebur* ve *Töre Bitigi* metinlerinde *güneş* ve *Algış Bitigi*'nde *gunaş* şeklinde geçen kelimenin Oğuz Türkçesinden alınmış olabileceği düşünülebilir.

kêç- 'geçmek' (CC 498; DAK 375), *kêçe~kiçe* 'gece' (CC 498; DAK 375), *kêl-* 'gelmek' (CC 498; DAK 378), *kêltir~kêltür-* 'getirmek' (CC 499, 733; DAK 379), *kêrek* 'gerek' (CC 500; DAK 384), *kêri* 'geri' (CC 500; DAK 385-386), *kêt-* 'gitmek' (CC 501-502; DAK 389), *kêy~kiy-* 'giymek' (CC 502, 749; DAK 396), *kir-* 'girmek' (DAK 394), *kök* '1. gökyüzü 2. mavi' (CC 511; DAK 402-403), *kölege* 'gölge' (CC 511), *kör-* 'görmek' (CC 514; DAK 411-412), *köz* 'göz' (CC 516; DAK 422-423), *küçlü* 'güçlü, kuvvetli' (DAK 429), *küvegü~kiyöv~küyöv* 'güvey, damat' (CC 522) gibi pek çok örnekte görüleceği üzere kelime başı /k-/ ünsüzü, Kuman ve Ermeni Kıpçak Türkçelerinde korunmaktadır. Memlûk Türkçesi eserlerinde ise kelime başı /k-/ ünsüzünün korunduğu örneklerin yanı sıra /k-/>/g-/ ünsüz değişiminin görüldüğü örnekler de azımsanamayacak boyuttadır.

2.1.3. Kelime başı /t-/ ünsüzünün korunması

Çağatay Türkçesinde *di-*, *dil* gibi sınırlı sayıda kelimedeki görülen /t-/ ünsüzünün tonlulaşması, Oğuz Türkçesinde daha yaygın görülen bir ses olayıdır. Kıpçak Türkçesinde, *Codex Cumanicus* ve Ermeni Kıpçak metinlerinde genellikle korunan kelime başı /t-/ ünsüzünün Memlûk Türkçesi eserlerinde çoğunlukla tonlulaştığı da dikkate değerdir. *Codex Cumanicus*'ta birkaç örnekte *tê->dê-* 'demek, söylemek'⁵ (CC 690), *tur->dur-*⁶ 'süreklilik yardımcı fiili' (CC 691-692) ile *dêgri*, *dêk*, *dêp*, *dêyin* şeklinde görülen 'gibi' ve 'kadar' edatlarının kullanımında tonlulaşmadan söz edilebilir⁷. Bunların yanı sıra *Codex Cumanicus*'un söz varlığında yer alan *tâc* ve *duşmân* gibi alıntı kelimelerin hem tonlu hem tonsuz olarak aynı metinde birlikte kullanıldıklarına da rastlanmaktadır: *tac~daç* 'taç' (CC 687; 825), *tuşman~düşman* 'düşman' (CC 692; 854).

Ermeni Kıpçak metinlerinde birkaç örnekte /t-/ ünsüzünün tonlulaştığı görülür: *damaḥ* 'tamah, kibir, gurur' (KZ 73), *doḡru* 'doğru' (KZ 32), *deve* 'deve' (AKC 126), *dola-* 'dolamak, sarmak' (AB 15). *Codex Cumanicus* ve Ermeni Kıpçak metinlerinde

5 *Codex Cumanicus*'ta 'demek, söylemek' anlamında, yaygın olarak *ayt-* fiili kullanılmaktadır. Bu sebeple eserde iki yerde tespit edilen *dê-* fiili, ya eserin derleyicilerinin katkısı ile ya da Oğuzcanın Kıpçak Türkçesine tesiri ile açıklanabilir.

6 Süreklilik yardımcı fiili *dur-*, *Codex Cumanicus*'ta birkaç yerde tonlulaşmış olarak görülür. Ancak eserin tamamına bakıldığında bu yardımcı fiilin yaygın kullanımı *tur-* şeklindedir.

7 Bu kelimelerin Türkçede sık kullanılan kelimeler olması, tonlulaşmaya daha hızlı maruz kalmalarını kaçınılmaz kılmıştır.

sınırlı sayıda kelime görülen tonlulaşma hadisesi, lehçeler arası etkileşim, ağızların yazı diline yer yer müdahalesi gibi kimi sebeplerle açıklanabilir. Sınırlı sayıdaki bu örnekler dışında Kıpçak Türkçesinin genelinde kelime başı /t-/ ünsüzünün korunduğu görülmektedir⁸:

tağ~tav ‘dağ’ (CC 563; 831-832; DAK 728), *tağı* ‘dahi, ve’ (CC 563), *tağıt-* ‘‘ (DAK 729), *tamar* ‘damar’ (CC 564), *tamar~tamur* ‘damar’ (DAK 732; 734), *tamğa* ‘damga’ (DAK 733), *tégirmen* ‘değirmen’ (CC 569), *temir~temür* ‘demir’ (CC 570; DAK 745), *teñiz* ‘deniz’ (CC 570-571; DAK 747), *téri* ‘deri’ (CC 571; DAK 753), *tıyrıman* ‘değirmen’ (DAK 767), *tik-* ‘dikmek’ (CC 574; DAK 759), *til* ‘dil’ (DAK 759-760), *tile-* ‘dilemek, istemek’ (CC 575), *tiri* ‘diri’ (CC 575; DAK 761), *tiş* ‘diş’ (CC 576; DAK 762), *toğ~tuv-* ‘doğmak’ (CC 578, 855; DAK 779), *togru* ‘doğru’ (CC 578; DAK 769), *tovgan* ‘doğan, doğmuş’ (CC 580), *töve* ‘deve’ (CC 581), *tul* ‘dul’ (DAK 785), *tur-* ‘süreklilik yardımcı fiili’ (CC 583; DAK 785-787), *tuy-* ‘duymak, işitmek’ (DAK 794), *tüş-* ‘düşmek’ (CC 587).

2.1.4. Ek başında /g-/ /k-/ ünsüzlerinin korunması

{-GAN} sıfat-fiil, {-GA} fiilden isim yapma, {-gUÇI}⁹ fiilden isim yapma, {+GA} yönelme hali ve {+GARİ} yön hâli eklerinde ek başı /g/, /k/ seslerinin korunması Kıpçak Türkçesinin başlıca dil özellikleri arasındadır. *Codex Cumanicus* ve Ermeni Kıpçak metinlerinde bu durum, yaygın olarak görülür:

artkan ‘artan, fazla, artık’ (CC 424), *aş bişürgen év* ‘mutfak’ (CC 425), *bağlanan* ‘kitap cildi’ (CC 431), *bargan* ‘varan, giden’ (ArmKP 181), *bizge* ‘bize’ (ArmKP 272), *bulgaştur-* ‘karıştırmak’ (CC 450), *çövürülgen* ‘çevrilen, döndürülen’ (ArmKP 278), *eşitmege küygen* ‘işitmek isteyen’ (CC 471), *halgan* ‘kalan, artan, bakiye’ (CC 477; DAK 444), *horhkanlarga* ‘korkanlara’ (ArmKP 122), *ınangan* ‘inanın, inançlı’ (CC 481), *ilgeri* ‘ilk, ön, önce’ (CC 484; DAK 289), *keçken* ‘geçen’ (ArmKP 188), *kurgak* ‘kurak, kuru’ (CC 764), *nakşlagan* ‘nakkaş, ressam’ (CC 529), *sıçkan* ‘sıçan, fare’ (CC 551), *sıvsagan* ‘susayan, susamış’ (CC 558), *taşkarı* ‘dışarı’ (CC 567), *Tenrige* ‘Tanrı’ya’ (ArmKP 108), *tovgan* ‘doğan, doğmuş’ (CC 580), *to vulgan* ‘doğulan, doğan’ (DAK 780), *tövgüç* ‘1. havan 2. havan tokmağı’ (CC 582), *tıvurguçı* ‘anne’ (CC 856), *tütgen* ‘duman, ateş’ (CC 858), *üstümüzge* ‘üzerimize’ (ArmKP 88), *yalgan* ‘yalan’ (CC 873), *yaratkan* ‘Tanrı, yaradan’ (CC 601), *yazgan* ‘yazan’ (ArmKP 82), *yüzgen kişi* ‘yüzücü’ (CC 615).

2.1.5. Kelime başı /k-/>/ğ-/ değişmesi

Ermeni Kıpçak metinlerinde sıkça, *Codex Cumanicus*’un söz varlığı göz önünde bulundurulduğunda ise azımsanamayacak oranda karşılaşılan kelime başı /k-/ sesinin sızıcılışarak /ğ-/ ünsüzüne dönüşmesi¹⁰ Kıpçak Türkçesinin karakteristik ses özellikleri arasında gösterilebilir.

8 *Codex Cumanicus* ve Ermeni Kıpçak metinlerinde sınırlı sayıdaki kelime görülen /t-/>/d-/ tonlulaşma hadisesine dair Memlük Türkçesi eserlerinde pek çok örnek tespit edilebilmektedir.

9 {-GUÇI} fiilden isim yapma eki, *Codex Cumanicus* ve *Münyetü’l-Guzât*’ta karakteristik bir ektir (Berta 1996: 579).

10 Memlük Türkçesi eserlerinden *Ed-Dürrerü’l-Mudıyye fi’l-Lügati’l-Türkiyye*, *Gülistan Tercümesi*, *İrşâdü’l-Mülük ve’s-Selâtin*, *Kitâbü’l-Ef’âl*, *Kitâb fi’l-Fıkh bi-Lisâni’l-Türki* ve *Münyetü’l-Guzât*’ta birkaç kelime, böyle bir değişim görülmektedir.

kaç->haç- ‘kaçmak’ (AKC 129, KZ 113), *kaçan->haçan*¹¹ ‘ne zaman’ (AB 13, AKC 129, KZ 7), *kadar->hadar* ‘kadar’ (AB 140, KZ 38), *kağıt->hağıt* ‘kağıt’ (AB 59), *kal->hal-* ‘kalmak’ (AB 30, KZ 101, TB 255), *kalgan->halgan* ‘kalan, artan, bakiye’ (CC 477), *kamış->hamış* ‘kamış’ (AB 53, CC 709, KZ 82), *kan->han*¹² ‘han’ (CC 709), *kanat->hanat* ‘kanat’ (AB 89, CC 710, KZ 54), *katun->hatun~hatun*¹³ ‘kadın’ (CC 710, TB 292), *kayış->hayış* ‘kayış’ (CC 711), *kayt->hayt-* ‘dönmek, geri dönmek’ (KZ 103), *kıs->hıs-* ‘sıkıştırmak, sıkmak’ (CC 712), *kop->hop-* ‘kalkmak, yükselmek, çıkmak’ (CC 712), *kuvan--kovan->hovan-* ‘sevinmek, kıvanmak’ (CC 713), *kov-kuv->huv-* ‘kovmak’ (CC 715), *kovala--kuvala->huvala-* ‘kovalamak’ (CC 715, AKC 131, KZ 142).

2.1.6. Kelime sonu /-k/>/-h/ değişmesi

Kıpçak Türkçesinde oldukça fazla örneği bulunan kelime başındaki /k/>/h/ sızıcılılaşması hadisesinin; bazıları ek olmak üzere kelime sonunda da, yaygın olarak gerçekleştiği görülmektedir:

ak->aḥ- ‘akmak’ (CC 622, KZ 77), *alay-ok>alay-oḥ* ‘öyle, şöyle’ (CC 418), *ayak>ayaḥ* ‘ayak’ (AB 50, AKC 121, KZ 90), *bak->baḥ-* ‘bakmak’ (AB 104, CC 649, KZ 63), *buyruk>buyruḥ* ‘emir, buyruk’ (AB 159, ArmKP 136, CC 676, KZ 2), *çık->çḥ-* ‘çıkmak’ (AB 13, CC 683, AKC 126, KZ 18), *içek>içeḥ* ‘iç organlar’ (CC 484), *kork->korḥ-* ‘korkmak’ (AB 73), *sık->siḥ-* (CC 812), *soğuk>savoḥ* ‘soğuk’ (CC 550), *toğruluk>toğruḥ* ‘doğruluk’ (ArmKP 316), *ululuk>uluḥ* ‘yücelik, büyüklük’ (ArmKP 310), *yaguk>yavoḥ* ‘yakın’ (CC 604), *yamanlık>yamanliḥ* ‘kötülük’ (ArmKP 63), *yazuk>yazuḥ* ‘günah’ (AB 5, CC 605, AKC 44), *yok>yoh* ‘yok’ (ArmKP 62, AKC 133, KZ 18, TB 216), *yubanmak>yubanmaḥ* ‘keyif almak, zevk almak, sevinmek’ (ArmKP 269; DAK 353).

Bu sızıcılılaşma olayı Memlûk Türkçesi eserlerinden bazılarında çok az örnekte de görülmektedir: *ışık>iḥiḥ* ‘ışık’ (TZ 20b), *ok>oḥ* ‘ok’ (İN 98). Bu durum Harezmi-Kıpçak ve Kıpçak-Oğuz iç içeliğinin bir sonucu olarak da düşünülebilir. Öyle ki Harezmi Türkçesinde de sınırlı sayıda örnekte bu değişimin görülmesi Kıpçak konuşma dilinin, dönemin eserlerine yer yer yansıdığını göstermektedir.

2.1.7. Kelime ortası ve sonu /-g-/ , /g-/ > /-v-/ , /v-/ değişimi

Kıpçak Türkçesinin karakteristik dil özellikleri arasında kelime ortası ve sonundaki /-g-, -g/’lerin sızıcılılaşarak /-v-, -v/’ye dönüşmesi yer alır. Memlûk Türkçesi eserlerinin bazılarında görülen birkaç örnek dışında bu değişimin görüldüğü söylenemez:

açığ>açuv ‘acı, üzüntü, keder’ (CC 620), *ag>av* ‘ağ, balık ağı’ (CC 642; DAK 87), *agırta->avırta-* ‘ağırlamak, kutsamak, hürmet etmek’ (CC 643, TZ 15a), *agız>avuz-ovuz* ‘ağız’ (CC 644, Kİ 64, TZ 27b), *agrığ>avruv* ‘ağrı’ (CC 643), *agu>avu-uvu* ‘zehir’ (Kİ 113, TZ 19b), *alpagut>alpavut* ‘soyul, asilzade’ (CC 626),

11 *haçan* ‘ne zaman’ (DM 84), Memlûk Türkçesi eserlerinden sadece *Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati'l-Türkiyye*’de tespit edilmiştir.

12 *han* ‘han’ (142b) örneği *İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin* eserinde geçmektedir.

13 *hatun~hatun* ‘kadın’ kullanımı, Memlûk Türkçesi eserlerinden *Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati'l-Türkiyye* (84), *Gülistan Tercümesi* (264), *İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin* (23a), *Kitâbü'l-Ef'âl* (206), *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisâni'l-Türki* (388a) ve *Münyetü'l-Guzât* (90a) metinlerinde tespit edilmiştir.

alpagut>alpavud~alpawud~alpvud ‘asil, soylu’ (DAK 65), *arig>aruv* ‘arı, temiz’ (CC 638; DAK 76-77), *bilegü>bilev* ‘bileği’ (CC 441), *bogum>buvun* ‘boğum, eklem’ (CC 452), *bögürek~bögrek>bövrek* ‘böbrek’ (DAK 162), *buzagu>bızov* (DAK 150), *çerig>çerüv* ‘asker, ordu’ (DAK 184-185), *çertig>çertov* ‘işaret, çentik’ (DAK 184), *degül>devül* ‘değil’ (CC 691), *kırağı>kırov* ‘kırağı’ (CC 740), *kögis~kögüs>kövüs* ‘göğüs, meme’ (CC 762), *öğren->övren-* ‘öğrenmek’ (DAK 596-597), *öğret->övret-* ‘öğrenmek’ (DAK 597), *satig>satow* ‘satış, ticaret’ (CC 807), *soğı->sovuv-* ‘soğumak’ (DAK 693), *soğık>savok~savoh* ‘soğuk’ (CC 550), *tag>tav* ‘dağ’ (CC 563), *tatig>tatow* ‘tat, lezzet’ (CC 831), *tog->tuv-* ‘doğmak’ (CC 585), *togmaq>tovmah* ‘doğmak’ (DAK 779), *tög->töv-* ‘dövmek’ (AKC 147, TB 628), *tuğ>tov* ‘tuğ, alem, nişan’ (CC 580), *yag>yav* ‘yağ’ (CC 881), *yaguk>yavoh* ‘yakın’ (CC 604, KZ 84), *yaguk>yuvuh* ‘yakın’ (DAK 359), *yazıg>yazov* ‘yazı’ (DAK 333), *yug>yuv-* ‘yıkamak’ (DAK 358).

Codex Cumanicus ile Ermeni Kıpçak metinlerinde daha yaygın kullanılmakla birlikte *Kitâbü'l-İdrâk* ve *Tuhfetü'z-Zekiyye* eserlerinde¹⁴ bu değişimlerden söz edilebilir (Güner 2013: 95).

agırla-> avurla- ‘ağırlamak, kutsamak, hürmet etmek’ (TZ 15a), *agız>avuz~ovuz* ‘ağız’ (Kİ 64, TZ 27b), *agu>avu~uvu* ‘zehir’ (Kİ 113, TZ 19b).

Kıpçak Türkçesinde görülen bu ses değişimi, Oğuz Türkçesinde sadece kök hecede bulunan /ög/ ses grubunda görülmektedir: *kögerçin>güvercin* ‘güvercin’ (KT 411; TS 817), *ögey>üvey* ‘üvey, öz olmayan’ (KT 1291; TS 2068), *kögeyik>üveyik* ‘güvercine benzer fakat daha büyük bir kuş’ (KT 1291; TS 2068) gibi birkaç örnekte olmak üzere Oğuz Türkçesinin *Osmanlıca* ve *Türkiye Türkçesi* lehçelerinde de görülmektedir. Oğuzcada /-g-/>/-v-/ değişimi, ya söyleyişin yazı diline etkisi ile ya da Kıpçak-Oğuz Türkçeleri arasında *kod-kopyalama* (*code-copying*) özellikleri ile açıklanabilir.

2.1.8. Diş-dudak /v/ ünsüzüne bağlı ünlü yuvarlaklaşması

Kıpçak Türkçesinin temel ses özelliği olan kelime içi ve sonu /-g-, -g/ ünsüzünün diş-dudak ünsüzü /-v-, -v/ ünsüzüne dönüşmesi beraberinde ünlü değişimlerine de yol açmaktadır. Bu ünsüz değişimine bağlı olarak ünlülerde yuvarlaklaşma hadisesi söz konusu olmaktadır.

/v/ ünsüzüne bağlı yuvarlaklaşmalar, *açig>açuv* ‘acı, üzüntü, keder’ (CC 620), *agrıg>avruv* ‘ağrı’ (CC 643), *arig>aruv* ‘arı, temiz’ (AB 146), *çerig>çerüv* ‘asker, ordu’ (DAK 184-185), *çertig>çertöv* ‘işaret, çentik’ (DAK 184), *yapıg>yapov* ‘örtü’ (KZ 30), *yazıg>yazov* ‘yazı’ (DAK 333) örneklerinde gerileyici ünlü benzeşmesi olarak görülürken; *agırla->avurla-* ‘ağırlamak, kutsamak, hürmet etmek’ (CC 643), *agız>avuz* ‘ağız’ (CC 644), *satig>satow* ‘satış, ticaret’ (CC 807), *soğık>savok~savoh* ‘soğuk’ (CC 550), *tatig>tatow* ‘tat, lezzet’ (CC 831), *yagık~yaguk>yuvuh* ‘yakın’ (AKC 133; TB 635; DAK 359) şeklinde de ilerleyici ünlü benzeşmesi olarak tespit edilmektedir.

Ayrıca /agı/, /egü/ ses gruplarına bağlı olarak da birkaç kelimedede ünsüz değişmesi ve ünlü yuvarlaklaşmasından söz etmek mümkündür: *kırağı>kırov* ‘kırağı’ (CC 740), *küyegü>küyöv* ‘güvey, damat’ (CC 771).

¹⁴ *Kitâbü'l-İdrâk* ve *Tuhfetü'z-Zekiyye* haricindeki Memlûk Türkçesi eserlerinde bu ses olayı, sadece birkaç kelimedede görülür: *öğren->övren-* ‘öğrenmek’ (TA 44a), *soğut->savut-* ‘soğutmak’ (KK 82b), *tüğme>tüvme* ‘düğme’ (BM 77) gibi.

2.2. Şekil Özellikleri

2.2.1. {-v}, {-O)v} fiilden isim yapma eki

Kıpçak Türkçesinin karakteristik özelliği olan /g/>/v/ değişmesi bu ekte de kendini gösterir ve Eski Türkçeden itibaren {-I)G}, {-U)G} ve {-gU} şeklinde kullanılan fiilden isim yapma ekleri Kuman ve Ermeni Kıpçak Türkçelerinde {-gU}>{-v} ve {-I)G}/{-U)G}>{-Ov} şeklini alırlar¹⁵. {-gU}>{-v} dönüşümünde fiil köklerinin son sesi /a/ ve /e/ düz ünlüleri de /v/ sesine bağlı yuvarlaklaşarak /o/ ve /ö/ ünlülerine dönüşürler:

asov (<asa-) ‘yardım, destek’ (CC 638), *asrov* (<asra-) ‘koruma, muhafaza’ (CC 639), *aytov* (<ayt-) ‘konuşma’ (AB 129), *béklöv* (<bekle-) ‘kapama, kapanış’ (DAK 125), *boyow* (<boya-) ‘boya, renk’ (CC 448), *bütöv* (<büt-) ‘tam, bütün’ (DAK 171), *çertöv* (<çert-) ‘işaret, çentik’ (DAK 184), *çidov* (<çida-) ‘dayanmak, sabretmek’ (DAK 188-189), *işitöv* (<işit-) ‘işiten’ (AB 146; DAK 297), *izdöv* (<izde-) ‘aramak, araştırmak’ (DAK 301), *kêçöv* (<kêç-) ‘geçen’ (DAK 377), *kütöv* (<küt-) ‘sürü, topluluk’ (CC 770), *ögöv* (<ög-) ‘övgüye değer’ (AB 75; DAK 563), *ölçöv* (<ölç-) ‘ölçü’ (AB 34; DAK 575-576), *örtöv* (<ört-) ‘örtü’ (DAK 588), *saçov* (<saç-) ‘saçan’ (DAK 655), *satov* (<sat-) ‘satış, ticaret’ (CC 807), *sorov* (<sor-) ‘soru’ (DAK 692), *tatov* (<tat-) ‘tat, lezzet’ (CC 831), *tergöv* (<terge-) ‘araştırma, inceleme’ (AB 103), *tintöv* (<tint-) ‘araştırma, inceleme’ (CC 844), *titröv* (<titre-) ‘titrek’ (DAK 764), *tolov* (<tol-) ‘ödeme, harcama’ (DAK 774), *tutov* (<tut-) ‘tutan, tutucu’ (DAK 792), *tuzov* (<tuz-) ‘düzenleme’ (DAK 796), *ündöv* (<ünde-) ‘çağrı, davet’ (AB 125), *yadov* (<yada-) ‘yorgun’ (DAK 302), *yaltrov* (<yaltra-) ‘ışık, parlaklık’ (DAK 309), *yamov* (<yama-) ‘yama, yamalık’ (CC 874), *yapov* (<yap-) ‘örtü, perde, kaplama’ (DAK 316), *yarov* (<yara-) ‘işe yarayan, gerekli olan’ (CC 879), *yaslov* (<yasla-) ‘ağlamaklı (olan)’ (DAK 327), *yayov* (<yay-) ‘yaya’ (DAK 331), *yazov* (<yaz-) ‘yazı’ (DAK 333), *yerişöv* (<yerış--yetiş-) ‘yetişkin, olgun’ (DAK 337), *yolušov* (<yoluş-) ‘rastlama, karşılaşma’ (DAK 351), *yopsunov* (<yopsun-) ‘tasvip eden, onaylayan’ (AB 42), *yulov* (<yul-) ‘kurtarıcı, Mesih’ (CC 897).

2.2.2. {-wUçi} ~ {-vUçi}, {-Uçi} fiilden isim yapma eki

Ermeni Kıpçak metinlerinde ünlü ile biten fiil tabanlarına {-gUçi}>{-wUçi}~{-vUçi}, ünsüzle biten fiil tabanlarına ise ek başı /w-/ , /v-/’nin erimesi sonucu {-Uçi} şekillerinde eklenmektedir. Ermeni Kıpçak metinlerinde /w/>/v/ dönüşüm sürecini bu ek sayesinde takip etmek mümkündür. 16. yüzyıl ve 17. yüzyılın başlarında meydana getirilen eserlerde /w/ ve /v/ seslerinin karışık kullanıldığı¹⁶ ancak 17. yüzyıl ile birlikte /v/ kullanımının yaygınlaştığı ve yine bu sese bağlı olarak kendinden önceki ünlünün yuvarlaklaştığı görülür: *yarlıgawuçi* եարլղաւուչիսիր ‘merhamet eden’ (ArmKP 212), *yarlıgovuçi* եարլղուուչիսիր ‘acıyan, merhamet eden’ (ArmKP 212; AB 17).

Bu ek, Oğuz Türkçesinde {-IcI} şeklinde kullanılmaktadır. Kıpçak Türkçesinde, Oğuz Türkçesinde olduğu üzere, ünlü düzleşmesinin ve ünsüz tonlulaşmasının

15 *Codex Cumanicus*’ta ekin, birkaç örnekte birden fazla heceli kelimelerin sonunda /-g/ olarak kullanıldığı da görülür (Argunşah, Güner 2015: 80).

16 Garkavets ve Hurşudyan (2001), yayımlarında /w/ ünsüzünü /v/ olarak vermektedirler. Örneğin metinde *yarlıgawuçi* (ArmKP 212) olarak transkribe edilen kelime metinde եարլղաւուչիսիր *yarlıgawuçi* şeklinde transkribe edilebilir.

olmaması ayırt edici bir özellik olarak görülebilir. Ermeni Kıpçak metinlerinde bu ek daima *+çi* yapısıyla kullanılmaktadır. Ermeni alfabesinde hem /ı/ hem de /i/ sesini karşılayan ayrı işaretler vardır. Ermeni Kıpçak metinlerinde /ı/ ve /i/ yazımında herhangi bir işaretleme sorunu bulunmaz. Metinler incelendiğinde {-wUçi}~{-vUçi} ve {-Uçi} ekinin her zaman Ermeni alfabesinin Ի /i/ işareti ile yazıldığı görülür¹⁷.

Ermeni Kıpçak metinlerinde /ö/ ve /ü/ ünlülerinin transkripsiyonu sorun teşkil etmektedir. Öyle ki bir kelime, araştırmacılar tarafından farklı transkripsiyonlanabilir. Tryjarski, Schütz ve Chirli çalışmalarında Ermeni alfabesi esasında, Ermeni Kıpçak metinlerini çevirmişlerdir. Ancak kimi sözcüklerin yazımında her ne kadar /o/ ve /u/ sesleri esas almış olsa da Garkavets ve Kasapoğlu Çengel; o ünlülerin Türkçenin yapısına göre /ö/ ve /ü/ ünlüleri olarak verilmesi gerektiğini çalışmaları ile ortaya koymaktadırlar. Ayrıca Ermeni Kıpçak metinlerinde bu ünlüler için özel bir işaret geliştirilmiş değildir; ancak Osmanlı Devleti'nde 18.-19. yüzyılda neşredilen Ermeni harfli Türkçe metinlerde /ö/ ve /ü/ ünlüleri için özel işaretler geliştirilerek kullanılmıştır (Öztürk 2018a: 1168).

{-wUçi}~{-vUçi}, {-Uçi} fiilden isim yapma ekinin kullanımının Kıpçak Türkçesinin karakteristik dil özellikleri arasında görülmesi, Kıpçak Türkçesinin tarihî dönemine ışık tutmakla birlikte lehçeler arası ve lehçe içi karşılaştırma çalışmalarına da katkı sağlayacaktır.

aldawuçi~aldavuçi~aldovuçi 'aldatan, yalancı' (DAK 62; AB 120), *algışlawuçi* 'kutsayan' (DAK 64), *ayovuçi* 'muhafız' (AB 117), *bağışlawuçi~bağışlovuçi* 'bağışlayan' (DAK 104; AB 123), *başışlawuçi~başışlovuçi* 'hediye sunan' (DAK 118), *bêklewüçi* 'kilitleyen, kapatan' (DAK 125), *bêslewüçi* 'besleyici, besleyen' (DAK 131), *çayahawuçi* 'vaftizci' (DAK 183), *çöplewüçi* 'toplayan' (DAK 197), *haşlawuçi* 'haşlayan, yakan, yakıcı' (DAK 460), *hıynawuçi* 'acı veren, acı verici' (DAK 478), *hozğawuçi~hozlawuçi* 'endişe verici' (DAK 493), *işlewüçi* 'işleyen, işleyici' (DAK 299), *izdewüçi* 'arayan, araştıran' (DAK 301), *kıspıslawuçi* 'dedikoducu' (DAK 400), *klawuçi~klavuçi* 'dileyen' (AB 48; 119) *oğurlawuçi* 'hırsız' (DAK 567), *sağlawuçi* 'saklayan, koruyan' (DAK 660), *sarnawuçi* 'okuyan' (DAK 667), *sözlewüçi* 'söyleyen, konuşan' (DAK 698), *suwrawuçi* 'sürükleyen, sürükleyici, sürücü' (Kıps 1336), *tabalawuçi* 'alay eden' (DAK 727), *tañlawuçi* 'seçici, seçen' (DAK 735), *têrgewüçi~têrgövüçi* 'çalışan' (DAK 753; AB 116), *têşhelewüçi* 'deşeleyen, delici, çukur açan' (Kıps 1433), *titrewüçi* 'titreyen' (DAK 764), *tırmawuçi~tırmawuçi* '1. destekleyen 2. tırmıklayan, kazıyıcı' (DAK 766), *ulawuçi* 'avlanan' (DAK 801), *üindewüçi* 'seslenen, çağırın' (DAK 806), *uzahlawuçi* 'uzaklaştıran' (DAK 820), *yamawuçi~yamavuçi~yamuvuçi* 'yamayan, yamayıcı' (DAK 311), *yañşawuçi* 'boşboğaz eden, geveze' (DAK 314), *yarlığawuçi~yarlığovuçi* 'acıyan, merhamet eden' (ArmKP 212; AB 17).

aluçi 'alan, alıcı' (DAK 66), *arıtıuçi* 'temizleyici, arındıran' (DAK 73), *ayırıuçi* 'ayırın, ayırıcı' (DAK 95), *ayovuçi* 'bakıcı, bakan' (DAK 96), *azuçi* 'azan, yoldan

17 Ermeni imlâsında /ı/ ve /i/ ünlülerinin yazımı için iki ayrı işaret bulunmaktadır. Ermeni Kıpçak metinlerinde /ı/ sesi için Ի işareti kullanılır. Bu bağlamda, {-gUçi} fiilden isim yapma ekinin, ünlü uyumu aranmaksızın Ermeni Kıpçak metinlerinde {-wUçi}/{-Uçi} şeklinde kullanılması, açıklanmayı bekleyen konulara bir yenisi olarak eklenebilir. Garkavets ve Hursudyan (2001), kalınlık-incelik uyumuna göre eki {-Uçi}/{-vUçi} *boluşuçım* 'bana yardım eden, yardımcı' (ArmKP 354) olarak okumuşlardır. Ancak metinde kelime *boluşuçım* ԲՈԼՈՍՉՈՒՄ (ArmKP 354, 355) olarak transkribe edilir.

çıkan, sapkın' (DAK 100), *bağuçı* 'bakıcı' (DAK 106), *barıştıruçı~barıştıuçı* 'arabulucu, barıştıran' (DAK 113), *basuçı* 'ezici, sıkın' (DAK 115), *bazuçı* 'cüretkâr' (DAK 123), *bêrüçi* 'veren, sağlayan' (DAK 130), *biçüçi* 'kesici, bıçkı' (DAK 132), *bilüçi* 'bilen, bilgi sahibi' (DAK 138), *birlatuçı* 'birleştirci, birleştiren' (DAK 142), *boluşuçı* 'yardım eden' (DAK 158; AB 8), *buzuçı* 'bozucu, tahrip eden' (DAK 173), *çakuçı* 'arabozucu, iftiracı' (CC 680; DAK 178), *çiharuçı* 'çıkarıcı, çıkarıcı' (DAK 191), *çınıhturuçı* 'öğretici, eğitmen' (KıpS 394), *êzüçi* 'ezici, ezen' (DAK 249), *harıştıruçı~harıştıruçi* 'karıştırmacı, karıştıran' (DAK 455-456), *harşı turuçı* 'karşı duran, karşı gelen' (DAK 456), *haytaruçı* '(geri) döndüren' (DAK 469; AB 122), *hol sürtüçi* 'havlu' (DAK 485), *horhuçı* 'korkan, korkak' (DAK 487; AB 81), *içüçi* 'içen, içici' (DAK 287), *işittüçi* 'işiten, işitici' (DAK 297), *kêltirüçi* 'getiren' (DAK 380-381), *kêsuçı* 'kesen, kesici' (DAK 388), *kiydürüçi* 'giydiren' (DAK 396), *körgüzüçi* 'yol gösterici, yol gösteren' (DAK 414), *körüçi* 'gören' (DAK 417), *kôzetüçi* 'gözeten' (DAK 424), *oñaltuçı* 'doktor' (DAK 579), *öldürüçi* 'katil' (DAK 576-577), *övreüçi* 'öğreten' (DAK 597-598), *tauçı* 'tökezleyen' (DAK 744), *têşkirüçi* 'değiştiren' (DAK 755), *tiküçi* 'dikici, diken' (DAK 759), *tirgizüçi* 'diriltici, diriltici' (KıpS 1444-1445), *titretüçi* 'titreten' (DAK 764), *toğuruçı* 'doğuran, doğurucu, anne' (DAK 770), *töküçi* 'döken' (DAK 771), *turguzuçı* 'destekleyici' (DAK 787), *туруçı* 'duran' (DAK 790), *tutuçı* 'tutan' (DAK 792), *tuytuuruçı* 'duyurucu' (DAK 794), *tüzetüçi* 'yönetici, yöneten' (DAK 795), *tüzüçi* 'inşaatçı' (DAK 796), *ulaşuçı* 'mükâfatlandırıcı' (DAK 801), *yalbaruçı* 'yalvaran' (DAK 306), *yanuçı* '(taş) yontucu' (DAK 315), *yaratuçı* 'yaradan, yaratıcı' (DAK 320; AB 112), *yarıhlatauçı* 'aydınlatan, aydınlatici' (DAK 322), *yazuçı* 'yazan, yazıcı' (DAK 333-334), *yeyüçi* 'yiyen, yiyici' (DAK 337-338), *yığışturuçı~yığışturuçi* 'biriktiren, biriktirici' (DAK 340-341), *yolduzuçı* 'astrolog, yıldız falcısı' (DAK 350), *yuguruçı~yugunruçı* 'koşucu' (DAK 354), *yürütüçi* 'yürüten' (DAK 358), *yênüçi~yênüçi* 'yenen, galip gelen' (DAK 364), *zapt etüçi* 'zapt edenen' (DAK 842), *ziyan etüçi* 'ziyan eden' (DAK 849), *znaçit etüçi* 'belirten' (DAK 851).

Codex Cumanicus'ta ise *öç alğuçı* 'öç alan, intikamcı' (CC 792), *sövündirgiçi* 'sevindirici, avutucu' (CC 820), *tirgizgiçi* 'diriltici, can verici' (CC 844), *tuvurguçı* 'anne' (CC 856) şeklinde dört örnekte tespit edilen bu ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinin devamı niteliğindedir.

2.2.3. Ayrılma hâli eki

Köktürkçede {+DA} bulunma hâli eki aynı zamanda ayrılma hâli için de kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde ortaya çıkan {+DIn} ayrılma hâli eki, Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde de kullanılmıştır. Kıpçak ve Oğuz Türkçelerinde ise ayrılma hâli için {+DAn} eki kullanılır (Eraslan 2012: 145-149; Hacıeminoğlu 1996: 30; Ata 2002: 63; Eckmann 2017: 76; Güner 2013: 192; Biray 1999: 235-236).

algıştan 'duadan' (ArmKP 100; KZ 26), *awazandan* 'vaftizlik havuzundan' (AB 116), *bulardan* 'bunlardan' (CC 449), *inçitkeninden* 'inciteninden' (ArmKP 108), *kökten* 'gökyüzünden' (AB 53), *öçeşmekten* 'hiddetlenmekten' (ArmKP 122), *sagittan* 'silahtan' (CC 804), *tamuhtan* 'cehennemden' (ArmKP 52), *temirden* 'demirden' (AB 93), *yamandan* 'kötüden' (AB 164), *yazıhlardan* 'günahlardan' (ArmKP 36).

2.2.4. Soru eki

Soru eki *Codex Cumanicus*'ta {-mI} ve {-mU} olarak hem düz hem de yuvarlak ünlülü şekliyle kullanılmaktadır. *Codex Cumanicus*'ta, biri fiil [söver **mi** 'sever mi?' (CC 818)], beşi ise isim [aça **mi** 'o kadar mı?' (CC 628), bar **mu** 'var mı?' (CC 651), *tuvra mu arkırı mu* 'doğru mu yanlış mı?' (CC 637; 855), *yibek mü* 'ipek mi?' (CC 891)] çekiminde olmak üzere altı örnekte bu ek tespit edilmiştir (Argunşah 2015b: 96). Kuman Türkçesindeki bu az sayıdaki örnekler nedeniyle Kıpçak Türkçesinde soru ekinin kullanımı hakkında karar vermek için Ermeni Kıpçak metinlerinde soru ekinin kullanımına bakmak gerekir.

Ermeni Kıpçak metinlerinde {-mI} soru eki sadece dar ve düz ünlülü kullanıma sahiptir:

bu midır ol at 'o at bu mudur?' (Pritsak 1998: 128), *köp mi az mi* 'çok mu az mı?', *tutar misiz yohsa yoh* 'tutar mısınız yoksa yok/tutmaz mısınız?' (Kasapoğlu Çengel 2012: 48), *tapunmaḥ etkeyler mi sana* 'sana ibadet edecekler mi?' (AB 13), *kirgeyler mi* 'girecekler mi?' (KZ 94).

2.2.5. Şimdiki zaman çekimi

Şimdiki zaman kipi *Codex Cumanicus*'ta; *hovataður men* 'küçülüyorum' (CC 713), *sagışaydır mēn* 'düşünüyorum, niyetleniyorum' (CC 803), *çırmaluptur* 'sarılıyor' (CC 684) şeklinde {-AdXr}, {-ydlr} ve {-(U)pdUr}¹⁸ olmak üzere üç farklı, Ermeni Kıpçak metinlerinde ise {-(X)yXr} ve {-Ilr} olmak üzere iki farklı ek ile çekimlenmektedir (Öztürk 2018b: 66). Ermeni Kıpçak metinlerinde {-(X)yXr} şimdiki zaman ekinin son sesi olan /-r/ ünsüzünün erimesiyle ek; ünlüyle biten fiillerden sonra {-yı}/{-yi}, ünsüzle biten fiillerden sonra {-ıy}/{-iyi} biçiminde de görülür. Bu durumda zamir kökenli kişi eki, yerini iyelik kökenli kişi ekine bırakmaktadır (Kasapoğlu Çengel 2012: 51).

açıyürmen 'açıyorum' (DAK 48), *bahıyürsen* 'bakıyorsun' (AB 75), *biliürmen* 'biliyorum' (Kasapoğlu Çengel 2012: 51), *biliniyim~biliniyürmen* 'biliniyorum' (AB 133, 161; DAK 138), *bolyıḥ* 'oluyoruz' (AB 28), *buyurur* 'buyuruyor, emrediyor' (AB 150), *çaḥıyürırlar* 'çağırıyorlar' (AB 157), *çalıyürmen* 'çalıyorum' (DAK 179), *ēgilyürmen* 'ēgiliyorum' (DAK 231), *ḥaydalanıyürmen* 'ḥaydalanıyorum' (DAK 251), *ḥaytarürsen* 'döndürüyorsun' (AB 14), *ḥolyıḥ~ḥolyürbiz* 'diliyoruz' (AB 30; 159), *ḥorḥıyürmen* 'korkuyorum' (DAK 486), *içirmiyürmen* 'içirmiyorum' (AB 141), *inaniyürmen* 'inaniyorum' (AB 161; DAK 291), *kötürürler* 'götürüyorlar' (AB 162), *maḥtaniyıḥ* 'övnürüz/övnüyoruz', *ögiürmen* 'övyüyorum' (DAK 563), *öliyür* 'ölüyor' (DAK 574), *sadaḡa bermiyürmen* 'sadaka vermiyorum' (AB 139), *sövüniyim* 'seviniyorum' (ArmKP 123), *sunürmen* 'sunuyorum' (AB 6), *tapunıyıḥ~tapunıyürbiz* 'tapınıyoruz/tapınıyoruz' (Kasapoğlu Çengel 2012: 51; AB 156), *tapunıyürmen* 'tapınıyorum' (AB 161; DAK 737), *tapunırlar* 'tapınıyorlar' (AB 157), *teşkiriyür* 'değiştiriyor' (DAK 754), *tındırmıyürmen* 'dinlendirmiyorum, rahat ettirmiyorum' (AB 141), *titriyürmen* 'titriyorum' (DA 763), *toḥtatıymen* 'sabitliyorum' (DAK 772), *turiyıḥ* 'duruyoruz' (AB 27), *ulaşıtıyürsen* 'ulaşıyorsun, yaklaşıyorsun' (AB 161), *yalbarıyıḥ* 'yalvarıyoruz' (AB 65), *yargılayırlar* 'yargılıyorlar' (AB 48).

18 Kuman Türkçesinde {-(U)pdUr} eki daha çok duyulan geçmiş zaman eki olarak kullanılmakla birlikte *çırmaluptur* 'sarılıyor' (CC 684) örneğinde görüleceği üzere şimdiki zaman eki olarak da kullanılmıştır (Öztürk 2018b: 66).

2.2.6. Emir kipi pekiştiricisi

Emir kipinin 2. teklik şahıs çekimi, Kıpçak Türkçesinin diğer lehçelerle farkını ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Ermeni Kıpçak metinlerinde 2. teklik şahıs çekiminde {-GIn} emir kipinin kullanıldığı görülür. Bu ek, çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgız *aytkın* ‘söyle’ (Kasapoğlu Çengel 2017: 306), Kumuk Türkçesinde *getgin* ‘git’ (Pekacar 2007: 990), ve Karay Türkçesinde *eşitkin* ‘işit’ (Gülsevin 2015: 89) şeklinde emir kipinin 2. teklik şahıs çekiminde kullanılmaya devam etmektedir. Karakalpak Türkçesinde ikinci şahıs emir ekleri eskimiş olup ağızlarda daha çok bedduaların yapısında görülmektedir (Uygun 2007: 590). *Codex Cumanicus*’ta ise emir kipinin 2. teklik şahıs çekimi, Türk dilinin tarihî dönemleri ile paralellik göstererek *açkıl* ‘aç’ (CC 414), *kuthargıl* ‘kurtar’ (CC 765), *öltürmegil* ‘öldürme’ (CC 794) şeklinde {-GIl} eki ile yapılmaktadır.

ahtırgın ‘akıt, dök’ (AB 123), *aytkın* ‘söyle, tekrarla’ (AB 162; DAK 97), *bağışlagın* ‘bağışla’ (AB 35), *baħkın* ‘bak’ (AB 51), *bergin* ‘ver’ (AB 33; DAK 127), *boluşkın* ‘yardım et’ (AB 159), *çaħırgın* ‘çağır’ (DAK 178), *ħarşılamağın* ‘karşılama’ (AB 37), *ħaytarmağın* ‘döndürme, çevirme’ (AB 24), *ħoymağın* ‘koyma, bırakma’ (AB 51), *işittirgin* ‘işittir’ (AB 24), *kėtkin* ‘git’ (DAK 388), *tapkın* ‘bul, ara’ (AB 163), *ündelgin* ‘seslen, çağır’ (AB 84), *unutmağın* ‘unutma’ (AB 16), *yuvğın* ‘yıkı’ (AB 144), *yüreklengin* ‘cesaretlen’ (DAK 357)

Argunşah ve Güner’e göre {-GIn} ekini düzenli olarak kullanan tek Türk lehçesi Ermeni Kıpçak Türkçesidir (Argunşah-Güner 2015: 106). Karay Türkçesinde de {-GIn} ekinin düzenli kullanıldığı görülmektedir (Öztürk 2018b: 68).

2.2.7. Gereklilik kipi

Kuman Türkçesinde gereklilik {-mAh kėrek}, {-mA kėrek} ve {-mAGA kėrek} yapıları ile ifade edilir: *kaygırmaħ kėrek* ‘kaygılanmalı’, *saginma kėrek* ‘düşünmeli’, *sagışlamağ kėrek* ‘düşünmeli’ (Argunşah-Güner 2015: 109).

Ermeni Kıpçak Türkçesinde *tiyesidir/tiyeşlidir* ve *kerek* gibi kiplik bildiren leksik elementlerin oluşturduğu gereklilik kipi, {+GA tiyesidir/tiyeşlidir}, {-mAh kerek}, {-GAy kerek} ile ifade edilir: *tiyesidir emdiden sonra sora bitik bile yöpsünmege törelerni* ‘şimdiden sonra kanunları kitap hâline getirmek gerekir.’, *tiyeşlidir maħa yazmaga* ‘yazmalıyım’, *baħmaħ kerek* ‘bakmak gerekir’, *sözleğey kerek* ‘konuşmalı’ (Kasapoğlu Çengel 2012: 56-58).

Ermeni Kıpçak Türkçesinde gereklilik kipinde görülen *tiyesidir/tiyeşlidir* kelimesi çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kırgızca ve Başkurtça’da *tiyeş* (Kasapoğlu Çengel 2017: 247; Yazıcı Ersoy 2007: 783), Karakalpakça’da *tiyis* (Uygun 2007: 593), Nogayca’da *tiyisli* (Ergönenç Akbaba 2007: 647) ve Tatarca’da *tiyeş* (Öner 2007: 718) şekillerinde kullanımını sürdürmektedir.

2.2.8. Olumsuzluk edatı

Kuman ve Ermeni Kıpçak Türkçelerinde olumsuzluk, *yok~yoħ* kelimesinin yanı sıra *dėvül*¹⁹~*dügöl~tigöl* ‘değil’ edatı ile de ifade edilir.

19 *dėvül* şekline sadece *Codex Cumanicus*’ta rastlanmaktadır.

muhtaç devül ‘muhtaç değil’ (CC 293), *bir yerde dügül* ‘bir yerde değil’ (DAK 218), *dügül men arzani bahma* ‘bakmaya lâayık değilim’ (AB 104), *dügül mi bu kendi Atay senin* ‘bu senin atan değil mi?’ (ArmKP 70), *dügül yalğan* ‘yalan değil’ (Kıps 447), *senin dügül* ‘senin değil’ (TB 302), *borçlu tigüldür* ‘borçlu değildir’ (TB 271), *tigül edir* ‘değildir’ (Kıps 447).

3. Memlûk Türkçesi Eserlerinin Başlıca Dil Özellikleri

14. ve 15. yüzyıllarda Memlûk sahasında meydana getirilen eserlerin dil özellikleri karşılaştırmalı yöntemlerle incelendiğinde bu dönem için *Memlûk Kıpçak Türkçesi*, *Kıpçak Türkçesi'nin tarihi bir koludur* şeklinde oluşan yanlış algı da ortadan kalkacaktır.

Codex Cumanicus ve Ermeni Kıpçak metinleri esas alınarak Kıpçak Türkçesinin karakteristik dil özellikleri ile bir kıyaslama yapmak ve Memlûk Türkçesinin Türk dili içindeki yerini ortaya koymak için Memlûk Türkçesi eserlerinin başlıca dil özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Ünlü yuvarlaklaşmaları, ünsüzlerde tonlulaşma hadisesi, kelime başında /b-/>/v-/ (üç kelimedede) değişimi, /w/>/v/ değişimi, *bol->ol-* meselesi, ek başı ve sonu /g-, -g/ ünsüzlerinin erimesi, kelime içi /-l-/ ve kelime sonu /-w/ (bir kelimedede) ünsüzlerinin düşmesi, ünsüz ikizleşmesi, {-AçAK}, {-IcI} ve {-I}/{-U} fiilden isim yapma ekleri ile {-I}/{-U} fiilden fil yapma ekinin kullanımı, iyelik eklerinin çekiminde görülen uyum dışı ünlü yuvarlaklaşmaları, {+DAn}~{+DIn} ayrılma hâli ekinin karışık kullanımı, soru ekinin düz ve yuvarlak ünlülü {-mI}/{-mU} olarak kullanımı, şimdiki zaman çekiminde görülen kip ekleri, {-GIl} emir kipi pekiştiricisi ve *degül-dögül-tegil-tegül-tögül-tüyül* olumsuzluk edatı gibi ses ve şekil bilgisine yönelik bu özellikler, Memlûk Türkçesi eserlerinin başlıca dil özellikleri olarak verilebilir.

Harezm-Kıpçak-Oğuz ilişkileri göz önüne alınarak Memlûk Türkçesinin Türk dilinin tarihî dönemleri arasındaki yeri ve Memlûk sahasının eserlerinin tasnifi, bu ölçütler uygulanmak suretiyle belirlenebilir.

3.1. Ses Özellikleri

3.1.1. Yuvarlaklaşma

Oğuz Türkçesinde olduğu gibi Memlûk Türkçesi eserlerinde, {+Ilg} isimden isim yapma, {-Ir} ve {-DIR} ettirgen çatı, ilgi hâli, görülen geçmiş zaman çekiminde 1. teklik ve çokluk şahıs ve de emir kipinin 3. teklik ve çokluk şahıs eklerindeki aslî ünlüler, teklik 1. ve 2. şahıs iyelik çekimlerinde yer alan yardımcı ünlüler ile {-(I)g} fiilden isim yapma ekindeki /-g/ ünsüzünün erimesiyle fil köküne bağlı kalan yardımcı ünlüler yuvarlaklaşmıştır.

agzum>agzum ‘ağzım’ (MS 33b), *arıg>aru* ‘arı, saf, temiz’ (KF, RH, TA, TZ: KıpTS 12), *bildir->bildür-* ‘bildirmek, tanıtmak’ (BV, DM, GT, İM, İN, KF, KFT, MG, MS, RH: KıpTS 30), *bilig>belü* ‘ilim’ (Kİ: KıpTS 27), *dinüñ* ‘dinin’ (MS 4a), *ewlig>evlü~iylü* ‘evli, ev sahibi’ (KFT, Kİ, TA: KıpTS 77), *içir->içür-* ‘içirmek’ (BV, RH: KıpTS 106), *inandum* ‘inandım’ (İM 276a), *kelmesünler* ‘gelmesinler’ (Kİ 164),

kışınüj ‘kişinin’ (KFT 11b), *kitâbnüj* ‘kitabın’ (KE 108b), *kullarum* ‘kullarım’ (GT 3a), *saklansun* ‘saklansın’ (İN 40r), *têdük* ‘dedik’ (MG 85a), *vêrdüm* ‘verdim’ (İN 3v), *vasiyetüm* ‘vasiyetim’ (MG 36b).

3.1.2. Tonlulaşma

Memlûk Türkçesi eserlerinde söz başında /t-/>/d-/ ve /k-/>/g-/ tonlulaşmaları görülmektedir. /t-/>/d-/ değişimi; *tag>dağ* ‘dağ’ (KFT: KıpTS 55), *telim>delim* ‘çok’ (Kİ: KıpTS 58), *tewe~teve>deve* ‘deve’ (BM, DM, Gİ, KF, KFT, Kİ, KK: KıpTS 60), *tiken~tüken>diken~düken* ‘diken’ (BV, KFT, Kİ: KıpTS 61; 66), *tile->dile-* ‘dilemek’ (İN 92), *tirig>diri* ‘diri, canlı’ (Gİ, KF, KFT: KıpTS 62), *toğ->doğ-* ‘doğmak, dünyaya gelmek’ (Gİ, KF, KFT, Kİ, TZ: KıpTS 63), *tög->dög-* ‘dövmek, ezmek’ (RH, TA, TZ: KıpTS 64), *tur->dur-* ‘yardımcı fiil’ (Gİ, GT, İN, KF, MG, RH: KıpTS: 65), *tur->dur-* ‘durmak, sabit olmak’ (İN 92; BM, BV, Gİ, KF, KFT, MS: KıpTS: 65), *tur->dur-* ‘ayağa kalkmak’ (BM, Gİ, KF: KıpTS: 65), *tur->dur-* ‘yerine geçmek’ (MS: KıpTS: 65); /k-/>/g-/ değişimi ise *kel->gel-* ‘gelmek’ (İN 93), *key~kiy->giy-* ‘giymek, giyinmek’ (KK: KıpTS 87), *kir->gir-* ‘girmek’ (KF: KıpTS 87), *kirü~keri~kiri>girü* ‘arka, geri’ (TA: KıpTS 87), *köbek>göbek* ‘göbek’ (Kİ, TA: KıpTS 87), *kökerçin>güverçin* ‘güvercin’ (TA: KıpTS 88), *kör->gör-* ‘görmek’ (İN 94) gibi azımsanamayacak ölçüde örnekler tespit edilebilmektedir.

Bütün söz başı /t-/ ve /k-/ ünsüzlerinin değil de neden sadece bir kısmının tonlulaştığı günümüze dek açıklanamamıştır (Ercilasun 2015: 453). Memlûk Türkçesi eserlerinde görülen bu tonlulaşma hadisesine daha çok Oğuz Türkçesinde rastlanmaktadır.

3.1.3. /b-/ > /v-/ değişimi

Oğuz Türkçesinin başlıca dil özelliklerinden olan üç kelimedeki /b-/>/v-/ değişimi, Memlûk Türkçesi eserlerinde de tespit edilmektedir: *bar>var* ‘var, mevcut’ (Gİ, KF, KFT, MS: KıpTS 301), *bar->var-* ‘1. gitmek, varmak 2. ulaşmak’ (İN 105; Gİ, KF, KFT, Kİ, MS: KıpTS 301), *ber~bir->ver~vir-* ‘vermek’ (KE 302; BV, Gİ, İN, KF, KFT, MS: KıpTS 302-303). /b-/>/v-/ değişimi, *Codex Cumanicus* ve Ermeni Kıpçak metinlerinde yoktur.

3.1.4. /-w-/ , /-w/>/-v-/ , /-v/ değişimi

Eski Uygur, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde yaygın görülen çift dudak /w/ ünsüzü, Memlûk Türkçesi eserlerinde aynı Oğuz Türkçesinde olduğu gibi kelime içi ve sonda, dış-dudak /v/ ünsüzüne dönüşmüştür²⁰: *aw>av* ‘av’ (BM, DM, Gİ, GT, İM, KF, KFT, Kİ, MG: KıpTS 16), *ew>ev~iv~öv~yev* ‘ev’ (BM, BV, DM, Gİ, GT, KF, KFT, Kİ, KK, MS, RH, TA, TZ: KıpTS 77; 117; 213; 320), *sew->sev-* ‘sevmek’ (BV, DM, Gİ, GT, İM, KF, Kİ, KK, TA: KıpTS 233), *yawuz>yavuz* ‘kötü, fena’ (BV, GT, İM, TA, TZ: KıpTS 316), *yawuz>yavuz* ‘vahşi’ (Kİ: KıpTS 316).

Ermeni Kıpçak metinlerinde çift dudak /w/ ünsüzünün korunduğu pek çok örnekte görülmektedir. *Codex Cumanicus*’ta ise birkaç kelimedede, *kowra* ‘anız, ot, kurumuş

20 *Codex Cumanicus*’ta *év~öv* ‘ev’ (CC 474; 797) ve *sév~söv-* ‘sevmek’ (CC 811), *sév~söv>söy-* ‘sevmek’ (CC 820) şeklinde görülen kullanımlar birden fazla ağız özelliğinin esere yansımalarıyla açıklanabilir. Özellikle /w/>/v/ değişimine bağlı olarak görülen yuvarlaklaşma hadisesi de ayrıca irdelenmelidir.

bitki sapı' (CC 57a/23), *satow* 'satış, ticaret' (CC 56a/25), *tatow* 'tat, lezzet' (CC 57a/30) çift dudak /w/ sesi²¹ görülmektedir.

3.1.5. /-g-/, /-g/>ø erimesi

Mustafa Argunşah (2015a), Kıpçak Türkçesinin önemli ses olaylarından birisi olarak /G/ sesinin düşmesini ifade ederek *Codex Cumanicus* ve Ermeni Kıpçak metinlerinde rastlanan /G/ sesinin düştüğü örnekleri vermektedir:

bugday>boday~bugday 'buğday' (CC 444), *egiliptir>iuliptir* 'eğilmiş' (CC 58b/11), *igne>ine~igine* 'iğne' (CC 484; 720), *okşamak>ooşamak* 'benzemek' (CC 533), *sagar>saar* 'kuşku, şüphe' (CC 801), *saarga tüşti* 'kuşkuya düşmek' (CC 801), *sagarlap~saarlap* 'ürkek, korkak, çekingen' (CC 543), *yıgar~men>yiar~men* 'yığarım, toplarım' (CC 607), *yıgdım>yıdım* 'yığdım, bir araya topladım' (CC 607), *yıgıldı>yuldu~yıldı* 'yığıldı' (CC 608; 890), *çıglan->çılan-* 'ıslanmak' (KıpS 393), *çıglattım>çılattım* 'ıslattım' (KıpS 393) (Argunşah 2015a: 527-528). Ancak bu örneklerde görülen /G/ sesinin düşmesi hadisesi, günümüzde Anadolu ağızlarında da karşılaşılan ve konuşma diline özgü sistematik bir erimedir. *Codex Cumanicus*'un da farklı dönemlerde farklı yazarlar tarafından, ağızlardan derlenen malzemenin çoğunlukla işitmeye dayalı olarak yazıya geçirilmesinden kaynaklı bir durum olduğu düşünülmelidir.

añar, maña, saña, yaňak kelimelerinde de /aŋa/ ses grubunun büzüşmesi esnasında /ŋ/ ünsüzünün erimesiyle *aar, maa, saa, yaak* şeklinde ikincil uzunluklar olarak ortaya çıkması da ağızlara bağlı bu erimeyi desteklemektedir (Öztürk 2018a: 1172).

/g/>ø ses olayı, {-(*I*)g}, {-(*U*)g}, {+Ilg}, {+IUg}, {-GAN}, {-GU}, {+GARU} ekleri ile kurulan kelime tabanlarında aranmalıdır. Bu ses olayı, Kıpçak Türkçesinin başlıca dil özellikleri arasında yer almamalıdır. Çünkü asıl Kıpçak Türkçesinde böyle bir ses olayı yoktur.

Oğuz Türkçesinin başlıca dil özelliklerinden olan birden çok heceli kelimelerin sonundaki /-g/ ünsüzleri ile ikinci ve sonraki hecelerin başındaki /-g-/ ünsüzlerinin erimesi hadisesi Memlûk Türkçesi eserlerinde yaygın olarak tespit edilmektedir²²: *açıg>açı* 'acı, üzüntü, keder' (KF: KıpTS 1-2), *agrıg>agrı* 'ağrı, acı, sancı' (GT, İM, KFT, TA: KıpTS 4), *atlıg>atlı~atlu* 'atlı, süvari' (GT, KFT, Kİ, TA: KıpTS 15-16), *asıg~azıg>asu~assı* 'fayda, yarar, kazanç' (BM, KFT, TZ: KıpTS 14), *emgek>emek* 'emek' (Kİ: KıpTS 72), *ewlig>evlü~iyülü* 'evli, ev sahibi' (KFT, Kİ, TA: KıpTS 77, 118), *kamug>kamu* 'hep, bütün, hepsi' (GT, KF: KıpTS 125), *kapug>kapu~kapı* 'kapı' (BM, DM, Gİ, KF, KFT, Kİ, KK, MS, TA, TZ: KıpTS 126), *katug>katı* 'katı, sert, sağlam' (DM, İM, İN, KF, Kİ, MS, RH, TA, TZ: KıpTS 131), *keltürgen>këtüren*

21 *Codex Cumanicus*'un Almanca bölümünde kullanılan [ú] harfini, Mustafa Argunşah ve Galip Güner (2015) çalışmalarında /v/ olarak; Vladimir Drimba (2000) ise /w/ olarak değerlendirmektedirler. Farklı dönemlerde birden çok yazar tarafından kimi eklemeler yapılarak meydana getirilen *Codex Cumanicus*'un ünlü-ünsüz yazımlarının doğru karşılıkları ile verilmesi, ancak Kuman Türkçesinin ağız özelliklerini ortaya koyacak çalışmalar yapmakla mümkün olabilecektir (Öztürk 2018a: 1167).

22 *Codex Cumanicus* ve Ermeni Kıpçak metinlerinde /-g/>ø hadisesi; *katug>katı* 'katı', *sarıg>sarı* 'sarı', *tirig>tiri* 'diri, canlı' gibi bazı kelimelerde görülür. Ancak *arık~arığ~arı* 'arı, temiz', *tamuğ~tamuğ~tamu* 'cehennem' şeklindeki kelimelerin ikili kullanımları için, metinlerin birden fazla ağız özelliğini yansıtması ve elbette Oğuz Türkçesinin Kıpçak Türkçesine etkisi gibi nedenler göz önünde tutulmalıdır.

'getiren' (Kİ 46), *kurug>kuru* 'kuru, yaş olmayan' (BV, DM, Gİ, GT, İM, KF, Kİ, TA, RH: KıpTS 164), *küçlüg>küçlü~küçli~küşli* 'güçlü, kuvvetli' (BV, GT, İM, KFT, KK, RH, TA, TZ: KıpTS 167, 169), *ölüg>öli~ölü* 'ölü' (Gİ, GT, İM, KF, KFT, Kİ, MS, TA, TZ: KıpTS 210), *sevgülüg>sevgülü~sevgili* 'sevgili' (İM, KFT, MS: KıpTS 233), *tamuğ>tamu* 'cehennem' (KFT, TA, TZ: KıpTS 260), *tirig>tiri~diri* 'diri, canlı' (BV, Gİ, GT, İM, KF, KFT, Kİ, TA, TZ: KıpTS 277), *topuklüg>topuklu* 'topuklu' (RH: KıpTS 281), *yazuklüg>yazıklı~yazuklı~yazuklu* 'günahkâr' (KF, KFT, İM: KıpTS 316-317), *yüklüg>yüklü~yükli* 'hamile' (BV, Gİ, GT, İM, KF, KFT, Kİ, KK, TA: KıpTS 332).

{-GAn} sıfat fiil ekinin, olduğu gibi korunması Memlûk Türkçesi eserlerinden *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*, *Münyetü'l-Guzât* ve *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*'de bazı kelimelerde görülür: *açkan* 'açan' (TZ: DWMT 570), *akgan* 'akan' (MG: DWMT 568), *azgan* 'yoldan çıkan, sapık, kâfir' (İM 27b), *kalgan* 'kalan' (TZ, MG: DWMT 569), *keçken* 'geçen' (MG: DWMT 571), *keseken* 'gezen' (MG: DWMT 571), *küleken~külken* 'gülen' (TZ: DWMT 571), *yaratgan* 'yaradan' (Kİ [İd.]: DWMT 570), *yeken* 'yiyen' (TZ: DWMT 571) gibi ek başı /g/ ünsüzlerinin korunduğu örnekler de bulunmaktadır.

3.1.6. bol- ~ ol- meselesi

Eski Anadolu Türkçesinin geçiş dönemi metinlerinde sıkça karşılaşılan ve *olga~bolga sorunu* diye de adlandırılan Eski Türkçe *bol-* yardımcı fiilinin söz başı /b-/ sesinin düşmesi ile *ol-* şeklinin kullanımı Oğuz Türkçesinin başlıca dil özellikleri arasındadır. *Codex Cumanicus*, Ermeni Kıpçak metinleri ve çağdaş Kıpçak lehçeleri, *bol-* şeklinde kullanılan bu yardımcı fiil ile Eski Türkçenin izlerini barındırmaktadır.

Memlûk Türkçesinin *Gülistan Tercümesi*, *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*, *Kitâb Fî İlmi'n-Nüşşâb*, *Kitâbü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk*, *Münyetü'l-Guzât*, *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkanî*, *Kitâb Fî Rıyâzâtı'l-Hayl* ve *Kitâbü'l-Ef'âl* eserlerinde *bol-~ol-* 'olmak, yardımcı fiil' (KıpTS 34, 204; KE 178, 259) olarak her iki şeklinin de metinlerde birlikte kullanımı görülmektedir.

Baytaratu'l-Vâzih, *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*, *El-Kavanînü'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*, *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî* ve *Acemî ve Mugalî*, *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye* eserlerinde yardımcı fiil sadece *bol-* (KıpTS 34) şeklinde kullanılmaktadır.

Kitâbu Bulgatü'l-Müştâk Fî Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak, *Mukaddimetü'l-Gaznevî fi'l-İbâdât*, *Kitâb Fî'l-Fıkh* ve *Kitâb Fî'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî* eserlerinde ise bu yardımcı fiilin sadece *ol-* (KıpTS: 204) şekliyle kullanımı tespit edilmektedir.

3.1.7. /-l-/ düşmesi

Memlûk Türkçesi eserlerinde Oğuz Türkçesinde olduğu gibi birkaç kelime, kelime içi /-l-/ sesi düşmesi görülmektedir: *keltür->ketür~ketir~kitür-* 'getirmek' (Gİ, GT, İM, KF, KFT, MG, MS, TA, TZ: KıpTS 141; 151), *oltur->otur-* 'oturmak' (Gİ, GT, İN, KF, KFT, MS, TZ: KıpTS 206).

3.1.8. *suw~suv>su* değişimi

Tarihî ve çağdaş Kıpçak Türkçelerinde *suw~suv* ve bazen *su* olarak tespit edilen kelime, Memlûk Türkçesi eserlerinin çoğunluğunda *suw>su* ‘su’ (BM, DM, Gİ, GT, KF, KFT, Kİ, KK, MG, MS, RH, TA, TZ: KıpTS 242) şeklinde kelime sonu /-w/ ünsüzünün düştüğü görülmektedir.

3.1.9. İkizleşme

Kelime sonu /-g/ ünsüzünün erimesi sonucu Memlûk Türkçesinde bazı kelimelerde ünsüz ikizleşmesi görülür: *asıg>assı* ‘fayda, yarar, kazanç’ (BM, KFT: KıpTS 14), *ellig>elli-illi* ‘elli (sayı)’ (BM, Gİ, GT, KF, Kİ, KK, TA, RH, TZ: KıpTS 72; 110), *ısıg>ıssi~ıssi* ‘ısı, sıcak, sıcaklık’ (BM, BV, DM, GT, KF, KFT, RH, TA, TZ: KıpTS 102; 115), *katıg>kattı* ‘katı, sert’ (GT 58a). Bu durumdaki kelimelere Oğuz Türkçesinde de rastlanmaktadır.

3.2. Şekil Özellikleri

3.2.1. {-AçAK} fiilden isim yapma eki

Codex Cumanicus ve Ermeni Kıpçak metinlerinde tespit edilemeyen bu ekin, Memlûk Türkçesi eserlerinde kullanımı görülmektedir.

{-AçAK} gelecek zaman sıfat-fiil eki olup yer isimleri de yapar: *dutaçak* ‘tutulacak yer’ (İN 36r), *içeçek* ‘içecek yer’ (TZ 49a), *këleçek* ‘gelecek yer’ (KK 33b), *okıyaçak* ‘okuyacak yer’ (MS 19b), *olturaçak* ‘oturacak yer’ (KK 33b), *turaçak* ‘duracak yer’ (Kİ 140, TZ 49a) örneklerinde görüleceği üzere çoklukla yer bildiren isimler türetir (Güner 2013: 130).

Memlûk Türkçesi eserlerinde tespit edilen bu ek, Oğuz Türkçesinde gelecek zamanın işlek sıfat-fiil eki olarak kullanılır (Gülsevin 2017: 134).

3.2.2. {-IcI} fiilden isim yapma eki

Bir fiili çok ve devamlı yapan kişiyi veya nesnelere bildiren isim ve sıfatlar yapan (Gülsevin; Boz 2013: 109) ek, {-gU} sıfat-fiil ekinin üzerine getirilen {+çI} isimden isim yapma eki ile genişletilmiştir (Eraslan 1980: 91; Hacıeminoğlu 1996: 169).

Memlûk Türkçesi eserlerinin büyük bir bölümünde ek başı /g-/ /ğ-/’nin erimesi, /-ç-/ sesinin çoğunlukla tonlulara dönüşmesi ve ünlülerinin düzleşmesi ile ortaya çıkan {-IcI} şekliyle kullanıldığı görülmektedir. Memlûk Türkçesindeki bu kullanım, Oğuz Türkçesindeki kullanım ile birebir örtüşmektedir²³.

binüci ‘binici’ (TZ: KıpTS 31), *çevirici* ‘ayakkabı çeviren’ (TZ: KıpTS 49), *çeyneyici* ‘çiğneyici’ (RH 73a), *dikici* ‘diken, dikici, terzi’ (KFT: KıpTS 61), *dişleyici* ‘dişleyen, ısırıcı’ (RH: KıpTS 62), *dökici* ‘dükücü’ (KFT: KıpTS 64), *esridici* ‘sarhoşluk verici’ (KFT: KıpTS 76), *ırlayıcı* ‘şarkıcı, şarkı söyleyen’ (TA: KıpTS 102), *idici* ‘edici, yapıcı’ (KFT: KıpTS 106), *kesici* ‘kesici, kesen’ (KF, KFT, Kİ: KıpTS 140), *kılıcı* ‘kılan’ (İM 25a), *korkıcı~korkucı* ‘korkan, korkak’ (KF: KıpTS 154), *muştici* ‘müjdecî’ (Kİ: KıpTS 189), *saklayıcı* ‘saklayan, koruyan’ (MS 32a), *satıcı* ‘satıcı, satış yapan’

23 Codex Cumanicus ve Ermeni Kıpçak metinlerinde, sınırlı sayıda ek başı /g-/ ünsüzünün düştüğü örnekler de bulunmaktadır. Bu durum, Oğuz Türkçesinin bu metinlerdeki etkisini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

(DM, İM, TA: KıpTS 228), *tapucu* ‘bulucu, bulan’ (KFT, Kİ: KıpTS 263), *tikici* ‘dikici, terzi’ (GT: KıpTS 275), *tişleyici* ‘dişleyici, ısırtıcı’ (RH: KıpTS 277), *töğüci* ‘dövücü, inceltici; yıkayıcı’ (KF 40a), *uçucu kuş* ‘uçan kuş’ (DM 11b), *uğurlayıcı* ‘hırsız’ (KFT: KıpTS 291), *umucu* ‘umucu, uman, ümit eden’ (KF 18b), *yangucu* ‘marangöz’ (TA: KıpTS 310), *yaradıcı* ‘yaratıcı, Tanrı’ (KF: KıpTS 311), *yazıcı* ‘yazan, yazıcı’ (DM: KıpTS 316), *yırtıcı* ‘yırtıcı, yırtan’ (KFT: KıpTS 321), *yidici* ‘at yedekleyen (kişi)’ (KFT: KıpTS 322), *yuyucu* ‘yıkayıcı, yıkayan’ (KFT: KıpTS 331).

Memlûk Türkçesi eserlerinden *Münyetü'l-Guzât*, *Gülistan Tercümesi* ve *Tercüman-ı Türki*’de bu ekin Karahanlı ve Harezmi Türkçelerindeki gibi -gUçI şekliyle kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır: *körgüci* ‘gören, görücü’ (MG 3a), *oynaguçi* ‘oynayıcı, oynayan’ (MG 3a), *tutguçi* ‘tutucu, tutan’ (MG 3a), *urguçi* ‘vuran, vurucu’ (MG 3a), *üzgüci* ‘yüzücü’ (GT: KıpTS 299), *yonguçi* ‘marangoz’ (TA 25a/4).

3.2.3. {-I}, {-U} fiilden isim yapma eki

Fiilden isim yapma eki {-G}’nin Memlûk Türkçesi eserlerinde düşmesi sonucu ekin önünde bulunan yardımcı ünlünün asıl işlevi yüklenmesiyle, {-I}/{-U} şeklinde bir fiilden isim yapma ekinin meydana geldiği görülmektedir (Güner 2013: 135, 141). {-G} düşmesiyle oluşan bu kullanım aslında Oğuz Türkçesinde görülen tipik bir durumdur.

alu ‘alış’ (TZ: KıpTS 8), *belü-bili* ‘ilim’ (Kİ: KıpTS 27; 31), *bişi* ‘1. pişmiş yemek’ (GT: KıpTS 32) ‘2. yufka’ (Kİ: KıpTS 32), *bişi kerpiç* ‘kiremit’ (İM: KıpTS 32), *dolu-tolu-tolu* ‘dolu’ (BV, Gİ, GT, İM, KF, Kİ, TZ: KıpTS 63; 280), *iri* ‘iri, kaba’ (BV, TZ: KıpTS 113), *kabı-kabu-kapı-kapu* ‘kapı’ (BM, DM, Gİ, KF, KFT, Kİ, KK, MS, TA, TZ: KıpTS 121; 126), *karı* ‘yaşlı’ (GT, İM, Kİ, MG, TZ: KıpTS 128), *katı* ‘1. katı, sert, sağlam’ (DM, İM, İN, KF, Kİ, MS, RH, TA, TZ: KıpTS 131) ‘2. çok, fazla aşırı’ (BV, Gİ, İM, KF, KFT, MS: KıpTS 131) ‘3. sık sık’ (BV: KıpTS 131), *korkı-korku* ‘korku’ (Gİ, GT, İM, KF, MG: KıpTS 154), *ohşası* ‘benzer’ (BV: KıpTS 204), *öli-ölü* ‘ölü’ (Gİ, GT, İM, KF, KFT, Kİ, MS, TA, TZ: KıpTS 210), *sançı* ‘sancı, ağrı’ (TZ: KıpTS 226), *satı* ‘satma, satış’ (TZ: KıpTS 228), *tabu-tapı-tapu* ‘hizmet’ (BM, Gİ, İM, KF, Kİ, TA, TZ: KıpTS 257; 262; 263), *tartı* ‘tartı, terazi’ (KFT, Kİ: KıpTS 56; 264), *tutu-tutu* ‘tutsak’ (DM, TA, TZ: KıpTS 285), *yarı* ‘yarı, yarım’ (BV, KK: KıpTS 312).

3.2.4. {-I}, {-U} fiilden fiil yapma eki

Oğuz Türkçesinde *kağı*- ‘öfkelenmek, sinirlenmek’ (DK 56a/12), *karı*- ‘yaşlanmak’ (DK 31b/2), *sürü*- ~ *sürü*- ‘sürüklemek’ (Şahin 2003: 73; SN 3959), *tozi*- ‘toz kalkmak’ (Şahin 2003: 73) gibi örneklerde görüldüğü üzere fiili pekiştiren {-I}/{-U} fiilden fiil yapma ekinin kullanımı Memlûk Türkçesi eserlerinde de görülmektedir:

berki- ‘sağlamlaşmak, kuvvetlenmek’ (Kİ: KıpTS 28), *kakı*- ‘1. vurmak’ (Kİ, TA: KıpTS 123) ‘2. öfkelenmek, kızmak’ (Kİ, TZ: KıpTS 123) ‘3. acı vermek’ (BM: KıpTS 123), *karı*- ‘1. yaşlanmak, ihtiyarlamak’ (BM, GT, TZ: KıpTS 128) ‘2. karışmak’ (TZ: KıpTS 128), *katı*- ‘sağlamlaşmak’ (TZ: KıpTS 131), *kazı*- ‘kazımak’ (TZ: KıpTS 135), *koku*- ‘kokmak’ (TZ: KıpTS 152), *korku*- ‘korkmak’ (KF: KıpTS 154), *sarkı*- ‘sarmak’ (KFT: KıpTS 227), *yırtı*- ‘yırtmak, parçalamak’ (KFT: KıpTS 321).

3.2.5. İyelik ekleri

Memlûk sahası eserlerinde kullanılan iyelik ekleri, Harezmi, Kuman ve Ermeni Kıpçak Türkçeleri ile paralellik gösterir. Memlûk Türkçesindeki tek farklılaşma Oğuzcada da olduğu üzere 1. ve 2. tekil şahıs iyelik çekimlerinde yardımcı ünlünün, 1. ve 2. çokluk şahıs iyelik çekimlerinde ise ek bünyesindeki aslı ünlünün *uyum dışı*²⁴ yuvarlaklaşmasıdır²⁵:

ağzum ‘ağzım’ (MS 33b), *altumuz* ‘altımız’ (TA 58a), *arajuz* ‘aranız’ (BM 8), *katımız* ‘katımız’ (MG 4b), *başum* ‘başım’ (BM 12), *kanum* ‘kanım’ (DM 18b), *kullarum* ‘kullarım’ (GT 3a), *vasiyetüm* ‘vasiyetim’ (MG 36b).

3.2.6. Ayrılma hâli eki

Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde {+DIn} olarak kullanılan ayrılma hâli eki, *Codex Cumanicus* ve Ermeni Kıpçak metinlerinde {+DAn} şeklindedir. Oğuz Türkçesinde de ayrılma hâli eki Kıpçak Türkçesinde olduğu gibi +DAn şeklinde kullanılmaktadır (Hacıeminoğlu 1996: 30; Ata 2002: 63; Argunşah-Güner 2015: 95; Güner 2013: 192; Gülsevin 2017: 64; Biray 1999: 235-236).

Memlûk Türkçesi eserlerinden *Münyetü'l-Guzât* ve *Kitâbü'l-Ef'âl* da²⁶ {+DIn} şeklinde; *Baytaratü'l-Vâzih*, *Gülistan Tercümesi*, *İrşâdü'l-Mülûk* eserlerinde ise {+DIn} ve {+DAn} ekleri için karışık bir kullanım söz konusudur. Ayrılma hâli eki, diğer eserlerde ise genellikle {+DAn} şeklinde kullanılır.

‘aşırardan ‘ikindiden’ (KK 45b), *aştan* ‘yemekten’ (KK 50a), *düşmandan* ‘düşmandan’ (İN 13r), *kimden* ‘kimden’ (DM 23a), *uçmaştan* ‘cennetten’ (İN 8v).

3.2.7. Soru eki

Harezmi Türkçesinde soru eki genellikle zaman eklerinden sonra, şahıs eklerinden önce gelir ve birkaç örnek dışında Eski Türkçede olduğu gibi {-mU} şeklinde (Ata 2014: 83), Ermeni Kıpçak Türkçesinde ise yalnızca {-mI} şeklinde kullanılır.

Ancak Memlûk Türkçesi eserlerinde soru eki, Oğuz Türkçesi ile aynı doğrultuda {-mI} ve {-mU} şeklinde hem düz hem de yuvarlak ünlülü olarak kullanılır.

bakmağay mu ‘bakmayacak mı?’ (İM 175a), *bilür mi sen* ‘bilir misin?’ (DM 19a), *bişmiş midür* ‘pişmiş midir?’ (KK 20b), *keldi mü* ‘geldi mi?’ (Kİ 162), *kéleyim mi* ‘geleyim mi?’ (TZ 56b), *tirilür mi* ‘dirilir mi?’ (GT 95b), *yay mıdır* ‘yay mıdır?’ (İN 9v).

24 Diş-dudak ve dudak ünsüzlerinin ve hemen öndeki yuvarlak ünlünün etkisiyle dar ünlülerin yuvarlaklaşmaları gerçekleşmektedir. Ancak çalışmada *uyum dışı* sözüyle, düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırı meydana gelen ünlü yuvarlaklaşmaları ifade edilmek istenmektedir.

25 Ermeni Kıpçak metinlerinde 1. ve 2. tekil ve çokluk şahıs iyelik çekimlerinde Harezmi Türkçesi ile aynı doğrultuda, ünlülerde uyum dışı bir yuvarlaklaşma söz konusu olmayıp genellikle düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygun olarak kullanılırlar:
alğışım ‘duam’ (ArmKP 124), *atalarımız* ‘atalarımız’ (ArmKP 40), *barçañız* ‘hepiniz’ (AB 44), *söveklerim* ‘sevdiğilerim’ (ArmKP 56), *tirlikimiz* ‘hayatımız’ (AB 84), *yaşın* ‘göz yaşın’ (AB 123), *yüzüz* ‘yüzün’ (ArmKP 57). *Codex Cumanicus*’ta da iyelik çekimlerinde çoğunlukla düzlük-yuvarlaklık uyumu *elim* ‘elim’, *canıy* ‘canın’, *köñlüy* ‘gönlün’, *küçüm* ‘gücüm’, *tiziniz* ‘diziniz’ *yazukumuz* ‘günahımız’ görülmekle birlikte bu uyum dışında kalan *canımız* ‘canımız’, *hatunım* ‘eşim’, *köñlümüz* ‘gönlümüz’, *köñlünüz* ‘gönlünüz’, *yazukım* ‘günahım’ gibi az sayıda örnek de vardır (Argunşah, Güner 2015: 92-93).

26 *Kitâbü'l-Ef'âl* da *sayrulukdan* ‘hastalıktan’ (KE 25a) tek örneğinde {-dan} olarak kullanılmıştır.

3.2.8. Şimdiki zaman çekimi

Memlûk Türkçesi eserlerinde şimdiki zaman kipi için {-AdIr}/{-AdUr}/{-ydIr}, {-yor(ur)} ekleri tespit edilmektedir: *aladır men* ‘alıyorum’ (TZ 44a), *bère turur* ‘veriyor’ (GT 3a), *oқыадır* ‘okuyor’ (KK 47a). *Tuhfetüz’z-Zekiyye* ve *Kavâninü’l-Küllîye*’de şimdiki zaman kipinde {-yor} /{-yorur} ekinin kullanımı da ayrıca dikkat çekicidir: *aladır~aladır* ‘ alıyor’ (GT 173a; TZ 44b), *kéleyorlar* ‘ geliyorlar’ (KK 34a), *yatayor* ‘ yatıyor’ (TZ 75a), *yumruklaydır men* ‘ yumrukluyorum’ (TZ 53b) (Güner 2013: 220-223).

3.2.9. Emir kipi pekiştiricisi

Memlûk Türkçesi eserlerinde emir kipinin 2. teklik şahıs çekimi Harezmi ve Oğuz Türkçelerinde olduğu gibi ya eksizdir ya da {-Gİl}, {-GUL} eki ile yapılmaktadır:

akıtğıl ‘akıt’ (MG 32b), *algıl* ‘al’ (KK 9a, İM 474b), *bilgil* ‘bil’ (İN 3v), *kılğıl* ‘kıl, yap’ (KE 136b), *körgil* ‘gör’ (GT 164b), *silgil* ‘sil’ (TA 35a), *urğıl* ‘vur’ (KK 9a, Kİ 184), *vergil* ‘ver’ (MS 34a), *yürügül* ‘yürü’ (MG 60b).

Ermeni Kıpçak metinlerinde ve bazı çağdaş Kıpçak lehçelerinde görülen {-Gİn} emir kipi ekinin kullanımı, Memlûk Türkçesi eserleri arasında *Tuhfetü’z-Zekiyye*’de az sayıda örnekte görülmektedir:

kélgın ‘gel’, *kétkin* ‘git’, *kétmekin* ‘gitme’, *turgın* ‘kalk’, *yatkın* ‘yat’ (Güner 2013: 237).

3.2.10. Gereklilik kipi

Memlûk Türkçesi eserlerinde gereklilik {-Ar kerek}, {-sA kerek} ve {-mAk kerek} şeklindeki yapılarla ifade edilir. {-mAk kerek} yapısı ile ifade edilen gereklilik, Kuman Türkçesi ve Ermeni Kıpçak Türkçesiyle örtüşmektedir.

âdet bolsa kerek ‘huy olması gerek’ (MG 18b), *kider kerek* ‘yaralamak gerek’ (MG 21b), *bildirmek kerek sen* ‘bildirmelisin’ (DM 22b), *dutmak kerek* ‘tutmalı’ (İN 34v).

3.2.11. Olumsuzluk edatı

Kaşgarlı Mahmud’un *Divânü Lügâti’t-Türk*’te belirttiği üzere Oğuzlar, Arguca’dan aldığı *dag/dhag* ‘yok, değil’ kelimesini önce *dag ol* yapısına kavuşturmuş ve sonrasında da bunu değiştirerek ‘değil’ olumsuzluk ifadesi için 11. yüzyıl itibariyle *tegül* şeklini kullanmışlardır. Tarihî süreç içerisinde başta Oğuzcada olmak üzere /t-/>/d-/ değişimi ile Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde de kullanılmıştır (Özmen 2000: 189).

Memlûk sahasına ait eserlerde olumsuzluk ifadesi *yoğ* kelimesinin yanı sıra yaygın kullanımıyla *degül~dögül~tegil~tegül~tögül~tüyül* ile verilmektedir: *degül* ‘değil’ (BV, Gİ, GT, İM, İN, KF, Kİ, KK, MS, RH: KıpTS 58), *dögül* ‘değil’ (GT, MG: KıpTS 64), *tegil* ‘değil’ (DM: KıpTS 268), *tegül* ‘değil’ (KK, RH: KıpTS 268), *tögül* ‘değil’ (MG: KıpTS 282), *tüyül* ‘değil’ (TZ: KıpTS 288).

Kitâbu Bulgatü’l-Müşâk Fî Lügati’t-Türk Ve’l-Kıfçak, Kitâbü’l-Ef’al ve *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* eserlerinde *degül~dögül~tegil~tegül~tögül~tüyül* şeklinde kullanılan bir olumsuzluk edatı tespit edilmemiştir. Bu eserlerde olumsuzluk *yoğ* kelimesi ile ifade edilir: *yoğ anıñ teprenmege tâkatı* ‘onun hareket etmeye gücü yok’ (KE 135a), *yoğ* (BM 26).

dögülmen ‘değilim’ (GT 24a), *lâyık degül* ‘uygun değil’ (GT 9a), *san‘atından degül* ‘sanatından değil’ (GT 144b), *sâbit dögül* ‘sabit değil’ (MG 7v), *yağşı dögül* ‘iyi değil’ (MG 37v), *degül* ‘değil’ (Kİ 33), *harâm degül* ‘haram değil’ (İN 5v), *bu kıska degüldi* ‘bu kısa değildi’ (KK 36b), *yamança tegil* ‘kötü değil’ (DM 60), *sahih degüldür* ‘sıhhatli değildir’ (KFT 1a).

Çalışmaya kaynaklık eden ve ayırt edici dil özelliklerinden oluşan ölçütlerin tablolaştırılması, Memlûk sahası eserlerinin dilinin hangi tarihî Türk lehçesi içerisinde konumlandırılacağı ve hangi eserlerin aynı grupta yer alacağı sonucunu daha anlaşılır kılacaktır.

ET	Har.	Kıp.	MH	MO	TO
/t-/	/t-/	/t-/	/t-/	/t-/ , /d-/	/d-/
/k-/	/k-/	/k-/ ve /ḡ-/	/k-/	/k-/ , /g-/	/g-/
/b-/ (3 kelimede)	/b-/	/b-/	/b-/	/b-/ , /v-/	/v-/
/-g-/ , /-g/	/-g-/ , /-g/	/-v-/ , /-v/	/-g-/ , /-g/	/-g-/ , /-g/ , Ø	Ø
bol-	bol-	bol-	bol-	bol- , ol-	ol-
/-l-/	/-l-/	/-l-/	/-l-/	/-l-/ , Ø	Ø
sub	suw , suv , su	suv	suv	su	su
{-(I)G, -(U)G}	{-(I)G, -(U)G}	{-(O)v}	{-(I)G, -(U)G}	{-(I)G, -(U) G}, {-I, -U}	{-I, -U}
{-gUçI}	{-gUçI}	{-wUçi, -vUçi}	{-gUçI}	{-IçI}	{-IçI, -UçU}
{+DA, +DIn}	{+DIn}	{+DAn}	{+DIn}	{+DAn}	{+DAn}
{-GII}	{-GII, -GUI}	{-GIn}	{-GII, -GUI}	{-GII, -GUI}	{-GII, -GUI}
-	degül~deyül	devül~dügöl~ tigül	dögül~tögül	degül~dögöl~ tegil~tegül~ tögül~tüyül	degül
-	-	tiyesidir/ tiyeşlidir	-	-	-
-	-	-	-	{-AcAk}	{-AcAk}

Tablo 1. Tarihî Türk Lehçelerinin Dil Özellikleri Bakımından Karşılaştırılması

Dil Özellikleri	BM	BV	DM	Gİ	GT	İM	İN	KE	KF	KFT	Kİ	KK	MG	MS	RH	TA	TZ
/t-/>/d-/	+	+	+	+	+ ²⁷	+ ²⁸	+	+	+	+	+	+	+ ²⁹	+	+	+	+
/k-/>/g-/	+	-	-	-	-	-	+	-	+	-	+	-	-	-	-	+	-
/k-, -k/> /ħ-, -ħ/	-	-	+ ³⁰	-	-	+ ³¹	-	-	-	+ ³²	-	-	-	-	-	-	+ ³³
/b-/>/v-/	-	+ ³⁴	-	+	-	-	+	+ ³⁵	+	+	+ ³⁶	-	-	+	-	-	-
/-g-/>/-v-/	+ ³⁷	-	-	-	-	+ ³⁸	-	+ ³⁹	-	-	-	+ ⁴⁰	-	-	-	-	+
/-g-/>/-v/	-	-	-	-	-	+ ⁴¹	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
/-g-, -g/>ø	+	+ ⁴²	+	-	+ ⁴³	+ ⁴⁴	+	-	+	+	+	+ ⁴⁵	-	+	+	+	+
bol-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+
bol->ol-	+	-	-	+	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-
bol--ol-	-	-	-	-	+	+	+	+ ⁴⁶	-	-	+	-	+	+	+	+	-
/-l/ düşmesi	-	-	-	-	+	+ ⁴⁷	+	+ ⁴⁸	+	+	-	-	+ ⁴⁹	+	-	+	+
suw>su	+	-	+	+	+	-	- ⁵⁰	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+

- 27 Bu ses olayı *dur-* (5a), *dört* (51a) gibi sınırlı sayıda örnekte görülür. Eserin genelinde kelime başı /t-/ sesi korunur.
- 28 Eserde Türkçe kökenli kelimelerin aslı /t-/ sesi korunmuş; ancak sadece *degül* ‘değil’ (49a) kelimesinde tonlulaşma tespit edilmiştir (Topalrı 1992: 71).
- 29 Eserde bu tonlulaşma hadisesi *dögül* (63v), *dört* (91v) ve *durur* (67r) şeklinde birkaç örnek dışında görülmez; kelime başı /t-/ sesi korunur.
- 30 Eserde sadece *haşan* ‘ne zaman’ (84) kelimesinde /k-/>/ħ-/ değişiminden söz edilebilir.
- 31 *hatun* ‘kadın’ (20b), *han* ‘han’ gibi sınırlı sayıdaki kelime bu ses olayı görülür.
- 32 Eserde, *hatun* ‘kadın’ (388a) kelimesinde /k-/>/ħ-/ değişimi görülür.
- 33 Eserde *ışıl* ‘ışık’ (20b) kelimesinde /-k/>/-ħ/ değişimi görülür.
- 34 Sadece *bër->vir-* ‘vermek’ fiilinde görülür.
- 35 /b-/>/v-/ değişimi *Kitâbü'l-Ef'al*’de sadece *bër->vir-* ‘vermek’ (302) fiilinde gerçekleşmiştir. *bar-* ve *bar* kelimelerinde ise /b-/ korunmuştur.
- 36 Sadece bir kelime *b-/>/v-/* değişimi görülür.
- 37 Eserin genelinde /-g-/ sesi korunmakla birlikte *tüvme* ‘dügme’ (BM 77) örneğinde görüleceği üzere nadiren de olsa /-g-/>/-v-/ değişimi yaşanmıştır.
- 38 *kavut* ‘kağıt’ (479a), *kağun* ‘kavun’ (389a), *sawuk* ‘soğuk’ (117b), *yawuk* ‘yakın’ (11b) gibi kelimelerde /-g-/>/-w-/ değişimi görülür, ancak /-g-/ sesi eserin genelinde korunmuştur.
- 39 *sovuk* ve *yavuk* kelimelerinde bu ses olayı görülür. Ancak eserinde genelinde /-g-/>/-v-/ değişimi görülmez.
- 40 *savut-* ‘soğutmak’ (KK 82b) fiilinde /-g-/>/-v-/ değişimi tespit edilmiştir. Ancak eserin genelinde bu ses olayı görülmez.
- 41 *aw-* ‘ovmak’ (124a) ve *kov--kow-* ‘kovmak’ (441a) fiillerinde bu ses olayı gerçekleşmiştir.
- 42 Eserde /-g-/ ve /-g/ sesleri genellikle korunmakla birlikte bazı kelimelerde düştüğü de görülür.
- 43 Gülistan Tercümesinde /-g-, -g/>ø hadisesinin görüldüğü *tirig>tiri* ‘diri, canlı’ (73a) gibi örneklerin yanı sıra *çerig-çeri* ‘asker, ordu’ (10b) gibi ikili kullanımlar da tespit edilir. Ayrıca ek başında ve sonunda /g/ seslerinin bulunduğu örneklerin de sayısının az olmadığı gözden kaçırılmamalıdır.
- 44 Eserde /-g-, -g/>ø hadisesi görülmekle birlikte /-g-, -g/ seslerinin bulunduğu ya da ikili kullanımlara sahip olduğu örnekler de fazlasıyla bulunmaktadır.
- 45 Az sayıda örnekte bu ses olayı görülmektedir.
- 46 *bol-* ve *ol-* şeklinde iki türlü kullanım söz konusu olmakla birlikte; *ol-* fiiline nazaran *bol-* fiili çok daha yaygındır.
- 47 Eserde *keltür--ketür-* ‘getirmek’ (17a; 194b) şeklinde iki şekilde kullanılan fiilde /-l/ düşmesi görülür.
- 48 Eserde sadece *ketür-* ‘getirmek’ fiilinde /-l/ düşmesi tespit edilmiştir. Ancak hem *keltür-* hem de *ketür-* şeklinde her iki kullanımı da eserde geçmektedir. Genel itibarıyla bu eserde /-l/ düşmesi görülmez.
- 49 Eserde sadece *amalğa ketür-* ‘yerine getirmek, yapmak’ (6r) örneğinde /-l/ düşmesi tespit edilmiş ancak eserin geneline bakıldığında bu ses olayı görülmez.
- 50 Eserde *suw--suw--su* kelimesi tespit edilmemiştir.

ikizleşme	+	+	+ ⁵¹	+	+	-	-	-	+	+	+	+ ⁵²	-	-	+	+	+
{-AçAk}	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+ ⁵³	+	+	-	-	-	-	+
{-I, -U}	+	+	+ ⁵⁴	+	+	+	+	+ ⁵⁵	+	+	+	+ ⁵⁶	+	+	+	+	+
{-I-, -U-}	+	-	-	+	+ ⁵⁷	-	-	+ ⁵⁸	+	+	+	-	-	+	+	+	+
{-IcI}	-	-	+	-	-	+ ⁵⁹	-	+ ⁶⁰	+	+	+	-	-	+	+	+	+
{-v, -(O)v}	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
{-wUçi, -vUçi}	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
{+DAn}	+	+	+ ⁶¹	+	+	+	+	+ ⁶²	+	+	+	+	+ ⁶³	+	+	+	+
{+DIn}	-	+	- ⁶⁴	-	+	+	+ ⁶⁵	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-
{-yor(ur)}	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+
{-Gİl, -GUL}	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
{-Gİn, -GUn}	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
tiyesidir /tiyişlidir	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
degül~dögül~ tügül	-	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Tablo 2. Memlûk Sahası Eserlerinin Dil Özellikleri Bakımından Karşılaştırılması (Tüm Yönleriyle)

51 Kelime sonu /-g/'nin erimesi sonucu meydana gelen ünsüz ikizleşmesi hadisesi, eserde *issi* 'sıcak, sıcaklık' (86) kelimesinde görülmektedir.

52 Sadece bir örnekte ikizleşme hadisesi tespit edilmektedir.

53 Eserde *min aħça alacakım var* 'bin akçe alacağım var' (KFT 10a) örneğinde bu ek tespit edilmektedir.

54 Bu ek yaygın olmayıp birkaç örnekte görülür.

55 Birkaç örnek dışında eserde {-I, -U} eki görülmemektedir.

56 Eserde bu ekin kullanımına dair tek örnek bulunmaktadır.

57 Bu ek GT'de sadece *karı-* 'yaşlanmak, ihtiyarlamak' (KıpTS 128) fiilinde tespit edilmiştir.

58 Sadece bir örnekte bu ekin kullanımına rastlanmaktadır.

59 Bu ek, eserde çoğunlukla {-gİçI, -gUçU} şeklinde kullanılmakla birlikte *kılıcı* 'kılan' (25a) ve *okuyucu* 'okuyan' (182a) gibi örneklerinde de görüleceği üzere ek başı /g-/ sesi düşmüştür.

60 Oğuzcannın etkisiyle görülen {-IcI} ekinin kullanımı, bu eserde sadece üç örnekte tespit edilir.

61 Eserde, ayrılma hâli ekinin kullanımı sadece bir örnekte *kimden* 'kimden' (DM 23a) {+den} şeklinde görülür; ancak eserde ayrılma hâli ekinin kullanıldığı başkaca örneklerin olmayışı, ayrılma hâli ekinin bu eserde hangi tercihte kullanıldığının yorumlanmasını güç kılmaktadır.

62 *Kitâbü 'l-Ef'al*'de ayrılma hâli eki {+DIn} olup sadece birkaç örnekte {+DAn} kullanımı ile karşılaşılmaktadır.

63 Eserin genelinde ayrılma hâli eki olarak {+DIn} kullanılmakla birlikte *artundan* (32v), *içinden* (109r) gibi birkaç kilmekte {+DAn} ekinin kullanımı tespit edilmektedir.

64 Eserde ayrılma hâli eki bir örnek dışında hiç kullanılmadığı için bu ek üzerine yorum yapmak mümkün görülmemektedir.

65 Eserde daha çok {+DAn} ayrılma hâli eki kullanılmakla birlikte nadiren {+DIn} kullanımı da görülür.

Dil Özellikleri	BM	BV	DM	Gİ	GT	İM	İN	KE	KF	KFT	Kİ	KK	MG	MS	RH	TA	TZ
/t-/>/d-/	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+
/k-/>/g-/	+	-	-	-	-	-	+	-	+	-	+	-	-	-	-	+	-
/k-, -k/>/h-, -h/	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
/b-/>/v-/	-	-	-	+	-	-	+	-	+	+	-	-	-	+	-	-	-
/-g-/>/-v-/	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
/-g/>/-v/	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
/-g-, -g/>ø	+	-	+	-	-	-	+	-	+	+	+	-	-	+	+	+	+
bol-	-	+	+	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	+	+
bol>ol-	+	-	-	+	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-
bol~ol-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	-	+	-	+	+	+	-	-
/-l-/ düşmesi	-	-	-	-	+	-	+	-	+	+	-	-	-	+	-	+	+
suw>su	+	-	+	+	+	-	?	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ikizleşme	+	+	-	+	+	-	-	-	+	+	+	-	-	-	+	+	+
{-AçAk}	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	+	+	-	-	-	-	+
{-I, -U}	+	+	-	+	+	+	+	-	+	+	+	-	+	+	+	+	+
{-I, -U}	+	-	-	+	-	-	-	-	+	+	+	-	-	+	+	+	+
{-Icl}	-	-	+	-	-	-	-	-	+	+	+	-	-	+	+	+	+
{-v, -(O)v}	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
{-wUçı, -vUçı}	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
{+DAn}	+	+	?	+	+	+	+	-	+	+	+	+	-	+	+	+	+
{+DIn}	-	+	?	-	+	+	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-
{-yor(ur)}	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+
{-Gİl, -GUL}	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
{-Gİn, -GUN}	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
tiyesidir/tiyişlidir	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
degül~dögül~ tügül	-	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+

Tablo 3. Memlûk Sahası Eserlerinin Dil Özellikleri Bakımından Karşılaştırılması (Çoğunluk Esası)⁶⁶

Değerlendirmeler ve Sonuç

13. yüzyılda şiddetini artıran Moğol istilaları, Oğuz ve Kıpçak Türklerinin siyasi ve edebî hayatlarına da etki etmiştir. Daha batı (Anadolu) ve güneybatıya (Suriye-Irak) kalabalık nüfuslarla göç eden Oğuzlar ile Suriye, Irak ve Mısır coğrafyalarına göç eden ya da köle olarak satılan Kıpçaklar, yurt edindikleri bu coğrafyalarda devlet kurma ve edebî dil meydana getirme süreçlerini de yaşamışlardır. Özellikle edebî dilin meydana gelmesinde Harezmi bölgesinden gelen veya Harezmi Türkçesi yazı dili geleneğine sahip Seyf-i Sarâyî, Berke Fakih gibi edipler önemli roller üstlenmişlerdir. Özellikle Memlûk Devleti sınırları içinde Arap dil bilimcilerinin de Memlûk Türkçesinin eserlerinin ortaya çıkmasında önemli katkıları olmuştur.

⁶⁶ Memlûk eserlerinden bazılarında ölçütlerle ilgili her iki kullanıma yönelik veri bulunduğundan az sayıda geçen örnekler ihmal edildiğinde genel görünüm daha net ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan bu tabloda az sayıda geçen örnekler tablo dışı bırakılmıştır.

Memlûk sahasına ait metinler, Kıpçak edebî (yazı) dilini değil, Standart Doğu Türkçesi edebî dilini temsil eder. Harezmi-Altın Ordu dönemi eserleriyle birlikte Standart Doğu Türkçesinin Karahanlı-Çağatay dönemleri arasındaki geçiş dönemini gösterirler (Ercilasun 2007: 220). Bu görüşten de yola çıkarak 14. ve 15. yüzyıllarda Memlûk sahasında meydana getirilen eserlerin dili ile ilgili tespit bulunabilmek için öncelikle Harezmi Türkçesinin başlıca dil özellikleri ile Kıpçak ve Oğuz Türkçelerinin kendilerine has dil özelliklerini vermek gerekmektedir.

Harezmi Türkçesinin başlıca dil özellikleri;

1. /k-/ sesinin korunması
2. /t-/ sesinin korunması
3. /b-/ sesinin korunması
4. /-g-, -g/ seslerinin korunması
5. bol- yardımcı fiili
6. /-l-/ sesinin korunması
7. /-b/>/-w/~/-v/ (sub>suw~su)
8. {-(I)G, -(U)G} fiilden isim yapma eki
9. {-gUçI} fiilden isim yapma eki
10. {+DIn} ayrılma hâli eki

Kıpçak Türkçesinin tipik dil özellikleri;

1. /k-, -k/>/h-, -h/ değişimi
2. /-g-, -g/>/-v-, -v/
3. {-(O)v} fiilden isim yapma eki
4. {-wUçi}~{-vUçi} fiilden isim yapma eki
5. {-GIn} 2. teklik şahıs emir kipi
6. *tiyesidir/tiyeslidir* gereklilik kipi elementleri.

Oğuz Türkçesinin tipik dil özellikleri;

1. /t-/>/d-/ değişimi
2. /k-/>/g-/ değişimi
3. /b-/>/v-/ değişimi (*bar, bar-, ber-*)
4. /-g-, -g/>ø erimesi
5. bol->ol-
6. /-l-/ düşmesi
7. /-v/ düşmesi (*suv->su*)
8. {-I}, {-U} fiilden isim yapma eki
9. {-IcI}, {-UcU} fiilden isim yapma eki
10. {-AcAk} fiilden isim yapma eki

Ayrıca Kıpçak ve Oğuz Türkçelerinde ortak görülen iki özellik daha vardır. {+DAn} ayrılma hâli eki ve *degül~dügül* olumsuzluk edatı. Her iki lehçede de ortak olduğu ve hangi lehçeden diğer lehçeye kopyalandığı konusunda netlik bulunmadığı için ayırt edici, tipik özellikler listelerinde değerlendirmeye alınmamıştır.

Memlûk sahası eserleri *Kitâbu Bulgatü'l-Müşâk Fî Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak, Baytaratü'l-Vâzih, Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye, Mukaddimetü'l-Gaznevî fi'l-İbâdât, Gülistan Tercümesi, İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin, Kitâb fi*

İlmi'n-Nüşşâb, Kitâbü'l-Ef'âl, Kitâb Fi'l-Fıkh, Kitâb Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türki, Kitâbü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk, El-Kavanîni'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye, Münyetü'l-Guzât, Kitâb Mukaddimet Ebi'l-Leys Semerkandî, Kitâb Fî Riyâzâti'l-Hayl, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugâlî ve Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye eserleri, Harezmi, Kıpçak ve Oğuz Türkçelerinin belirlenen ölçütlerinden hareketle karşılaştırılmış ve eserlerin bu dil özelliklerine göre hangi lehçede yer alması gerektiği tespit edilmiştir.

Oğuz ve Kıpçak lehçelerinin kısmî etkileri görülmeyle birlikte Harezmi Türkçesinin dil özelliklerini genellikle yansıtan eserler, Tablo 2 ve Tablo 3'te de görüleceği üzere *Kitâbü'l-Ef'âl, Münyetü'l-Guzât, İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin, Baytaratü'l-Vâzih, Gülistan Tercümesi ve Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye* eserleridir. Memlûk sahasında Harezmi yazı dili geleneği içerisinde meydana getirilen bu eserlerin dili için *Memlûk Harezmcesi~Memlûk Harezm Türkçesi* adlandırmasını teklif etmekteyiz.

Kitâb Fi'l-Fıkh, Kitâbü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk, Kitâb Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türki, Kitâb fî İlmi'n-Nüşşâb, Kitâb Mukaddimet Ebi'l-Leys Semerkandî, Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugâlî, Kitâbu Bulgatü'l-Müşâtâk Fî Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak, Kitâb Fî Riyâzâti'l-Hayl, Mukaddimetü'l-Gaznevî fî'l-İbâdât ve El-Kavanîni'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye eserleri ise Oğuz Türkçesinin tipik dil özelliklerini Tablo 2 ve Tablo 3'te de görüleceği üzere büyük ölçüde taşıyan eserlerdir. Kıpçak Türkçesinin etkilerinin neredeyse hiç görülmediği bu eserler, elbette dönemin ortak edebî dili olan Harezmi Türkçesinin izlerini de barındırmaktadırlar. Harezmi coğrafyasından Anadolu'ya gelen ediplerin, Oğuz Türkçesinin yazı dili olma sürecindeki rolleri malumdur.

Sözlük ve gramer üzerine hazırlanan *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye* eserinde Kıpçakça ve Oğuzca (Türkmençe)'nin karşılaştırmalı olarak birlikte yer alması hem Kıpçak hem de Oğuz Türkçelerinin tipik özelliklerinin bir arada görülmesini mümkün kılar. Bu durum eserin dilinin tam olarak nerede konumlandırılacağını zorlaştırır. Memlûk sahasında yazılan diğer eserlerin dilinde tipik Kıpçak özelliklerinin olmaması, Harezmi ve Oğuz dairesinde bu sahada eserlerin meydana gelmesi de düşünülerek tartışmaya açık olmakla birlikte bu eser, *Memlûk Harezm Türkçesi* eseri olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışma sonucunda, Memlûk sahasına ait eserlerin Kıpçak Türkçesiyle yazılmadıkları ve Kıpçak Türkçesine ait olmadıkları görülmüştür. Netice itibarıyla bu dönem için yapılan adlandırmalarda *Memlûk Kıpçak, Memlûk Kıpçakçası~Memlûk Kıpçak Türkçesi* tabirlerinin kullanılmasının doğru olarak kabul edilmemesini; *Memlûk Türkçesi* şeklindeki bir adlandırmanın daha uygun görülmesini teklif etmekteyiz. Bununla birlikte Memlûk Türkçesi eserlerinin değerlendirilmesinde çağdaş Kıpçak lehçeleriyle yapılacak olan kıyaslamaların, Memlûk Türkçesinin bir Kıpçak lehçesi olmadığı görüşümüzü destekleyeceğini ummaktayız.

Sonuç olarak Memlûk Türkçesi eserlerinin tasnifi aşağıdaki gibi yapılabilir:

Memlûk Türkçesi (14. ve 15. yüzyıllar)

- A. Memlûk Harezmcesi
1. Kitâbü'l-Ef'âl
 2. Münyetü'l-Guzât
 3. İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin
 4. Baytaratü'l-Vâzih
 5. Gülistan Tercümesi
 6. Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye
 7. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye
- B. Memlûk Oğuzcası
1. Kitâb Fi'l-Fıkh
 2. Kitâbü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk
 3. Kitâb Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî
 4. Kitâb fi İlmi'n-Nüşşâb
 5. Kitâb Mukaddimet Ebi'l-Leys Semerkandî
 6. Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî
 7. Kitâbu Bulgatü'l-Müşâtâk Fî Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak
 8. Kitâb Fî Riyâzâtî'l-Hayl
 9. Mukaddimetü'l-Gaznevî fi'l-İbâdât
 10. El-Kavanînü'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye

Kısaltmalar

- AB** : Alğış Bitigi
AKC : An Armeno-Kipchak Chronicle On the Polish-Turkish Wars In 1620-1621
ArmKP : Armenian-Qypchaq Psalter 1575/158
BM : Vocabulaire Arabe-Kiptchak Bulgat Al-Mustâq Fi Luğat At-Turk Wa-l-Qifzâq
BTS : Başkurt Türkçesi Sözlüğü
BV : Baytaratü'l-Vâzih
CC : Codex Cumanicus
DAK : Dictionnaire Armeno-Kiptchak
DK : Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin
DM : Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye
DWMT : Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen
ET : Eski Türkçe
Gİ : Mukaddimetü'l-Gaznevî fi'l-İbâdât
GT : Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi
Har. : Harezmi Türkçesi
İM : İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin
İN : Kitâb fi İlmi'n-Nüşşâb
KazTS : Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü
KE : Kitâbü'l-Ef'âl
KF : Kitâb Fi'l-Fıkh
KFT : Kitâb Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî (İnceleme-Metin-Sözlük)
Kıp. : Kıpçak Türkçesi
KıpS : Kıpçakskoy Pismennoe Nasledie Tom III Kıpçakskiy Slovar

- KıptS** : Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
Kİ : Abu-Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk
KK : El-Kavanînu'l-Külliye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye
KKS : Karaycanın Kısa Sözcükleri
KrmTTS : Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça Sözlük
KS : Kırgız Sözlüğü
KT : Kamus-ı Türkî
KTS : Kumuk Türkçesi Sözlüğü
KZ : Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur (Metin-Dizin)
MG : Münyetü'l-Guzât
MH : Memlûk Harezmi Türkçesi
MO : Memlûk Oğuz Türkçesi
MS : Kitâb Mukaddimet Ebi'l-Leys Semerkandî
RH : Kitâb Fî Riyâzâtî'l-Hayl
SN : Mes'ûd Bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr, İnceleme-Metin-Sözlük
TA : Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî
TB : Töre Bitigi
TO : Tarihî Oğuz Türkçesi
TS : Türkçe Sözlük
TTS : Türkçe-Tatarca Sözlük
TZ : Et-Tuhfetü'z-zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi

Kaynakça

- AĞAR, Mehmet Emin (1989). *Kitâb Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî* (İnceleme-Metin-Sözlük), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AL-TURK, Gulhan (2006). *Et-Tuhfetü'z-zekiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ARGUNŞAH, Mustafa - GÜNER, Galip (2015). *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2015a). 'Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi İle *Kodeks Kumanikus*'u Ses Bilgisi Yönünden Karşılaştırma', *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, C. 1, İstanbul: Pelikan Basım, s. 513-532.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2015b). 'Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi İle *Kodeks Kumanikus*'u Biçim Bilgisi Yönünden Karşılaştırma', *7. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, C. 1, Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, s. 89-104.
- ARIKAN, İbrahim (2006). *Ermeni Harfleriyle Yazılmış Kıpçakça Zebur (Metin-Dizin)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ATA, Aysu (2002). *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 36.
- ATA, Aysu (2014). *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- BERTA, Árpád (1996). *Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen*, Turcologica 24, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- BİRAY, Himmet (1999). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*, Ankara: TDK Yayınları.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1931). *Abu-Hayyân, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, İstanbul: Evkaf Matbaası.
- CHIRLI, Nadejda (2005). *Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı Alış Bitigi*, Haarlem: SOTA.

- ÇULHA, Tülay (2006). *Karaycanın Kısa Sözvarlığı*, İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- DİLÇİN, Cem (1991). *Mes'ûd Bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr, İnceleme-Metin-Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- DOĞAN, Cihan (2014). *Harezmi Türkçesi ile Memlük Kıpçak Türkçesi Eserlerinin Karşılaştırmalı Gramer Denemesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DRIMBA, Vladimir (2000). *Codex Comanicus, Edition Diplomatique avec Facsimilés*, Bucarest.
- ECKMANN, János (1996). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Ankara: TDK Yayınları.
- ECKMANN, János (2017). *Çağatayca El Kitabı (Çev. Günay Karaağaç)*, Ankara: TDK Yayınları.
- EHMETİYANOV, Rifkat vd. (2014). *Türkçe-Tatarca Sözlük (Çev. Mustafa ÖNER)*, Ankara: TDK Yayınları.
- EMİNOĞLU, Emin (2011). *Kitâbü'l-Ef'âl*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERASLAN, Kemal (1980). *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2007). 'Memlük Kıpçak Dönemi Eserleri ile İlgili Düşünceler', *Makaleler* (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 215-221.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2015). *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, (15. baskı), Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2007). 'Nogay Türkçesi', *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican ERCİLASUN), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 623-678.
- GARKAVETS, Aleksandr - KHURSHUDIAN, Eduard (2001), *Armenian-Qypchaq Psalter 1575/1580*, Almatı: Deşt-i Kıpçak.
- GARKAVETS, Aleksandr (2010). *Kıpçakskoy Pismennoe Nasledie Tom III Kıpçakskiy Slovar*, Almatı: Baur Kasean.
- GÜLSEVİN, Gürer (2017). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer; Boz, Erdoğan (2013). *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- GÜLSEVİN, Selma (2015). *Karay Türklerinin Dili (Troki Diyalekti)*, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜNER, Galip (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1989). *Seyf-i Sarâyi Gülistan Tercümesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- KASAPÖĞLU ÇENGEL, Hülya (2012). 'Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi', *Dil Araştırmaları*, S. 10, s. 17-81.
- KASAPÖĞLU ÇENGEL, Hülya (2017). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.
- KOÇ, Kenan vd. (2012). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, İzmir: Birleşik Matbaacılık.
- KUN, T. Halasi (1941-1943). 'Die Mameluk-Kiptschakischen Sprachstudien und die Handschriften in Stambul', *Körösi Csoma Archivum III*, Budapest, pp. 77-83.
- KUN, T. Halasi (2013). 'Memlük-Kıpçak Dil Araştırmaları ve İstanbul'daki El Yazmaları' (Çev. Hayriye Gül - Musa Salan, *Dil Araştırmaları*, S. 13, s. 151-156.
- MUZAFAROV, Refik - MUZAFAROV, Nüzhet (2018). *Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça Sözlük*, (çev.) Nariman Seyityahya, TDK Yayınları, Ankara.
- ÖNER, Mustafa (2007). 'Tatar Türkçesi', *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican ERCİLASUN), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 679-748.

- ÖZÇELİK, Sadettin (2016). *Dede Korkut -Dresden Nüshası- Metin, Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÖZGÜR, Can (2003). *Kitâbü'l-Hayl, Memlûk Kıpçakçasıyla Yazılmış İlk Türk At ve Atçılık Eserinin Paris Yazması*, İstanbul: Çantay Basımevi.
- ÖZMEN, Mehmet (2000). 'Türkçe'de Değil Kelimesi ve Kullanımları', İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C. 29, s. 189-244.
- ÖZŞAHİN, Murat (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÖZTOPÇU, Kurtuluş (2002). *Kitâb fi İlmi'n-Nüşşâb*, İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 34.
- ÖZTÜRK, Abdulkadir (2018a). 'Kuman, Ermeni Kıpçak ve Karay Türkçelerinin Ses Bilgisel Farklılıkları', *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C. 2, Ankara: Kesit Yayınları, s. 1164-1180.
- ÖZTÜRK, Abdulkadir (2018b). 'Kuman, Memlûk, Ermeni Kıpçak ve Karay Türkçelerindeki Kip Eklerinde Görülen Farklılıklar Üzerine', *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Özel Sayı: 4, s. 63-74.
- PEKACAR, Çetin (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- PRITSAK, Omeljan (1998). 'Kıpçakça', *Tarihî Türk Şiveleri* (Haz. Mehmet AKALIN), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 161, s. 111-122.
- SAMI, Şemseddin (2015). *Kamus-ı Türki* (Haz. Paşa YAVUZARSLAN), Ankara: TDK Yayınları.
- SCHÜTZ, Edmond (1968). *An Armeno-Kipchak Chronicle On the Polish-Turkish Wars In 1620-1621*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SÜMER, Faruk (1963). 'Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihden XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar)', *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, 1/1, s. 1-113.
- ŞAHİN, Hatice (2003). *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- TOPARLI, Recep (1992). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin*, Ankara: TDK Yayınları.
- TOPARLI, Recep (2018). *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*, Ankara: TDK Yayınları.
- TOPARLI, Recep vd. (1999). *El-Kavanînü'l-Küllîye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye*, Ankara: TDK Yayınları.
- TOPARLI, Recep vd. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugâlî*, Ankara: TDK Yayınları.
- TOPARLI, Recep vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- TRJYARSKI, Edward (1968-1972). *Dictionnaire Armeno-Kiptchak*, Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe.
- TÜRK DİL KURUMU (2005). *Türkçe Sözlük*, Ankara: TDK Yayınları.
- UĞURLU, Mustafa (1987). *Münyetü'l-Guzât*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- UYGUR, Ceyhun Vedat (2007). 'Karakalpak Türkçesi', *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican ERCİLASUN), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 543-622.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2007). 'Başkurt Türkçesi', *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican ERCİLASUN), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 749-810.
- YUDAHIN, K.K. (1998). *Kırgız Sözlüğü* (Çev. Abdullah TAYMAS), 2 cilt, Ankara: TDK Yayınları.
- ZAJACZKOWSKI, Ananiasz (1958). *Vocabulaire Arabe-Kiptchak Bulğat Al-Mustâq Fi Luğat At-Turk Wa-l-Qifzâq*, Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe.
- ZAJACZKOWSKI, Ananiasz (1959). 'Mamelucko-kipeczacki przekład arabskiego traktatu Mukaddima Abu'l-Lait-as-Samarkandi', *RO*, XXIII/1, s. 73-99.

AZERBAIJAN VE TÜRKMEN TÜRKÇESİ GRAMER ÇALIŞMALARINDA EKLERİN TASNİFİ MESELESİ*

The Classification Issue of Suffixes in Azerbaijan and Turkmen Turkish Grammer Studies

Tuna BEŞEN DELİCE**

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 205-222

Öz: Sözcüklerini eklerle türeten, onları eklerle cümle içinde işleyen, tamlamalarını, sözcük öbeklerini eklerle oluşturan Türk dili için ekler ve ek tasnifi konusu, Türkoloji'nin en önemli meselelerinden biri olarak hâlen çözüm beklemektedir. Son dönemde dilcilerin ekleri yeniden ele aldıkları ve yıllardır iki ana başlık (yapım ve çekim ekleri) altına sığdırılmaya çalışılan ekler için yeni başlıklar önerdikleri görülmektedir. Bu çalışmada lehçeler alanında eklerin nasıl ele alındığı belirlenerek tasnif çalışmalarına katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Çalışma Azerbaycan ve Türkmen Türkçesi gramerlerindeki ek tasnifleriyle sınırlandırılmıştır.

Çalışmada ilk önce Türkiye'de Türkiye Türkçesi üzerine yapılan ek tasnifleri verilmektedir. Ardından Türkiye Türkçesi gibi Türk dili ailesinin Oğuz grubuna mensup Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinin konuşulduğu yerlerde ve bu lehçelerin konuşurları tarafından hazırlanan gramer çalışmalarında eklerin hangi esaslara göre ve nasıl sınıflandırıldığı ortaya konmaktadır. Tarih sıralamasına göre incelenen gramerlerde -özellikle- Sovyetler Birliği dönemi ve sonrasında bile farklı sınıflandırmalar olduğu görülmüştür. Bu farklar çalışmamızda değerlendirilmiş ve özellikle tasnifi tartışmalı olan eklerin lehçelerdeki durumu belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: ek tasnifi, Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi

Abstract: Study of additional classification and affixes for Turkish language which forms the words by using affixes, uses those words in sentences or phrases is still waiting for a solution as one of the most important issues of Turcology. Recently, it is seen that linguists have reconsider the affixes and proposed new titles for those affixes that have been gathered in two main titles, derivational affix and inflectional suffix. In this study, it is aimed to contribute for classification studies by determining how those affixes are come up in the field of dialects.

The study was limited by the affix classifications in the grammars of Azerbaijan and Turkmen Turkish.

In our study, affix classifications in Turkish are given first. Then it is revealed that Turkish and Azerbaijan Turkish, as a member of the Turkish Oguz of group Turkish language and Turkmen families where Turkish is spoken and the basis upon which affixes to the grammar studies prepared by the speakers

* Bu çalışma, aynı adla 2-3 Haziran 2016 tarihinde Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenen "Türk Dil Bilgisi Toplantıları-IV: "Türk Dilinde Ekler Sempozyumu"nda sunulmuş bildirinin düzeltilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Bartın/ TÜRKİYE, tunabesen@hotmail.com. Gönderim Tarihi: 16.09.2018 / Kabul Tarihi: 28.11.2018

of these dialects and how they are classified. In grammar examined according to the chronology, it was seen that there were different classification especially in Soviet Union period and even after. These differences have been examined in our study and it has been tried to determine the situation of affixes in dialects.

Keywords: affix classifications, Azerbaijan Turkish, Turkmen Turkish

Giriş

Türkoloji'nin en önemli konularından biri ekler meselesidir. Eklemeli dillerin en tipik temsilcisi olmasına rağmen Türkçedeki eklerin tamamını, tüm yönleriyle ele alan bir çalışma henüz yapılmamıştır. Bununla birlikte son dönemde eklerin tasnifine yönelik çalışmaların da arttığı görülmektedir; ancak bu çalışmalar birbiriyle tam örtüşmediğinden, hatta, birinin savunduğu fikri diğeri kesinlikle reddettiğinden “ekler” konusu çözülmemiş bir problem olarak gramerçilerin tartışma konusu olmaya devam edecek gibi görünüyor.

Bu yazı için incelenen gramer çalışmaları ve ek tasnifi denemeleri, bize eklerin “yeni sözcük yapma, sözcük türünü değiştirme, söz dizimi içinde üstlendiği görevler, bir gramer kategorisi oluşturma gibi” birçok kriter göz önüne alınarak sınıflandırıldığı; fakat, bir çalışmada “anlam genişlemesi” yaptığı savunulan bir ek diğer bir çalışmada “yeni sözcük yapan ek” olarak değerlendirilmesi de ekler konusunda ortak bir kanaatin olmadığını göstermektedir.

Çalışmanın asıl çıkış noktası, Türkiye Türkçesi dışındaki Türk lehçeleri sahasında “ekler” konusunun nasıl ele alındığını incelemek olduğundan öncelikle bütün bağımsız Türk cumhuriyetlerinde yazılmış gramer çalışmalarını incelemek amaçlanmışsa da yapılmış olan ön araştırmalarda bu lehçeler üzerine hazırlanan gramer çalışmalarında birbirine yakın sınıflandırmalar yapıldığı görülmüştür. Bu nedenle çalışma alanı Azerbaycan ve Türkmen Türkçesi gramer çalışmalarıyla sınırlandırılmıştır.

Bu çalışmada Türk dili ailesinin Oğuz grubuna mensup Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinin konuşulduğu yerlerde ve bu lehçelerin konuşurları tarafından –Rus dilcilerin tesirinde- hazırlanan gramer çalışmalarında eklerin hangi esaslara göre ve nasıl sınıflandırıldığına ortaya konması amaçlanmaktadır. Böylece elde edilen sonuçlar Türkiye’de yapılan çalışmalarla karşılaştırılabilecek, benzer ve farklı yönler ortaya konabilecektir.

Ekler konusunun diğer Türk lehçelerinde nasıl ele alındığını tespit etmek, Türk dünyasından gelen öğrencilere Türkiye Türkçesi öğretimi için de ayrıca önemlidir. O coğrafyadan gelen öğrencilerin ekleri nasıl adlandırdıklarını ve sınıflandırdıklarını bilmek, öğretme ve öğrenme sürecini kolaylaştıracaktır.

Bu çalışmada örneklem alanını Azerbaycan’da ve Türkmenistan’da hazırlanmış olan gramer çalışmaları oluşturmaktadır. Bu çalışmalar, kronolojik olarak eskiden yeniye doğru sıralanmış ve bu eserlerde “ekler” konusunun nasıl ele alındığına tespit edilmiştir.

Çalışmada, öncelikle, Türkiye’de eklerin tasnifine yönelik yapılan çalışmalar değerlendirilecek; ardından lehçeler alanındaki tespitlere yer verilecektir.

1. Türkiye Türkçesi Gramer Çalışmalarında Ek Tasnifi

Türkiye Türkçesi gramer çalışmalarında ekler genel olarak “yapım ekleri ve çekim ekleri” olmak üzere iki ana başlık altında değerlendirilmekte ve ilköğretimden yükseköğretime kadar ekler konusu bu sınıflandırma esasında anlatılmaktadır. Son dönemde yapılan bazı çalışmalarda ise ek tasniflerinin işlev dikkate alınarak yapıldığı ve geleneksel çizginin dışına çıkıldığı görülmektedir.

Ekler, M. Ergin’in TDB eserinde (s.121-143), T. Banguoğlu’nun TG eserinde (s. 156, 326-331), Z. Korkmaz’ın TTG çalışmasında (s. 21-28) *yapım* (TG’de *üretme*) ve *çekim ekleri* olmak üzere iki ana başlık altında incelenmektedir. Bu temel kaynaklara dayanılarak yapılan çalışmaların önemli bir kısmı da ekleri hep bu iki başlık altında değerlendirmiştir. Ekleri bu klasik çizgi dışında değerlendiren çalışmalardan birkaçı şöyledir:

1. 1. Vecihe Hatiboğlu’nun Ek Tasnifi

V. Hatiboğlu *Türkçenin Ekleri* adlı çalışmasında eklerin özellikleri bakımından üç grupta inceleneceğini söylemiş ve şu tanımlamaları yaparak sınıflandırmıştır (1981: 11):

- I. Çekim ekleri: İsim veya fiil kök ve gövdelerine gelerek kişi kavramı veren eklerdir.
 1. İyelik ekleri
 2. Kişi ekleri
- II. Ad durumu ekleri: Ad soylu sözcüklerin başka bir sözcükle ilgi kurmak üzere aldıkları eklerdir (*taşı, taşa, taşta, taştan, taşın*).
- III. Yapım ekleri: Sözcüğün kök ya da gövdesine getirilerek sözcüğün yeni bir kavram kazanmasını sağlayan ve sayısı fazla olan eklerdir (*taşlık, taşlı, taşçı*).

1. 2. H. İbrahim Delice’nin Ek Tasnifi

İ. Delice’nin “Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi” adlı makalesinde söz dizimini esas alarak yaptığı tasnifte ekler, yedi ana grupta değerlendirilmiştir (2000: 225-232):

- I. Genişletme ekleri:
 1. İsmi genişleten ekler (*kedicik, çocukcağız, Ahmetgil, Aşşeler, anaç*)
 2. Fiili genişleten ekler: olumsuzluk, şahıs, kip ve çatı ekleri (*sevmedi, sevdim, aldı, boğdurmak*)
 3. Hem ismi hem fiili genişleten ekler: soru eki (*Güzel mi?, Okudumu?*)
- II. Durum Ekleri:
 1. Tümleş durumu ekleri (*arabayı, eve, bahçede, pencereden*)
 2. Yüklem durumu ekleri (*güzeldir, güzelmış*)
- III. Kurucu Ekler: tamlayan eki, iyelik ekleri, kısaltma öbeği yapan ekler, yüklemsi öbekleri yapan ekler, tekrar öbeği yapan ekler, iki durum ekli öbek.
- IV. Dönüştürücü Ekler:
 1. Sıfata dönüştürücü ekler (*boyalı, taşsız, bahçedeki, çocuksu, gözde, sudan, Atatürkçü, bakıcı, morumsu, sarımtırak, sarışın, dolma,*

ağlayan, koşar, okumuş, görülmedik, sevilecek, yıkılası, çıkmaz, açık, sıkılgan, yayvan)

2. Zarfa dönüştüren ekler: zarf-fiil ekleri, eşitlik ve vasıta hâli eki
3. İsmeye dönüştüren ekler: isim-fiil ekleri
4. Fiile dönüştüren ekler (*boşa-, azal-, güürilde-, ağrı-, fışkır-, incel-, sula-, azımsa-, delir-, susa-, birik-*)

V. Yapım ekleri:

1. Fiilden isim yapım ekleri (*oya, güleç, gezegen, yatak, çökelek, tutam, dönemeç, kaçamak, düzen, görenek, keser, uçarı, dolanbaç, eğlence, oyuncak, sürünceme, dalga, süzgeç, saygı, dalgıç, bilgin, gezi, satıcı, sızıntı, ışıl, dondurma, bilmece, bulamaç* vs.)
2. İsimden isim yapım ekleri (*topaç, başak, güney, Türkçe, karaca, bencil, yoldaş, boyunduruk, başkan* vs.)
3. İsimden fiil yapım ekleri (*ever-*)

VI. Bütünleşik Ekler:

1. Çekim edatlarıyla bütünleşenler (*-den önce, -in gibi* vs.)
2. Fiil öbeklerinde yardımcı fiille öbekselenler (*-ivermek, -e yazmak, -a kalmak* vs.)

VII. Temsil ekleri: +A vs (*Ali 'ye aldım.*)

1. 3. Zikri Turan'ın Ek Tasnifi

Z. Turan "Türkçenin Yapım ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırılması Nasıl Olmalıdır?" adlı bildirisinde eklerin temel görevinin ve diğer eklerden onu farklı kılan özelliğın belirlenmesi yoluyla doğru bir tasnif yapılabileceğini belirtmiştir. Bu düşünceden yola çıkarak ekleri yedi başlık altında toplamıştır (2007: 1836-1842):

1. Yapım ekleri (*tuzluk, imambayıldı*)
2. Çekim ekleri: hâl ekleri, iyelik ekleri, zaman ekleri, şahıs ekleri, aitlik eki (*evin penceresi, onca mesafeden, karşı mahallenin arka sokaklarını görüyor idi, ötedeki* vs.)
3. Fiilimsiler: mastar eki, sıfat-fiil ekleri ve zarf-fiil ekleri.
4. Çatı ekleri
5. Olumluluk-olumsuzluk ekleri: *-mA* ve \emptyset
6. Teklik-çokluk ekleri: *+lAr* ve \emptyset
7. Soru eki: *mI*

1. 4. Gürer Gülsevin'in Ek Tasnifi

G. Gülsevin ise "Türkçede 'Sıra Dışı Ekler' ve Eklerin Tasnif-Tanımlama Sorunu Üzerine" başlıklı bildirisinde öncelikle yapım ve çekim ekleri için belirlenmiş genel kuralların dışında kalan ve sözcüğe eklendiğinde ne yeni anlamlı bir sözcük yapan ne de bir gramer kategorisi oluşturan ekleri tespit ederek kendi ek tasnifini yapmıştır. Gülsevin'in tasnifi de şöyledir (2004, 1278-1280):

- I. Türetme ekleri: İsim ve fiillerden yeni, kalıcı, sözlüksel sözcükler türetir.
 1. İsimden isim türeten ekler (*+A, +Aç, +Ak, +Ay, +cI, +CII, +dAm, +DAş, +DIRIk, +II, +lAk, +IIk, +mAn, +sAl, +şIn, +(I)z*)

2. İsimden fiil türeten ekler (+A-, +(A)l-, +(A)r-, +I-, +(I)k-, +KIr-, +lA-, +sA-)
3. Fiilden isim türeten ekler(-Aç, -AğAn, -Ak, -Al, -AlAk, -Am, -AmAç, -AmAk, -AnAk, -ArI, -cA, -ç, -gA, -gAç, -gIç, -gAn, -gI, -gIn, I, -Icl, -Iç, -Ik, -(I)l, -(I)m, -mAç, -mAn, -mIk, -mur, -In, -tI, -(I)t, -(A)z)
4. Fiilden fiil türeten ekler (-AlA-, -(I)kLA-, -mAlA-, -p-)
- II. Tür değiştirici ekler: Sözlüksel kelime türetmeyen eklendiği isim veya fiilleri geçici görevli isim, sıfat ya da zarfa dönüştüren eklerdir.
 1. Fiillere eklenenler: fiilimsiler (mastar ekleri, sıfat-fiil ekleri, zarf-fiil ekleri)
 2. İsimlere eklenenler: +ki ilgi eki, +sIz yokluk eki, +II varlık eki.
- III. İşletme ekleri: Cümlede kelimeler ve kelime grupları arasında ilişki kurarlar.
 1. Ögeleri belirleyiciler:
 - a. İsimlerde: ad durumu ekleri (yalın, belirtme, yönelme, bulunma, ayrılma, vasıta, eşitlik)
 - b. Fiillerde: çatı, şahıs, zaman, kip ve bildirme ekleri
 2. Bağlantı Kurucu ekler: iyelik ve tamlayan ekleri
- IV. Kategori ekleri: Sözlüksel kelime türetmeyen, kelime türünü de değiştirmeyen, kelimeler arasında ilişki kurma fonksiyonları olmayan ekler.
 1. Çokluk kategorisi (+lAr)
 2. Grup/aile kategorisi (+gil)
 3. Küçültme/sevimlilik kategorisi (+cIk, +cAğIz, +cAcIk)
 4. Sıralama sayı kategorisi (+Incl)
 5. Üleştirme sayı kategorisi (+(ş)Ar)
 6. Nitelik dereceleyici kategorisi (+ImSI, +ImtrAk, +sI, +CA)
 7. Olumsuzluk kategorisi (-mA-)

1. 5. Cahit Başdaş'ın Ek Tasnifi

C. Başdaş, “Türkçede Eklerin Hiyerarşisi ve Ara Ekler” adlı çalışmasında ekleri birbirine eşit uzaklıktaki birer noktada değil, bir doğrunun farklı noktaları üzerinde olduğunu düşünmek gerektiğini belirtmiş ve doğrunun soluna yerleştirdiği yapım ekleri ile sağına yerleştirdiği çekim eklerinin birbirlerine yaklaştıkları yerdeki bazı eklerin ne tam yapım eki ne de tam çekim eki olmadığını belirterek bunları *ara ekler* olarak tanımlamıştır.

Yapım ekleri noktasından çekim eki noktasına uzanan bu ara ekleri şöyle sıralamıştır (http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/cahit_basdas_turkcede_eklerin_hiyerarşisi.pdf):

Ara Ekler:

- I. Yapım eki grubunda yer alanlar
 1. Sıfat-fiil ekleri
 2. Zarf-fiil ekleri
 3. Mastar ekleri (-mAk, -mA, -Iş,)
 4. Olumsuzluk eki (-mA)

5. Küçültme ekleri (+*cIk*, +*cAğIz*)
 6. İlgi eki (+*ki*)
 7. Yokluk eki (+*sIz*)
 8. Topluluk/ beraberlik eki (+*gil*)
- II. Çekim eki grubunda yer alanlar
1. Çokluk eki (+*lAr*)
 2. Eski yön gösterme eki (+*gArU*)
 3. Eski vasıta eki (+*In*)
 4. Eşitlik eki (+*ÇA*)

1. 6. Yusuf Çotuksöken'in Ek Tasnifi

Y. Çotuksöken ise *Yapı ve İşlevlerine Göre Türkiye Türkçesinin Ekleri* adlı kitabında dört grupta sınıflandırdığı ekleri şöyle incelemiştir (2011: 22-30):

- I. Yapım (türetim) ekleri:
 1. Addan ad türeten ekler (*Türkçe*)
 2. Addan sıfat türeten ekler (*küçücüük, birinci*)
 3. Addan belirteç türeten ekler (*yavaşıca*)
 4. Addan eylem türeten ekler (*azal-*)
 5. Eylemden ad türeten ekler (*gör-üş*)
 6. Eylemden sıfat türeten ekler (*kaygan*)
 7. Eylemden belirteç türeten ekler (*çalışkan görün-*)
 8. Eylemden eylem türeten ekler (kova**la-**)
- II. Çekim (işletim ekleri):
 1. Ad çekim ekleri: iyelik ekleri, hâl ekleri (ilgi, eşitlik ve vasıta hâli burada verilmemiş), soru eki, çoğul eki, tamlayan eki
 2. Eylem çekim ekleri: kip ekleri, kişi ekleri, soru eki, olumsuzluk eki.
- III. Dönüştürüm ekleri:
 1. Edilgenlik eki (*kırıl-*)
 2. Dönüşlülük eki (*taran-*)
 3. İşteşlik eki (*bakış-*)
 4. Ettirgenlik ve oldurganlık eki (*uyut-, açtır-*)
- IV. Dizim kurucu ekler:
 1. Adlaştırma ekleri (*almak*)
 2. Sıfatlaştırma ekleri (*çıkma**z***)
 3. Belirteçleştirme ekleri (*durma**dan***).

Türkiye Türkçesi için Türkiye'de yapılan ek tasniflerinde özellikle çatı ekleri, fiilimsi/yüklemsi ekleri, sıfat derecesi yapan, sıra sayısı yapan ekler, küçültme ekleri, +*ki* eki, soru eki, olumsuzluk eki, çokluk eki, tamlayan eki, kip ekleri, +*II* ve +*sIz* eklerinin hangi başlıklar altında değerlendirilmesi konusunda araştırmacılar arasında birlik yoktur. Bununla birlikte genelde gramer çalışmalarında hâl ekleri olarak gösterilen eşitlik ve vasıta hâli eklerinin de tasniflerde farklı başlıklar altında ele alındığı görülmektedir.

Azerbaycanlı ve Türkmen gramercilerin ekleri nasıl tasnif ettikleri ve bu ihtilafli ekleri hangi başlıklar altında değerlendirdikleri burada ele alınacaktır.

2. Azerbaycan ve Türkmen Türkçesi Gramerlerinde Ek Tasnifi

Türkiye Türkçesindeki *ek* terimine karşılık Azerbaycan Türkçesinde *şakilçi*; Türkmen Türkçesinde *goşulma* ve *affiks*; Gagavuz Türkçesinde *afiks*; Özbek Türkçesinde *qoşimçä* ve *affiks*; Uygur Türkçesinde *qoşumçä*; Tatar Türkçesinde *quşımça*; Bşk.; *yalğaw* ve *affiks*; Kumuk Türkçesinde *koşumca* ve *affiks*; Karaçay-Malkar Türkçesinde *affiks* ve *calgaw*; Nogay Türkçesinde *kosımşa* ve *affiks*; Kazak Türkçesinde *kosımşa*, *jumak* ve *affiks*; Kırgız Türkçesinde *müçö*; Altay Türkçesinde *gojulta*; Hakas Türkçesinde *hozım*; Tuva Türkçesinde *ko'jumak*; Şor Türkçesinde *affiks* terimleri kullanılmaktadır (Naskali, 1997: 37). Görüldüğü gibi Rusça *affiks* terimi neredeyse bütün lehçelerde *ek* terimini karşılamaktadır.

2. 1. Azerbaycan Türkçesi Gramer Çalışmalarında Ek Tasnifi

2. 1. 1. Azärbaycan Dilindä Söz Düzäldici vä Söz Däyişdirici Şakilçilär Adlı Çalışmada Ek Tasnifi

S. Cəfərov'un ekler üzerine hazırlanmış olduğu *Azərbaycan Dilində Söz Düzəldici və Söz Dəyişdirici Şakilçilər* adlı eserde ekler, vazifelerine göre iki grupta değerlendirilmektedir:

1. Sözcüklerin türetilmesine hizmet eden ekler.
2. Sözcükler arasında ilişki kurarak bitmiş bir fikri ifade etmeye hizmet eden ekler (1968: 24).

Bu çalışmada sözcüklerin türetilmesine hizmet eden ekler *sözdüzəldici* veya *leksik şakilçilər* (yapım ekleri) olarak adlandırılır ve bu ekler sözcüğe kattıkları anlama göre a. Tam sözlüksel ekler (*tam leksik şakilçilər*), b. Sözlüksel-dilbilgisel ekler (*leksik-grammatik şakilçilər*) olmak üzere iki başlık altında sınıflandırılır (s. 27).

Tam sözlüksel ekler (*tam leksik şakilçilər*) eklendiği sözcükten yeni anlamlı başka bir sözcük türeten, bazen de eklendiği sözcükte anlam farklılığı meydana getiren ekler olarak tanımlanmakta ve bu ekleri almış sözcüklerin yeni bir ek almadan başka bir sözcükle dizimsel bağlantıya ihtiyaç duymadıkları bilgisi yer almaktadır: *güldan*, *çaydan*, *otar-*, *göyür-*, *arayış*, *duruş* vs. (s. 27-28)

Sözlüksel-dilbilgisel eklerin (*leksik-grammatik şakilçilər*) ise çoğunlukla yeni anlamlı sözcükler meydana getirmekle beraber hiçbir çekim ekinin etkisi olmadan da eklendiği sözcüklerin başka sözcüklerle dilbilgisel bağ kurmasını talep eden ekler olduğu açıklaması yer almaktadır: *kolxoçı* *ğadın*, *dadsız* *xöräk*, *goşulı* *mal* vs. (s. 28) Yine çatı ekleri de bu grupta değerlendirilmektedir: *çäk-*, *çäkil-*, *çäkin-*, *çäkiş-*, *çäkdir-* vs. (s. 29)

Çalışmada çekim ekleri için *sözdäyişdirici şakilçilər* veya *grammatik şakilçilər* terimleri kullanılmakta ve bu eklerin sözcükler arasında ilişki kurarak bitmiş bir fikri ifade etmeye yaradığı ve dilin dilbilgisel yapısına hizmet eden ekler olduğu açıklaması yer almaktadır (s.53).

Çekim ekleri, *isimlere mahsus çekim ekleri* ve *fillere mahsus çekim ekleri* başlıkları altında sınıflandırılmıştır. İsimlere mahsus çekim ekleri grubuna çokluk ekleri, iyelik ekleri, hâl ekleri (eşitlik ve vasıta hâli ekleri hariç) dahil edilmiştir (s. 60-62). Bununla birlikte sıra sayısı yapan *+Incl/ +UncU* eklerinin yapım ekinden ziyade çekim eki

olarak değerlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir (s. 62). Fiillere mahsus çekim ekleri grubuna çatı ekleri, olumsuzluk eki, zaman ekleri, kip ekleri, şahıs ekleri, tasvir fiilleri yapan ekler, mastar eki, sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleri dahil edilmiştir (s. 62-75). Eserin sonunda yer alana çıkılmalı ekler sözlüğünde ise çatı eklerinin yapım ekleri arasında sözlüksel-dilbilgisel ekler olarak, sıfat-fiil ve zarf-fiil eklerinin de hem yapım hem çekim ekleri arasında verilmesi dikkat çekicidir (s. 86-105).

Cəfərov, çalışmasında yapım eki olarak kabul edilen *+cığ/+cik*, *+cığaz/+ciyüz* eklerinin yeni sözcük yapmadıklarını, bunun gibi eklendiği sözcükten tam anlamıyla yeni bir sözcük türetmeyen ya bir anlam ayrıntısı veren ya da bir şeyin varlığını ya da yokluğunu gösteren (*+II,+sIz* ekleri gibi) eklerin yapım ekleri olarak değerlendirilmesinin doğru olup olmadığını tartışır. Aynı şekilde çekim eki olarak kabul edilen çokluk ekinin de sözcükler arasında *+II,+sIz* ekleri kadar bile ilişki kurmadığını vurgular. Bu nedenle de sınıflandırma yaparken eklerin kendilerine has olan anlam ve görevlerinin belirlenmesi gerektiğini belirtir (s. 25-27).

Cəfərov'un ek tasnifi şablonu şu şekilde verilebilir:

- I. Yapım ekleri (*sözdüzəldici/ leksik şəkilçilər*)
 1. Tam sözlüksel ekler (*tam leksik şəkilçilər*): *çaydan, otar-, göyər-, arayış, duruş vs.*
 2. Sözlüksel- dilbilgisel ekler (*leksik-grammatik şəkilçilər*):
 - a. *+II,+sIz* ekleri gibi sözcükler arasında ilgi kuran ekler: *kolxoçı gədin, dadsız xörək, goşulımal*
 - b. Çatı ekleri: *çäk-, çäkil-, çäkin-, çäkiş-, çäkdir-* vs.
- II. Çekim ekleri (*sözdäyişdirici şəkilçilər / grammatik şəkilçilər*)
 1. İsimlere gelen çekim ekleri
 - a. Çokluk ekleri
 - b. İyelik ekleri
 - c. Hâl ekleri (eşitlik ve vasıta hâli ekleri hariç)
 2. Fiillere gelen çekim ekleri
 - a. Çatı ekleri
 - b. Olumsuzluk eki
 - c. Zaman ekleri
 - ç. Kip ekleri
 - d. Şahıs ekleri
 - e. Tasvir fiilleri yapan ekler
 - f. Mastar eki
 - g. Sıfat-fiil ekleri
 - ğ. Zarf-fiil ekleri

2. 1. 2. Müəssir Azərbaycan Dili-Morfologiya Adlı Çalışmada Ek Tasnifi

MüəssirAzərbaycan Dili-Morfologiya adlı eserde *şəkilçi* terimiyle karşılanan ekler şu üç başlık altında sınıflandırılmaktadır:

1. Sözcük türeten ekler/ yapım ekleri (*sözdüzəldici şəkilçilər*)
2. Sözcük değiştiren ekler/ çekim ekleri (*sözdäyişdirici şəkilçilər*)
3. Şekil türeten ekler (*formadüzəldici şəkilçilər*) (Budagova, 1980: 13)

Sözcük türeten ekler/ yapım ekleri (*sözdüzaldici şakilçilər*) maddesinde, eklendiği sözcüklerin anlamını değiştiren ve yeni sözcük türeten ekler şeklinde bir tanım yer alır. Bu eklerle çeşitli anlamlara sahip sözcükler türetildiği, çoğunlukla eklendiği sözcüğün sözcük türünü değiştirdiği ve *sözdüzaldici şakilçilerin* hem dilin öz sözcüklerine hem de yabancı sözcüklere getirilebildiği belirtilmektedir. Bu eklerin bir kısmının işlek ve diğer bir kısmının işlek olmayan ekler olduğu belirtilir (s. 17). Bu eklerin örnekleri şu şekilde verilmektedir: -çı// -çii// -çu// -çü; -lığ// -lik// -luğ// -lük; -çılığ// -çilik// -çuluğ// -çültük; -lı// -li// -lu// -lü; -ıcu// -icü// -ucu// -ücü; -ış// -iş// -uş// -üş; -ca// -cä; -casına// -cäsinä; -ıntı; -ar// -är; -üntü; -ım// -im// -um// -üm; -cığ// -cik// -cuğ// -cük; -la// -lä; -laş// -läş; -lan// -län; -ılda// -ildä// ulda// -üldä; -ı// -i// -u// -ü³ vs. (s.18).

Sözcük değiştiren ekler/ çekim ekleri (*sözdäyışdirici şakilçilər*) başlığı altında bu eklerin sözcüklerin sözlük anlamını değiştirmedikleri, asıl vazifesinin cümlede sözcükler arasında gramatikal ilişki kurmak olduğu ve daima *sözdüzaldici şakilçilerden* (yapım eklerinden) sonra geldiği belirtilmektedir. *Sözdäyışdirici şakilçilerin* (çekim eklerinin) bir kısmının (mesela hâl ekleri) sadece bir sözcük türüne eklenirken diğer bir kısmının bir veya iki sözcük türüne eklendiği de (mesela zaman ekleri) vurgulanmaktadır. Açıklamaların ardından dilcilik literatüründe yukarıda belirtilen bu eklerin ilkinde *ümumi şakilçilər* (genel ekler), ikinci kısımdakilere *hüsusi şakilçilər* (özel ekler) dendiği notu da düşülmüştür. Bu gruba giren ekler şöyle sıralanmıştır: -ın// -in// -un// -ün, -nın// -nin// -nun// -nün; -a// -ä, -ya// -yä; -ı// -i// -u// -ü, -nı// -ni// -nu// -nü; -da// -dä; -dan// -dän (hâl ekleri); -ım// -im// -um// -üm// -m; -ımız// -imiz// -umuz// -ümüz, -mız// -miz// -muz// -müz, -ın// -in// -un// -ün, -ınız// -iniz // -unuz// -ünüz, -nız// -niz// -nuz// -nüz, -ı// -i// -u// -ü, -su// -si// -su// -sü (iyelik ekleri), -am// -äm, -yam// -yäm, -ıg// -ik// -uğ// -ük, -yığ// -yik// -yuğ// -yük, -san// -sän, -sınız// -siniz// -sunuz// -sünüz, -dır// -dir// -dur// -dür, -dırlar// -dırlär// -durlar// -dürlär (şahıs ekleri) vs. (s. 18-19).

Şekil türeten ekler (*formadüzaldici şakilçilər*) başlığı altında ise bu eklerin getirildikleri sözcüklerin sözlük anlamını kısmen etkiledikleri ve çoğunlukla sözcüklerde yeni anlam ayrıntıları ortaya çıkarmakla birlikte sözcükte gramatikal özellikler de meydana getirdikleri belirtilir. Bu yönlerden yapım (*sözdüzaldici*) ve çekim (*sözdäyışdirici*) eklerinden ayrıldıkları vurgulanır. Bu eklere örnek olarak çatı ekleri, küçültme ve sevgi bildiren ekler, sıfat-fiil, zarf-fiil ve mastar ekleri ile sıfat derecesi yapan ekler sayılmaktadır (s. 19). Bununla birlikte eserde Azerbaycan dilciliğinde şekil yapan (*formadüzaldici*) eklerden ayrıca bahsedilmediği, ama bazı eserlerde çatı eklerinin hâlâ tam olarak yapım (*sözdüzaldici*) ekine dönüşmediği, fiillere getirilen çekim (*sözdäyışdirici*) eklerinin bazısının sözcük türetme özelliğine daha çok sahip olduğu, sıfat derecesi ve sıra sayısı yapan eklerin yapım (*sözdüzaldici*) eklerine daha yakın olduğu bilgisinin yer aldığı belirtilmektedir. Şekil yapan ekler (*formadüzaldici şakilçilər*) ayrıca iki gruba bölünmektedir: 1) Sözlüksel-dilbilgisel ekler (*leksik-grammatik şekilçiler*): Bu gruba giren eklerin sözcüğün sözlük anlamını gramatikal anlamından daha fazla etkilediği belirtilmekte; çatı ekleri⁴, sıfat derecesi yapan ekler bu gruba dahil edilmektedir. 2) İşlevsel-dilbilgisel ekler (*funksional-*

3 Ekler, gramer kitabında verildiği şekilde gösterilmiştir.

4 Eserdeki bu açıklamalara karşın fiil çatılarının anlatıldığı bölümde çatı eklerinin kendi gerçek görevlerinde kullanıldığında çekim eki (*sözdäyışdirici*); bu ekleredilgen, işteş, dönüştü, ettiren ve belirsiz çatı görevinde kullanılmamışsa da yapım (*sözdüzaldici*) eki görevini yerine getirdiği belirtilmektedir (bkz. Budagova 1980: 243).

grammatik şakilçilär): Bu gruba giren eklerin de gramatikal anlama etkisinin sözlük anlamına olan etkisinden fazla olduğu vurgulanmakta, sıfat-fiil ve zarf-fiil⁵ ekleri örnek olarak verilmektedir (s. 18-19). Bununla birlikte şekil bilgisel yolla fiilden isim türeten ekler bahsinde *-İş* isim-fiil eki hem yapım eki hem şekil türeten ek olarak değerlendirilmekte, *-mAk*, *-mA* isim-fiil ekleri ile sıfat-fiil eklerinin de yeni sözcük türettikleri durumlarda yapım eki olarak kabul edileceği belirtilmektedir (s. 78, 82-83).

Çokluk eki *-lAr*, ek sınıflandırmasında yer almamış, *isim* konusunun *sayı kategorisi (kämıyyät kategorıyyası)* alt başlığı altında çokluğu gösteren asıl ek olarak verilmiştir (s. 30-31).

Kip ekleri de çalışmadaki sınıflandırmada yer almamakla birlikte fiilin kip kategorisi (*fe'lin şakilläri*) anlatılırken şekil bilgisel-söz değiştiren (*morfoloji-sözdäyişdirici kategoriya*) ekler yani çekim ekleri olarak değerlendirilmekte ve söz dizimiyle alakalı olması bakımından hâl eklerine benzetilmektedir (s. 307-308).

Olumsuzluk eki *-mA* da ek sınıflandırmasında yer almamakta, fiillerin tasdik ve inkar şekli (*fe'llärin täsdiğ ve inkar formaları*) başlığı altında yer almaktadır (s. 279).

Azerbaycan Türkçesinde soru kategorisi daha çok vurguyla yapıldığından soru edatı (*sual ädatı*) olarak adlandırılan *-mI* ekinin⁶ MAD'de soru cümlelerindeki soruyu daha da kuvvetlendirdiği ve bitiştiği sözcüğün vurgulanmasını sağladığı açıklaması yer alır (s. 456).

+ki eki de türemiş sıfat yapan ekler arasında çekim eklerinden (iyelik ve bulunma hâli eklerinden) sonra gelme özelliği vurgulanarak *-kı// -ki// -ku* şeklinde gösterilmektedir. Bununla birlikte sıfat yapan ek olarak *-daki// -daki* de ayrıca verilmektedir (s. 104-105, 107).

+II eki de hem isim hem sıfat yapan ek olarak değerlendirilirken (s. 75, 105) *+sIz* eki yalnız sıfat yapan ek olarak verilmektedir (s. 106).

Bu çalışmadaki ek tasnif şablonu şu şekilde verilebilir:

- I. Sözcük türeten ekler/ yapım ekleri (*sözdüzäldici şakilçilär*)
- II. Sözcük değiştiren ekler/ çekim ekleri (*sözdäyişdirici şakilçilär*)
 1. Hâl ekleri: İlgı, belirtme, yönelme, bulunma, ayrılma hâli ekleri (Eşitlik ve vasıta hâli ekleri verilmemiş.)
 2. İyelik ekleri
 3. Şahıs ekleri
 - (4. Kip ekleri)
- III. Şekil türeten ekler (*formadüzäldici şakilçilär*)
 1. Sözlüksel-dilbilgisel ekler:
 - a. Çatı ekleri
 - b. Sıfat derecesi yapan ekler
 - c. Küçültme ekleri
 2. İşlevsel-dilbilgisel ekler: Master, sıfat-fiil ve zarf fiil ekleri

5 Türkiye Türkçesi gramerlerinde *filimsi, çekimsiz fiiller* gibi başlıklar altında anlatılan isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil konuları MAD adlı çalışmada *fe'lintäsriflänmäyän formaları* başlığı altında *mäsär*; *fe'li sıfät*, *fe'li bağlama* olarak anlatılmaktadır (bkz. Budagova 1980: 360-378).

6 Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde soru eki *-mI* sözcüğe bitişik yazılır.

2. 1. 3. Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi Adlı Çalışmada Ek Tasnifi

Azerbaycanlı gramercilerden F. Zeynalov'un Türkiye Türkçesine de aktarılmış olan *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* adlı çalışmasında ekler, *söz türetici ekler* (*sözdüzâldici şâkilçilâr*) yani *yapım ekleri* ve *söz değıştirici ekler* (*sözdâyişdirici şâkilçilâr*) yani *çekim ekleri* şeklinde iki başlık altında ele alınmıştır. Eserde *yapım ekleri* de kendi aralarında *sözlüksel-dilbilgisel* ve *işlevsel-dilbilgisel ekler* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu ekler, yalnız adlara bitişen ve yalnız fiillere bitişen ekler olarak sınıflandırılmaktadır. Çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan sözlüksel-dilbilgisel eklerin çeşitli sözcük türlerine gelerek değışik anlamlı yeni sözcükler türettiği ve aynı zamanda aynı sözcük türünden de yeni sözcükler meydana getirdiği belirtilmektedir. İşlevsel-dilbilgisel eklerin ise sözcüğün anlamını biraz değıştirdiği, ona başka anlam ayrıntıları kattığı açıklaması yer almaktadır. (Zeynalov 1993: 25-27).

Eserde *söz değıştirici* (*çekim*) eklerin yeni sözcükler türetmediği, tamlama ve cümleler arasında sözdizimsel ilişkiler kurmaya yaradıkları belirtilmektedir (s. 28).

TLKD'de eklerin tasnifi şu şekildedir:

I. Söz türetici ekler (yapım ekleri)

A. Sözlüksel-dilbilgisel

1. Adlardan ad yapan sözlüksel-dilbilgisel ekler (Azerbaycan *-çı, -çi, -çu, -çü/ -li, -li, -lu, -lû/ -kı, -ki, -ku, -kü/ -sız, -siz, -suz, -süz/ -gil/ -daş* vs.)
2. Adlardan fiil türeten sözlüksel-dilbilgisel ekler (Azerbaycan *-la, -le/ -laş, -leş/ -al, -el/ -ı, -i, -u, -ü* vs.)
3. Fiillerden fiil türeten sözlüksel-dilbilgisel ekler (Azerbaycan *-ış, -iş, -uş, -üş, -ş/ -üz/ -il, -ul/ -aş* vs.)
4. Fiillerden ad türeten sözlüksel-dilbilgisel ekler (Azerbaycan *-ıntı, -inti, -untu, -üntü/ -acag, -ecek/ -ma, -me/ -ıcı, -ici, -ucu, -ücü* vs.)
5. Taklidi (yansıma) sözcüklerden fiil türeten ekler (Azerbaycan *-gır, -gur/ -ılda, -ilde, -ulda, -ülde* vs.)

B. İşlevsel-dilbilgisel ekler:

1. Adların çoğaltma ve azaltma ekleri (*döşekçe, gelincik* vs.)
2. Sıfat derecelerini yapan ekler (*sarımtıl, uzunsov* vs.)
3. Fiil çatılarını oluşturan ekler (*görüş-, açıl-, aldırı-* vs.)

II. Söz değıştirici ekler (çekim ekleri)

1. Sayı (kemiyet) ulamının ekleri (*-lar, -ler*)
2. Hâl ulamının ekleri: İlgi, belirtme, yönelme, bulunma, ayrılma hâli ekleri
3. İyelik ulamının ekleri
4. Şahıs ulamının ekleri

Zeynalov'un bu tasnifinde sıfat-fiil, zarf-fiil ve isim-fiil ekleriyle kip ve olumsuzluk ekleri yer almamaktadır. Sıfat-fiil ve zarf-fiiller ayrı bir başlık altında ele alınmıştır. Sıfat-fiil yapılarının hem fiillik hem de sıfatlık özelliği gösterdiği, fakat bunlarda hareket ve devinim anlamı çok kuvvetli olduğundan daha çok fiillere yaklaştığı bilgisi vurgulanmıştır (s. 380). Hareket bildirme özelliğine dikkat çekilen zarf-fiillerin ise fiillere has yapıbilimsel eklerin getirilmesiyle oluşturulduğu belirtilmektedir (s.388). Eserde mastar olarak sadece *-mA* eki ele alınmış (s. 358), *-Iş* ve *-mA* ekleri ise –

mAk ile “Hareket Adları” başlığı altında anlatılmış ve bu eklerle yapılan sözcüklerin kayıtsız şartsız türemiş isim sayılamayacağı vurgulanmıştır (s. 276-280).

TLKD’de kip ekleri herhangi bir ek sınıflandırılmasına dahil edilmemiştir.

2. 1. 4. Azərbaycan Dili Adlı Çalışmada Ek Tasnifi

Üniversiteye hazırlanan ve orta öğretim öğrencileri için yazılmış olan *Azərbaycan Dili* isimli başka bir gramer çalışmasında eklerin sözlüksel ekler/ yapım ekleri (*leksik/ sözdüzäldici şäkilçilər*) ve dilbilgisel ekler/ çekim ekleri (*grammatik/ sözdäyişdirici şäkilçilər*) olmak üzere iki grupta incelendiği görülür. Yapım eklerinin (*leksik şäkilçiler*) eklendikleri sözcükten yeni bir sözcük türettikleri belirtilmekte ve şu örnekler verilmektedir: *yaxşı+lıg, igid+lik, gör+üş, küläk+li, säkkiz+inci, salam+la(mağ), igid+cäsinä vb.* Çalışmada çekim eklerinin (*grammatik şäkilçilärin*) sadece sözcüklerin şeklini değiştirdiği, bu yapıların sözcük öbekleri ve cümlelerde sözcükleri birbirine bağlamaya hizmet ettiği bilgisi yer almaktadır. Bu eklerin sayısının fazla olduğu ve hâl, iyelik, zaman, kip, şahıs, çokluk, mastar, sıfat-fiil, zarf-fiil, olumsuzluk ve *idi, imiş, ise* yapılarının ekleşmiş şekillerinin çekim ekleri (*grammatik şäkilçilər*) arasında sayıldığı görülmektedir (Qarıbli, 2009:107).

- I. Sözlüksel ekler/ yapım ekleri (*leksik/ sözdüzäldici şäkilçilər*): *yaxşılıg, görüş, küläkli, säkkizinci, salama-...*
- II. Dilbilgisel ekler/ çekim ekleri (*grammatik/ sözdäyişdirici şäkilçilər*): hâl (eşitlik ve vasıta hâli hariç), iyelik, zaman, kip, şahıs, çokluk, mastar, sıfat-fiil, zarf-fiil, olumsuzluk ve *idi, imiş, ise*.

Yine üniversiteye hazırlık öğrencileri için yazılmış olan *Azərbaycan Dili* adlı çalışmada türemiş fiiller anlatılırken fiilden fiil türetme ekleri olarak *-il [yaz-ıl(mağ)], -in [al-in(mağ)], -ış [yaz-ış(mağ)], -dır [poz-dur(mağ)]* ekleri verilmekte ve bunların aslında çatı ekleri olduğu da ayrıca belirtilmektedir (Nağısoylu – Zeynalı,2009: 74). Aynı çalışmada fiil çatıları ayrıca *felin grammatik mäna növləri* “fiilin dilbilgisel anlam türleri” başlığı altında anlatılmaktadır (s. 77).

Bunlardan yola çıkarak, Azerbaycan’da yakın tarihte yazılan gramer çalışmalarında daha eski gramer kitaplarında yer alan *formadüzäldici şäkilçilər* başlığı altında yer alan eklerin bir kısmının *yapım ekleri (sözdäyişdirici şäkilçilər)*, bir kısmının da *çekim ekleri (sözdüzäldici şäkilçilər)* başlığı altında gösterildiği söylenebilir. Yeni çalışmaların genelinde çatı ekleri ve sıra sayısı yapan ekler, *yapım ekleri* olarak kabul edilirken sıfat-fiil, zarf-fiil, mastar eki gibi bizim gramerlerimizde daha çok yapım/ türetme eki olarak kabul gören ekler, çekim ekleri olarak yeni bir sınıflandırmaya tabi olmuşlardır.

2. 2. Türkmen Türkçesi Gramer Çalışmalarında Ek Tasnifi

Türkmen Türkçesinde *ek* terimine karşılık *goşulma* veya *affiks* terimleri kullanılmaktadır. Ek tasnifi, gramer çalışmalarındaki şekil bilgisi (*morfologiya*) bölümünün ilk konusu olarak ele alınır; ancak, ekler için ayrı bir başlık açılarak değil sözcüğün morfolojik yapısı anlatılırken bu konu incelenir. Konu ele alınırken ekler ayrı ayrı tanıtılmaz, sadece sınıflandırması yapılır ve ekler, eserin diğer bölümlerinde sözcük türleri anlatılırken tek tek değerlendirilir.

2. 2. 1. Hâzirki Zaman Türkmen Dili Adlı Çalışmada Ek Tasnifi

P. Azımov, M. N Hıdırov ve G. Sopiyeve editörlüğünde hazırlanmış olan Türkmen Türkçesinin en eski gramer çalışmalarından *Hâzirki Zaman Türkmen Dili* adlı eserde ekler, belirgin bir başlık altında anlatılmamış; “Şekil Bilgisel Yolla Sözcük Türetimi” (*Morfologik Söz Yasalış*) başlığı altında önce yapım ekleri (*söz yasayıcı goşulmalar*) ve ardından çekim ekleri (*söz üytgedici goşulmalar*) konusu ele alınmıştır. Eserde belirgin türetme ekleri işlevselliklerine, ses yapısına ve kökenine göre anlatıldıktan sonra bütün türetme eklerinin tamamen farklı anlamlı sözcükler yapmadığı, bazılarının sadece sözcüğün şeklini değiştirdiği, ortaya çıkan anlamın da önceki anlama yakın olduğu belirtilmiştir. (Azımov vd. 1960: 106-118)

HZTD’de *sözcük yapım ekleri (söz yasayıcı goşulmalar) asıl, derece ve şekil (forma)* yapanlar olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır. Asıl yapım eklerinin yeni anlamlı sözcükler türettiği, derece yapan eklerin ise eklendikleri sözcüklerin önceki anlamdan uzaklaşmadan anlam eklemeleri yaptığı belirtilmekte ve *gök-göğümtil* “mavimsi”, *ak-akca, süyci-süycimtik* “tatlımsı”, *işlemek-işleşmek* “birlikte çalışmak”, *okamak-okalmak* “okunmak” örnekleri verilmektedir. Çalışmada sıfat derecesi yapan ekler ve çatı ekleri de bu gruba dahil edilmektedir. Eserde *şekil yapan (forma yasayıcı)* eklere ise mastar eki, sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleri, gereklilik ve şart kipi ekleri (emir ve istek kipleri belirtilmemiş) ile fiilin zaman ekleri dahil edilmekte ve *oka-okamak, oka-oka:p* “okuyup”, *gel-gelen, oka-okayar* “okuyor”, *gel-gelyär* “geliyor” örnekleri verilmektedir (s. 118).

Türkiye Türkçesi gramercilerinin çoğunlukla *çekim ekleri* olarak adlandırdığı çokluk, şahıs, iyelik ve hâl ekleri HZTD’de *söz üytgedici goşulmalar* “sözcük değiştiren ekler” terimiyle karşılanmaktadır. Eserde çekim eklerinin bir kısmının bazen yapım eki gibi kullanıldığı bilgisi de “*Çopanlar gışına oyluk yapınyarlar./ Bu yılın gışına düşüner yalı däl.*” örnekleriyle verilmektedir (s. 119).

Bu bilgiler ışığında 1960’ta basılmış olan HZTD’de ekler, yapım ekleri ve çekim ekleri olmak üzere iki ana gruba bölünmekte, yapım ekleri de kendi içinde sözcüğün anlamını tamamen değiştirme ve eski anlamı bozmadan anlam eklemesi yapma özelliklerine göre asıl yapım ekleri, derece ve şekil yapan ekler olarak şu şekilde değerlendirilmektedir:

- I. Sözcük yapım ekleri (*söz yasayıcı goşulmalar*)
 1. Asıl yapım ekleri: Sözcüğün anlamını tamamen değiştiren ekler
 2. Derece yapan ekler:
 - a. Sıfat derecesi yapan ekler (*göğümtil*)
 - b. Çatı ekleri (*işleş-, okal- vs.*)
 3. Şekil (*forma*) yapan ekler:
 - a. Fiilimsi ekleri
 - b. Zaman ekleri
 - c. Gereklilik ve şart kipi ekleri
- II. Çekim ekleri (*sözcük değiştiren ekler/ söz üytgedici goşulmalar*):
 1. Çokluk ekleri
 2. Şahıs ekleri
 3. Hâl ekleri (eşitlik ve vasıta hâli hariç)

2. 2. 2. Türkmen Diliniñ Grammatikası-Morfologiya Adlı Çalışmada Ek Tasnifi

M. Söyegov editörlüğünde 1999 yılında hazırlanmış olan *Türkmen Diliniñ Grammatikası-Morfologiya* adlı eserde ekler üç grupta değerlendirilir: sözcük yapan ekler (*söz yasayıcı affiksler*), şekil yapım ekleri (*şekil yasayıcı affiksler*), sözcük değiştiren (*söz üytedici affiksler*) ekler (Söyegov 1999: 9).

Eklendiği sözcükten yeni anlamlı sözcük türeten ekler olarak nitelendirilen sözcük yapım ekleri (*söz yasayıcı affiksler*) *suv-suvla-*, *suvlı*, *suvluk*, *suvuk*, *suvukluk*, *suvçı*, *suvağ*, *suvsa-*, *suvsu-*; *iş-işle-*, *işçi*, *işgär*, *işdeş*, *işenñir*, *işli*, *işsiz*; *gün-gündiz*, *gündizki*, *güneş*; *bas-basğı*, *basım* gibi türemiş sözcüklerle örneklendirilmiştir (s. 9-10).

TDG’de şekil yapan ekler (*şekil yasayıcı affiksler*) ise sözcüğün anlamını tamamen değiştirmeyen, anlama sadece başka özellikler katan yapılar olarak tanımlanmakta ve bu eklerin sözdizimsel yapıyla alakalı olmayan yeni şekiller yaptığı belirtilmektedir. İsimlere gelen küçültme ve sevgi ekleri (*oğlancık*, *gızcağaz*, *keyicek* ...), sıfat derecesi yapan ekler (*garamtil*, *acımtık*, *akcımak*, *aksovult*, *yeñilrāk*, *garaca*...), sıra sayısı yapan ekler (*birinci*, *ikinci*, *yigriminci*...), olumsuzluk eki (*okama-*, *gelme-*, *barma-*...), sıfat-fiil ekleri (*okan*, *okayan*, *okacak*, *okamadık*...), zarf-fiil ekleri (*barıp*, *gelip*, *barman*, *gelmän*...), kip ekleri (*bardı*, *baryar*, *barcak*, *barsa*, *barsadı*, *barayadı*, *barmalı*, *barmakçı*...) şekil yapan ekler olarak verilmektedir (s.10).

Eserde sözcüklerin anlamını değiştirmeden onların söz dizimi içindeki ilişkilerini belirleyen ekler olarak sözcük değiştiren ekler (*söz üytedici affiksler*) gösterilmektedir. Bizde *çekim ekleri* olarak adlandırılan bu ekler arasında iyelik, hâl, çokluk, şahıs ve bildirme ekleri sayılmaktadır (s.10).

Soru eki *-mI* Türkmen Türkçesi gramerlerinde ekler arasında verilmemekte, *ovnuk bölek* “enklitik yapılar” başlığı altında değerlendirilmektedir (s. 199).

TDG’deki ek tasnifi şu şekilde listelenebilir:

- I. Sözcük yapım ekleri (*söz yasayıcı affiksler*): *suv-suvla-*, *suvlı*, *suvluk*, *suvuk*, *suvukluk*, *suvçı*, *suvağ*, *suvsa-*, *suvsu-*
- II. Şekil yapan ekler (*şekil yasayıcı affiksler*):
 1. Küçültme ve sevgi ekleri (*oğlancık*, *gızcağaz*, *keyicek* ...)
 2. Sıfat derecesi yapan ekler (*garamtil*, *acımtık*, *akcımak*, *aksovult*, *yeñilrāk*, *garaca*...)
 3. Sıra sayısı yapan ekler (*birinci*, *ikinci*, *yigriminci*...)
 4. Olumsuzluk eki (*okama-*, *gelme-*, *barma-*...)
 5. Fiilimsi Ekleri:
 - a. Sıfat-fiil ekleri (*okan*, *okayan*, *okacak*, *okamadık*...)
 - b. Zarf-fiil ekleri (*barıp*, *gelip*, *barman*, *gelmän*...),
 6. Kip ekleri (*bardı*, *baryar*, *barcak*, *barsa*, *barsadı*, *barayadı*, *barmalı*, *barmakçı*...)
- III. Sözcük değiştiren ekler (*söz üytedici affiksler*)
 1. Hâl ekleri (eşitlik ve vasıta hâli hariç)
 2. İyelik ekleri
 3. Çokluk ekleri
 4. Şahıs ekleri
 5. Bildirme ekleri

2. 2. 3. *Hâzirki Zaman Türkmen Dili (Morfolojiya)* Adlı Çalışmada Ek Tasnifi

Türkmenistan'daki lisans öğrencileri için 2010 yılında A. Esenmedova tarafından hazırlanmış olan *Hâzirki Zaman Türkmen Dili (Morfolojiya)* adlı gramer çalışmasında -1962'de hazırlanmış olan HZTD çalışmasında olduğu gibi- ekler, sözcük yapan ekler (*söz yasayıcı affiksler*) ve sözcük değiştiren ekler (*söz üytedici affiksler*) olmak üzere iki ana başlık altında incelenir. Sözcük yapan ekler (*söz yasayıcı affiksler*) de kendi içinde asıl yapım ekleri (*asıl yasayıcı goşulmalar*), derece yapan ekler (*derece yasayıcı goşulmalar*) ve şekil yapan ekler (*şekil yasayıcı goşulmalar*) olarak üç gruba ayrılır (s. 35).

Bu eserde diğer eserlerde yapılmayan bir sınıflandırma görülür. Asıl yapım ekleri de kendi içinde eklendiği sözcüğün türünü değiştirip değiştirmediğine göre ikiye ayrılarak değerlendirilir. Birinci gruba eklendiği sözcüğün türünü değiştiren ekler (*suv-a-g-sız, a(k)g-ar-, dur-alğa, iş-li, iş-le-*), ikinci gruba da sözcük türünü değil, sadece sözlük anlamını değiştiren ekler (*yolmak- yolmalamak, tutmak-tutaklamak, sinmek-siňişmek, yürekse, bilekse*) dahil edilir (s. 36).

Eklendiği sözcüğün türünü değiştirmeyen, sadece onun anlamında değişiklik ortaya çıkaran *derece yapan ekler* içinde sıfat derecesi yapan ekler (*garamtil, aksovult*) ve çatı ekleri (*alındım, alışdım, aldurdım*) sayılmaktadır. Yeni anlamlı bir sözcük türetmeyen, sadece sözcüklerin gramatikal yapısını değiştiren şekil yapan ekler arasında çokluk eki *-lar/ -ler*, olumsuzluk eki *-mA* ve kip ekleri (*okasa, okamasa, yazdı, yazmadı, akar, akmaz, görcek, görcek däl, bilsedi, girmeli*) sıralanmaktadır (s. 37).

Sözcüklerin sözlük anlamını değiştirmeyen, onların sözcük öbeği ve cümle içindeki diğer sözcüklerle ilişkisini düzenleyen sözcük değiştiren ekler/ çekim ekleri olarak hâl ekleri, iyelik ekleri ve şahıs ekleri belirtilmektedir (s. 38).

Bu eserdeki eklerin tasnifi toplu olarak aşağıdaki gibi gösterilebilir:

- I. Sözcük yapan ekler (*söz yasayıcı affiksler*)
 1. Asıl yapım ekleri (*asıl yasayıcı goşulmalar*)
 - a. Sözcüğün türünü değiştiren ekler (*suv-a-g-sız, a(k)g-ar-, dur-alğa, iş-li, iş-le-*)
 - b. Sözcüğün sadece sözlük anlamını değiştiren ekler (*yolmak- yolmalamak, tutmak-tutaklamak, sinmek-siňişmek, yürekse, bilekse*)
 2. Derece yapan ekler (*derece yasayıcı goşulmalar*)
 - a. Sıfat derecesi ekleri (*garamtil, aksovult*)
 - b. Çatı ekleri (*alındım, alışdım, aldurdım*)
 3. Şekil yapan ekler (*şekil yasayıcı goşulmalar*)
 - a. Çokluk eki *-lar/ -ler*
 - b. Olumsuzluk eki *-mA* (*okamasa, yazmadı*)
 - c. Kip ekleri (*okasa, yazdı, akar, akmaz, görcek, görcek däl, bilsedi, girmeli*)
- II. Sözcük değiştiren ekler (*söz üytedici affiksler*)
 1. Hâl ekleri (eşitlik ve vasıta hâli ekleri hariç)
 2. İyelik ekleri
 3. Şahıs ekleri
 4. Bildirme ekleri

2. 2. 4. Türkmencenin Grameri II (Morfolojiya: Şekil Bilgisi) Adlı Çalışmada Ek Tasnifi

Türkiye’de 1998 yılında yayınlanmış olan *Türkmencenin Grameri II (Morfolojiya: Şekil Bilgisi)* adlı eser de yazarlardan birinci ismin Türkmen olması dolayısıyla bu çalışmaya dahil edilmiştir. Bu eserde ekler yapım ekleri (*söz yasayıcı goşulmalar*) ve çekim ekleri (*söz üytgedici goşulmalar*) olarak iki grupta incelenmektedir. Ekler (*goşulmalar*) başlığı altında verilen tabloda yapım ekleri (*söz yasayıcı goşulmalar*) olarak isimden isim (*isimden isim*), isimden sıfat (*isimden sıpat*), isim şekilleştirme (*forma yasayıcı goşulmalar*), fiilden fiil (*işlikden işlik*), fiilden isim (*işlikden isim*), fiilden sıfat (*işlikden sıpat*) yapım ekleri ve çatı ekleri (*işlik derece goşulmaları*) ile kip ekleri (*işlik forma goşulmaları*) yer alırken çekim ekleri (*söz üytgedici goşulmalar*) başlığı altında iyelik ekleri (*yöñkeme goşulmaları*), hâl ekleri (*düşüm goşulmaları*), çokluk ekleri (*san goşulmaları*), soru ekleri (*sorağ goşulmaları*), bildirme ekleri (*kem işlik/ habarlık goşulmaları*), zaman ekleri (*zaman goşulmaları*), şahıs ekleri (*şahıs goşulmaları*), sıfat-fiil ekleri (*ortak işlik*), zarf-fiil (*hal işlik*), isim-fiil (*iş atları*) ekleri sayılmaktadır. Eserdeki ekler tablosunda çatı eklerinin kip eklerine bağlanarak yapım ekleri altında verilmesi, fiilimsi eklerinin şahıs eklerine bağlanarak çekim ekleri başlığı altında yer alması ve şahıs ekleri ile çatı ekleri arasında bağlantı gösterilmiş olması bu tasnifi ilginç kılmaktadır (Sarı ve Güder 1998: 15, 17).

- I. Yapım ekleri(*söz yasayıcı goşulmalar*)
 1. İsimden isim (*isimden isim*) yapım ekleri
 2. İsimden sıfat (*isimden sıpat*) yapım ekleri
 3. İsim şekilleştirme (*forma yasayıcı goşulmalar*) yapım ekleri
 4. Fiilden fiil (*işlikden işlik*) yapım ekleri
 5. Fiilden isim (*işlikden isim*) yapım ekleri
 6. Fiilden sıfat(*işlikden sıpat*) yapım ekleri
 7. Çatı ekleri (*işlik derece goşulmaları*)
 8. Kip ekleri (*işlik forma goşulmaları*)
- II. Çekim ekleri (*söz üytgedici goşulmalar*)
 1. İyelik ekleri (*yöñkeme goşulmaları*)
 2. Hâl ekleri (*düşüm goşulmaları*)
 3. Çokluk ekleri (*san goşulmaları*)
 4. Soru ekleri (*sorağ goşulmaları*)
 5. Bildirme ekleri(*kem işlik/ habarlık goşulmaları*)
 6. Zaman ekleri (*zaman goşulmaları*)
 7. Şahıs ekleri(*şahıs goşulmaları*)
 8. Fiilimsi ekleri
 - a. Sıfat-fiil ekleri (*ortak işlik*)
 - b. Zarf-fiil (*hal işlik*)
 - c. sim-fiil (*iş atları*) ekleri

Sonuç

Azerbaycan ve Türkmen Türkçesi gramerleri esasında yapılan bu çalışma sonucunda gramer çalışmalarında ekler sınıflandırılırken ekin sözcüğün anlamını tamamen değiştirip yeni bir sözlük birim oluşturması, sözcüğün anlamını tamamen

değiştirmeden sadece anlam eklemesi yapması ve sözcüğün diğer sözcüklerle ilişkisini düzenlemesi işlevlerinin dikkate alındığı tespit edilmiştir. Bu işlevlere göre de ekler, ya *sözcük yapan*, *şekil yapan* ve *sözcük değiştiren ekler* olmak üzere üç grupta ya da *sözcük yapan ekler/ yapım ekleri* ana başlığı altında *asıl yapım ekleri*, *derece yapan ekler* ve *şekil yapan ekler* anlatılmakta; *sözcük değiştiren ekler* (*çekim ekleri*) olarak da hâl ekleri, iyelik ekleri, şahıs ve bildirme ekleri verilmektedir.

Çekim ekleri genel olarak aynı şekilde incelenirken yapım ekleri ve şekil yapan eklerin incelenmesinde farklar görülmektedir. Küçültme, sıfat derecesi yapan ekler, çatı ekleri ile sıfat-fiil, zarf-fiil ekleri, mastar eki, olumsuzluk eki ve kip ekleri ya *şekil yapan ekler* başlığı altında yapım ve çekim eklerinden bağımsız olarak değerlendirilmekte ya da *yapım ekleri* başlığı altında *derece* ve *şekil yapan ekler* alt başlıkları altında anlatılmaktadır. Hâl ekleri arasında vasıta ve eşitlik hâli ekleri verilmemle birlikte bu terimlere hiçbir gramer çalışmasında rastlanmamaktadır.

Sonuç olarak, Türk lehçeleri coğrafyasında hazırlanan gramer çalışmalarında bizim gramer çalışmalarımızdan farklı olarak tam anlamıyla yapım ya da çekim eki olmayan ekler için ayrı bir başlık açıldığı ve küçültme, çatı, sıfat derecesi, olumsuzluk, kip ekleri, fiilimsi eklerinin bu başlık altında değerlendirildiği tespiti yapılmıştır.

Türkiye Türkçesinin ek tasnifini yapan gramercilerden Cahit Başdaş'ın tasnifi, Azerbaycan ve Türkmen Türkçesi gramerlerindeki tasnife en yakın olan tasniftir. Bu tasnifte de Türk lehçeleri gramerlerinden esinlendiği anlaşılmaktadır.

Türkiye'de yapılan yeni ek tasnifleri de bu bakış açısıyla yeniden değerlendirilmeli, gramer çalışmalarında ekleri yapım ve çekim ekleri olarak yalnız iki başlık altında ele alma alışkanlığından vazgeçilmelidir. Bu geleneksel yaklaşım, eklerin işlevlerini tespit etme noktasında hem dili öğrenenleri hem de dili öğretenleri kısırdöngü içine sokmaktadır. Ekler, hem anlam hem de söz dizimi göz önünde tutularak sınıflandırılmalıdır.

Kısaltmalar

- HZTD** : Hâzirki Zaman Türkmen Dili
MAD : Müâsir Azərbaycan Dili
TDB : Türk Dil Bilgisi
TDG : Türkmen Dilinin Grammatikası-Morfologiya
TG : Türkçenin Grameri
TLKD : Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi
TTG : Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi

Kaynakça

- AZIMOV, P. (ed.) vd. (1960). *Hâzirki Zaman Türkmen Dili*, Aşgabat, A. M. Gorkiy Adındaki Türkmen Dövlət Universiteti.
 BAŞDAŞ, Cahit (2011). "Türkçede Eklerin Hiyerarşisi ve Ara Ekler", *Seminerler*, Muğla (http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/cahit_basdas_turkcede_eklerin_hiyerarşisi.pdf, Erişim Tarihi: 10.02.2016, 12:00).

- BANGUOĞLU, Tahsin (2000). *Türkçenin Grameri*, Ankara, 6. bs., TDK Yay.
- BUDAQOVA, Z. (ed.) (1980). *MüasirAzərbaycan Dili-Morfologiya*, C II, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu Yay.
- CƏFƏROV, S. (1968). *Azərbaycan Dilində Söz Düzəldici və Söz Dəyişdirici Şəkilçilər*, Bakı, Maarif Nəşriyyatı.
- ÇOTUKSÖKEN, Yusuf (2011). *Yapı ve İşlevlerine Göre Türkiye Türkçesinin Ekleri*, İstanbul, Papatya Yay.
- DELİCE, Halil İbrahim (2000). “Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Meselesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, s. 221-232.
- ERGİN, Muharrem (2009). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, Bayrak Yay.
- ESENMEDOVA, A. (2010). *Həzırkı Zaman Türkmən Dili (Morfologiya)*, Aşgabat, Türkmenistan Bilim Ministirliği Magtımğulı Adındakı Dövlət Universiteti.
- GÜLSEVİN, Gürer (2004). “Türkçede ‘Sıra Dışı Ekler’ ve Eklerin Tasnif-Tanımlama Sorunu Üzerine”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 20-26 Eylül 2004, TDK Yay., s. 1267-1283.
- GÜRSOY NASKALİ, Emine (1997). *Türk Dünyası Gramer Terimleri Klavuzu*, Ankara, TDK Yay.
- HATİBOĞLU, Vecihe (1981). *Türkçenin Ekleri*, Ankara, 2. bs., TDK Yay.
- KORKMAZ, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi*, Ankara, 3. bs., TDK Yay.
- QƏRİBLİ, İ. (2009). *Azərbaycan Dili*, Bakı, 2. bs.
- NAĞİSOYLU, M., ZEYNALLI, M. (2009). *Azərbaycan Dili*, Bakı, 9. bs., Araz Kursları Yay.
- SARI, B., GÜDER, N. (1998). *Türkməncenin Grameri II (Morfologiya: Şekil Bilgisi)*, Ankara, MYB Yay.
- SÖYEGOV, M. (ed.). BORCAKOV, A. vd. (1999). *Türkmen Diliniñ Grammatikası Morfologiya*, Aşgabat, Ruh Yay.
- TURAN, Zikri (2007). “Türkçenin Yapım ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırılmasına Dair, IV: Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II, 24-29 Eylül 2000, TDK Yay., Ankara, s. 1835-1844.
- ZEYNALOV, Ferhat (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, İstanbul, Cem/Kültür Yay.

TÜRK DİLİNİN /ŋ/ SESİNİN BATI RUMELİ AĞIZLARINDAKİ DURUMU*

Situation of Turkish Language's /ŋ/ Sound in Western Rumelian Dialects

Alpay İGÇİ**

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 223-257

Öz: Türk dilinin bilinen ilk dönemlerinde Türkçe kelimelerde asli /ŋ/ sesi görülmektedir. Çeşitli sahalarda ve dönemlerde yazılmış eserlerde karşılaşılan bu ses, Türk dili için kullanılan yazı sistemlerinin bazısında tek işaretle, bazısında iki harfin (/n/ ve /g/ seslerini karşılayan harfler gibi) yan yana kullanılmasıyla gösterilmiştir. Bugün, Türk dilinin bazı bölgelerinde /ŋ/ sesi kullanılmakta, bazılarında kullanılmamaktadır. Günümüzde coğrafi olarak en geniş Türk yazı dili olan Türkiye Türkçesi, kaynaklandığı tarihî ağız sebebiyle ölçünlü yapıda /ŋ/ sesini taşımaz; bunu genelde /n/ye dönüştürmüştür. Ağızlarında ise bu sesi taşıyan ve taşımayanlar vardır. Bu ses bulunmayan ağızlar için hep sözü edilen en bilinen örnek İstanbul ağızıdır. Batı Rumeli'de ise eski /ŋ/ sesinin bugünkü durumu için Bulgaristan, Karadağ, Kosova, Makedonya, Sırbistan ve Yunanistan ağızlarına dair ilgili çalışmalar taranmış ve bunlardan örnekler tespit edilmiştir. Bölge için ŋ > n karakteristiktir. Batı Rumeli sahası tarihinde de bu sesin /n/ şeklinde telaffuz edildiğini Evliya Çelebi'nin Seyâhatnâme'sinde "nun" harfli imlâyyla, Latin harfli metinlerde de n'li imlâyyla tespit etmiştik. Türk dilinin /ŋ/ sesi Batı Rumeli'de, ikisi hem yazı dili hem ağız için genelgeçer olmak üzere sekiz ayrı ses değişmesi (ŋ > n, ŋ > ng, ŋ > nk, ŋ > m, ŋ > yn, ŋ > ny, ŋ > g, ŋ > Ø) yaşamıştır.

Anahtar Kelimeler: /ŋ/ sesi, Türkiye Türkçesi yazı dili, Türkiye Türkçesi ağızları, Batı Rumeli, ses değişmesi.

Abstract: In the early periods of Turkish language, primary /ŋ/ sound are seen in words of Turkish origin. This sound is spelled with a single sign, in the works written in various fields and periods, on some of the writing systems used for the Turkish language. In other fields or periods, this sound is spelled with a double sign (like /n/ and /g/ sound together). Today, in some parts of the Turkish language /ŋ/ sound is using, in some part, this sound is not in use. The biggest Turkic literary language Turkey Turkish, due to the historical process of its, in the standard structure does not carry the sound /ŋ/; it is converted it into /n/ sound. Some dialects has /ŋ/ sound, and other parts have not /ŋ/ sound. The most known example mentioned for the dialects without this sound is the dialect of Istanbul. For the current situation of the former /ŋ/ sound in Western Rumelia, studies about the dialects'

* Bu makale, Uluslararası 40 Yıl Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Sempozyumu'nda (18-19.05.2017, Üsküp/Makedonya) sözlü olarak sunulan çalışmanın, Karadağ sahası örnekleri ve Florina gibi genel eklemelerle genişletilmesiyle oluşmuştur.

** Dr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Uşak/TÜRKİYE, alpayigci@hotmail.com. Gönderim Tarihi: 30.10.2018 / Kabul Tarihi: 18.11.2018

texts of Bulgaria, Montenegro, Kosovo, Macedonia, Serbia and Greece have been screened and examples have been identified. For the region /ŋ/ sound is characteristic. In the history of Western Rumelia region, we have determined that this sound was pronounced as /n/ with “nun” spelling in Evliya Çelebi’s Seyâhatnâme and in texts written with Latin alphabet. The Turkish language’s /ŋ/ sound has experienced eight different sound changes (ŋ > n, ŋ > ng, ŋ > nk, ŋ > m, ŋ > yn, ŋ > ny, ŋ > g, ŋ > Ø) in Western Rumelia, two of its are general/well-known both for literary language and dialect.

Keywords: /ŋ/ sound, Turkey Turkish literary language, Turkey Turkish dialects, Western Rumelia, sound change.

Giriş

Türk dilinin bilinen ilk dönemlerinden bugüne dek asli olarak kullanılan seslerinden birisi /ŋ/ sesidir. Orhun Yazıtları’nda, Dīvānu Lüġāti’t-Türk’te, kısacası Türk dilinin çeşitli sahalarında ve dönemlerinde yazılmış eserlerde görülmüştür. Bu ses, Türkçenin seslerini yazmak için kullanılan alfabelerden Orhun alfabesinde tek işaretlerle; Soğut, Uygur alfabeleri gibi yazı sistemlerinde /n/ ve /g/ seslerini karşılayan harflerin yan yana kullanılmasıyla, Arap asıllı alfabede de imlâ geleneğine bağlı olarak bazen bitişik iki işaretlerle, bazen de tek işaretlerle gösterilmiştir. Farklı işaretlemelerle /ŋ/ sesi, tarihî metinlerde yer almıştır.

Tarihî örnekler genellikle yazı dillerindeki kullanımları göstermiştir. Bunun yanında /ŋ/ sesi kuşkusuz Türk dilinin geniş coğrafyasında konuşulan ağızlarda kullanılagelmiştir. Tarih içinde bazı sahalarda /ŋ/ sesi, “*ses teşkili bakımından damak kapanma fonemlerinden g, ğ, k, q’larla pek yakın münasebette bulunduğundan, eski lehçelerimizde bile bazan yerini g sesine terkettiğini görüyoruz*” (Çağatay 1954: 15). Böylece kelime varyantları ortaya çıkmıştır. Burada asli olarak /ŋ/ sesine sahip olduğu bilinen kelime ve eklerin Batı Rumeli sahası Türk ağızlarındaki durumlarına bakılmıştır.

Çağdaş dönemde işbu sesi yapısında taşıyan ağızların yanında, /ŋ/ sesi bulunmayan ağızlar da vardır. Bunun için hep sözü edilen en bilinen örnek İstanbul ağızıdır. Bir Rumeli ağızı olan İstanbul ağızında bu sesin bulunmadığı malumdur. İstanbul ağızının tarihî gelişimi, etkileşimi, başka Rumeli ağızlarıyla olan benzerliklerine bazı çalışmalarda değinilmiştir (Gümüşkılıç 2008: 391-393). Türkiye Türkçesi yazı dilinin ölçünlülük temeli olması bakımından bugün İstanbul ağızını tespit etmek oldukça zor olsa da, bu ağız bir Doğu Rumeli ağızı olarak araştırmaların kapsamı içindedir. Yapısında asli olarak /ŋ/ sesi bulundurmuş olan kelime ve eklerdeki bu sesleri genellikle /n/ sesine dönüştürmüş olan İstanbul ağızı dışında, Anadolu ve Rumeli’deki bazı ağızlarda da benzer durumlar görülür (Karahan 1996).

Yöntem ve Saha

Türkiye Türkçesi ağızlarının ana bölgelerinden birisi olan Rumeli ağız bölgesi içinde Batı Rumeli sahasının sınırları ve özellikleri, bugüne dek birçok çalışmada belirtilmiştir (Németh 1956, 1983; Eckmann 1960; Friedman 2002; Günşen 2008; Gülsevin 2009). Bilindiği üzere, Gyula Németh’in Rumeli ağız araştırmaları bakımından son derece önemli olan makalesinde 8 madde hâlinde Batı Rumeli

ağızlarının özellikleri anlatılmıştır (Németh 1983: 119-128). Söz konusu makalede sayılan ve örneklerle anlatılan özellikler arasında /ɲ/ sesinin durumuna değinilmemiş, bu ses özelliklerde anılmamıştır.

Batı Rumeli saha sınırlarının bulanıklaştığı ve Doğu Rumeli ile geçiş sahası sayılabilecek yerler vardır. Németh de Bulgaristan'ın Doğu Rumeli bölgesinde bazı Batı Rumeli adacıklarına ve Makedonya'nın güneydoğusunun geçiş sahası karakterine atıf yapmıştır. Bu çalışmada, söz konusu alt ağız bölgelerinin sınırlarını daha doğru belirlemek için çeşitli çalışmalar ve düşünce alışverişleri yapılmıştır. İhtilafli bir mıntıka olarak Makedonya'nın güneydoğu kesimindeki Valandova ve civarı, ağız özellikleri sebebiyle Doğu Rumeli'ye daha yakın görünmektedir. Bundan ötürü, burası tarama kapsamı dışında tutulmuştur. Bölgeyi çalışan ağız araştırmacılarıyla yapılan tartışmalar sonucunda da bu bölgeyi Doğu Rumeli içinde düşünmek hâkim bir fikir olmuştur. Yunanistan'ın Batı Rumeli aidiyeti tartışmalıdır. Batı Rumeli sınıflandırılmasında daha yürütülmesi gereken tartışmalar vardır (İğci 2018b). Ancak, Florina malzemesi Batı Rumeli tarzını sunduğu için Florina ve civarı kapsama eklenmiştir. Türkiye Türkçesinin Rumeli kolunun ağız bölgelerinde derleme çalışmaları artırılıp eksikler giderilmeden bu konunun tam çözüme ulaşması güç görünmektedir.

Bulgaristan, Karadağ, Kosova, Makedonya, Sırbistan ve Yunanistan ağızlarına dair konuyla ilgili çalışmalar taranmış ve bunlardan örnekler tespit edilmiştir. Taramaların sonunda, saha çalışmalarıyla birlikte veriler elde edilen Karadağ da makaleye eklenmiştir. Yeni veriler hem kapsamı hem örnekleri genişletmiştir. Taranan yayınlardan bazılarında konuya uygun veriler elde edilememiş ve dolayısıyla, bu yayınlar kaynakçaya eklenmemiştir. Kaynakçada, taranıp örnek tespit edilen yayınlar sıralanmıştır.

Anılan ülkelerde tarama yapılabilen yerlerin yanında, çeşitli sebeplerle ağız verisi bulunmayan yerler de vardır. Söz konusu yerlerin metinleri de eklenseydi, bu çalışma daha da geniş bir kapsama sahip olacaktı. Taranan ülkelerin yanında Arnavutluk, Bosna Hersek ve fikrimize göre Yunanistan'ın bir kısmı da Batı Rumeli alanı içindedir. Bunlardan Yunanistan'ın ilgili kesimi Florina, eldeki malzeme ışığında makalede temsil edilmiştir.

Etimolojik çalışmalarda ihtilafa düşülen bazı kelimeler olur. Burada da yapısındaki /ɲ/ sesi asli mi yoksa ikincil mi dediğimiz kelimeler oldu. Bunlar, tarama sırasında takip için karar verilmesi gereken durumlarıdır. Örneğin *büñüz*, *çöñek*, *deñiş-*, *iñek*, *iñne*, *koñşı*, *yañağ* gibi bazı eskicil varyantların asliliği tartışmalı olduğu için bunların çağdaş şekilleri kapsama alınmadı. Bulgaristan'da Montana (*Kutluviçe*) metinlerinin bir yerinde geçen *göynüm* (Kakuk 1961: 362) gibi kelimelerde, göçüşme olayı görülmesi daha güçlü ihtimal olduğu için, bu tarz örnekler alınmamıştır. İkinci teklik ve çokluk kişi ekleri, Osmanlı Türkçesi içinde "kef" veya "sağır kef"li imlâya (سكز، سك، سك) da sahip olmuştur. Dolayısıyla, bu makalenin kapsamındaymış gibi görünmekle beraber, bu ekin kaynağındaki *sen*, *siz* zamirleri ve tarihî imlâlar sebebiyle böyle kelimeler örnek olarak kabul edilmemiştir.

Metin yayınlarının bir kısmında, Türkiye Türkçesi transkripsiyon sisteminin dışında kalan veya alternatifi oluşturulan bazı işaretler kullanılmıştı. Ses değerleri

bilinen bazı farklı işaretler şu şekilde standartlaştırılmıştır: ä > e, é > ê, ë > ı, î > ı; dž > c, dj > c, č > ç, ž > j, t' > k', q > k, l, ve ḷ > l', š > ş. Bir çalışmada (Eren 1967: 68) /ı/ ile /i/ arası ses için “ı” işareti özellikle kullanıldığı için o yayındaki işaret korunmuştur. Bunların yanında “k” işaretini kullanmayıp “k” işaretiyle yetinen metinler, örneklemede aynen bırakılmıştır. Ayrıca, bazı araştırmacıların kullandıkları l', ḷ gibi ilave işaretler aynen alınmıştır. Örnek cümlelerde özel işaretleme için değil, imlâ gereği yazılmış olan büyük harfler küçük harfe çevrilmiştir. Ağız metinleri tek araştırmacı veya aynı ekip tarafından hazırlanmadığı için ikilikler doğal sayılmalıdır.

Bazı metinlerdeki örneklerin imlâsında harflerin yer değiştirmesi muhtemel imlâ hatası izlenimi yaratmıştır. İlgili yerde, bu örneklerin hatalı olabileceğine dair not düşülmüştür. Örneklerdeki alt çizgi (_), alındığı kaynaktan kelimenin birleşik yazıldığını belirtir.

Karadağ'dan derlenen örneklerde, bilginin sağlamasını yapmak için kaynak kişilerle bazen Karadağlıca da konuşulmuştur. Aşağıdaki örnekler yansımış olan bu tarz cümleler eğik dizilmiş ve dipnotta çevirisi verilmiştir.

Bulgaristan'dan Köstendil, Montana (Kutluviçe) ve Vidin; Karadağ'dan Bar; Kosova'dan Doburçan, Gilan, İpek, Mamuşa, Mitroviça, Nobırda, Priştine, Prizren, Viçitırın ve Yanova; Makedonya'dan Aşağı Baniça, Bela Çırkva, Budaklar, Çarev Dvor, Dinler, Gostivar, İştıp, Kalkandelen, Kanatlar, Kocacık, Koçana, Konçe, Köprülü, Kumanova, Manastır, Ohri, Pirlpe, Resne, Struga, Üsküp, Vrapçište, Yukarı Baniça ve Zdunye; Sırbistan'dan Preşova; Yunanistan'dan ise Florina adlı yerleşim yerleri metinleri taranmıştır. Ses olaylarıyla ilgili örnekler, aralarındaki ilgilerin de görülmesi için coğrafi dağılım sırasına göre verilmiş, örneklere (varsa) en batıdaki Karadağ'dan başlanmıştır.

Batı Rumeli Ağızlarındaki Durum

Esas olarak /ɲ/ sesinin Rumeli ağzlarındaki durumunu konu edinmeyen György Hazai, makalesinde Sırpça ve Bulgarcadaki Türkçe alıntı kelimelerin yapısına bakmış, Sırpçadaki *denyiz* ‘deniz’, *yanyiçari* ‘yeniçeri’, *yenyisati* “yemek” gibi bazı /ɲ/ kalıntılarını örneklendirmiştir (Hazai 1960: 208-209). Bu örnekler, sınırlı da olsa, /ɲ/ sesinin Batı Rumeli ağzlarındaki durumlarından sadece birisinin komşu dildeki izlerini gösterir.

Çağdaş Batı Rumeli ağzlarında /ɲ/ sesinin bulunmadığı genel bir kabuldür. Bu özellik bazı çalışmalarda da genel olarak zikredilmiştir (Günşen 2008: 404). Batı Rumeli ağzlarındaki bazı özellikleri tarihî metin incelemeleriyle tespit etmek, o özelliğin ağızdaki eskiliği açısından da, ağzın tarihi açısından da önemlidir (İğci 2015). Batı Rumeli sahası tarihinde de bu sesin /n/ şeklinde telaffuz edildiğini Evliya Çelebi'nin Seyâhatnâme eserinden *nun* harfli imlâyla, Latin harfli tarihî metinlerde de n'li imlâyla tespit etmiştik (İğci 2014: 67). Yazar eserinde yerel telaffuzlardan kelime ve cümle örnekleri vermiştir. Bu anılan cümleler, Evliya Çelebi'nin Batı Rumeli örnekleri verdiği yerlere aittir: *Bire cele cānum, hoco çelo Allahu seversen* [سورسن] *kazı yigit bir*

manca yeyelüz (EÇS, V/146a3-4), *Hay kâfir; hay mel'ün, buldun_a* [مولدونا] *belâni* [بلانى] (EÇS, V/186a7-8), *Hemîşe cümle dîn dîşmânlarımuzun* (دشمانلریموزون) *başı böyle gâltân ola* (EÇS, V/186a9-10), *Döwletli vezîr bozmaya, Gâzî Süleymân Hanun* [خانون] *қанünün vere, şu bağana yigide şu mahlülü vere* (EÇS, VI/90b18), *Hazretinizden* [خزرتیزدن] *azamışım köküli* (EÇS, VIII/259a6-7), *Ya sen şafâ celdün* [جلدون]. (EÇS, X/204b21 HBA). Konuya dair tarihî örnekler arttırılabilir. XVII. yüzyıla ait transkripsiyon metinlerinden *Questo Libro Di Me Michiel Martelini* (=Michiel Martelini Derlemesi) adlı eserde “ng” harf kombinasyonu iki örnekte asli /ŋ/’nin devamı olarak geçer; *tangri /tangri/* (Martelini 1657: P4/10), *ianglisc /yanglıs/* (Martelini 1657: P8/8). Eserde “n” ve “g” harflerinin yan yana gelmesiyle görülen kelimeler (*enghiél /engel/, konge /konce/ vb.*), iki ayrı sesin karşılandığı örneklerdir. Dolayısıyla buradaki “ng” birleşimi, /ŋ/ sesini karşılamış olan ender misallerden sayılabilir veya sadece imlâda bir sebeple donuk olarak öyle kaydedilmişlerdir. Nasıl olursa olsun, bu sınırlı örnekler dışında eserin tamamında asli olarak /ŋ/ sesi taşıdığı bilinen sözlerde bu ses yerine /n/ sesi karşılığı olan harf görülür. Yazmak için “n” harfi kullanılan bu kelimelerde imlâ için farklı bir işaret kullanılmamıştır; *benser /benzer/* (Martelini 1657: P15/11) (< beŋzer), *un /ün/* (Martelini 1657: P4/5) (<< öŋ). Tamlama, iyelik çekiminde de yine aynı şekilde ekler ({+(X)n}, {+n}) n’lidir; *baban / (senin) baban/* (Martelini 1657: P4/3), *kumrimun kanadi /kumrimun kanadi/* (Martelini 1657: P4/9).

Makale kapsamı çağdaş dönem olduğu için, tarihî dönem, ana hatlarıyla birkaç örnekle anlatılmıştır. Burada, Batı Rumeli’de /ŋ/ için sözü edilen genel kabul, her yönüyle ele alınıp sonuçlandırılmaya çalışılmıştır.

Bugün Batı Rumeli sahasında konuşulan Türk ağzlarında /ŋ/ sesini asli olarak taşıdığı kelime veya eklerin durumuna bakıldığında birkaç ses değişmesi görülür. Söz konusu çağdaş durumlar şu şekilde maddeleştirilebilir:

1. ŋ > n
2. ŋ > ng
3. ŋ > nk
4. ŋ > m
5. ŋ > yn
6. ŋ > ny
7. ŋ > g
8. ŋ > Ø

1) ŋ > n

Batı Rumeli ağzlarında görülen genel değişim /ŋ/ > /n/ yönündedir. Bu değişim standart ve yaygındır. Burada nazal damak sesi olan /ŋ/, değişerek bir başka nazal ses olan /n/ (nazal diş sesi) hâlini almıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi, bu değişme Batı Rumeli için genel özelliği oluşturan temel değişikliktir. Kelime kök ve gövdelerinde, yapım ve çekim eklerinde asli olarak var olmuş olan /ŋ/ sesleri, /n/ olmuştur. Genel durum demek olan bu özellik için Batı Rumeli Türk ağzlarının tamamına dair ayrıntılı veri sunmak, makale sınırlarını aşan bir durum olacaktır. Bu sebeple, taranan yerlerden birkaç örnek vererek sahadaki durum yansıtılacaktır. Batı Rumeli sahasında, ŋ > n ses değişmesi için farklı yerleşim alanlarından örnekler şu şekildedir:

İlgi Ekinde (< {+nıŋ}), (< {+nuŋ}), (< {+ıŋ}), (< {+iŋ}), (< {+üŋ})

Bar (Karadağ):

pa oların var em kuri etler, em er bi şey var. (İğci 2018a)

Nobırda (Kosova):

çıkın bakın çim caldi. (Hafız 1985: 19)

Prizren (Kosova):

çüle ile tanrının arasına cirilmes. (Hafız 1985: 45)

Vıçıtırın (Kosova):

bayramda bekleyemezdım sabahle kolkam, o duyam o kokisini yeni elbiselerin...
(İğci 2010: 191)

Yanova (Kosova):

zabitın birisine. (Hafız 1985: 59)

Aşağı Baniça (Makedonya):

e soganlar da hıyari bereket bu sene, geçen senenin olmamıştır. (İbrahim 1997: 111)

Bela Çırkva (Makedonya):

begirin g'erdani kaçca ile begire çoççalanmış. (Katona 1969: 92)

İştıp (Makedonya):

ana kızın tahtını kurar ama bahtını kuramaz. (Hasan 1997: 29)

Kalkandelen (Makedonya):

bakış atın dışına bakılmaz. (Hasan 1997: 32)

gecenin işi gündüzün maskarasi. (Hasan 1997: 51)

Kanatlar (Makedonya):

kanatların bekârları / hem gider hem sallanır. (Yusuf 1969: 86)

Kocacık (Makedonya):

...dayre çalarler aykırırler oynarler em kızın evine giderler. (Sezair 1967: 94)

Konçe (Makedonya):

armudun iyisini ayi yer. (Hasan 1997: 29)

Kumanova (Makedonya):

benim babam bu yerlerin halîfesidir. (Eckman 1962: 135)

bizim kabaatımız yok, senin kardaşlarının kabaati o. (Eckman 1962: 137)

Pirlepe (Makedonya):

ırsızın yalımı alçaktır. (Hasan 1997: 57)

Üsküp (Makedonya):

aç güzlinin karni doyar, güzi doymas. (Hasan 1997: 25)

Vrapçište (Makedonya):

dünyanın sırası bir çeşittir yanlıs insanlar programi degıştırdiler. (İbrahim 1997: 123)

Yukarı Baniça (Makedonya):

e onun için o insanlar çok zorlen yaşşamijler. (İbrahim 1997: 170)

Zdunye (Makedonya):

eh soradan aldiler, yoladiler te üte o çairlarda üte kerim aconun çairına dersık bis ütee. (İbrahim 1997: 112)

Montana (*Kutluviçe*) (Bulgaristan):

bir adamin iki kızı var_ imiş, birisi öge, birisi kendinin. (Kakuk 1961: 352)

Preşova (Sırbistan):

komşı komşının külüne muhtaçtır. (Hasan 1997: 65)

terzinin kırkıntisi, içimin sıkıntisi. (Hasan 1997: 174)

Florina (Yunanistan):

babamin adi raşit hafis, anamın gülistan. (Elçin 1964: 245)

İyelik Ekinde (< {+ıj})

Gostivar (Makedonya):

ata binmeden ayaklarını sallama. (Hasan 1997: 30)

Kocacık (Makedonya):

ününe atle gidene bakma, arkadan yayan gelene bak. (Hasan 1997: 82)

Koçana (Makedonya):

suya girmeden paçalarını suvarma (Hasan 1997: 78)

Konçe (Makedonya):

aç gözünü, gör babani. (Hasan 1997: 25)

Köprülü (Makedonya):

acele etme, dilini ısırırsın. (Hasan 1997: 25)

aç gözünü açarler gözünü. (Hasan 1997: 25)

Kumanova (Makedonya):

bizim kabaatımız_yok, senin kardaşlarının kabaati o. (Eckman 1962: 137)

Manastır (Makedonya):

iç sütünü, afiet olsun / ben bardagi isterim. (Eren 1967: 66)

Kişi Ekinde (< {+η})

Doburçan (Kosova):

yok, demiş sen karanlıkta cürmedin. (Hafız 1985: 247)

Gilan (Kosova):

cüzüm ününde oldun destan. (Hafız 1985: 55)

İpek (Kosova):

inmesen dayak yersin. (Hafız 1985: 18)

Nobırda (Kosova):

nerde kodun karanfili? (Hafız 1985: 19)

Yanova (Kosova):

na_vakit caldın? (Hafız 1985: 18)

Çarev Dvor (Makedonya):

“ney geldin?” dedi. (Katona 1969: 96)

Kelimelerde

Bar (Karadağ):

yeni süz. (İğci 2018a)

Doburçan (Kosova):

ünceden umudum çi / sonunda umar miyim (Hafız 1985: 55)

Doburçan (Kosova):

yok, demiş sen karanlıkta cürmedin. (Hafız 1985: 247)

Gilan (Kosova):

cüzüm ününde oldun destan. (Hafız 1985: 55)

cene cünlüm sendedir. (Hafız 1985: 56)

İpek (Kosova):

sen banı sultansın. (Hafız 1985: 55)

Mamuşa (Kosova):

içi pite ününe. (Hafız 1985: 16)

bir süle, bin dinle. (Hafız 1985: 43)

Mitroviça (Kosova):

cünülden tatlı yarım. (Hafız 1985: 54)

sana cünül verilmes. (Hafız 1985: 58)

Priştine (Kosova):

cüzünde bin kayıp. (Hafız 1985: 29)

sinək ufaktır ama yüregi bulandırır. (Hafız 1985: 52)

Prizren (Kosova):

çevre çevre çayırcık / orta yerde bunarcık (Hafız 1985: 15)

çüle ile tanrının arasına cirilmes. (Hafız 1985: 45)

Vıçıtırın (Kosova):

bayramda bekleyemezdim sabahle kolkam, o duyam o kokisini yeni elbiselerin...
(İğci 2010: 191)

o en ufagi en şeytan. en loçka. (İğci 2010: 152)

Aşağı Baniça (Makedonya):

e şte üteesine bilmem ne anlatırayım. (İbrahim 1997: 111)

Bela Çirkva (Makedonya):

sona böreyi yeniden kıpar. (Katona 1969: 95)

Çarev Dvor (Makedonya):

ondan sona geni evladım yog_i dedi. (Katona 1969: 96)

Dinler (Makedonya):

tanrı (Eckman 1960: 193)

anna- (Eckman 1960: 195)

Gostivar (Makedonya):

bin dinle bir süle. (Hasan 1997: 34)

İştıp (Makedonya):

deniz dalgasız, insan kusursuz olmaz. (Hasan 1997: 43)

Kanatlar (Makedonya):

punar başı gölçesi / ötü sabah kuçesi (Yusuf 1969: 86)

Kocacık (Makedonya):

ününe atle gidene bakma, arkadan yayan gelene bak. (Hasan 1997: 82)

Koçana (Makedonya):

allah korusun sonra görenden ve dinden düşenden. (Hasan 1997: 28)

Manastır (Makedonya):

gönül bir top ibrişim / dolaşmış açılmaz. (Eren 1967: 66)

Ohri (Makedonya):

o anlattı ki bu akşam paşa gelir. (Kakuk 1972: 261)
en sonunda kapışırlar. (Ahmed 2004: 265)

Pirlepe (Makedonya):

sana pişmiş ise, bana pişmemiş. (Hasan 1997: 168)

Resne (Makedonya):

açan gördük seki, em anladık ki gittik. (Ahmed 2004: 258)
son ter olmuş idim. (Ahmed 2004: 269)

Struga (Makedonya):

güzel çirkin bakılmas / gönül düştüğü yerde (Kakuk 1972: 252)
sona laftan lafa anlamış ki o çöcüktür. (Ahmed 2004: 267)

Üsküp (Makedonya):

kendisi etmez beş parelik / ben yanında beş bin liralık (Engüllü 1969: 69)

Vrapçište (Makedonya):

ben altı yedi yaşlarında götürürdüm onlara ekmek, su taşırdım çeşmelerden,
bunarlardan. (İbrahim 1997: 122)
dünyanın sırası bir çeşittir yanlıs insanlar programı değiştirirler. (İbrahim 1997:
123)

Yukarı Baniça (Makedonya):

as imiştir ama en ilk imiştir yokari bayntsa, soradandır aş bayntsa. (İbrahim 1997:
173)

Zdunye (Makedonya):

bin oşi, bin doku yüs sekizinde iyim doguk, anlarsın. (İbrahim 1997: 112)

Köstendil (Bulgaristan):

en sorna beg begeniy kızı, düşünüy nasıl aldatsın. (Kakuk 1961: 322)
o vakit kız anlay ki aldatmış oni, beg aldatmış kızı. (Kakuk 1961: 322)

Montana (*Kutluviçe*) (Bulgaristan):

bir eyam gideyler, gene dey “aman yandım, gene verin su bana!”. (Kakuk 1961:
352)

Vidin (Bulgaristan):

çıkırır mısın bunardan bize su? (Németh 1996: 129)
bu gece sana tanrı musâfiri g’aldım. (Németh 1996: 171)

Florina (Yunanistan):

iki katli, beş oda, üç çok geniş, salon biçimi. (Elçin 1964: 245)

2) ŋ > ng

Batı Rumeli ağızları üzerine çalışmalar yaparken yazı dilinde n’li olan bazı sözlerin içinde “ng” yapısı tespit edilmişti. Konu üzerine eğilince bu durumun daha bazı başka sözlerde de olduğu görülmüştü. Daha sonra bunların yapısında /ŋ/ sesi taşıdığı bilinen sözlerin bugünkü varyantları olduğu fark edilmişti.

Bu ses değişmesi, Türk dili tarihinde “nun-kef”li imlâyı ve diğer dillerden bazılarının telaffuzundaki durumları hatırlatır. Karahanlı döneminden beri Arap asıllı alfabeyle /ŋ/ sesinin imlâsında “nun-kef” (نك) tercihi, bu ses ile “ng”nin yakınlığını veya ilgisini gösterir. İngilizcede “ng” harfleriyle yazılan kelimelerin telaffuzunda /ŋ/ görülür; *sing* /siŋ/ vb.

Eski /ŋ/ sesinin “ng” şeklinde açıldığı örnekler, Batı Rumeli içinde yaygın olmamakla beraber görülmektedir. Kök veya gövdelerde, donuklaşmış sözlerde görülür. Ağız metinleri içinde yapılan taramalarda bu ses değişikliğine Karadağ ve Kosova’da rastlanmıştır.

Karadağ derlemelerinde *ang-* ‘an-’ (< aŋ-), *angla-* ‘anla-’ (< aŋla-), *dingle-* ‘dinle-’ (<< tŋla-), *dinglen-* ‘dinlen-’ (<< tŋla-), *songra* ‘sonra’ (< soŋra), *songradan* ‘sonradan’ (< soŋra) örnekleri tespit edilmiştir. Kosova’daki varlığını *ang-* ‘an-’ (< aŋ-), *beng* ‘ben, tendeki kabartı’ (< beŋ), *cengiz* ‘geniz’ (<< keŋiz), *dengit-* ‘devirmek’ (<< teŋit-), *dingle-* ‘dinle-’ (<< tŋla-), *engse* ‘ense’ (< eŋse), *süngi* ‘süngü’ (<< süŋüg), *yeng* ‘yen, kol yeni’ (< yeŋ), *yangıl-* ‘yanılmak, yanlışa kalkışmak’ (< yaŋıl-), *yeng-* ‘yen-’ (< yeŋ-) gibi isim ve fiillerden bildiğimiz örneklerden, bir kısmı metinlerden de belirlenmiştir.

Bu örneklerden bazılarının n’li varyantları da aynı yerde veya komşu yerleşim biriminde kullanılmaktadır. Söz konusu ikilik, güçlü yazı dili etkisi sebebiyle doğaldır. Taramalarımızla Karadağ ve Kosova’nın birkaç yerinden tespit edilen ve bilinen örneklerle beraber *ang-*, *angla-*, *bangır-*, *beng*, *cengiz*, *dengit-*, *dingle-*, *dinglen-*, *dingletir-*, *engse*, *songra*, *songradan*, *süngi*, *yangıl-*, *yeng*, *yeng-*, *yengil-* gibi isim ve fiillerle oluşan sözler de kullanılmaya devam etmektedir. Bulunan bütün örnekler aşağıda verilmiştir. Yukarıda belirtilen örneklerden bazılarının bölgede olduğunu bilsek de bunlar, taranan metinlerde geçmemiş, kayda alınmamışlardır. Kendisine özgü ve Batı Rumeli’de belli bir kolda görülen bir ses olayı olduğundan dolayı, tespit edilen bütün örnekler burada sunulmuştur.

ang- (< aŋ-)

Bar (Karadağ):

dün angdım, aha. angma beni. ama bir şey güzel ise anga. anga! sen anga. anga benim adımi. ili angma. (İğci 2018a)

Doburçan (Kosova):

o yar beni angmaz mi. (Hafız 1985: 72)

Mamuşa (Kosova):

angarsen beni, angarım seni. (Hafız 1985: 33)

angarsen beni, angarım seni. (Tunalıgil 1996: 48)

Prizren (Kosova):

biz kurti angdik, kurt kapi arkasında. (Hafız 1985: 34)

biz kurti angdik, kurt kapi arkasında. (Hasan 1997: 115)

angla- (< aŋla-)

Bar (Karadağ):

a ben açın anglamasın mu arkadaşlar, ben bu yokardan türkçe deym. (İğci 2018a)
angladım. (İğci 2018a)

bu bile ne anglay bu bügi. (İğci 2018a)

anda seni anglay ne bi şe. (İğci 2018a)

anglama. angladın i? (İğci 2018a)

ben anglamaym. (İğci 2018a)

anglamak, *ima ima*.¹ (İğci 2018a)

bu seriya çi bacarabiliy bile ne anglatırma. (İğci 2018a)

olar bi şe ili biraz bacırmişler anglama. (İğci 2018a)

em bile çim istemiş da sülema, açın eşmiş ote em cörmüş çi çimse ga bacırmay
anglama. (İğci 2018a)

ben seyretmişim çi buni anglatırırım. (İğci 2018a)

aa ben bütün ümrümü sülemişim türke, a bi şe anglamaym ne buılar süley. (İğci
2018a)

anglama *ima*.² anglatırmak *ima*.³ anglatırmak; *nauçiti nekoga nešto*.⁴ anglamak.
(İğci 2018a)

bangır- (< baŋır-)

Vıçıtırın (Kosova):

üç hırsız kardaş evlerine cittikten sonra arap enişte cene bangıra bangıra aklamaya
başlar. (Hafız 1985: 242)

dingle- (<< tŋla-)

Bar (Karadağ):

ali dinglemey beni çimse. (İğci 2018a)

dingledik bücün türkiyay. (İğci 2018a)

baba ana demiş; dingleya, sülema. (İğci 2018a)

dinglemişik, korkmişik. (İğci 2018a)

dinglemişi ne demiş, onun anasi em babasi. (İğci 2018a)

dinglemişik çok bis, em imişik başka. (İğci 2018a)

oni dinglememiş çimse. (İğci 2018a)

1 Var var. (Karadağlıca)

2 Var. (Karadağlıca)

3 Var. (Karadağlıca)

4 Birisine bir şey öğretmek. (Karadağlıca)

dinglemek *ima*⁵. *e sad...*⁶ dinglemek *ye şuşati*⁷. *ali dingleya. isto to ye şuşati*⁸. dingley. (İğci 2018a)

a o imiş kuçuk em o dingley. (İğci 2018a)

biz, biZ ebet sülememisik oni ne ben dinglemişim aşa. (İğci 2018a)

dinglemek. dingletirmek *yes, uçiniti drugog da şuşa*⁹. (İğci 2018a)

dinglenmisik biras o yerde anda, prizren. (İğci 2018a)

yarisi sat mu var dinglenmek sâde. (İğci 2018a)

açın celiy evde dingleniy songra da. (İğci 2018a)

dinglenmek. ne işledin? biraz dinglendim. (İğci 2018a)

dinglenmek üsti. (İğci 2018a)

songra

Bar (Karadağ):

açın celiy evde dingleniy songra da. (İğci 2018a)

bile ne songra, bile ne olmuş, o da eşmemişler aşa. (İğci 2018a)

kavurturiysik akıtma; pa mu ataysik songradan yogurt em samusak. (İğci 2018a)

ondan songra ataysik et suyi. (İğci 2018a)

songra ga yazaysi nice isteysi. songra ga yapaysi ağda, şerbet. (İğci 2018a)

em ga aşlaysi songra. (İğci 2018a)

e o ne ka ti tutay ^{hamur}, songra bacariysi yapma na bulen avuç içi. (İğci 2018a)

ne içi bük zorle yanay songradan. (İğci 2018a)

üleden songra, denyize yıkanma. (İğci 2018a)

songra ta çi yürümiş, anda istemiş yürüma. (İğci 2018a)

songra cimiş o havray uzun; vençanitsay citma, koma niça. (İğci 2018a)

çikmasın songra baganlara dema mu bile... (İğci 2018a)

songra o ceçey bitevi. (İğci 2018a)

songra o içisi yapmışler. (İğci 2018a)

songradan üç, da üç oğlan... (İğci 2018a)

ben buni songradan eklerim. (İğci 2018a)

songradan buni etërim. (İğci 2018a)

neçkom celır, neçko celır ülen songra. (İğci 2018a)

a o imiş zerzeleden songra. (İğci 2018a)

songra, songra... (İğci 2018a)

pa cumartesiden songra cel evde, pazartesi sabâle yüriye cenem iş üsti. (İğci 2018a)

songra açın bacariyim, var şüçür er bi şe. (İğci 2018a)

ałtı ay songra satlanmisik bu evi. (İğci 2018a)

songra celırsık; songra. (İğci 2018a)

songra işledim burda bu nasıl, belediye, bar belediye. (İğci 2018a)

5 Var. (Karadağlıca)

6 E şimdi... (Karadağlıca)

7 Dinlemektir. (Karadağlıca)

8 Aynı, bu da dinlemektir. (Karadağlıca)

9 Evet, başkasına dinlemeyi yaptırmak. (Karadağlıca)

songra sa gı. ne znam zašto ye to. sa gı gı.¹⁰ songra. (İğci 2018a)

süngi (<< süñüg)

Prizren (Kosova):

süngilerlen sokaklarda varoş rayasi (Hafız 1985: 102)

yangıl-/yanglış (<< yañıl-)

Bar (Karadağ):

vali ole ili sam yanglış. (İğci 2018a)

vali ole ili sam yanglış. yangılmak. yanglış. (İğci 2018a)

Prizren (Kosova):

yangılırsın. (Hafız 1985: 189)

yeng- (< yeñ-)

Prizren (Kosova):

çüpeklen cüreşma, yengersen da üstüni çirletırır. (Hafız 1985: 45)

bu çocoga hucum ederlar fakat çocuk cenek bunlari yenger. (Hafız 1985: 190)

hep yengmiş, memleçedini dâ çok cenişletırmiş. (Hafız 1985: 194)

ema ne zaman eşyalarını ciyeymiş oni yengen çimse yog imiş. (Hafız 1985: 219)

çim yenger cüzlerini çikarsın. (Hafız 1985: 220)

şā ismayl üç çeret yengey ema cüzlerini çikaramay babasının. (Hafız 1985: 220)

baba ben seni üç çeret yengdim, cüzlerini çikarmadım. (Hafız 1985: 220)

çarşışmaga çikmişlar ve şā ismayl arapüzenciy yengmiş. (Hafız 1985: 221)

düşünmiş çi “dura bi çaret ben yengilim bakaym o benim çikaracak mi cüzlerimi?” (Hafız 1985: 220)

yengili hem babasi birden çikari. (Hafız 1985: 220)

3) η > nk

Asli /η/ sesinin “ng” olarak açılmasına örnekler verilmişti. Eski sesin “ng” olarak açılmasından sonra, kelime veya hece sonunda yaşanan bir ötümsüzleşmeyle “nk” şekli oluşmuştur. η > ng ses değişmesinin bir varyantı olarak da sayılabilecek bu değişme, bütün tarzları görmek adına ayrıca alınmıştır. *Enkse* ‘ense’ (<< eñse), *benk* “ben, tendeki kabartı” (<< beñ), *denk* (<< teñ) örneklerinde /g/ yerine, bunun ötümsüz karşılığı olan /k/ telaffuzu ortaya çıkmıştır. Son örnek yazı dilinde de görülür. Sesin değişim aşamaları şöyle olabilir: eñse > engse > enkse ‘ense’, teñ >> deng > denk.

Bu ses olayındaki *enkse*, *benk*, *denk* örneklerine Kosova ve Makedonya’da rastlanmıştır. Örneklerden *denk* kelimesi, metinlerde ünlüyle başlayan ek alınca g’li olmuş, son ses ötümlüleşmiştir. Ancak, kelimenin yalın hâlinin *denk* olduğu malumdur ve bu örneğin, aşağıdaki yerlerin dışında da görülme ihtimali vardır. Kelime, metinlere pek yansımamıştır. Tespit edilen bütün örnekler aşağıda sunulmuştur.

10 G ile. Bunun neden olduğunu biliyorum. G ile, g. (Karadağlıca)

benk (<< beŋ)

Prizren (Kosova):

çifte benk yanakta. (Hafız 1985: 64)**denk (<< teŋ)**

Prizren (Kosova):

daul biler misin ne der: Dan dan dan, dan dan dan; dengi dengine, rengi rengine. (Hasan 1997: 42)

Resne (Makedonya):

dengi dengini bulur. (Hasan 1997: 43)benım babam yapardı denkleri, rametli. (Ahmed 2004: 284)**enkse (<< eŋse)**

Prizren (Kosova):

enkseinde pogaça pişmek. (Hafız 1985: 36)enkseinde pogaça pişmek. (Hasan 1997: 133)enkseşi halva kokmak. (Hafız 1985: 36)enkseşi halva kokmak. (Hasan 1997: 133)**4) η > m**

Türkiye Türkçesi yazı dilinde de görülen ses değişikliklerinden biridir. Belli kelimelerde karşılaşılır. Yazı dilinde de olması, tarihî metinlerdeki varlığıyla beraber bize, bu ses değişmesinin diğerlerinden daha eski olabileceğini düşündürmektedir. Yaygın olan η > n değişmesi gibi genel geçer olmamakla beraber, söz konusu η > m değişmesi de birinci teklik ve çokluk zamir çekimlerinde ve belirtilen kelimelerde düzenlidir. Düzenli olarak görüldüğü için aşağıda sadece her seçeneği yansıtan örnekler verilmiş, taranmış olsa da aşırı örnek kalabalığından kaçınılmıştır.

Bu ses değişmesine ait *cümlek/gümlek/gömlek*, *domuz/domus/domoz* ve birinci teklik ve çokluk ilgi eki (*benım*, *bizım*) örneklerine Bulgaristan, Karadağ, Kosova, Makedonya ve Yunanistan'da rastlanmıştır. Metinlerde her yer için bütün örneklere rastlanmasa da, bu örneklerin Batı Rumeli genelinde yaşadığı söylenebilir.

Birinci Teklik ve Çokluk İlgi Ekinde (<< {+ıŋ})Bar (Karadağ):a benım kızlar yürümüşler buradan bosnaya. (İğci 2018a)anga benım adımi. (İğci 2018a)arnaut bizım komşidir. (İğci 2018a)şindi biz başlamışık unutma bizım adetleri. (İğci 2018a)Doburçan (Kosova):keçiler bizımdırlar. (Hafız 1985: 246)nerde benım üçüzlerım? (Hafız 1985: 247)İpek (Kosova):

benim yarım yememiş. (Haydar 1984: 112)
herçezon yari cençto. / benom biraz yaşlıdo. (Krasniç 1986: 117)

Mamuşa (Kosova):

benim yarım bi tene. (Hafız 1985: 54)

Mitroviça (Kosova):

a benim bāhtli yarım. (Hafız 1985: 54)

Priştine (Kosova):

banım hatun pek zayıf. (Hafız 1985: 29)

herçezim canı can, benim (birinin) patlican. (Hafız 1985: 37)

bu dag bizim dağımız. (Yusuf 1975: 104)

Prizren (Kosova):

cel benim ela cüzlüm aplatma beni. (Beksaç 1981: 155, 155, 155)

bizim hayat sarsıldı. (Hafız 1985: 19)

Vıçıtırın (Kosova):

uliceler cene atardı banım abeyim bizi sabilari ünümüze. (İğci 2010: 143)

korkma benimle hade, benimle. (Abdurrahman 1984: 113)

bizim o teçe etrafı imiş mezarlık. (İğci 2010: 139)

bizimçi, çocuklugumuzun hayati, onlar heyal. (İğci 2010: 141)

Yanova (Kosova):

banım kaldı tumbucak. (Hafız 1985: 64)

Aşağı Baniça (Makedonya):

bizim biberler ne ektik bausus bizim biberler bozuldi hepten. (İbrahim 1997: 111)

Çarev Dvor (Makedonya):

buraya benim yedi kardaşım var... (Katona 1969: 96)

manda benem dir¹¹, şayım tutti mandani. (Katona 1969: 96)

Dinler (Makedonya):

benim (Eckman 1960: 193)

bizim (Eckman 1960: 199)

Gostivar (Makedonya):

benim için hava hoş. (Hasan 1997: 111)

Kumanova (Makedonya):

hade kuzum, sen bana dedim k'i: benim bir babam var. (Eckman 1962: 131)

11 Metinde *bānām dēr* /benem dir/ yazılmıştır. *bānām* örneğinin ikinci sesi hatalı kayıt olabilir.

siz_mi_dāyım benimlen alay edersinıs. (Eckman 1962: 133)
adam, al bizim çocuğı hem oni, g'id_g'öl k'endarında... (Eckman 1962: 128)

Ohri (Makedonya):

benim bir efendım var. (Kakuk 1972: 253)
sen gelesen benemlen, ben davaya gideyim senenlen. (Kakuk 1972: 264)
bızımkiler de. (Ahmed 2004: 303)

Resne (Makedonya):

ep o kırk kişiye anam benim yapardi yemegi. (Ahmed 2004: 313)
odada iki kırevet var idi bizim, bir kırevet bu taraf... (Ahmed 2004: 273)
bızımle gelin geldi. (Ahmed 2004: 282)

Struga (Makedonya):

sen benımsın işalla (Kakuk 1972: 255)
alemın günü gününe yoktur ekmeğleri yesınlar, a bızım on bir ay için idaremez var.
(Ahmed 2004: 262)

Üsküp (Makedonya):

bülbül uçmuş konmuş bizim avluya¹² (Engüllü 1969: 71)
bü_yer benim, hepisi. (Katona 1969: 95)

Vrapçište (Makedonya):

benim çocuklugumda ne zaman işe başl'adım, dede hayatta idi babam hayatta idi.
(İbrahim 1997: 122)
giderler kadia, kadi efendi derler, bu erif bizim muşkay çalmıştır. (İbrahim 1997: 124)

Yukarı Baniça (Makedonya):

bizim küvden stanbola ne gitmijler çoğ var, bayđı var. (İbrahim 1997: 174)
benim vaktımda elli sene eveli bunlar imiştir. (İbrahim 1997: 176)

Zdunye (Makedonya):

e aman bizim var idi bir amica burda şuto, şuto, karisile beraber idi maksımle.
(İbrahim 1997: 112)
hı demiş, te risk benim, buldum riskimi. (İbrahim 1997: 116)

Köstendil (Bulgaristan):

çocuk_ta söyley ona "benim bir kiskardaşım var..." (Kakuk 1961: 333)

Montana (Kutluviçe) (Bulgaristan):

ninem benim sandığımı açmasın (Kakuk 1961: 359)
babasi demiş "e be kızım biz fukarayız, bizim çorbamızı bakacak_mi bir padişā
oglı?". (Kakuk 1961: 370)

12 Cümle, Üsküp ağzını tam yansıtmaz. Yazı diline çekilen bu cümle, örnek kılığı sebebiyle alınmıştır.

Vidin (Bulgaristan):
çunki oyle, git, bir daha benim ewl'adım dēlsın. (Németh 1996: 128)
şindi bızım ipımız, ikisini yiyalım, ikisini bir eşek parasi tóplayalım. (Németh 1996: 128)

Florina (Yunanistan):
bızım memlekette kapi arkasına konan mandala “bülçük” derler. (Elçin 1964: 252)

cömlek/cümlek (<< köñlek)

Bar (Karadağ):
em açındır lazım anci cömlek... (İğci 2018a)
pa yelek, pa cömlek... (İğci 2018a)

Gilan (Kosova):
çeten cümlek diçerım. (Hafız 1985: 76)
celsın annem soysun kanli cümlegi. (Hafız 1985: 104)

İpek (Kosova):
uzun cümlek çeten ensoz. (Krasniç 1986: 118)

Mitroviça (Kosova):
çeten cümlek mez meli. (Hafız 1985: 61)

Priştine (Kosova):
ipek cümlek buz cibi. (Tunuzlu 1984: 103)

Prizren (Kosova):
aşk dedikleri ateşten bir cümlektir. (Hafız 1985: 98)

Vıçitırım (Kosova):
çeten cümlek cimedım. (Hafız 1985: 61)

domuz/domoz/domus (<< toñuz)

Bar (Karadağ):
domus, e ya biZ da deysık domus, say unuttum. (İğci 2018a)
guriç; domus. (İğci 2018a)

Mamuşa (Kosova):
zencinin domuzi (şeytani) dogurur. (Hasan 1997: 86)

Priştine (Kosova):
en cüzel armudi domuzlar yer. (Hasan 1997: 47)

Prizren (Kosova):
domozdan bir kıl çıkarmak çardır. (Hasan 1997: 44)

Gostivar (Makedonya):

çak geçesin küpriyi, hem domuza dayo deyclesin. (Hasan 1997: 38)

Kocacık (Makedonya):

eski düşman dost olmaz, domuz derisi post olmaz. (Hasan 1997: 49)

Koçana (Makedonya):

küpri geçinceye kadar domuza dai deeceksin. (Hasan 1997: 67)

Manastır (Makedonya):

g' aurdan dost, domuzdan post olmaz. (Hasan 1997: 51)

Vrapçište (Makedonya):

em der, ne aptın der o domuzi, a kestın? (İbrahim 1997: 128)

Montana (Kuthuviçe) (Bulgaristan):

ah ne güzel domuzun kızı, / yakti yandirdi bizi. (Kakuk 1961: 361)

gömlek/gömlek/gümlük (<< köşlek)

Manastır (Makedonya):

dādan ener putacık, gömlē yok, gök'i açık; maymundur (Katona 1969: 102)

Vrapçište (Makedonya):

kıs açın idi veril'i, yapardi çeis kıvraklar, gümleklar, mendiller tentenē, serirdi, dikerdi çak gelsin almaga yakın. (İbrahim 1997: 160)

Köstendil (Bulgaristan):

tutacagız bir touşan, keseceğiz, gömlegini onun kanında bulaycagız... (Kakuk 1961:328)

Montana (Kuthuviçe) (Bulgaristan):

duarlara em tavana don, gömlek, çevre, kese, mendil, peşkiller işli klabudannen sereyler. (Kakuk 1961: 357)

Vidin (Bulgaristan):

evel vaqıtta bir gömlek veriydiler... (Németh 1996: 235)

Florina (Yunanistan):

kaynatā, gömlek, don, hāli, çorap, mintanlık; kaynanā, gömlek, don, aanterılık, ürti, çorap, şāmi; güvīya, don gömlek, uçkur, çevre, mintanlık, yüzük, mendil. (Elçin 1964: 245)

5) η > yn

Saha içinde istisnai ama ilginç sayılabilecek bu ses değişmesinde, bir çeşit ses açılması söz konusudur. Batı Rumeli içinde Karadağ, Kosova ve Bulgaristan'da *çeyne* "çene" (<< çene), *deyniz* "deniz" (<< teñiz), *uyn* "ön" (<< öñ) örnekleriyle tespit edilmiştir: Görüldüğü bölgede, örneklerin yalnızca n'li varyantları da bulunur. Bunda yazı dilinin etkisi düşünülebilir.

Gyula Németh, meşhur makalesinin bir yerinde η > yn değişmesine "*ön-sözcüğünün kimi yerlerde öyn- biçiminde yaşadığını da anmadan geçmeyeceğim; Vidin'de (un-, uyn-)*" diyerek kısaca değinmiştir (Németh 1983: 159). Anılan Vidin, bizim örnek yerlerimiz arasında vardır. Tespit edilen bütün örnekler aşağıda yansıtılmıştır.

çeyne (<< çene)

Bar (Karadağ):

çeyne, bu em a bu em bütün bu çeyne. çeyne. çeyne po. (İğci 2018a)

Vidin (Bulgaristan):

ğara bezemedən ne oğusun, dayreye çorken bilsın ne oğusun, çeynesi, bir şeyi, gemigi ağırırse, çeyne gemiğinnen il'açlar ne oğusun... (Németh 1996: 252)

...erkek ise çevre, zenne ise oyali çember, urterler yuzune, bağlarler çeynesine... (Németh 1996: 268)

çeynesinden alan çemberi ya çevreyi başlıklarına bağlarler. (Németh 1996: 268)

deyniz (<< teñiz)

Mamuşa (Kosova):

deynizde vapor ceçer. (Tunalıgil 1996: 49)

Prizren (Kosova):

içi deynizin ortasında bi dag var. (Hafız 1985: 26)

deynizi yara yara / kız ben seni alacam (Hafız 1985: 86)

bir taş attım deynize (Hafız 1985: 88)

deynizde kalabalık. (Hafız 1985: 88)

bi cün da begın ilk karısı aray beg bunları çüversın deynize yıkanma. (Hafız 1985: 200)

haçın cideylar deynizm çenarına, bunun ortagi fuladi buni deynize. (Hafız 1985: 200)

o da düveri deynizi. (Hafız 1985: 200)

haçın cideylar deynize, çağırı. (Hafız 1985: 200)

bu binay deynizin ortasına cütürün. (Hafız 1985: 213)

araplar da alılar o binay cütürilar deynizin ortasına. (Hafız 1985: 213)

cidey cidey, cüri deynizde bi ev. (Hafız 1985: 213)

hade cidam bi deynis çenarında yatam. (Hafız 1985: 232)

bu akşam yatırsek, bi türlü atabilirsek bu çeli deynize. (Hafız 1985: 232)

Yanova (Kosova):

bir taş attım deynize. (Hafız 1985: 59)

düşti deyniz dibine. (Hafız 1985: 59)

uyn (<< öñ)

Vidin (Bulgaristan):

gecenin bir vakti olur, baksa beygiri uynunde, baksa çok g'üzal bir çocuk olur. (Németh 1996: 131)

gider kıs mufti konağının uynune. (Németh 1996: 142)

kapı uynunde gözleri ağıriry bir kadın var, elinde bir yumak var, yavaş-yavaş saray. (Németh 1996: 145)

kapı uynunde çeşme var-dır. (Németh 1996: 145)

kapı uynunde seni bekley-idi, bilmem ne oldu. (Németh 1996: 148)

natır gittse, doğru bu kızın uynune. (Németh 1996: 159)

baksa, bir ekmekçi furunu uynune ener. (Németh 1996: 172)

onların evinin uyni bir meydanlık imiş... (Németh 1996: 179)

ağşama asker dağıldıktan sora, çadır altında namas kılariken git, geç uynunden onun. (Németh 1996: 179)

ağşam olur, g'üzal giyinır kız, gider, bu zābidın uynunden kılariken geçer, g'alır eve. (Németh 1996: 179)

yengesi sorar, "geştin-mi? geştım uynunden g'aldım. (Németh 1996: 179)

ağşam yattısiyi kılariken, benim bir kız uynune g'aldi. (Németh 1996: 179)

uynunden geçerken zābit bir parçe keser etegından (Németh 1996: 179)

imamın kapisi uynunde bağırır kıs: "gül satarım". (Németh 1996: 183)

kız eline alır iki-uç gül, güturur karşıda kim istemiş, sepet kalır imamın uynunde. (Németh 1996: 183)

mağsımı getirmesiyle pādışahın uynune kor. (Németh 1996: 188)

çocuk alır inegi, gider kşaplık uynune. (Németh 1996: 190)

bekler bir as, alır eşegi, gider kşapların uynune, durur orada. (Németh 1996: 190)

baksa, onların evinin uynunde bütün ālem toplanmış... (Németh 1996: 194)

kocasına benim elbiselerimi giydirmiş, mekeme uynunden geçey. (Németh 1996: 197)

...ağşam olanda bir auç kepek veriylr uynune, vuriylr götume bir sopa, kıovayler soğağa. (Németh 1996: 198)

çoban baksa uynunde, sayı, taş arasında tilkinin kıuyruğı kalmış, çoban çeker kıuyruğundan tilkiyi, vurur yere. (Németh 1996: 199)

eve getirırken bir efendi çıkar bu hayduğun uynune. (Németh 1996: 200)

kale kaleye karşı / kalenin uyni çarşı. (Németh 1996: 204)

oturdum uynune / uydurdum deliğine. (Németh 1996: 216)

ev ardında şip-şip / ev uynunde şip-şip. (Németh 1996: 217)

kız oturur, hocasının uynune rahle başına, okur bir āyet o ālem içinde. (Németh 1996: 222)

bir adım aşırı alır kıs çomleğini uynune... (Németh 1996: 229)

bir büyük halka olurler, çepe-çevre, her kes çomleği uynunde. (Németh 1996: 229)

soruci kıs g'alır birının uynune, sorar. (Németh 1996: 229)

doğrı kaynananın uynune getirirler, kaynananın elini uper. (Németh 1996: 235)

sora vakti olan çinilerle yemiş korler her kesin uynune. (Németh 1996: 235)

açarler gelinin duvağını, doğrı kolundan tutup kaynananın uynune gütururler. (Németh 1996: 241)

ışidırlar, yattısı okurken ayağının parmakları arasında yanan mumları kıza düşek yaptınnen biri başı ucunda yakarlar, birini güveginin uynune qorlar. (Németh 1996: 243)

koçının uynunde rāle gider. (Németh 1996: 246)

...istërse bayram için bir güzâl tatlı, bi şey yapmış-ise bir çiniylen getirir ağasının uynune, der ağasına. (Németh 1996: 255)

kendi uynune sayar. (Németh 1996: 259)

dēl-ki para için, çocuğı uynnerından ayırmassınner deye. (Németh 1996: 269)

6) η > ny

Bu ses değışmesi, biraz önce belirtilen η > yn değışmesinin benzeri, onun farklı bir varyantı gibidir. Bölgenin sadece Karadağ kesiminde *denyiz/denyis* “deniz” (<< teñiz) kelimesinde rastlanmıştır. Karadağ’daki örneğın, Batı Rumeli’de aynı zamanda η > yn değışmesi yaşayan varyantı da tespit edilip yukarıda gösterilmiştir.

denyiz (<< teñiz)

Bar (Karadağ):

denyiz. (*Konuşur heceliyor:*) de nyi zı. (İğci 2018a)

denyis; denyis. (İğci 2018a)

denyiz. (İğci 2018a)

den²iz balığı. (İğci 2018a)

üleden songra, denyize yıkanma. (İğci 2018a)

denyiz içinden çıkaysi bile anda. (İğci 2018a)

7) η > g

Batı Rumeli’de sınırlı bir yer ve örneğe sahip bu ses değışmesi *üg* ‘ön’ (<< öñ) kelimesinde tespit edilmiştir. İlgili kelime, bir karakteristik değışme olarak ö > ü ses olayını da yaşamıştır. Bulunduğı saha Karadağ’dır. Kaydedilen örnekler aşağıdaki gibidir:

üg (<< öñ)

Bar (Karadağ):

ügüme, ügümde, *napred*¹³ ügümde. (İğci 2018a)

benım ügüme, ügüme. benım ügüme... ügüme ya. (İğci 2018a)

8) η > Ø

Asli /η/ sesinin düştüğü bu ses olayı, Batı Rumeli’de ve aslında genel olarak Türk dilinde kullanım sıklığı yüksek olan bir kelimedede görülür. *Sora* “sonra” ve ondan genişleyen *soram*, *sorami*, *soradan* varyantları, Batı Rumeli’nin tamamında tek tip oluşturmaya da yaygın bir kullanıma sahiptir. Bunun yanında, kelimenin *sona*, *sorna* ve *sonra* varyantları da tespit edilmiştir. Bunlara bir de makalede ayrıntıyla incelediğimiz *songra* varyantı eklenir.

13 İleri; öne. (*Karadağlıca*)

Ses olayı yaşayan “sora”, bölgede emir-istek çekimiyle kurulan *sora* “(sen) sor” (< sor a!) yapısıyla karıştırılmamalıdır. Örnekler Bulgaristan, Kosova, Makedonya ve Sırbistan metinlerinde bulunmuştur. Çok sık kullanılan bu kelimenin örnekleri için çeşitli yerlerden birkaç örnek aşağıda sunulmuştur.

sora (<< soŋra)

Doburçan (Kosova):

ne vakit istersin uçasin, bin bu posteçiye sora uçarsın... (Hafız 1985: 210)

şimdi oni çeselim, sora arabayla odunları yolarsık satarsık. (Hafız 1985: 227)

Mamuşa (Kosova):

arayacaksınız, tarayacaksınız açın bulursunuz sora evime celirsiniz. (Tunalıgil 1996: 53)

sora biraz düşünmüş em demiş. (Tunalıgil 1996: 56)

Mitroviça (Kosova):

...o tougi birer momoroz tanesiyle kırk cün besleniz; kırk cünden sora çığırın beni. (Hafız 1985: 195)

bu yer altına cirmiş, sora bağırmiş çeksınlar, ama kardaşları duymamişlar. (Hafız 1985: 223)

Priştine (Kosova):

kırk cün sora padişanın çocuğı colur. (Hafız 1985: 206)

sora kâveye cidey. (Hafız 1985: 224)

Prizren (Kosova):

sen derey ceç hem karşı yakada cizlen, sora ben celırım. (Hafız 1985: 203)

sora kız kapıları açmış. (Hafız 1985: 220; Hafız 1980: 117)

Vıçıtırın (Kosova):

başka bi soram olurdi toplantılar. (İğci 2010: 154)

...anasını kucaklar, hoş beşten sora anası sorar. (Abdurrahman 1984: 114)

Gostivar (Makedonya):

aglamaktan sora gülmek, gülmekten sora ağlamak. (Hasan 1997: 27)

soradan gürme, dinden dünme. (Hasan 1997: 77)

Kanatlar (Makedonya):

sora kalan belâa kalır. (Hasan 1997: 77)

Ohri (Makedonya):

sora var karabey mallesi. (Ahmed 2004: 295)

yedikten sora kâpi kaçılır. (Ahmed 2004: 330)

Resne (Makedonya):

em o aynı, iki aydan sora. (Ahmed 2004: 269)

bunlar sora kazanmış nası ün, bizim ocaya çıktı bir_şe. (Ahmed 2004: 291)

Struga (Makedonya):

peşin düğim bu qarabiberi, sora ałım havani. (Ahmed 2004: 262)

sora yumurtaıı yemekler, loğumlar, tarana, şolbireğler... (Ahmed 2004: 324)

Üsküp (Makedonya):

ben üldükten sora isterse dünya batsın. (Hasan 1997: 33)

Vrapçište (Makedonya):

tütün ekılır hıdırlezden sora. (İbrahim 1997: 122)

e sora açın gider o yokarisına, salır difler, meğkalar; salır buni yesın. (İbrahim 1997: 130)

Yukarı Baniça (Makedonya):

ondan sora yürürke burdan üsküb'e gidilmiştir. (İbrahim 1997: 170-171)

as imiştir ama en ilk imiştir yokari bayntsa, soradandır aše bayntsa. (İbrahim 1997: 173)

Zdunye (Makedonya):

eh soradan aldiler, yoladiler te üte o çairlarda üte kerim aconun çairına dersik bis ütee. (İbrahim 1997: 112)

em sora yaptım iki ay peşin saldı o sora beni. (İbrahim 1997: 113)

Köstendil (Bulgaristan):

ęšte sora yarındasi sagalıy beg, gene gidey kıza takılsın... (Kakuk 1961: 323)

sora gelini çıkaracaklar alaya. (Kakuk 1961: 345)

Montana (*Kutluviçe*) (Bulgaristan):

ondan sora azıcık serpeysin sucas, ısladıysın bogday... (Kakuk 1961: 358)

sora padiša dey "ade koyun bu öküzi bir arabaya, atın bir daga". (Kakuk 1961: 368)

Vidin (Bulgaristan):

şabuğlarını kısrı atın var-ise oná verırsın, ondán sora alla^h bir erkek ev'at verecek sana. (Németh 1996: 125)

sora heleysadan getirirler çocukları, şorler sunnet duşegıme. (Németh 1996: 232)

Preşova (Sırbistan):

hiç kimsenin kötüsin alma, sora o sana yavaş yavaş çıkar. (Hasan 1997: 143)

Sonuç

Bugün Batı Rumeli bölgesinde konuşulan Türk ağızlarında, Türk dilinin eski /ŋ/ sesi genel olarak /n/ sesine dönüşmüştür. Bu durum bölge için ana karakteri oluşturur. Batı Rumeli ağızları bu konuda yazı diliyle aynı özelliği taşıır.

Anılan ses değişmesi, geçen yüzyılın da öncesinde gerçekleşmiş olmalıdır. Sahadaki durumların anlatıldığı yukarıdaki bölümde belirtildiği üzere, Batı Rumeli'de

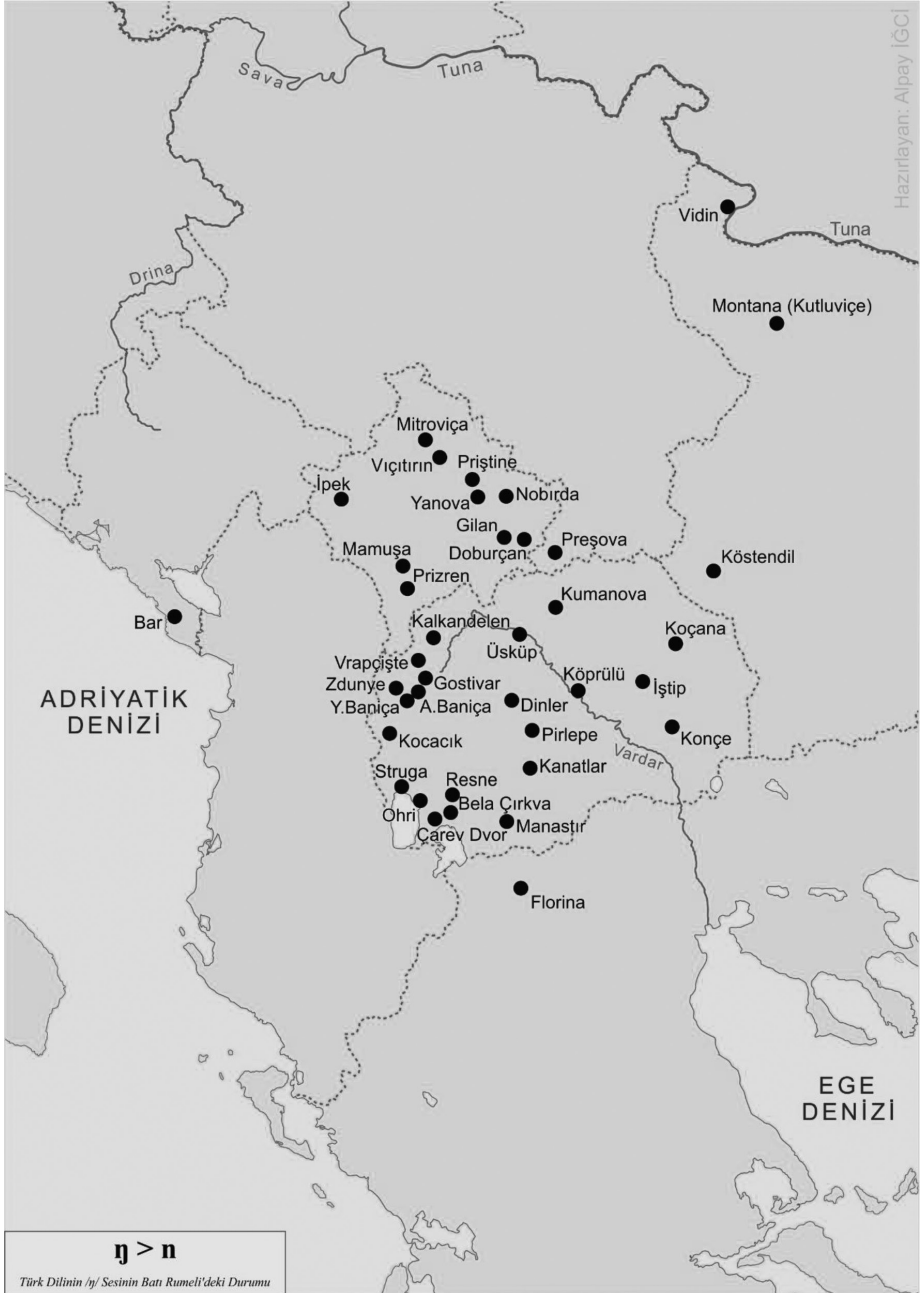
/ŋ/ sesinin yaygın olarak /n/ hâlini almasını XVII. yüzyıla kadar geri götürebiliriz. Osmanlı alfabesi, klasik imlası sebebiyle tarihî telaffuzu tam olarak yansıtmamıştır. Ancak, Osmanlı alfabesiyle yazılmakla beraber, ayrıntılı imlâsından ötürü, Evliya Çelebi Seyahatnamesi $\eta > n$ değişmesinin telaffuzdaki durumunu yazıda yansıtmıştır. Burada “sağır kef” veya “kef “ harfi yerine “nun” harfi kullanılmıştır. Bu ayrıntılı Osmanlı harfli imlâya, transkripsiyon metinlerinden de destekleyici örnekler vardır.

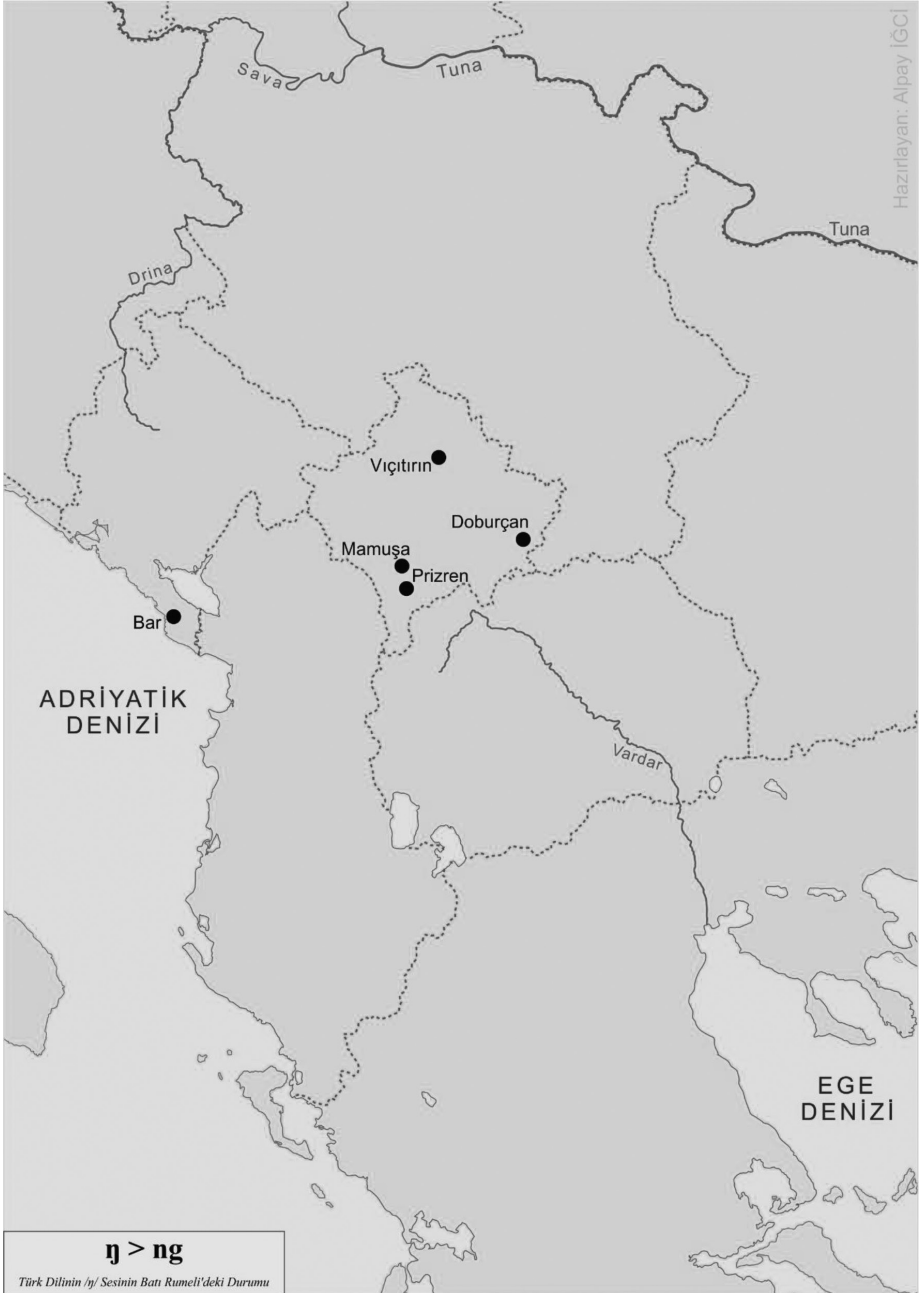
Burada tarihî ağzlar gözüyle, Seyâhatnâme’den yansıyan Batı Rumeli telaffuzu görülmüştür. XVII. yüzyılda standart Osmanlı Türkçesinde kef (veya sağır kef) ile yazılan /ŋ/ sesinin, telaffuzda var olup olmadığına ayrıca eğilmek gereklidir. Yaygın /ŋ/ > /n/ değişmesinin XVI. yüzyıl ve öncesindeki durumu da bu yönde yapılacak çalışmalarla tespit edilebilir.

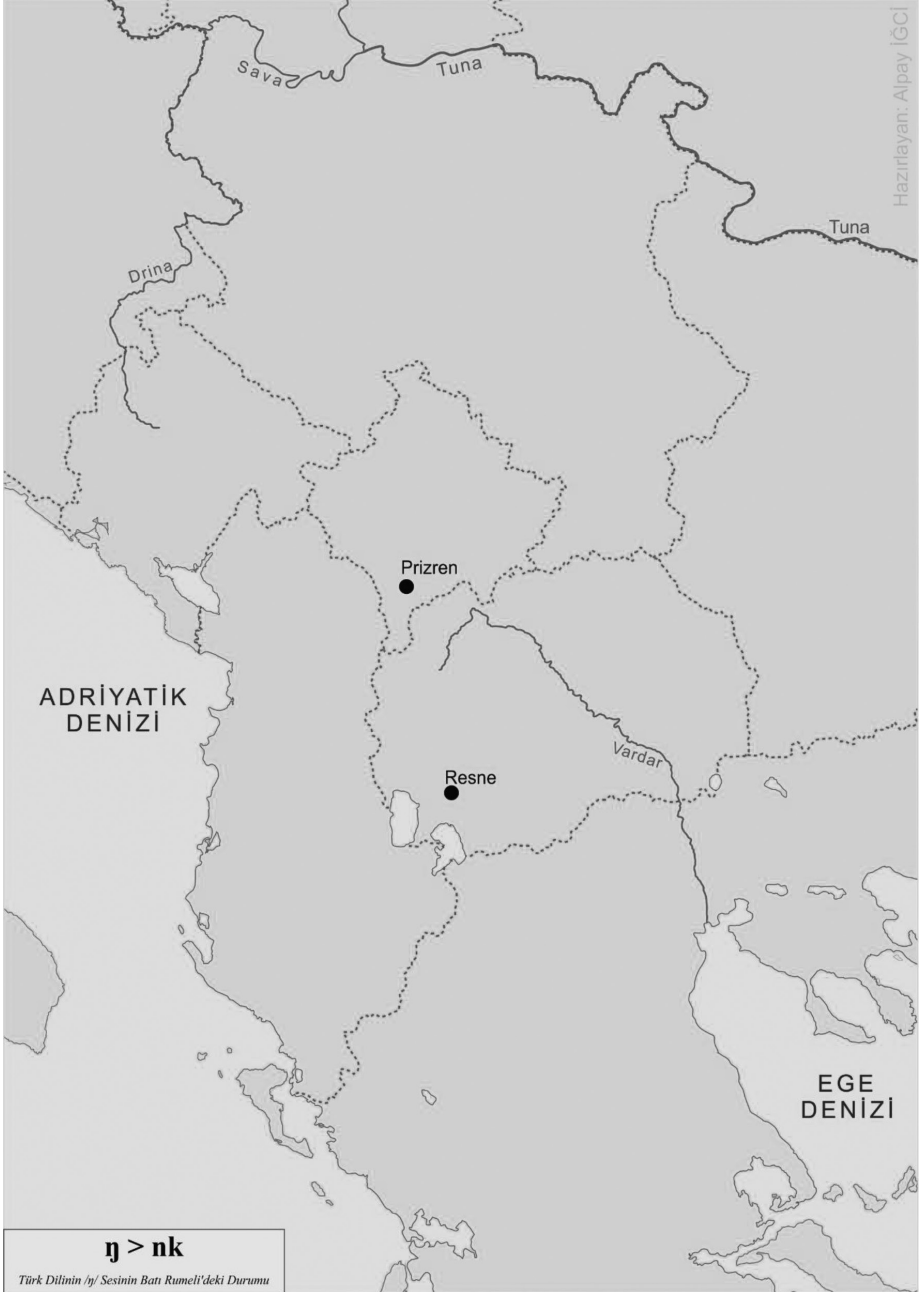
Karakteristik $\eta > n$ ses değişmesi dışında, Batı Rumeli’de $\eta > ng$, $\eta > nk$, $\eta > m$, $\eta > yn$, $\eta > ny$, $\eta > g$, $\eta > \emptyset$ ses olayları görülmüştür. Bu değişmelerden bazıları bölgede daha geniş bir alanı, bazıları daha dar bir alanı kapsar. İçlerinden $\eta > n$ olayının yazı dili için de karakteristik olduğu söylenmişti. Öteki $\eta > m$ ve $\eta > nk$ olayları da yazı dilinde vardır. Bunlardan $\eta > m$, eski bir miras olarak, tıpkı anılan ağzlar gibi, yazı dilinde ayrı bir belirleyicidir.

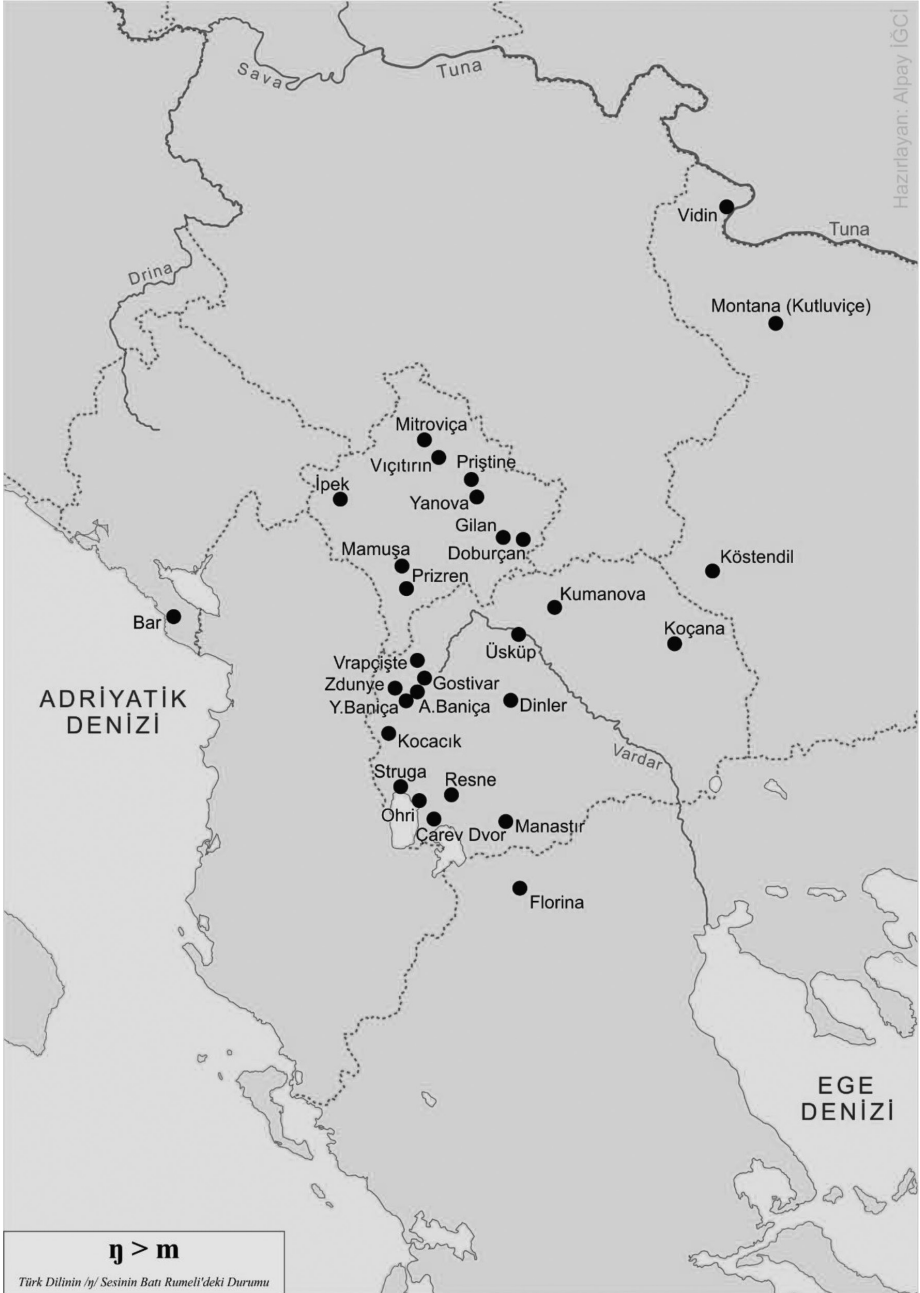
Asli /ŋ/ sesinin ağız bölgesindeki durumları için, çalışmalardaki metinlerin yansıttıkları, aynı zamanda bu çalışmanın da görüş alanındadır. Dolayısıyla metinlere yansımayan bir ses değişikliği veya farklı bir kelimenin Batı Rumeli’de kullanılma ihtimali olabilir. Bunun yanında, taranan yerler, Batı Rumeli’deki dağılımı ve /ŋ/ sesinin bugünkü durumlarını yeterince yansıttığı da söylenebilir. Herhangi bir yerleşkenin yanındaki kasaba veya köyün veri olarak eklenmesi, yeni bir ses değişmesi veya yeni bir karakteristik kazandırmadığı sürece, bir ilave olmanın ötesine geçmeyecektir.

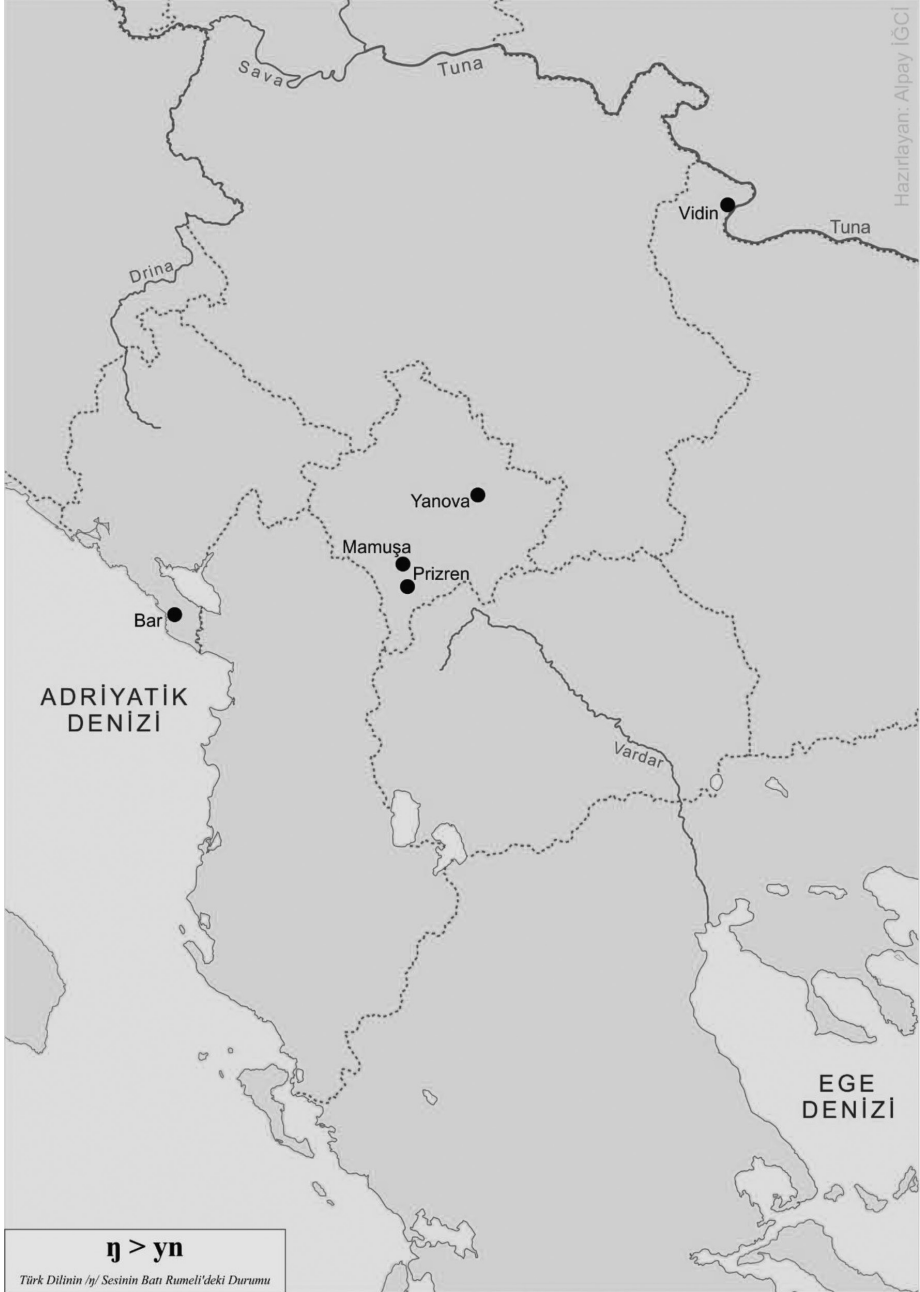
Yapılan metin taramalarıyla çağdaş Batı Rumeli ağzlarında, asli /ŋ/ sesinin, ikisi hem yazı dili hem ağız için genelgeçer olmak üzere ($\eta > n$ ve $\eta > m$), toplamda sekiz ayrı ses değişmesi gösterdiği örneklerle tespit edilmiştir.

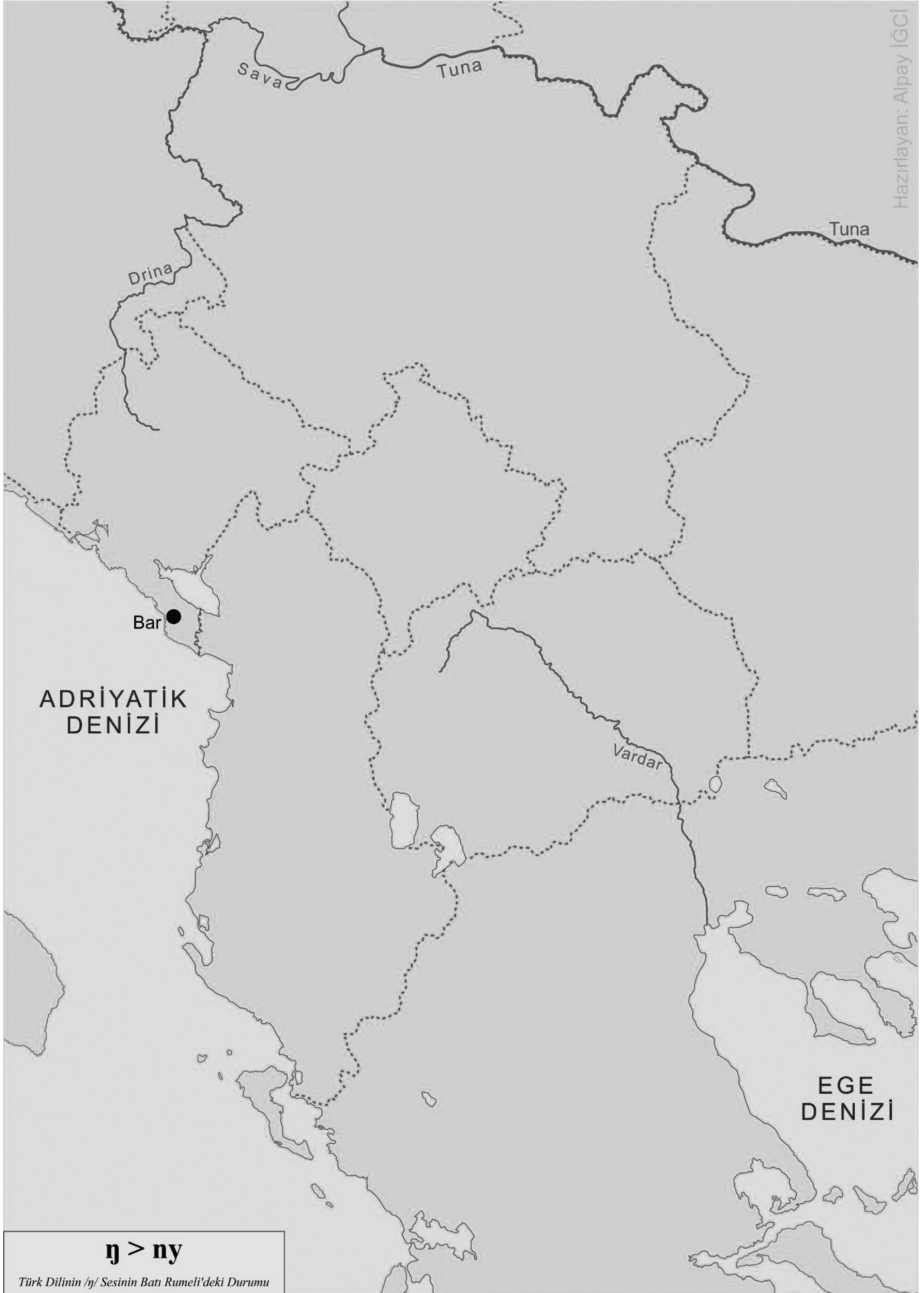

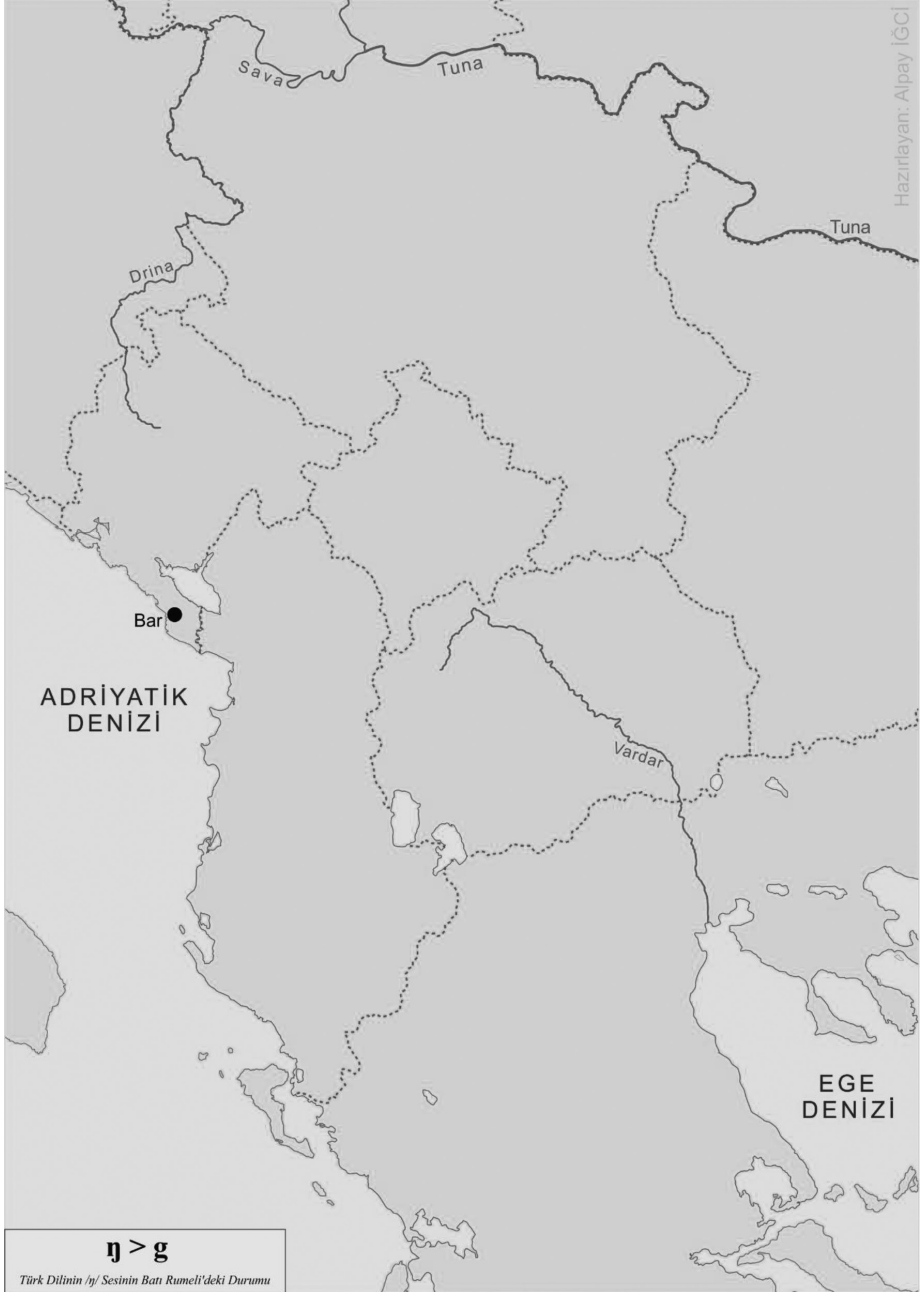

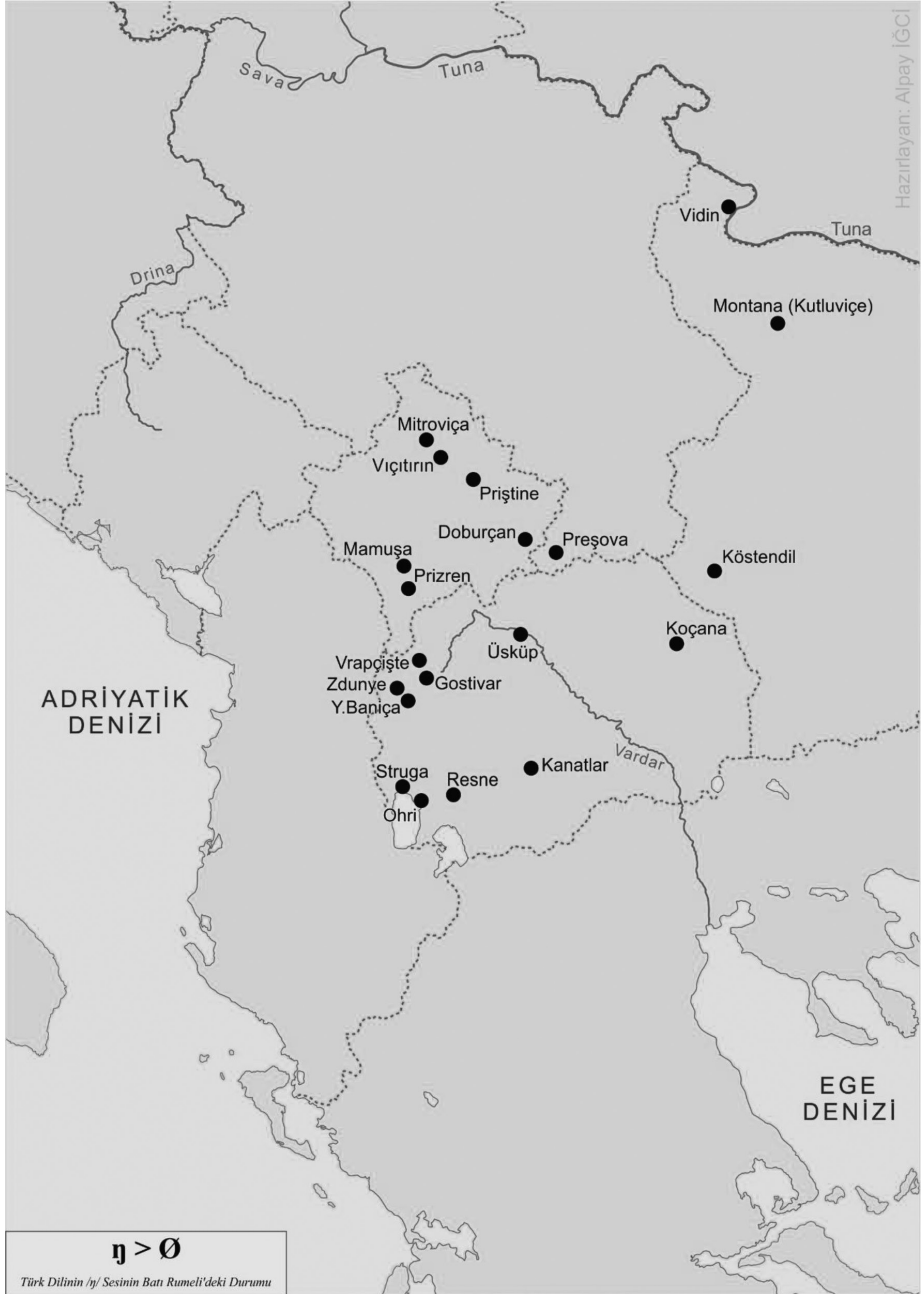

Kaynakça

- ABDURRAHMAN, Kemal (1984). “Vıçitırın Folkloru”, *Çevren*, S. 43 (Eylül 1984), 112-122
- [AHMED] АХМЕД, [Oktay] Октај (2004). *Морфосинтакса на Турските Говори од Охридско-Преспанскиот Регион*, Универзитет Св. Кирил и Методиј, Филолошки Факултет Блаже Конески, Докторска Дисертација, Скопје 2004 [2005]
- BAKI, Enver (1968). “Vıçitırın Manileri”, *Sesler*, S. 28 (Eylül 1968), 79-82
- BEKSAÇ, Zeynel (1981). “Prizren’de Söylenen Türküler”, *Çevren*, S. 29 (Mart 1981), 153-158
- ÇAĞATAY, Saadet (1954). “Türkçede ñ ~ ğ Sesine Dair”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 15-30
- ECKMANN, János (1962). “Kumanova (Makedonya) Türk Ağzı”, *Nemeth Armağanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 1962, 111-144
- ECKMANN, János (1960). “Dinler (Makedonya) Türk Ağzı”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1960, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 189-204
- EÇS: Evliyā Çelebī, *Seyāhatnāme* (Bağdat 307, Revan 1457, Bağdat 308, Hacı Beşir Ağa 452)
- ELÇİN, Şükrü (1964). “Florina Ağzı”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1/2 (1964), Ankara 1965, s. 244-253
- ENGÜLLÜ, Avni Cemal (1969). “Üsküp’te Söylenilen Türküler”, *Sesler*, S. 39-40 (Ekim-Kasım 1969), 69-77
- EREN, İsmail (1967). “Manastır Türklerinin Bazı Hidrellez Adetleri”, *Sesler*, S. 18-19 (Eylül-Ekim 1967), 65-68
- FRIEDMAN, Victor A. (2002). “Makedonya ve Civar Bölgelerde Balkan Türkçesi”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 455-463
- GÜLSEVİN, Gürer (2009). “Rumeli Türkçesi Çerçevesinde Türk ve Balkan Dillerinin Etkileşimi”, *Turkish Studies*, Volume 4/8 Fall 2009, 48-64
- GÜMÜŞKILIÇ, Mehmet (2008). “18. Yüzyıl İstanbul Ağzı Hakkında Bazı Gözlemler”, *Turkish Studies*, Volume 3/3 Spring 2008, 387-401
- GÜNŞEN, Ahmet (2008). “Doğu Trakya Ağızlarının Şekil Bilgisini Belirleyen Temel Özellikler”, *Turkish Studies*, S: 3/3, Spring 2008, 402-470
- HAFIZ, Nimetullah (1985). *Kosova Türk Halk Edebiyatı Metinleri*, Priştine: Kosova Üniversitesi Priştine Felsefe Fakültesi
- HAFIZ, Nimetullah (1980). “Prizren’de Türk Masalları”, *Çevren*, S. 25 (Mart 1980), 115-128
- HASAN, Hamdi (1997). *Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözleri ve Deyimler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- HAYDAR, Cevahir (1984). “İpek Folklorundan Kimi Örnekler”, *Çevren* XI, S. 42 (Haziran 1984), 109-114
- HAZAI, György (1960). “Rumeli Ağızlarının Tarihi Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1960, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 205-211
- İBRAHİM, Nazım (1997). *Vrapçiste ve Çevresi Türk Ağzı (Makedonya)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara
- İĞCİ, Alpay (2018b). “Batı Rumeli Ağızlarının Sınıflandırılması İçin Görüşler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies*, 18/2 Kış-Winter 2018
- İĞCİ, Alpay (2018a). “Karadağ Türk Ağızlarına Dair Gramer, Metin Derlemesi ve Sözlük Çalışması”, *Bilimsel Araştırma Projesi*, Proje No: 2018/SOSB001, Uşak Üniversitesi, Yürütücü: Dr. Öğr. Üyesi Alpay İğci
- İĞCİ, Alpay (2015). “1672 Tarihli Colloquia Familiaria Turcico Latina’da Tarihî Ağız Malzemesi ve Batı Rumeli Tarzı Fiil Çatısı”, *Diyalektolog*, S: 10, Yaz 2015, 71-77

- İĞCİ, Alpay (2014). *17. Yüzyılda Batı Rumeli Türkçesinin Özellikleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı, Doktora Tezi, İzmir
- İĞCİ, Alpay (2010). *Viçitırın-Kosova Türk Ağzı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir
- KAKUK, Suzanne (1972). “Le Dialecte Turc d’Ohrid en Macédoine”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus XXVI, Fasc. 2-3, Budapest 1972, 227-282
- KAKUK, Zsuzsanna (1961). “Die Türkische Mundart von Küstendil und Michailovgrad”, *Acta Linguistica Academia Scientiarum Hungaricae*, Tomus XI, Fasc. 3-4, Budapest 1961, 301-386
- KARAHAN, Leylâ (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- KATONA, Louis K. (1969). “Le Dialecte Turc de la Macédoine de L’ouest”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1969, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 57-194
- KRASNIÇ, Ayten (1986). “İpek Türk Ağzıyla Söylenen Maniler ve Bazı Ağız Özellikleri”, *Çevren*, S. 51 (Ocak-Şubat 1986), 117-122
- MARTELINI, Michiel (1657). *Questo Libro Di Me Michiel Martelini*, Ragusa
- NÉMETH, Gyula (1996). *Vidin Türkleri (Dil-Folklor-Din)*, Çeviren: Prof. Dr. Abdurrahman Güzel, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
- NÉMETH, Gyula (1983). “Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1981-1982, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 113-167
- NÉMETH, Gyula (1956). “Bulgária török nyelvjársainak felosztásához”, *MTANyIOK*, X. Kötet, 1-2 Szám, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1956, 1-60.
- SEZAİR, Sabahattin (1967). “Kocacık Köyü Folklorundan Seçmeler”, *Sesler*, S. 15 (Nisan 1967), 94-104
- TUNALIGİL, Cemali K. (1996). *Mamuşa Türk Ağzının Özellikleri (İnceleme-Metinler-Sözlük)*, Prizren: Bay Yayınları
- TUNUZLU, İkbâl (1984). “Priştine’de Söylenen Manilerin Baz[ı]ları”, *Çevren* XI, Özel Sayı, (Mayıs 1984), 103-106
- YUSUF, Muharrem (1969). “Kanatlar Köyünden On Mani”, *Sesler*, S. 35, Nisan 1969, 86-87
- YUSUF, Süreyya (1975). “Priştine Folklorundan Türküler”, *Çevren*, S. 5 (Nisan 1975), 102-112

BİR İKONLAŞMA ÖRNEĞİ OLARAK KİTÂBÜ’L- ‘ACĀİBÜ’-L ĞARĀİB’DE BİRLEŞİK FİLLER*

*Compound Verbs as Examples of Iconization in
Kitābü’l- ‘Acāibü’-l Ğarāib*

Betül BÜLBÜL OĞUZ**

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 259-274

Öz: Bu çalışmada, 16. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman’ın oğlu Şehzade Mustafa’nın isteği ile hocası Sürürî tarafından Arapça aslından çevrilmiş olan Manisa El Yazmaları Kütüphanesi 45 HK 3109 numarada kayıtlı bulunan 1552 tarihli Kitābü’l- ‘Acāibü’-l Ğarāib isimli mensur eserde yer alan birleşik fiiller göstergebilim yöntemiyle incelenecektir. Bir bilim dalı olarak göstergebilim; diğer dilbilim kuramlarından farklı olarak sadece dille sınırlı değildir. Moda, mimari, iletişim, din, spor, tıp, endüstriyel tasarım gibi birbirinden farklı disiplinlerde uygulanabilmektedir. Bu sebeple göstergebilim/dilbilim arasındaki sınırlılık ve kapsayıcılık her zaman bir tartışma konusu olmuştur. Charles Sanders Peirce’un ortaya koyduğu ikon (icon) kavramı “dil dışı göstergeler” için üretilmiştir. Ancak bu makalede cümle ve cümle üstü öğelerin bir parçası olarak söz diziminin ana başlıklarından biri olan birleşik fiillerin, dil dışı bir gösterge olarak ikonlaşabileceğini ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dilbilim, Göstergebilim, İkon, Birleşik Fiil, Charles Sanders Peirce

Abstract: In this study, compound verbs in Kitābü’l-‘Acāibü’-l Ğarāib (1552) - a text with the registry number 45 HK 3109 in Manisa Library of Manuscripts, which was translated from Arabic by Şehzade Mustafa, son of Suleyman the Magnificent, upon the request of his professor Sürürî in the 16th century - are going to be analyzed through semiotics. different from other linguistics theories, semiotics is not limited with language; it can be applied to such different disciplines as fashion, architecture, communication, religion, sports, medicine, and industrial design. Thus, the limitations and inclusiveness between semiotics and linguistics have always been a debated issue. “Icon,” a concept coined by Charles Sanders Peirce, has been used for “non-linguistic signs.” However, this paper argues that icons can be valuable in understanding linguistic signs as well, and focuses on the iconization of compound verbs, one of the key figures of syntax as parts of elements of sentences and meta-sentences.

Keywords: Linguistics, Semiotics, Icon, Compound Verb, Charles Sanders Peirce

* Bu makale “Sürürî’nin Kitābü’l-‘Acāibü’-l Ğarāib’i Üzerine Göstergebilimsel Bir İnceleme” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Manisa/TÜRKİYE, betul.oguz@cbu.edu.tr. Gönderim Tarihi: 11.02.2017 / Kabul Tarihi: 20.04.2017

Giriş

İnsanoğlu dil sayesinde kendisini ve kendisi dışındaki dünyayı tanımlayıp anlamlandırarak zihnindeki düşünceleri ifade edebilme yetisine sahiptir. Bu sebeple, dilin neredeyse tüm tanımlamalarında *iletişim aracı olma* özelliğine vurgu yapılmaktadır. Dilin en önemli özelliklerinden biri elbette iletişim aracı olmasıdır. Ancak, insanoğlu bu *aracı* kullanabilmek için başka *araç*lara ihtiyaç duymaktadır. Bu noktada; konuşma dili, yazı dili, işaret dili sembolik diller gibi birçok dil çeşidi bu iletişim *aracının vasıtası* durumundadır. Dilin var olduğu alanların genişliği, beraberinde onu inceleme araçlarının da genişliğini getirmektedir.

Göstergebilim de dilin yayıldığı bu geniş alanı, *anlam* içeren her şeyi inceleme konusu sayarak neredeyse sınırsızlaştırmaktadır. Ferdinand de Saussure'un dili bir *göstergeler sistemi* olarak tanımlaması (dilbilim ve göstergebilim arasındaki kapsam sorunu bir yana) ele alınacak konuya ne kadar farklı açılardan bakılabileceğini gözler önüne sermektedir.

Bu noktada tarihî metinlerin, dile ilişkin güncel konuların, konuşma dilinin ve dilbiliminin ilişki kurabildiği diğer alanların dilbilim ve göstergebilim yöntemleriyle ele alınması büyük önem arz etmektedir.

Dilbiliminin, incelediği dil malzemesinde konu sınırlılığı olmadığı gibi, zaman sınırı da bulunmamaktadır. Tarihî metinler de dil malzemesi olarak dilbilim ve göstergebilim açısından kullanılabilir. Bu çalışmada da tarihî bir metin içerisinde yer alan birleşik fiiller modern dilbilim ve göstergebilim yöntemleri ile ele alınacaktır. Burada konu edilen Kitâbü'l-'Acâibü'-l Ğarâib de tıpkı dilbilim ve göstergebilim yöntemlerinin çeşitliliğine benzer şekilde birden fazla konu başlığını barındırmaktadır.

Kitâbü'l-'Acâibü'-l Ğarâib

Kitâbü'l-'Acâibü'-l Ğarâib, bu makaleye konu olan tarihî bir metin olmasının yanı sıra aynı zamanda bir tür isimdir. 'Acâibü'-l Ğarâib ya da 'Acâibü'-l Mahlûkât başlıklı eserler; isimlerinden de anlaşılacağı gibi *acayip* ve *garip* olan *mahlûklardan* söz etmektedir. Bunun yanı sıra bu türdeki eserlerde, mitoloji, kozmoloji, coğrafya ve astronomi bilgileri de yer almaktadır. Söz konusu eserler bu yönleriyle ansiklopedik özellik taşımaktadırlar.

Diyanet İslam Ansiklopedisi, 'Acâibü'-l *Mahlûkât* maddesinde bu türü; "Yazıldığı devrin coğrafya ve kozmografya telakkisine göre hazırlanmış, ansiklopedik bilgiler ihtiva eden, İslami edebiyatın ortak eserlerinden biri." (Kut 2002: 315) şeklinde tanımlamaktadır. Bu yüzden olsa gerek Türkiye'nin çeşitli yerlerindeki kütüphanelerde ve bazen de aynı kütüphane içerisindeki tasniflerde 'Acâibü'-l *Mahlûkât*'ın *coğrafya genel kültür- ansiklopedi- tarih- kozmografya- astronomi* konu başlıkları altında yer aldığı görülmektedir.

Yukarıda sıralanan coğrafya, kozmoloji, astronomi gibi konu başlıkları elbette 'Acâibü'-l *Mahlûkât* türünün ortaya çıkmasından önce de farklı coğrafya ve kültürlerde de ele alınmıştır. Günay Kut "Türk Edebiyatında 'Acâibü'-l Mahlûkât Tercümelere Üzerine" isimli makalesinde 'Acâibü'-l Mahlûkât'ın konusunun Yunan'dan geldiğini,

“gerek Arap Edebiyatında gerekse İran edebiyatında bu konuda eserler yazıldığını ve bu tür eserlerde Teofrast’ın ve meşhur coğrafya bilgini Batlamyos’un eserlerinin bir özü”nün (Kut 1985: 184) verilmeye çalışıldığını belirtmiştir.

Bu eserlerin Osmanlı döneminde de oldukça ilgi gördüğü söylenebilir. Yazma eserlerle ilgili taramalarda ‘Acāibü’-l *Mahlūkāt* türünde eserlerin çeşitliliği ve çokluğu bunun bir göstergesidir. ‘Acāibü’-l *Mahlūkāt* türüne olan bu ilgi, temelde insanoğlunun bilinmeyene, farklı olana hatta mucizelere merakı ve kendisi dışında başka türlere, coğrafyalara olan düşkünlüğü ile açıklanabilir.

Bu makaleye konu olan Kitābü'l-'Acāibü'-l Ġarāib Kanuni Sultan Süleyman’ın oğlu Şehzade Mustafa’nın isteği ile hocası Sürüri tarafından Arapça aslından çevrilmiştir. Eserin Arapçası Ebu Yahya Cemalüddin Zakeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî’ye (öl- 682/1283) aittir. Kısa adıyla Kazvinî, devrinin ünlü coğrafyacıları arasında sayılmaktadır. Batılıların, Arapların Plinus’u dedikleri Kazvinî’nin eserlerini kaleme alırken kullandığı malzeme kendi gözlemlerinden çok, o dönemde yaygın olan ve Helenistik çağdan intikal eden bilgilere, ayrıca gezgin ve tacirlerden işittiklerine dayanmaktadır.

Sürüri, şehzade Mustafa’nın Mekke’den aldığı eseri hocasına getirmesi ve tercüme etmesini istemesi ile tercümeye başlamıştır. İki bölümden oluşan eserin tercümesi, ikinci bölümün sonuna yakın bir yerde şehzade Mustafa’nın Kanunî tarafından öldürülmesi sebebiyle yarım bırakılmış ve Sürüri ölümüne kadar geçen dokuz sene boyunca inzivaya çekilmiştir. Yarım kalan bu tercümeyi Sürüri’den yaklaşık yüzyıl sonra Rodosizāde Mehmed b. Mehmed tamamlamıştır. Sürüri’ye ait Kitābü'l-'Acāibü'-l Ġarāib tercümelerinin, başta Türkiye olmak üzere çeşitli ülkelerde birçok nüshası bulunmaktadır. Türkçe ‘Acāibü’-l *Mahlūkāt* tercümeleri içerisinde Sürüri’nin tercümelerinin minyatürlü olması da dikkat çekicidir. Sürüri’ye ait olan ‘Acāibü’-l *Mahlūkāt* tercümesi gerek minyatürlü oluşu gerekse Arapça aslından çevrilmesi sebebiyle birçok kaynaktan “en önemli ‘Acāibü’-l *Mahlūkāt* tercümesi” (Ak 2004: 165) olarak görülmüştür. Tercümenin minyatürlü olmasının önemsenmesinin sebebi ise, ‘Acāibü’-l *Mahlūkāt* türündeki Arapça kopyaların resimlenişinin çok nadir” (Atıl 1975:115) olmasından kaynaklanmaktadır.

Sürüri’ye ait Kitābü'l-'Acāibü'-l Ġarāib’lerin tespit edilmiş 20 nüshası bulunmaktadır.¹

1 Esere ait 20 nüshanın 3’ü Süleymaniye Kütüphanesi, 6’sı Topkapı Sarayı, 4’ü Mısır, 2’si İngiltere, 2’si Manisa, Edirne, Bologna ve Almanya’da bulunmaktadır. Söz konusu nüshaların buldukları kütüphanedeki katalog kayıtları aşağıda verilmiştir.

1. Ayasofya Koleksiyonu Nüshası
2. Fatih Koleksiyonu Nüshası
3. İbrahim Efendi Koleksiyonu Nüshası
4. Topkapı Sarayı (R.1088) Nüshası
5. Topkapı Sarayı (H.405) Nüshası
6. Topkapı Sarayı (H.409) Nüshası
7. Topkapı Sarayı (R1662) Nüshası
8. Topkapı Sarayı (R1663) Nüshası
9. British Museum Nüshası
10. Dāru’l-Kütüb Nüshası
11. Manisa (nr. 5355) Nüshası
12. Tübingen Nüshası
13. Kahire Üniversitesi (Türki nr. 6278) Nüshası

Bu makalede, Manisa El Yazmaları Kütüphanesi 45 HK 3109 arşiv numarası ile kayıtlı nüshadan faydalanılmıştır. Eser 176 varaktan ve 19 satırdan oluşmaktadır.

Göstergebilim:

Yukarıda da belirtildiği gibi F. De Saussure'ün "dil bir göstergeler sistemidir" tanımı göstergebilimin ortaya çıkmasında oldukça önemlidir. Göstergebilim (*Alm. Semiotologie, Semiotik. Fr. Semiologie, İng. Semiotics*) bir dilbilimi terimi olarak 20. yüzyılda ortaya çıkmıştır²ve "1.Toplum yaşamı içinde ele alınan gösterge dizgelerini inceleyen dal. 2. Anlamlamayı ele alan dal" (Vardar 2002: 106) şeklinde tanımlanmaktadır.

Modern anlamda göstergebilimin iki ayrı kurucusu olduğu söylenebilir. Bu kurucular aynı dönemde yaşamalarına ve aynı konu etrafında çalışmalarına rağmen teorilerini, "birbirlerinden habersiz" (Rifat 2013: 100) olarak ortaya koymuşlardır. Bu kuruculardan Charles S. Peirce, Amerika'da hem dile ait hem de dil dışı göstergeleri incelemiş ve terim olarak *semiotic* kavramını kullanmıştır. F. De Saussure ise aynı zaman diliminde Avrupa'da çıkış noktasını konuşma ve yazı dili üzerinden yaparak bir gösterge kuramı ortaya koymuş ve *semiotologie* terimini kullanmıştır.

Göstergebilim, Saussure ve Peirce'ün teorileri ile beraber hem Avrupa ve Rusya'da hem de Amerika'da yapılan dil, edebiyat, sosyoloji ve diğer sosyal bilim alanlarında büyük yankı uyandırmıştır.

Bu çalışmada yöntem olarak Peirce'ün göstergebilim kuramlarından faydalanılacağı için Peirce ve gösterge tanımlarının ayrıntılı şekilde ele alınması gerekmektedir.

Charles Sanders Peirce ve Gösterge Anlayışı

Charles Sanders Peirce 1839- 1914 yılları arasında yaşamıştır. Peirce, erken yaşlarında felsefi okumalarına Hegel ve Kant ile başlamıştır.

Saussure göstergebilimi dil içi alan için kurgularken, Peirce dil göstergeleri ile beraber dil dışı göstergeleri de tanımlamış ve tasnif etmiştir. Peirce'ün gösterge anlayışı Saussure'e göre daha kapsayıcıdır. Saussure için göstergebilim dilbilimin bir dalı iken, Peirce'e göre göstergebilim tüm alanları kapsamaktadır. Elbette bir gösterge diğer gösterge ile kurduğu anlam bağıntısı sebebiyle göstergeler birbiriyle sürekli etkileşim hâlinindedir. Bu noktada Peirce'e göre insanın göstergelerden çevrili bir evrende yaşadığından söz edebiliriz.

Peirce göstergeleri tanımlar ve tasnif ederken bunu üçlü gruplar şeklinde yapmıştır. Başta mantık olmak üzere birçok alanda eser vermiş bir düşünür olarak, dile bakışında da mantık ve felsefe izlerini görmek mümkündür.

Peirce insanın özünde göstergelerle (semiotic) çevrili bir varlık olduğunu belirtir. Nasıl, bir göstergenin oluşabilmesi için gösterenin gösterilen ile bir bağ kurması

14. Kahire Üniversitesi (Türki nr 6803) Nüshası
15. Bologna Nüshası
16. Mısır Milli Kütüphane Nüshası
17. Edirne Nüshası
18. Topkapı Sarayı (A. 3632) Nüshası
19. British Museum (add. nr. 7894) Nüshası
20. Manisa (Nr.3109) Nüshası

2 Bilindiği gibi gösterge kavramı (semeion) ilk çağlardan itibaren kullanılmaktadır.

gerekirse, anlam dizgesi içerisinde bir gösterge her zaman başka bir göstergeyi işaret etmektedir. Her gösterge bir diğer göstergeden kaynaklanmaktadır. Bu sebeple, “bizim artık, bir ilk göstergeye (eğer tarihte öyle bir şey olmuşsa) ulaşabilmemiz söz konusu olamaz. Dolayısıyla insanı insan yapan da bu geçmişten gelen, birbirine takılmış, muazzam göstergeler zinciridir. Sonuçta insan da bu göstergeler zincirinin bir halkası olup çıkar” (Erkman Akerson 2005: 62).

Bu durumda göstergelerin bu zinciri ya da dizgeyi oluşturması ile gösterge olmayanlarla ayrılması güçleşmektedir. Öyle ki, dil ve anlamın da göstergebilim içerisindeki yeri de düşünülürse, insanın göstergelerle çevrili bir evrende yaşadığını söylemek mümkündür. Bu sebeple Peirce, “bütün bilimlere ve uğraş alanlarına göstergebilimin gözüyle bakmanın mümkün ve hatta gerekli olduğunu söyler. Göstergebilimi, tüm yaşam alanlarını kapsayan evrensel bir bilim dalı sayar” (Erkman Akerson 2005: 62-63).

Peirce teorisini üç düzlemli (triadic) bir biçimde ele almaktadır. Bu üç düzlemli yapının birinci düzlemi, *ilklik* olarak tercüme edilen “*firstness*”dır. Birey bu düzlemde somut bir biçimle (*representamen*) karşı karşıyadır. Herhangi bir şeyi görür ya da duyar. Bu da ilk düzlemin duyularla algılanabildiğini göstermektedir. Elbette bu somut olan “şey” başka bir şeyin de işaretidir. Burada Saussure’ün gösterge tanımını içeren biçimde temsil edilen “şey”e (thing, object) ihtiyaç duyulmaktadır. *İlklik* ile temsil edilen arasında kurulan bağ ise *ikinci düzlem* (*secondness*) ifade etmektedir. Ancak ortaya göstergenin çıkabilmesi için *üçüncü bir düzlem* (*thirdness*) ihtiyaç duyulmaktadır. “İşin can alıcı noktası da buradadır. Neyin temsil edildiğini *anlama* ve *bilme* (*cognition*), yani temsil edenle temsil edilen arasındaki bağıntıyı tanıma, bir yorumlama sürecidir. İşte, üçüncülük, bu *yorumlayıcı* (*interpretant*) süreçtir. Yorumlayıcı sürecin gerçekleşmesi, anımsama, değerlendirme, alışkanlıklara başvurma gibi yetilerimizi kullanmakla gerçekleşir” (Erkman Akerson 2005 63-64).

Peirce üçlüklerle çizdiği çerçeve ile gösterge evrenini genişletmektedir. Peirce’e göre bir şeyin yerini tutan ve zihinde bir yorumlamaya sebep olan şey ne ise; resim, koku, ses, müzik, görüntü gibi neredeyse her şey gösterge olarak kabul edilebilmektedir. Burada Peirce’ün gösterge anlayışının Saussure ile benzeşen noktalarını da görmüş oluyoruz. Peirce Saussure’den farklı olarak ise nesnenin kendisini bir benzerlik ögesi olarak görmez. Nesnenin kavramla olan uyumu ve yorumlayanın göstergeyi okuyabilirliği göstergenin oluşmasında belirleyicidir. Yorumlayanın da katıldığı bu üçlü düzlem ile anlamın ortaya çıkması sağlanmaktadır.

Peirce göstergenin kendisini de üçlü gruplardan oluşan üçlüklere ayırmaktadır. Bu makalede Peirce’ün dil felsefecileri tarafından en çok kabul edilen üçlükte yer alan ikon kullanılacaktır. Bu üçlükte ikon dışında indeks (index) ve sembol (symbol) yer almaktadır.

İndeks, bu üçlükte doğal olan tek gösterge çeşididir. İndeksin işaret ettiği şeyin bir anlam kazanması için ilgi ve yakınlık kavramlarına ihtiyaç vardır. Örneğin; duman ateşin indeksidir.

İndekste nesne ya da şey ortadan kalktığında göstergeyi gösterge yapan özellikler de kalkmış olur. Ayrıca indekste göstergeyi okuma becerisinin yanı sıra yoruma da ihtiyaç duyulmaktadır. Gökyüzünde biriken bulutlar yağacak yağmurun habercisidir.

Dolayısıyla, bulut yağmurun indeksidir. Ancak burada bir yorumlayan bulunmazsa bulutların yağmurun habercisi olup olmamasının da bir önemi kalmayacaktır.

Nesnesi ortadan kaybolduğunda göstergeyi gösterge yapan nitelikler de ortadan kalkmış oluyorsa, bu tip göstergeler Peirce teorisi içerisinde *indeks* olarak adlandırılmaktadır.

Sembol, kendisini işaret eden gösterenle arasında bir neden-sonuç ilişkisi kurmaktadır. Sembolde bir diğer önemli husus ise uzlaşımın gerekliliğidir. Uzlaşım aynı zamanda bir malumat sahibi olmaya da ihtiyaç duymaktadır. Örneğin alfabeler birer semboldürler. A göstereninin okunabilmesi için bir bilgiye, neden-sonuç ilişkisine ve uzlaşımaya ihtiyaç duyulmaktadır. Semboller uzlaşım özellikleri sebebiyle toplumlar arasında değişiklik gösterebilirler. Örneğin alfabeler semboldürler ancak toplumlara göre Latin veya Kril gibi farklılıklar gösterebilmektedirler.

İkon (Icon)

İkon, “dış gerçekle bir benzerlik bağıntısı (ya da bir mimesis ilişkisi) içindedir ve belirttiği nesneyle aynı özelliği taşımaktadır” (Rifat 2013: 96). Bu sebeple ikonun temel niteliği temsildir. Temsil tüm göstergelerin temel özelliği olmasına rağmen burada belirleyicidir. Bir göstergenin ikon olabilmesi için göstergenin kendisi ile birebir benzerlik ilgisini kurması gerekmektedir.

Örneğin; kişinin fotoğrafı kendisinin ikonudur. Ancak kendisi değildir. İkonun Türkçe tercümesi olarak *görüntüsel gösterge* isminin seçilmesi de bu durumdan kaynaklanmaktadır. İkonunda ana nokta fizyolojik ya da görüntü benzerliğidir. Bundan dolayı dil dışı göstergeler kapsamında değerlendirilebilir.

İkonun en büyük özelliklerinden birisi de yazı diline ihtiyaç duymaksızın anlamı aktarabilmesidir. Örneğin bir mağazada satılan şeyler, mağazanın kapısına yazılabilir. Bu durumda dil göstergesi kullanılmıştır. Aynı zamanda bu mağazada sandalye satılıyorsa camına sandalye resmi konulması, sandalyenin *ikonlaşması* anlamına gelmektedir. Bu durumda müşteri “burada sandalye satılıyor” bilgisine bu ikon ile ulaşmış olur.

Dil dışı ikonlar benzerlik ilkesi sebebiyle sonradan üretilmek durumundadır. Dolayısıyla doğal göstergeler değildirler.

Birleşik Fiil

Bir gramer terimi olarak birleşik fiil; (*Alm. Zusammengesetztes Verbum, komplexes Verbum; Fr. Verbe compose, İng. Compound verb, complex verb; Osm. Mürekkep fiil.*) “ad soylu bir kelimeyle yardımcı fiillerinin birleşmesinden veya birer sıfat fiil ve zarf-fiil ekleriyle birbirine bağlanmış iki ayrı fiil şeklinin anlamca kaynaşmasından oluşmuş fiil türü” (Korkmaz 2003: 46) ve “Bir hareketi karşılamak veya bir hareketi tasvir etmek üzere yan yana gelen kelimeler topluluğu” (Karahan 2009: 73) şeklinde tanımlanmaktadır.³

3 Birleştirme yolu ile yeni kelime ve dolayısıyla anlam üretimi konusunda aşağıdaki örnekler verilebilir:

Çince: Çin fei “uçmak” + wön “makine”> uçak

Far. Niru “güç” + ye “tamlama eki” + derya “deniz”> güc-ü deniz > deniz gücü

İng. Open “açık” + minded “fikirli”> open minded “açık fikirli”

Birden fazla sözün bir araya gelerek yeni ve başka bir *anlamı* oluşturması elbette sadece fiiller için geçerli bir durum değildir. *Birleşik isimler* ya da genel olarak *birleşik kelimeler* de aynı yöntem ile meydana gelmektedir. Gerek birleşik isim gerekse birleşik fiil söz konusu olduğunda yeni bir anlamı meydana getirme biçiminin *birleşme* ile ortaya çıktığı görülmektedir. Yeni bir kelime ve dolayısıyla anlam üretme yolu olarak *birleşmenin* kullanılması Türkçe dışında birçok başka dilde de yaygın olarak yer almaktadır.

Bu noktada birleşik fiilin gramatik ve semantik açıdan ne ifade ettiğini anlamak için *birleşiklik* ve *fiil* terimlerini ele almak gerekmektedir.

Güncel Türkçe Sözlük birleşik kavramını “bir araya gelmiş, birleşmiş olan, müttehit” olarak tanımlamaktadır.

Göstergebilim açısından, *birleşik fiil* göstereninin, işaretlediği kavram alanının sınırlarına dair ortak bir kanı bulunmamaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere *birleşik fiil* kavramı ele alındığında *birleşen* temel ögenin fiil olduğu görülmektedir. Bu sebeple birleşik olan yapıda temel unsurun fiil olduğu söylenebilir. Ancak birleşen fiilin ne ile ve hangi gramatikal düzeyde birleştiği⁴ açık olmadığından birleşik fiilin tanım ve tasnifinde *yorumlama* önemli bir yer tutmaktadır.

Birleşik fiil hem yapısal hem de anlamsal bir dizgidir. Yapısal olarak birleşen en az iki unsur semantik değişmeyi oluşturmaktadır. Birleşik fiilin meydana gelmesinde *birleşen* unsurlar yeni bir yapıyı ve müstakil bir anlamı (fili) meydana getirmektedir. Bu durumda birleşen unsurlardan en az biri, birleşirken değişmektedir. *Git-* fiilinin *gidiver-*, *kayıp* isminin *kaybol-* olması gibi.

Bu değişim morfolojik olmanın yanında anlam açısından da gerçekleşebilmektedir. Örneğin *kafayı bul-* birleşik fiilinde *kafa* ve *bul-* gösterenleri iki ayrı gösterendir. Dolayısıyla ayrı ayrı gösterilenleri işaretlemektedirler. Ancak, bu iki farklı gösteren bir araya geldiklerinde yani birleştiklerinde *sarhoş ol-* gösterilenini temsil etmektedirler⁵. Bu durum aşağıda tablo şeklinde gösterilmiştir.

GÖSTEREN	GÖSTERİLEN
kafa	vücudun parçası
GÖSTEREN	GÖSTERİLEN
kafayı bul -	sarhoş ol-
GÖSTEREN	GÖSTERİLEN
bul-	arayarak ya da aramadan bir şeyle karşılaşmak

Far. Rowşen “aydın” + fekr “fikir”> rowşenfekr “açık/ aydın fikirli”

İng. Prime “ilk; esas” + minister “bakan”> prime minister “başbakan” (Eker 2003: 325–326)

- Birleşik kelimesinin bir gramer terimi olarak tanımı ve anlam alanı Ferhat Karabulut’un UTEK 2007 kapsamında sunduğu bildiride (s.287-289) ayrıntılı biçimde tartışılmıştır. Karabulut bu bildirisinde birleşik kelimesinin dil bilgisi ve bilimi dışında diğer bilim alanlarındaki anlamını verir ve birleşmenin gerçekleşmesi için gerekli en az iki ögenin kaynaşması gerektiğini belirtir. Kaynaşmada iki ögeden birinin “taviz” vermesi gerekmektedir. “tavizsiz birleşmeler yanyanalığı ifade eder. Bu şekilde birleşmeler ayrılmayı da kolaylaştırır. Bu durumda oluşan birlikteliğe geçici diziliş demek daha uygundur.”
- Burada ayrı kafayı bul- birleşik fiilinin işaretlediği gösterilen olan sarhoş ol- gösterileni de bir birleşik fiildir. Bu gösteren ve gösterilen döngüsü için ilginç bir durumdur. Bu durumda sarhoş ol- kafayı bul-’in gösterileni iken, “çok fazla alkol alarak kendinden geçme” gösterileninin ise gösterenidir.

Her birleşik fiil yeni bir yapı olmasının yanı sıra yeni bir fiil, dolayısıyla yeni bir anlam ve gösterilendir. Daha önce belirtildiği gibi gösterge sisteminde *gösteren*, *gösterilen* ya da hem *gösteren* hem de *gösterilen* değişebilmektedir. Aynı ayrı isim ve/veya fiil ögesinin bir fiille birleşmesinde, gösterilen ilk gösterileninden ne kadar uzaklaşır ve bir başka gösterilene evrilirse birleşiklik de o kadar sağlam olmaktadır.

Herhangi bir değişime uğramayan birleşmelerin, tam bir birleşmeyi değil yan yana gelmeyi ya da sıralı olmayı ifade ettiğini söylemek mümkündür.

“Çayımdeki şekeri *çok oldu*” cümlesindeki *çok oldu* ifadesi ile “Bu çocuk da artık *çok oldu*.” Cümlesindeki *çok* ve *ol-* kelimeleri söz diziminde yan yana sıralanmalarına rağmen aynı anlamı ifade etmemektedir. Aynı sesletimlere sahip bu iki ayrı gösterenin farklı gösterilenleri işaretledikleri görülmektedir. *Çok ol-* yapısına “tahammül sınırlarını zorlamak” anlamını veren şey değişerek ortaya çıkan birleşmedir. *Çok ol-* bir birleşik fiildir. Oysa “çayımdeki şeker *çok oldu*” cümlesindeki *çok* birleşik fiilin bir unsuru değil miktar zarfıdır. Bu sebeple “Çayımdeki şeker *çok oldu*.” cümlesinin yüklemi *ol-* fiilidir. “Bu çocuk da artık *çok oldu*” cümlesinde ise cümlenin yüklemi *çok ol-* birleşik fiildir⁶. Birleşik fiilin tek bir fiili ifade etmesi cümlenin yüklemi olmasını da sağlamaktadır. Her iki cümlede de isim soylu iki kelime ve bir fiil aralarına herhangi bir kelime ya da ek almaksızın yan yana gelmekte ve cümlelerin söz dizimi sıralamasında aynı yerde bulunmaktadır. Ancak burada *yan yana olmanın* birleşik fiili oluşturmaya yeterli olmadığı görülmektedir.

Birleşmede yapısal ve semantik değişimin önemli rol oynadığı görülmektedir. Bu noktada *değişimin* ve *birleşmenin* bir sınırı ve şartı bulunmaktadır. Bu da *birleşen* unsurların bağımsız morfem olma gerekliliğidir. Aksi halde tarihî dönemlerde bağımsız bir morfem iken zamanla çeşitli ses ve anlam değişimleri ile eklenen yapıların da *birleşik* olarak görülmesi söz konusu olabilir. Türk Dil Kurumu sözlüğünde birleşik kelimesinin anlamında “*bir araya gelme*” ifadesine yer verildiği belirtilmişti. *Bir araya gelmenin* kalıcı ya da geçici olabilmesi söz konusudur. Oysa ekleşmede bir araya geliş tek başına anlamlı bir morfemin hem anlam/gösterilen hem de şekil/gösteren olarak değişmesi ile daha kalıcıdır. Dolayısıyla ekleşmiş morfemlerin birleşik olarak kabul edilmesi doğru olmayabilir. Bağımsız morfemlerin ekleşmesi *birleşiklik* kavramı çerçevesinden bakıldığında tam bir birleşmeyi göstermektedirler, ancak bu birleşiklik gramatikal olarak birleşik isim ya da birleşik fiil olarak adlandırılmamaktadır. Ekleşmiş yapıların birleşik fiil olarak kabul edilmemesinin bir diğer sebebi ise daha önce tek başına bir anlamı olan fiilin, birleşme ile fiil vasfını yitirmiş olmasıdır. Şimdiki zaman eki *-yor* birleştiği kelimenin yüzey yapısında ne anlam ne de yapı olarak bir fiil vasfı taşımaktadır. *geliyorum* kelimesinde fiil *gel-* dir. *-yor* eki fiilin gerçekleşme zamanını bildirme görevini üstlenmiştir. Bunda *-yor* gösterenindeki morfolojik değişiminde *yörü-* fiilinin *-yor* olmasının da payı bulunmaktadır.

6 Dikkat edilirse burada cümlenin yüklemi olarak gördüğümüz *çok ol-* yapısı birleşik fiil olarak kabul edilmiştir. Daha sonra ayrıntılı biçimde izah edileceği üzere birleşik fiiller kabaca *isim + fiil* ve *fiil + fiil* yapısından meydana gelmektedirler. Oysa *çok ol-* birleşik fiil olarak kabul edildiğinde farklı bir durum ortaya çıkmaktadır. Çok’un zarf olduğu düşünüldüğünde zarf + fiil yapısında bir birleşik fiilden de söz edilebileceği görülmektedir. (Bu konuyla ilgili en açık bilgi Johanson tarafından verilmektedir. Johanson’un konuya ilişkin görüşleri ilgili bölümde verilecektir.) Burada *çok* kelimesinin zarf olarak isim soylu bir kelime olduğu söylenebilir. Ancak bu durumda zarfların mutlak olarak isim mi oldukları konusu tartışılmalıdır.

Sonuç olarak hem kaynaşma hem de morfolojik değişiklik sebebi ile *geliyor* kelimesi ile *geliver* kelimesinin dilbilgisi açısından değerlendirilmeleri aynı kavramlarla yapılmamaktadır. *Geliver* kelimesi gramer kitaplarında tasvir fiili olarak yer almaktadır. *Ver* ve *-yor* gösterenleri arasındaki fark zaman içerisinde birleşme ve bütünleşmedir. Bu kaynaşma ve birleşme gramerleşmeyi meydana getirerek bir yapının tasvir fiili, diğer yapının ise zaman eki olmasını sağlamıştır.

Gösterge ve İkon Olarak Birleşik Fiil

Bilindiği gibi gerek gramer kitaplarında gerekse birleşik fiiller üzerine yapılan tezlerde birleşik fiillerin tasnifi yardımcı fiilin önüne gelen kelimeye göre yapılmıştır. Göstergebilim anlamlı olan her şeyi inceleme konusu saymaktadır. Anlamın bu denli anahtar olduğu bu yöntem sebebiyle, inceleme sırasında yapılacak tasnif de morfolojik kurgulardan önce anlam temelli olacaktır.

Yapısalcılık adından da anlaşılacağı gibi konu edindiği “şeyi” bir “çerçeve” içerisinde görür ve kendi “yapısı” dışında tartışmaz. Bu noktada eserde kullanılan birleşik fiillerin anlamları da *çerçeve* içerisinde değerlendirilerek, kullanıldığı cümle, konu ve son olarak bağlam (context) açısından ele alınacaktır.

Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun birleşik fiilleri kelime grubu olarak saymakta ve “*Kelime gruplarında esas; manaca bir bütünlük teşkil etmek ve cümle içinde tek bir kelime muamelesi görmektir*” (Ercilasun 1984: 77) şeklinde bir tanımlama yapmaktadır. Ercilasun’un belirttiği *cümle içerisinde tek bir kelime muamelesi görmek* ifadesi önemlidir. Bu aynı zamanda yine Ercilasun’un belirttiği ve daha önceki bölümlerde de ele alındığı üzere iki farklı anlamın bütünleşmesi demektir. İki farklı gösterilene sahip gösterenin bir araya gelmesi

$2 \text{ gösteren} + 2 \text{ gösterilen} = 1 \text{ gösterge}$ biçiminde verilebilir.

Bir gösterge olarak birleşik fiilin iki göstereni vardır. Bunlardan isim ya da fiil göstereninden sonra gelen mutlaka fiil olmalıdır ki, gösterilen olarak da fiili karşılayabilsin. Bu fiil bir dilbilgisi terimi olarak “yardımcı fiil” olarak adlandırılmaktadır. Birleşik fiilin oluşmasını sağlayan yardımcı fiiller, yukarıda da örneklenen birçok gramer kitabında sıralanmıştır.

Yardımcı fiiller başlangıçta “*ana fiil*” olarak var olmuştur. Türkçede hem yardımcı fiil haline gelmiş fiillerle hem de henüz yardımcı fiil olmamış asıl fiiller ile oluşmuş birleşik fiil yapıları bulunmaktadır.

Yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiiller (*ol-, i-, kıl-, et-, eyle-*) *var olma, olma* durum ve halini bildirmektedir. Birleşik fiillerde, *ol-* yardımcı fiili kullanılsın ya da kullanılmaması anlam açısından ismin eyleminin *var olma* ve *olma* halini karşılanmaktadır. Dolayısıyla gösteren olarak *ol-* fiilinden farklı sembollerle oluşmalarına rağmen gösterilen ve semantik açıdan *olmayı* ifade etmektedirler⁷. Bu durumun örneklerini Kitābü'l- 'Acāibü'-l Ġarāib'te de görmek mümkündür.

7 Burada *ol-* fiili ontolojik bir fiil olarak kullanılmıştır. Hem isim + fiil hem de fiil + fiil kuruluşunda olan birleşik fiiller, yardımcı fiil olarak hangi fiili alırsa alsın ontolojik olarak bir *olma* durumunun ifadesini karşılamaktadır.

*seyr eyle- *nazar et- *sayd kıl-
*mâni ol- * halk eyle- *taksim et-

Peirce'ün ikon kavramını başlangıçta dil dışı bir gösterge olarak ortaya koyduğu bilinmektedir. Yukarıda belirtildiği gibi herhangi bir şeyin ikon sayılabilmesi için nesnenin kendisine olabildiğince *benzemesi* gerekmektedir. Bu sebeple; ikonun örnekleme konusunda en yaygın ve basit örnek vesikalık fotoğrafıdır. Buradaki *benzerlik* ilkesi ile *resimleşme* dil için de söz konusudur. Dil içerisinde gerek yazı ve gerekse gramatik öğeler de zamanla ikonlaşabilirler.

Örneğin; Coca Cola firmasının ürün logosu yazış biçimi, yazı karakterleri ve logo rengi hem *görsel* hem de *dilsel* bir ikonlaşma örneğidir.

Yukarıdaki logoda dilin resimleştirildiği görülmektedir. İçilen içecek ile logonun tasarımı arasındaki ilişki tüketicinin zihninde bir *resim* olarak yer alır ve âdeta *donar*. Ürün ismindeki bu ikonlaşma Coca Cola firmasının, aynı ürününün farklı yazı karakterleriyle hazırlanmış bir logo ile satılmasını neredeyse imkânsız hale getirmiştir. Bu durum aşağıda verilen örneklerde de görülebilmektedir. Coca-Cola marka adı aşağıda görülen yazı karakteriyle okunduğunda kişinin zihninde markanın kendi logosundaki *resimleştirme* oluşmaz.

Coca-Cola

Coca-Cola

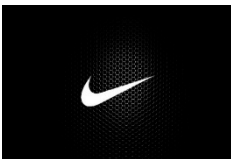
Coca-Cola

Coca-Cola

Coca-Cola

COCA-COLA

İkonlaşmada zihnin nesneyi resim olarak algılaması konusunda diğer bir çarpıcı örnek ise Nike firması için geçerlidir. Nike firması ürün tanıtımlarında ve ürünlerinin üzerinde harf sembolleri ile Nike yazmaya gerek dahi duymadan yalnızca logosunu kullanmaktadır.

Tüketici dilsel bir öge olmayan yukarıdaki ikon ile karşılaştığında zihninde beliren şey bir sözcük ve dolayısıyla bir gösterilen olan Nike kelimesidir.

Dili kullanan her bireyin bir dil fanusunda yaşadığı söylenebilir. Dilin bir anlama ve iletişim aracı olduğu düşünüldüğünde, bu iletişim ve anlama konuşma ve yazı gibi araçlarla sağlanabildiği gibi, bunların olmadığı durumlarda da sağlanabilmektedir.

Daha önce belirtildiği gibi Saussure'un gösterge anlayışı sesletime dayalıdır ve daha çok dilsel göstergelerle temellendirilmiştir. Peirce ise hem dilsel hem de görsel göstergeleri ele alsa da görsel göstergelere ilişkin incelemeleri daha ön plandadır.

Saussure ve Peirce'un gösterge anlayışı, iki ayrı kümeye benzetilebilir. İkon söz konusu olduğunda bu iki kümenin iç içe geçtiği görülmektedir. Resim görsel bir ikonken, yazı dilsel bir ikondur. Ancak değişik yazı stilleri ile yazılan gösterenler ise hem dilsel hem de görsel ikon olma özelliği taşımaktadır.

Ayrıca konuya iletişim ve anlama temelinden bakılacak olursa resmin de tek başına bir anlamı işaretleyebilmesi ile dilsel bir ikon da olduğu söylenebilir.

Bu sebeple, uzun zaman boyunca marka adını aynı yazı karakteri, renk ve sembol ile gören tüketici daha sonra yazı ya da marka ismini görmese dahi logoyu yani resmi bir kelime olarak okumaya başlamaktadır. Aşağıda çeşitli ürün gruplarından markaların isimleri olmaksızın sadece logoları verilmiştir. Logoda yazı sembolü olmamasına rağmen tüketici logoyu görüp marka adını söyler.

Dilde de buna benzer resimleşme ve ikonlaşma örnekleri bulunmaktadır. İkonlaşmada söz ettiğimiz *donmak* ve *resimleşmek* gibi durumlar, *değişmezliği* de karşılamaktadır. Bu noktada dillerin söz dizimi bir ikonlaşma örneği olarak gösterilebilir.

8 Logoları verilen markalar sırası ile aşağıda verilmiştir.

- 1.Polo Assange
- 2.Starbucks
- 3.Google Chrome
- 4.Shell
- 5.Apple
- 6.Lacoste
- 7.Olimpiyat Federasyonu

Harfler göstergebilim açısından birer semboldürler. Ancak hangi dilde olursa olsun her yazı aynı zamanda bir ikondur. *A* harfi *a* sesinin ikonudur. Çeşitli sembollerin bir araya gelerek kullanımları ile başlangıçta görsel bir ikon olan harf sembolleri bir süre sonra dilsel ikonlar haline dönüşmüşlerdir.

İngilizce konuşan bir birey *I came today* cümlesini bu sıralanış ile kullanmak durumundadır. *Came today* ı gibi bir yapının kurulabilmesi ve dolayısıyla kullanılabilmesi mümkün değildir.

Türkçeden bir örnek verilirse; Türkçenin sondan eklemeli bir dil olması bir ikonlaşma örneğidir. Ana dili Türkçe olsun ya da olmasın Türkçe konuşabilen her birey, ekleri kelimenin sonuna getirerek kullanmak durumundadır.

Yine Türkçede *kök + yapım eki + çekim eki* sıralanışı da *değiştirilemez* ve *donmuş* bir gramatik yapıdır. Bu sebeple ikon olarak ele alınabilir.

Sıfat ve zarfların kullanımında da ikonlaşma söz konusudur. Türkçede sıfatlar mutlaka ismin önüne ve zarflar mutlaka fiilin önüne gelmek zorundadır. Bu “*donuk*” ve “*resimleşmiş*” yapının değişmesi söz konusu değildir. Türkçede *kırmızı evi gördüm* cümlesinin *ev kırmızıyı gördüm* şeklinde oluşturulamamasının sebebi de sıfat yapılarının ikonlaşmasıdır.

Eserde yer alan birleşik fiiller incelendiğinde de ikonik öğelere rastlanmaktadır. Bunlardan ilk göze çarpan *göstereni değişmeyen birleşik fiillerdir*.

Örneğin Kitābü'l- ‘Acāibü’l- Ğarāib’te de kullanılan *satun al-* birleşik fiili art zamanlı ve eş zamanlı eksende gösteren ve gösterilen açısından hiçbir değişikliğe uğramamıştır. Bu yönüyle *satun* ismi ile *al-* fiilinin *kalıplaşmasından* ve *resimleşmesinden* söz edilebilir⁹.

Yine eserde sıklıkla kullanılan; *terk et-*, *kuvvet ver-*, *ma'lum ol-*, *kat' et-*, *farz et-*, *devr et-*, *hasıl ol-*, *sefer et-*, *delalet et-*, *hesab et-*, *taksim et-*, *gark et-*, *muhtaç ol-*, *tabi' ol-* gibi birleşik fiiller için de aynı durum söz konusudur. Burada kısaca örnek olarak verilen birleşik fiillerin hiçbirinde yardımcı fiilin değiştirilebilmesi mümkün değildir. Zira, dil bir eylem ile o eylemi karşılayan göstereni tıpkı vesikalık resmin sahibine benzemesi gibi ve benzemesi kadar birbiriyle eş tutarak yardımcı fiil olarak başka bir yapıyı üretme ihtiyacı hissetmemektedir.

Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinde manzum ya da mensur eserlerin başlangıçlarında ve bitişlerinde de çeşitli kalıplaşmalar söz konusudur. Bu dönem eserlerinde eserin başlangıcında Allaha hamt peygamberlere ve devrin sultanına övgü donuk öğelerdir. Yine eserin bitişinde yer alan ketebe kaydı ve müellifin dini öğelerle dua etmesi de kalıplaşmış dilsel ikon olarak kabul edilebilir.

İncelenen eserin başlangıcı dilsel bir ikon olarak yukarıda saydığımız geleneği devam ettirmektedir.

1b-ħamd ol mübdî'-i ĥakîme ki âsmâni bünyâd kıldı *ve şükür ol muħteri'-i kerîme ki zemîni miħâd kıldı * ve anı ecrâm-ı 'ulviyyât ile rûşen eyledi * ve bunı ecsâm-ı süflîyyât birle müzeyyen eyledi beyt. ey ĥâlîķ-ı arz u semâ ĥamd u şenâ

9 Satın al- birleşik fiilinde semantik olarak da ikonlaşma söz konusudur. Sat- ve al- eylemlerinin bir araya gelmesi başlangıçta hem satmak hem de almak eylemlerini karşılıyordu. Türkçede en erken örneği 1341'de Tezkiretü'l-Evliya'da görülmektedir. “*ben Belh iklimin vârdüm, satun aldum*” örnekte alış verişin mübadeleli olduğu görülmektedir. Bu noktada satmak ve almak yerine günümüz Türkiye Türkçesinde sadece *alma* gösterilenini karşılamaktadır.

olsun saña şun'ında hayrāndır 'ūkul-u zātūn . ve efdāl-ı taḥiyyāt-ı 'ālem-i aḥkām * nice mā' lūm ola ve 'ālemū'l-ḥūkkām muḥammed resūlullāh 'aleyhi'l-šālavāt ve 'sselām *ḥāzretine olsunkim vāqıf-ı esrār-ı semavāt ve'l arz . ve muḥtālī-i aḥvāl idi bi't-ḫūl-i ve'l 'arz beyt oldur felek nizāmını tencimsiz bilen. oldır melek maḥāmını ta'līmsiz bilen ve ekme-i teslīmāt āline ve aḫḫābına olsunkim bir burūc-ı dīn * ve nūcūm-ı yaḫīn * idiler beyt ālinden on ikisi burūc-ı zemin idi. aḫḫābınuñ cemī'si ḥod necm-i dīn idi.

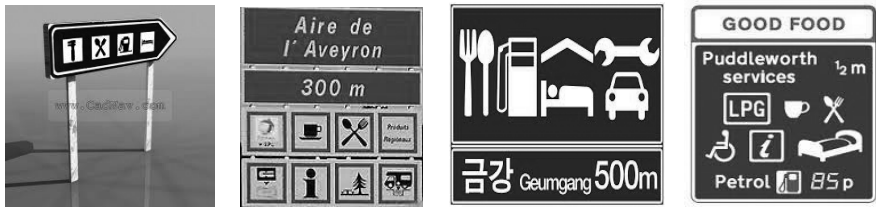
Bir biçimin ikonlaşması resimleşmesinin yanı sıra değişmezliğinden de kaynaklanmaktadır. Örneğin, *resim* üzerinde değişiklik yapılabilir. Bıyıksız ve kel olan bir *erkek resmine* sakal, bıyık ve saç eklenebilir. Oysa *fotoğrafta* bu durum söz konusu değildir. Bu yönüyle yukarıda verilen eserin başlama bitişinde yer alan kalıplaşmalara benzer şekilde şiir metinleri de dilsel ikondurlar. Herhangi bir şairin yazdığı bir metin ikonik bir metindir.

“Korkma! Sönmez bu şafaklarda” diye başlayan istiklal marşını tedirgin olma, ürkme, endişelenme kelimeleri ile başlatmak ve bu yönde bir değişikliğe gitmek mümkün değildir.

İkonla dil göstergesi arasındaki fark, dilin art süremlilik (başlangıç zamanı, gelişimi ve bitiş) ile oluşması ancak resmin ise nokta zamanının¹⁰ olmasıdır. “Korkma! Sönmez bu şafaklarda” cümlesi dil açısından bir art süremlilik ifadesi taşıırken, mısranın tamamı ikonlaşmıştır. İstiklal Marşının on kıta halinde bir çerçeve içine yerleşmiş hali de görsel açıdan bir ikondur.

Bir kişi resmi dairelerde duvarda asılı bulunan levhaları gördüğünde, tabloda yazılış ve çerçeveye yerleşme şekli metinleri okumadan bunların Atatürk resmi, İstiklal Marşı ve Gençliğe Hitabe olduğunu bilir.

Dilsel ikonlaşmada değişmezlik kadar önemli olan bir diğer unsur sıralı olma şeklindedir. Gösterenlerin dolayısıyla gösterenlerin sıralı olması hem görsel hem de dilsel bir durumdur. Örneğin uzun yolda seyahat edilirken yol boyunca karşılaşılan görsel göstergeler bulunmaktadır. Aşağıda farklı ülkelerden alınmış görsel göstergeler yer almaktadır.

Dört farklı gösterge de dinlenme tesislerinde yapılabilecek şeylerin bir listesi niteliğini taşımaktadır. Ancak görsellerdeki sıralama yapılabilecek şeylerin hangi sıra ile yapılması gerektiğini de işaretlemektedir. Bu durumda kişi bir dinlenme tesisine gittiğinde öncelikle bir şeyler yiyip ya da içerek dinlenir, ardından aracının ihtiyaçlarını

10 Burada nokta zamanı ifadesi, ikonun görüldüğü anda öncesi ve sonrası gibi art zamanlı bir eksenle değerlendirilememesini ve sadece görüldüğü anın dikkate alınmasını belirtmektedir.

karşılar ve isterse bu tesislerde konaklayabilir. Farklı ülkelerde olmasına rağmen sürekli aynı sıralama ile karşılaşan kişi isteyerek ya da istemeyerek bu sıralamayı uygulamaktadır. Bu tabelalar aynı zamanda dil ikonu olma özelliği de taşımaktadırlar. Zira ikonları gören kişi zihninde yapılabilecek eylemlerin sırasına göre bir cümle kurar: “500 metre sonra durabileceğim bir yer var, bu yerde yemek yiyebilir, arabama benzin koyabilirim.”

Benzer göstergeler sadece uzun yollarda değil havaalanı, restoranlar ve diğer kalabalık yerlerde de farklı görsellerle kullanılmaktadır.

İkonların sıralı olması dildeki söz dizimi yapılarını çağrıştırmaktadır. Bu noktada dilsel ikonlaşmada en önemli öğelerden biri de atasözleri ve deyimlerdir. Atasözleri ve deyimler *kalıplaşmış* sözlerdir. Bu sebeple herhangi bir atasözü ya da deyimdeki kelimelerin yerinin değiştirilmesi mümkün değildir.

- *hayaletden **ümid kesdim** ahsam gerü ol aâaca çüdüdüm
- * ziyâde **elem çekdüm** diledüm
- * evler ve ağaclar yanmış **kül olmuş**
- ***zahmet çeküp** kılıc eylemek müyesser olmamış
- *’ömr vire seksen yıl **mahv ider**
- ***gözi kararur** ve **benzi sararur**
- *pâdişahımız kıatında yüzümüz **aķ ola**

Verilen örneklerde de görüldüğü gibi Kitâbü’l- ‘Acâibü’-l Ğarâib’te *kalıplaşmış* birleşik fiil yapılarına sıklıkla rastlamak mümkündür. Örneğin *ak ol-* birleşik yapısı deyimleşmiştir. Göstergebilim açısından *ikonlaşan* bu yapıda ne isim ne de fiil değiştirilebilir. *Yüzümüz beyaz oldu. Yüzümüz ak edildi.* Gibi değişiklikler gramatikal olarak yapılabilse de semantik açıdan aynı gösterilene işaret etmezler.

Yukarıda da belirtildiği gibi birleşik fiillerin ikonlaşmasında sıralama da önem taşımaktadır. Tıpkı yollarda karşılaşılan görsel göstergelerdeki sıralama gibi birleşik fiillerin *ikonlaşmasında* da bir dizge söz konusudur. Bu sebeple yukarıda verilen “gözi kararur ve benzi sararur” örneğinde *karar-* fiilini *sarar-* ya da başka bir fiil ile değiştirmek mümkün değildir.

Ayrıca, *göz* ismi *karar-* fiili ile birleşebildiği gibi *açıl-* fiili ile de birleşebilmektedir. Elbette bu iki ayrı birleşme iki ayrı anlamı ifade etmektedir. Göz ismi *karar-* fiili ile birleşik yapı oluşturduğunda arkasından örneğin *beti benzi at-* değil, *benzi sarar-* birleşik fiili kullanılmaktadır. Oysa, sözlükte *benzi sarar-* ve *beti benzi at-* birleşik fiillerinin ikisi için de “yüzü solmak” ifadesini görmek mümkündür. İkonun görüntüsel bir gösterge olduğu yukarıda belirtilmişti. Dolayısıyla burada iki ayrı ikonik yapıdan söz etmek mümkündür.

Kitâbü’l- ‘Acâibü’-l Ğarâib’te kullanılan birleşik fiillerin ikonlaşması sadece bu birleşik fiillerle sınırlı değildir. *Haset et-, itibar et-, vâşıl ol-, hareket et-, ‘avdet et-, işaret et-, tasvir et-, sıhhat bul-, zikr et-, hayat bul-, mani ol-, zail ol-, devr et-rast gel-, kabul- et* ve metinde sıklıkla geçen *emr kıl-* gibi yapıları da bu bağlamda ele almak mümkündür.

Bilindiği gibi *kıl-* göstereni Türkçenin en eski fiillerindendir. Bu fiilin geçtiği en eski örnek Orhun Kitabeleridir. “Bilge Tonyukuk ben özüm tabgaç iline kılıntım üze

kök tengri asra yağız yir kılındukta” (Orkun 1987: 27/100) Günümüzde yalnızca isim + fiil yapısındaki birleşik fiillerde, yardımcı fiil olarak kullanılan *kıl-* fiili, örneklerde de görüldüğü gibi Eski Türkçe döneminde ana fiil olarak kullanılmaktadır. Buna benzer ana fiil kullanımları Batı Türkçesinde de devam etmiştir. Örneğin Süheyl ü Nevbahar'da “bana kılduğun hiç ata kılmadı/ya ben bulduğum hiç oğul bulmadı” (Dilçin 1991: 239) örneğinde *kıl-* fiilinin birleşik kullanım dışında “*et-, yap-*” anlamıyla kullanıldığı da görülmektedir.

Kitābü'l-'Acāibü'-l Ġarāib'te de *kıl-* fiili hem esas fiil hem de yardımcı fiil olarak sıklıkla kullanılmıştır.

Esas Fiil olarak *kıl-*: “*anı şu hazinesi kıldı*”

Yardımcı Fiil olarak *kıl-*: nazar *kıl-*, tegallüb *kıl-*, taleb *kıl-*, havadis *kıl-*, sayd *kıl-*, bünyad *kıl-*, mihad *kıl-*, sual *kıl-*, dua *kıl-*, muhtaç *kıl-*, bahş *kıl-*.

Birleşik fiil olarak *kıl-* göstereninin yaygın olan bu kullanım biçimi “Batı Türkçesinin son evrelerinde giderek azalmıştır” (Uysal 2010: 26). Türkçe sözlükte *kıl-* fiili “*etmek, yapmak*” anlamı ile verilmiştir.

Bu noktada, *kıl-* göstereninin art zamanlı eksende hem gösteren hem de gösterilen olarak değişmediğini söylemek mümkündür. Buradaki değişim gösterenin kendisinde ve öğelerinde değil, gösterenin işlevi ve kullanım alanındadır.

Kıl- göstereni, bugün ölçünlü Türkiye Türkçesinde *kalıplaşmış* olarak “*namaz kıl-, mutlu kıl-, mecbur kıl-*” birleşik fiillerinde yer almaktadır. Ancak bilindiği gibi bu örneklerden *namaz kıl-* dışındaki birleşik fiiller, gündelik konuşma dilinde *kıl-* yerine *et-* yardımcı fiili ile kullanılmaktadır. Bu durumda *kıl-* yardımcı fiilinin *namaz* ismi ile *ikonlaşmış* olduğunu söylemek mümkündür.

Bu durumda, *kıl-* göstereninin Türkiye Türkçesinde işlevsel açıdan daralmasının sebebi nedir? *kıl-* fiilinin kullanım alanının daralmasında da *namaz kıl-* yapısının sıklıkla kullanılması etkisi bulunmaktadır. *kıl-* fiilinin kullanımında *namaz kıl-* yapısının sıklıkla kullanılarak öne çıkması, morfolojik olarak ikonlaşmanın yanı sıra anlamın da donmasını sağlamaktadır. Bu şekilde, *kıl-* göstereni, gösterilen olan “*etmek ve yapmak*” anlamlarından sıyrılmaktadır. Gösteren olarak *kıl-*’in gösterenini *kaybettiğini*, *kıl-* yerine *et-* ve *yap-* gösterenlerini koyulduğunda görülebilmektedir. Bu sebeple *namaz kıl-* yerine *namaz et-* gibi yapıların kullanılması mümkün değildir. *Namaz kıl-* birleşik fiilindeki *kıl-* bu sebeple, neredeyse gösteren olma özelliğini yitirmiş ve ikonik olarak *namaz kıl-* gösterenine dönüşmüştür.

Dilsel ikonların da tıpkı görsel ikonlar gibi değiştirilemediği düşünüldüğünde, *namaz kıl-*mayı ifade etmek için *kıl-* dışında başka bir yapı kullanılmak istendiğinde, *namaz* isminin mutlaka bir hal eki alması gerekmektedir. Nitekim daha edebî bir anlatım olarak kullanılan *namazı eda etmek*, bu duruma bir örnek olarak gösterilebilir.

Sonuç

Bu çalışmada Kitābü'l-'Acāibü'-l Ġarāib'te yer alan birleşik fiiller Peirce’ün gösterge anlayışı ile ele alınmıştır. Dil dışı bir gösterge olan ikonun dil içi gösterge olan birleşik fiillerle en büyük kesişme noktası *anlam* ve *sistem*dir. Tüm göstergeler bir sistem ve yapı çerçevesinde devinim göstermektedirler. Dilin konuşurunun ve/veya

yapay göstergenin yorumlayanı olan bireyin iletişim için bir araç olmak üzere ürettiği gösterge üzerindeki iradesi sınırlıdır. İkon varoluşu itibarıyla neredeyse değişmez bir göstergedir. Sürekli bir hareket içerisinde olan ve dolayısıyla değişime açık olması beklenen dil göstergeleri ve bu bağlamda birleşik fiiller de zaman zaman ikonik özellikler gösterebilmektedir.

Göstergebilim bize, gördüğümüz şeylerin mutlaka bir başka şeyi işaretlediğini göstermektedir. Latince yer alan “aliquid stat pro aliquo”, “her şey başka bir şeyi gösterir” (Demirci 2013: 11) deyişi bu durumu özetlemektedir. Klasik yöntemlerle bakılan tarihî metinler de birer gösterge olarak kabul edilirse, bunların farklı dilbilimi yöntemleri ile incelenmesinde şimdiye kadar görülen *şeyler* dışında başka göstergeler de ortaya çıkabilecektir.

Kaynakça

- AK, Mahmut (2004). “Osmanlı Coğrafya Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt.2, Sayı:4 s.163-211
- ATIL, Esin (1975). *Art of the Arap World*, Washington D.C: Frear Gallery of Art, Smithsonian
- DEMİRCİ, Kerim (2013). “Japonca”daki Birleşik Fiiller ve Türkçedeki Fiillere Benzerlikleri: fiil+fiil”, *Bilig Dergisi*, Yaz/2006, Sayı: 38, s. 123-136
- DİLÇİN, Cem (1991). *Mes’ud Bin Ahmed-Süheyl ü Nevbahar*, İnceleme- Metin Sözlük, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları
- EKER, Süer (2003). *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları
- RIFAT, Mehmet (2013). *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları*, İstanbul: YKY
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1984). *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları
- ERKMAN AKERSON, Fatma (2005). *Göstergebilime Giriş*, İstanbul Multilingual Yayınları
- KARAHAN, Leyla (2009). *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yayınları
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- KUT, Günay (1985). “Türk Edebiyatında Acaübü'l-Mahlukat Tercümelere Üzerine” (1985), 5. *Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğler: II Türk Edebiyatı* (23-28 Eylül 1985: İstanbul) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi, 1985, 278.s
- KUT, Günay (2002). *Acaübü'l Mahlukat Maddesi*, DİA 1. Cilt s.315-317
- ORKUN, Hüseyin Namık (1987). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- RIFAT, Mehmet (2013). *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları*, İstanbul: YKY
- UYSAL, Seçkin (2010). *Nehcü'l-Feradis'te kıl- Fiiliyle Yapılan Birleşik Fiiller ve Tamlayıcılarla Kullanılışı*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi
- VARDAR, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları

ABDALS of ANAMUR: A COMMUNITY EXCLUDED WITH REGARD to ITS LANGUAGE, BELIEF and IDENTITY

*Dil, İnanç ve Kimlik Bakımından Dışlanan Bir Topluluk:
Anamur Abdalları*

Gönül ERDEM NAS*

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 275-287

Abstract: The Abdals are people who live in the centre of Anamur, especially in Yeşilyurt and Yıldırım Beyazıt quarters.

There are many different views about the origin of Abdal identity. While some of Abdals claim that their ancestors migrated from Khorasan, some others believe that they are Copts. The common idea is that the Abdals do not represent themselves as Turkish.

Abdals claim that they are excluded by local people due to their physiological appearance and belief (Alewi). By the way they mention that there is no any relation between them and the other Alewi group known as Tahtacılar living in Kaşdışlen village. They say that in context of belief, they are completely different from each other.

The data of the study is obtained by interviews with certain people. In depth interviews were conducted with elderly people and generally with those who are uneducated. After the speeches were transcribed, it was found that the dialect spoken by Abdals has many things in common as well as many differences.

The special language, beliefs and identity of Abdals of Anamur as an inner community have not been studied before, so it is believed that the study will have a contribution to such literature.

Keywords: Anamur, Abdals, Identity, Alawism, Dialect.

Öz: Abdallar, özellikle Yeşilyurt ve Yıldırım Beyazıt dolaylarında, Anamur'un merkezinde yaşamaktadır.

Abdal kimliğinin kökeni hakkında pek çok farklı görüş vardır. Bazı Abdallar atalarının Horasan'dan göç ettiklerini iddia ederken, bazıları da Kıpti olduklarına inanırlar. Ortak fikir, Abdalların kendilerini Türk olarak görmemesidir.

Abdallar, yerel halk tarafından fizyolojik görünüşleri ve inançları (Alevi) nedeniyle dışlandıklarını iddia etmektedir. Bu arada, onlar ile Kaşdışlen köyünde yaşayan Tahtacılar olarak bilinen diğer Alevi grubu arasında herhangi bir ilişki olmadığından bahsederler. İnanç bağlamında, birbirlerinden tamamen farklı olduklarını söylemektedirler.

Araştırmanın verileri belirli kişilerle yapılan görüşmeler sonucunda elde edilmiştir. Derinlemesine görüşmeler yaşlılarla ve genellikle eğitimsiz olanlarla gerçekleştirilmiştir. Konuşmaların yazıya dökülmesinden sonra,

* Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Dilbilim Bölümü, Bartın/TÜRKİYE, gonulerdem2002@yahoo.com. Gönderim Tarihi: 11.09.2018 / Kabul Tarihi: 17.11.2018

Abdallar tarafından konuşulan ağzın pek çok farklılıklarının yanı sıra birçok ortak noktası olduğu da tespit edilmiştir.

Anamur'da yaşayan Abdalların bir toplum olarak gizli dili, inanç ve kimliği daha önce çalışılmamıştır, dolayısıyla çalışma bu tür bir literatüre de katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Anamur, Abdallar, Kimlik, Alevilik, Ağız

Introduction

The Abdals, who have different names in various parts of Turkey, are significantly more different than local people of their regions with regards to their general physical appearances and cultural features they brought along with them for years. Although they are commonly residing in Central Anatolia, Aegean, Marmara, Southeast Anatolia and West Mediterranean Regions, they are also known to live in some other parts in small groups. Unlike a nomadic or semi nomadic life style in the past, today they prefer a sedentary life style. Moving on in a wide geography, the Abdals live under the same roof with Turkmen tribes, having closer relations compared to other communities, bearing similar identities, beliefs and cultures. It is expressed that they have established closer relations with Turkmen tribes, a group sharing Alawism belief, in comparison to other communities. They have historically been excluded by all other neighbouring and local communities. Abdals were forced to move away according to idiosyncratic cultural identities, beliefs and spoken secret language to acknowledge the dominant local communities due to the exclusion.

They were led to this fact to benefit from better conditions both in economic and educational life. The central issue expressed by all interviewees is that local people have continuously casted them out in these two particular issues leading to a deprivation of opportunities. The paper will address the secret language, cultural identities and beliefs of Abdals with reference to information obtained and recorded during interviews as part of a field study.

The Abdals, Their History, Social Identities, Cultures and Beliefs

The term Abdal is defined distinctly in various glossaries. In most cases, an unfavourable meaning has been ascribed to the term. For example, in Güncel Türkçe Sözlük (Updated Turkish Dictionary), the word Abdal refers to a negative attribution meaning a kind of beggar, bedraggled, gipsy, drummer, roamer as well as lazy, awkward, mad, servant, slave, greedy and mean. On the other hand, Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü (Glossary of Turkey Turkish Dialects) defines Abdals as those who do not harm others.

In Güncel Türkçe Sözlük the word is described as one of the Turkic tribes having resided in Iran during the period of Safavids, and as some of the tribes residing in Anatolia presently.

The name Abdal originated within Byzantine sources with Hephthalites, the great power of the period between 4th and 5th centuries B.C. in Central Asia (Konukçu 2002: 828). It is alleged by Zeki Velidi Togan that Abdal or Hephthalite=Ephthalite, regarded

as ancestors of Karluk and Kencine Turks, settled in Eastern Tien Shan and that Chinese sources call them Hua. It is asserted that though these people are mentioned as “Haytal” with “Y” instead of “B”, the word is originally described as “Habdal” in Arabic sources (Togan 1981:420). The statement by Köprülü: “*the claim that the name of the people known as Hephthalite or Ephthalite that played a crucial role in the history of Central Asia during the 5th and 6th Centuries A.C. was in fact Abdel or Avdel should not be easily denied. As a matter of fact, the word **abidal**, which is used as the cognomen of male Shamans in today’s Yakut language, justifies the relevant question*” backs up the denomination of Hephthalite (Köprülü 1988: 62). It is remarked by Ahmet Yaşar Ocak that these denominations correspond to the definition of “dervish” made by Europeans, which does not have an equivalent indeed and to all of Haydari, Cami, Torlak and Greek Abdals, however; Qalandariyyah did not take place in sources until the first quarter of 13th century in Anatolia as a consequence of the migration driven by Mongol invasion (Ocak 2016: 113). Abdal tradition is used as a term corresponding to a dervish order derived from Malamatiyya, fifth rank of Bektashism or nomadic Turkic dervishes (Hancerlioğlu 2000: 7).

The name Abdal originated in 13th century sources in Anatolia. According to Aşıkpaşazade, four well-known communities among (Greek) visitors of Anatolia during that period are: 1) Gaziyan-ı Rûm, 2) Ahîyân-ı Rûm, 3) Abdâlân-ı Rûm and 4) Bâcıyân-ı Rûm. The very first utterance of the Greek Abdals among these communities was given by Aşıkpaşazade (1332; 205). Termed as Abdâlân-ı Rum in Aşıkpaşaoğlu Tarihi (History of Aşıkpaşaoğlu), Abdals are claimed to be one of the pioneering communities of Islam Group. Abdals were associated with groups ranking among the heterodoxy of the period such as Qalandari, Hayderi, Cavlaki, Torlak and Işık (Light), and were mostly characterized with common features (Duygulu 2012: 31-46), a view which was first delivered by Köprülü. It is claimed that Abdals were a group composed of Qalandaris, Hayderis and Yassawis, initiators of grand Babai Revolt in 1240 (Köprülü 1976: 29-38). It is suggested by Gölpinarlı, who partly agrees with the statement above, that Abdals were the group of another community, yet appeared similar to Greek Abdals and Qalandaris (Gölpinarlı 1961: 47). What is suggested by Köprülü, however, is corroborated in the light of information available in Ottoman sources; sagas of Greek Abdals clearly indicate their relationship with Qalandariyyah. Outstanding characters are those with cognomens *Baba* (Father) and *Abdal* such as Geyikli Baba, Doğlu Baba, and Abdal Musa. These cognomens have been used by Qalandaris since 11 century, as seen in Baba Tahir-i Uryan example (Ocak 2016: 139). There is no such certain information as to when exactly Abdals settled in Anatolia. Nevertheless, despite that uncertainty, the common opinion reveals that Abdals settled in Anatolian territories along with Turkic tribes. It is claimed by most of the Abdal communities who are living in Turkey at present that they came from Khorasan and were of Persian origin, a fact which may be verified with available information. While sources demonstrate that Geyikli Baba and Abdal Musa came from Hoy (Azerbaijan), Abdal Murad and Abdal Mehmed from Bukhara, and Postînpûş Baba from Diyar-ı Acem (Ajam Region), it may be observed in descriptions of the word “Khorasan” that they did not come from Khorasan in person – it may also be true though- yet that they were affiliated with Qalandariyyah movements of Khorasan origin (Köprülü 2005: 295).

Some Abdal communities call themselves “Teber” while some others use the name “Abdal” (Tietze 1982: 521-532), however; as they have been excluded by local people, they are regarded equivalent to Gypsies, another excluded community. Arguing against this definition, Abdals consider themselves as a long standing and deep-rooted group with old beliefs. Majority of Greek Abdals, unlike classical Sunnism today, have a sense of Islam in which ancient beliefs and mythological motives rule over (Ocak 2016: 141), as a result; Abdals mostly are associated with Alewi belief today. Almost all of the interviewees have introduced themselves saying “we are a member of Abdal Family”.

Köprülü believed that the word Teber may be associated with musicianship of Teber or Abdal. The word Teber is claimed to mean Teberci “drummer”, derived from Arabic word “tabl”, however; as some of the Abdals represent themselves in dervish costumes, they carry Teber with them which is why they may have been called with this name (Köprülü 1935: 42). Majority of Abdal communities in Turkey are known for their aptitude and competence for music, so they are mainly confused with Gypsies, to which they bear resemblance with regards to their inclination to music and appearances. As the identity of Abdal is more prestigious than of Gypsies, some Gypsy communities identify themselves Abdals. In the paper, it was pointed out by interviewees that they feel a discomfort with this situation and they belong to Haji Bektash Veli tradition of Sufism and are officially Turkish but a noble group coming from Khorasan. Evidence to refute this statement was observed during interviews. Kara Duman Abdals are claimed to have been connected with Dom/Doman group, Middle East Gypsies (Yıldırım 201: 29). It was stated by a family during interviews that they represent themselves as members of Copt belief having migrated from Egypt, underpinning their association with Kara Duman, a section of Abdals of abovementioned Dom/Doman group in Turkey.

Almost all Abdals belong to Alewi belief. Their beliefs are considered as the base of their identities, as a result; they describe themselves on basis of their religious belief. Probably due to high influence of dominant identity and belief, they always point out that they are different from other Alewi communities, notably Tahtacı Alewis, when characterizing themselves. Naming themselves Abdal Alewi as identity, they describe other communities as Tahtacı Alewi, those having Sunni belief as Yezidi and all the local people out of religious identity as Turks.

Abdals of Anamur, who follow Haji Bektash Veli in terms of belief and belong to Alawism, have highly integrated to the customs and beliefs of communities they lived together and completely distinguish themselves from Tahtacı Alewis. This situation has been explained by Hüseyin ARDIÇ (57) as follows:

“While they are Tahtacı Alewis, we are Abdal Alewis; they do not fast in Ramadan, yet we do, besides; we perform worshipping...they are not the same as can be seen in the case of funerals; when someone passes away, they do not hold mawlid; they [Tahtacı] cover the corpses with clothes, sheets, whereas we cover with silk shroud. We do not have Djemevi; in the past, we were all brothers and sisters, meaning that my wife and others’ wives were sisters, and so neither their sons/daughters could marry ours, nor the other way around, yet we realized that this situation was wrongly conducted and in

due course, as Dedes (leaders) passed away, we left them too.”

Their beliefs have a significant role in cultural life. Along with traditions from the past, they live what the modern life requires. They have different practices among themselves though they have similar traditions to those of local people in rituals such as death, wedding and religious festivals.

Abdals have been discriminated by local people due to their social identities. Therefore, setting aside the endeavour to make their social identities accepted, they have kept their exclusive life styles and while doing so, they have faced a number of problems resulted from exclusion. Unemployment is regarded as the most significant problem. Lack of a regular and constant job has led them to be categorized in poverty groups. While trying to earn their livings, they have been named differently depending on their various professions and jobs associated with them in areas they settled. For example, some of them are Sepetçi Abdalı (Basket Abdal), Elekçi Abdalı (sieving Abdal), Bıçakçı Abdalı (Cutter Abdal), Çalgıcı (Musician) and “Gewende” in South East Anatolia, term attributed as they play drums.

Abdals of Anamur

Anamur is the farthest town to the city centre in Turkey considering its geographical position. It is five hours away from Mersin, to which it is bounded, Konya and Antalya as neighbouring cities. This feature has led to an exclusive structure to arise on behalf of Anamur. As it is hard-to-reach, it has scarce migration in-and-out. Besides, Anamur is at the southernmost corner of Turkey having a dominant Mediterranean climate, thus the county is humid and hot in summers and warm in winters. In spite of this fact, it differs from coastal areas such as Alanya and Antalya in terms of tourism activities. Though it is a coastal town, economic activities of the whole local people are based on agricultural production. As a result, migration to Anamur is prevented. Therefore, communities living in the area have kept their traditions, languages and cultures throughout centuries.

Majority of Anamur population consists of Yoruks-Turkmens. Turks settled in Anamur following immigration of Yıva Tribe settlement in İç-il in 11-12th centuries under the ruling of Bayezid II. With reference to documents recorded during Ottoman Period, social groups that resided in Anamur are as follows (Erim 2014: 63).

Name of the document	Number of documents accessed	Total number of pages
Yoruk Tribes and Communities	16	49
Non-Moslems Armenians	8	36
Non-Moslem Greeks (of Turkish nationality)	9	11
Non-Moslem Greeks	4	10

Foreigners	10	16
Immigrant Copts	1	1
Cretan Immigrants	2	6
Dobruja Immigrants	1	1
Total	51	81

Currently there are Sarıkeçili, Bahşiş, Tekeli and Tahtacı tribes living in Anamur (Tokatlı and Nas 2012: 35). Apart from the Yoruk tribes, as the majority of the population, there are about 300 Abdal families in to the city centre. While Abdals have been pushed to corners of the cities by local people in other parts, in Anamur they have settled in the middle of the centre in two quarters. The interviews have shown that in fact this situation has nothing to do with today's conditions but the fact that the two relevant quarters were out of town and had insufficient infrastructure not long ago; as the city became larger, both quarters remained in the centre. It has further been stated that as local authorities and public hold back, they cannot drive Abdals to other places and until recently (5-7 years) no foreigner was permitted to the quarter.

Having a group of 1300-1600 persons, Abdals of Anamur are thought to be comprised of five lineages: Kelceler, Hıdırlar, Akgabaklar, Sülalar and Kandaklar, among which the ruling one is Akgabak line with Dedes as the bearer of Alawism. Until recently two brothers belonging to this lineage were the leaders (Dede) of Anamur Abdals. After their death, Abdals failed to keep the tradition and did not seek for a new leader. The wealthiest of all lines Akgabaklar are claimed to have created uneasiness out of this situation among other lines – as observed in interviews made both with them and other lines-. According to the statements of other lines, position of Dede was used to make Akgabaklar richer, whereas others were driven into poverty. On the other hand, the reverse is expressed by Akgabaklar family. Mustafa ZEYTİN (60) has spoken as follows in respect to this issue:

“Dedes brought a square-shaped stone from Haji Bektash saying “rub it on your face and throw coins...”, in this way, today they have not less than 25 acres of land and besides, any member of the family has fortune, such a fortune that made us kiss the little children's hand, children whose father was Dede, and Dedes' wives' hands; it was hard to be close to them as they were a kind of untouchable.”

It was pointed out by both the deceased Dede's wife and individuals belonging to other lines that they gave up their belief and few of them kept practicing necessities of Alawism. Dudu BÜYÜKDERE (92), wife of the last Dede, explains the case as follows:

“We neither knew anything about worshipping before nor performed worshipping; we had nine days of fasting and whirled with companions which meant everyone became siblings, as a result; sons and daughters of no one would marry others among us, yet it is not the case today and wrong as far as we realize. We both perform Ramadan and nine days of fasting and perform praying In other words, Khidr ordered us to fast for

nine days and so it is what we do; we cook ashura in month of Muharram as we are the house of Dede and then ashura is distributed to the neighbourhoods from our house early in the morning”

While mentioning about their traditions which are characterized as ancient belief by them, they have stated that existence of Dedes has schooled them and prevented clashes among themselves. Cihan BÜYÜKDENİZ (65) has stated as follows:

“Before, in our childhood we had Dedes, two of them, for example; once someone used a bad word, they got money from the teller and until paying the penalty, s/he could not ask for marriage to the girl. As there was a swearword, a penalty was set and paid to the Dedes, and only then could the teller ask for the girl. Alawism is our belief ordering us not to get in bad with someone as we are already disadvantaged”.

Though Anamur Abdals basically have similar life style with other Abdals, it is a fact that they possess a rather different life style. As popular profession among Abdals, musicianship is not significantly preferred by Anamur Abdals. However, they experience the same problem as others when it comes to low level of education and poverty. They are mainly employed as agricultural labourers with low-cost labour, which is generally a profession in strawberry cultivation.

Anamur Abdals have much lower educational level than other local people. Most of the middle aged and over-middle aged individuals are either without educational background or graduates of primary schools. Today, it is stated that along with efforts to change the situation, not enough progress has been made after all. Abdals experience all the difficulties stemming from low level education. Local people equate Abdals with many bad characteristic such as robbery, drug addiction and usurpation. All interviewees ascribe these epithets to poverty, lack of education and exclusion. One of the determinations in the paper suggests that even Anamur Abdals consider drug addiction something natural and ordinary themselves. Most of the interviewees have stated that drugs are the same as other pleasure-giving substances (alcohol, cigarette) for them. Cannabis is known as Abdal weed in the neighbourhood. Hüseyin ARDIÇ (57) has stated following issues in respect to this:

“We have Abdal weed smoked and addicted, yet I smoke neither cigarette nor cannabis. However, I have some nephews who smoke in the neighbourhood along with many others”.

Crime rate based on drug addiction is rather high among Anamur Abdals. Abdals Abdals claim that the problem(s) can be solved only with an increase in the degree of education and awareness.

Secret Language of Anamur Abdals

With its simplest definition, secret language refers to a structure in language which may not be understood by other communities around when spoken by its speakers. However, neither the grammatical structure of the secret language nor its thesaurus may be understood by a foreigner. Except for few suffixes, there is no trace of any feature obtained from general language. Moreover, they hold back using expressions derived from general language. Anything to be said is stated in a sentence just like in

any other independent language. Secret language is useful not to hide a simple thing but to hide a certain field of a life of a group, its opinions and briefly its whole linguistic life space. Such languages hold a small amount of vocabulary, therefore; every single word may have a number of meanings. Due care is exercised not to derive any word from the common language. They pay attention not to give away what is spoken to those out of their groups and regions (Caferoğlu, 1943: 52). Abdals/Tebers sometimes speak in group –particularly when they feel the need to hide some information from foreigners- a “secret language” what they call as *dilce (localism)* or *Teberce (Teber language)* and what foreigners call as *Abdal Language*, which is comprised of special words and has limited communicative features. Abdal secret language is a Anatolian Turkish based mixed language within whose syntax, in parallel with Turkish, the order is subject+object+verb in formation of sentence where the signified comes after the indicative, and important elements come after the unimportant elements (Yıldırım 2011: 33).

Abdals of Anamur talk in Turkish based on Anamur dialect among them, however; they speak their exclusive language particularly when they are accompanied by someone else out of group –as they name it, Turkish, Sunni, and Yezidi-. They call the spoken language *Çerce/Cerce*. Though it is structurally the same as Standard Turkish as mentioned above, it is lexically completely different. Words used are mainly composed of nouns, whereas verbs are used less in terms of frequency of use. During the interviews, 64 words were observed among those that are not used in Standard Turkish and not available in Anamur dialects either. 15 of these words are composed of verbs, 47 of them of nouns and 1 of them are idioms. The language is said to be spoken by people of all ages within the group. The language with a wide range of diverse vocabulary has words of Persian, Kurdish and Arabic origin as well as words whose source and origin are not certain. According to scientists who previously discovered this feature of the language, “dialects of these Abdals separate from other Turks in terms of having a particular language, being classified as Southern Turkish; however, words are bizarre: while some words are Kurdish and some others are perhaps Romany (Gipsy Language), some others seem to be remainders of an old extinct Small-Asian language” (Köprülü 1935: 41).

In this paper, the study of the origins of the words were not discussed and it was examined whether the words in question were in the field of Abdal Secret Language (*Abdal Gizli Dili*) which is comprehensive study (Yıldırım 2011). Compiled words which are not found in the Abdal Secret Language or have different meanings even if they are available in Abdal Secret Language were examined under two headings.

1. Absent Words in Abdal Secret Language

- **Adavet:** High
- **Cıngıt:** Small patterned fabric.
- **Civ:** Lice
- **Çona:** Child
- **Darı kesiciği:** Corn Cob
- **Feli:** Chicken Egg

- **Gelti:** Crazy
- **Kay-:** To eat
- **Kayma:** Food
- **Lumbur:** Gun.
- **Maha mehri:** Handsome
- **Me(h)ri:** Husband, man
- **Menculus:** Chamber
- **Mengay:** Beef
- **Miski:** Stingy
- **Müsayip/MusayıP:** Be a sister or brother
- **Palazla-:** To grasp
- **Pırım:** Onion
- **Pıtpıt:** Chicken
- **Şarmtalık:** Jocularly
- **Yöğüccük:** To tease
- **Zifle-:** To skim
- **Zimbidi burnunda tüt-:** To long for home

2. Words Having Different Meanings Even if They are Available in Abdal Secret Language

- **Desle-:** To steal (Compare Abdal Secret Language p.81/ To do, to play an instrument, to buy, to hit, to give, to ferment).
- **Göhre:** Animak (Compare Abdal Secret Language p.125/ Horse).
- **Nıms:** Sleep (Compare. Abdal Secret Language p.184/ Prayer).
- **Tacık:** Man (Compare. Abdal Secret Language p. 216/ Foregin, non-Abdal).
- **Ürün:** Yoghurt (Compare. Abdal Secret Language p.224/ pil, butter).

Marginalization, Exclusion

Every group has an exclusive *Volksgeist* (exclusive soul and nature), a system of customs and way of living, perception and behaviour patterns which are valuable as they solely belong to the group. Whole cultural life is shaped around a river of tradition where the source of such a river is common historical experience shared by only the members of the group (Berlin, 1992). Identities and groups are grounded on similarities and differences among people. Therefore, differences are influential on sense of belonging and embodiment of group feelings. A sense of belonging for a particular identity or a group indicates shared similarities and sameness as well as separation and being different from others (Nas, 2017). Social identity is the state of reflecting subjective feelings and impressions related to category and its features that the individual possesses in reality or related to the individual's own state and existence. Collective identity, on the other hand, is the expression of social identity on a communal basis. Request of identity and construction of identity is shaped upon two different grounds in a way. As for the first ground, there is the discourse "I/we, I am/ we are different from you" and the second one includes the discourse "you/you (plural) are different from me/us" (Bilgin 2007: 33).

Abdals refer to a group that have been marginalized by all groups having lived with them in respect to their extraordinary life style in which poverty and misery are determining factors of Abdal life. While keeping their lives under these circumstances, they are trying to earn livings working in professions excluded by the society (Duygulu 2012: 33-46). The closed-society structure, in-group marriage, limited social relation with people out of group creates a homogenous work group and space. In addition to this, their relations with those who are not Abdals and Alewi depend on relations conducted on basis of business and commerce (Kolukırık-Yıldırım 2009: 145-158).

It was frequently emphasized by the Abdals during the interviews that they were excluded by others with some individuals saying that they were not called Abdal anymore but *Geday* (*Beggar*) instead. Abdals describe their identities based on belief and professions partially –Sieving Man, Circumciser, Musician, etc- rather than on language. Emine BÜYÜKDERE (74), a daughter of Dede, has stated followings in respect to this:

“We are already disadvantaged people, having been suffering from the past; everyone has despised us, to set an example; no one in these villages has accepted our marriage proposal to the girls for years as we are Alewi – as was the case with our Dedes- you may not marry a Turkish girl, even a single one; we are called Abdal and we call them Yezidi. We settled in these territories from Iran, Khorasan, are local people having settled here as nomads; eighty percent of Anamur belonged to us as we were the first settlers and then lands were sold out; we are called Geday by Turks and we call them Yezidi. They modernized the centuries old word Abdal into Geday”.

Abdals are also marginalised in the education process and that is why they are associated with living schools in early ages. They believe that as non-Alewis do not send their children to the school called Cengiz Topel Primary School in the quarter, their children are deprived of educational facilities. Students, who were taken out of the school which was first shut down and then demolished due to the few numbers of enrolled students –only Abdals preferred the school-, were transferred to other schools in other quarters. Parents allege that their children are constantly facing discrimination and exclusion by teachers and students as well as parents of other students at schools where they were transferred.

Conclusion

It has been observed that Anamur Abdals mostly emphasize Alewi identity when describing themselves under an identity. The order in social relations and the thought to be a good person are ascribed to the Alewi belief. Mustafa ZEYTİN (60), one of the speakers, has explained the case as follows:

“As part of our belief, we naturally believe in Allah; we are asked not to misdo any one who is a member of Alewism as we are already disadvantaged people.”

Nonetheless, Alawism continues with some mythological remainders which have remained unfulfilled and been lost in practice among them. Upon being asked the reason, they proudly noted that they comply with practices of Sunnism as a dominant belief in the local people. It is asserted by them that they have more accurate form of

belief than Tahtacı Alewis in Kaşdişlen village marginalizing them in terms of religious practices. In spite of all these efforts, Anamur Abdals have not been able to clear the way for establishing positive relations with non-Abdals and non-Alewis. The problem is bilateral. Upon being asked for an answer to the causes of them remaining distant in relations with Abdals during the interviews made with non-Abdals, local people set forth reasons such as vigilantism, high crime rates, drug abuse and narcotic addiction among Abdals. It was also stated that such reasons and principally difference in belief prevented marriages with Abdals. On the other hand, Abdals consider themselves as a group belonging to Islam religion against the related exclusion and detach themselves from the society with an emphasis on the closeness of their groups characterizing others outside of them as Turks, Sunnis and Yezidis. This situation leads to an in-group marriage, giving rise to persisting –dark skin- from generation to generation distinguished as one of the most distinctive features of Abdals. The exclusion and marginalization in question have made the secret language among Abdals survive until today. This secret language is claimed to be spoken –with their own words- to avoid particularly Sunnis and Yezidis understanding them.

The most striking consequence of the exclusion and marginalization has been unemployment and poverty along with it. With a young population, Abdals are employed at hardest works - notably in agricultural activities-. Providing a low-cost labour for the employers, the relevant feature brings about issues such as employment at early age and dropout arising from financial difficulty as well as early marriage, which is common among Abdals. Common opinion of particularly old-aged interviewers reveals that all of the abovementioned reasons along with a negative perspective of youth on education have led to Abdals remaining at lower socio-economic status. Almost all self-criticize themselves over the issue noting that in spite of all efforts, the children are reluctant to continue formal education. Abdals feel uneasy about their children's continuing education at other schools upon the demolition of the school in the quarter. Abdal families are of opinion that children are discriminated at these schools, giving rise to a complete disconnection from educational activities along with the current reluctance towards going to school. The exact opposite is noted by the addressees –students, parents and teachers- of the situation asserting that the demolished school was always posing a problem and that location of the school was giving self-confidence to the Abdal children, thus leading to a number of unfavourable behaviours against teachers and non-Abdal students. Moreover, it has been stated that the transferred children developed behaviours towards obeying the rules watching around and attached more importance to the education after all.

64 words related to the secret languages of Anamur Abdals were compiled. 23 of them were detected not to be available in the most comprehensive work which was previously done in this area Abdal Secret Language (Yıldırım 2011). 5 were found to have different meanings even though they are present in Abdal Secret Language. The remaining 36 words were determined to be previously detected with the same meanings. Of the 23 words that are not available in Abdal Secret Language, 3 are verbs and 20 are names. Though 5 different words are found in Abdal Secret Language, 1 of them is composed of verbs and 4 of them are nouns. As can be seen, Abdal's

secret language is a limited number of words, mostly composed of names that can have multiple meanings. Anamur Abdals use their secret language when they do not want non-Abdal people to understand them and use the mouth of the Anamur region in general language. Such detected words will contribute to a dictionary like Dictionary of Anatolian Dialects (Compilation Glossary) for private and secret languages spoken in Turkey.

References (Abdals)

	Name and Surname	Age	Level of Education
1	Ebru BÜYÜKDERE	22	High School
2	Ferhan GEYİK	30	High School
3	Münevver ÜZÜM	33	Primary School
4	Figen BÜYÜKDERE	35	High School
5	İlsev ÇAM	36	High School
6	Nuray DEMİRBAŞ	40	Primary School
7	Suzan GEYİK	41	Primary School
8	Şehber ARDIÇ	48	Uneducated
9	Şerife ZEYTİN	53	Uneducated
10	Ümmü BÜYÜKDERE	56	Uneducated
11	Hüseyin ARDIÇ	57	Uneducated
12	Mustafa ZEYTİN	60	Uneducated
13	Cihan BÜYÜKDENİZ	65	Uneducated
14	Emine BÜYÜKDERE	74	Uneducated
15	Dudu BÜYÜKDERE	92	Uneducated

References (Non-Abdals)

	Name and Surname	Age	Level of Education
1	Eşşe GÜNEY	62	Uneducated
2	Ayşe Pınar	67	Uneducated
3	Nergiz OKTAN	73	Uneducated
4	Ayşe ŞİMŞEK	77	Uneducated
5	Sabri ÖZDEMİR	79	Primary School
6	İsmet KURT	80	Primary School
7	Havva YILMAZ	82	Uneducated
8	Ümmü YAPILI	82	Uneducated
9	Kazım TEPE	82	Primary School
10	Süleyman YILMAZ	83	Primary School
11	Süleyman YILMAZ	83	Primary School
12	Havva OKTAN	87	Uneducated

References List

- BERLIN, İsaiah (1992). “Volksgeit“ın Dönüşü”, *NPQ Türkiye Dergisi*, 2.
- BİLGİN, Nuri (2007). *Kimlik İnşası*, (Çev. Yılmaz, H.), İzmir: Aşina Kitaplar.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1943). *Anadolu Ağızlarından Toplamalar. Kastamonu, Çankırı, Çorum, Amasya, Niğde İlbaylıkları, Kalaycı Argosu ve Geygeli Yörüklerinin Gizli Dili*, Ankara: TDK Yay.
- DUYGULU, Melih (2012). “Abdallar Bozkırın Yalnız Çocukları”, *NTV Tarih Dergisi* Sayı 46, s. 31-46.
- ERİM, Mustafa (2014). *Osmanlı Belgelerinde İçel Sancağı Anamur Kazası*, İstanbul: Hemen Kitap.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (1961). *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İstanbul: İnkılâp Yay.
- HANCERLİOĞLU, Orhan (2000). *İslam İnançları Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitapevi.
- KOLUKIRIK, S., YILDIRIM A.R. (2009). “Kimlik İnşasında Söylem ve Anlam İlişkisi: Kocabaş Abdalları Örneği”, *FLSF Dergisi*, Sayı:8, s.145-158.
- KONUĞU, Enver (2002). “Akhunlar” *Türkler Ansiklopedisi I*, Ankara: Yeni Türkiye, s. 828.
- KÖPRÜLÜ, Fuat (1935) “Abdal” *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul, s.36.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1976). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara: TTK Basımevi.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (2005). *Anadolu 'da İslâmiyet*, Haz. Ergun, M., Ankara: Akçağ Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, Orhan, F. (1988). “Abdal” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul, C. I. s.62.
- NAS, Fethi (2016). Üniversite Öğrencilerinin Arkadaşlık Seçiminde Cinsiyet, İnanç ve Etnisite Değişkenlerinin Önemi (Bartın Üniversitesi Örneği), *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7(3), 489-497.
- OCAK, A.Yaşar (2016). *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sufilik: Kalenderiler XIV-XVII. Yüzyıllar*, İstanbul: Timaş Yay.
- ÖZTÜRK, N. (2013). *Aşıkpaşazade Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- TIETZE, Andreas (1982), “Zum Argot der Anatolischen Abdal (Gruppe Teber)”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* Sayı:36, s.521-532.
- TOGAN, A. Zeki Velidi (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Yay.
- TOKATLI, S. Suzan-NAS, Gönül E. (2012). “Anamur Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar”, *Diyalektolog Dergisi*, Sayı 5, s. 33-45.
- YILDIRIM, Faruk (2011). *Abdal Gizli Dili*, Adana: Karahan Kitabevi.

Internet Adresses

- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts.
- http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas.
- <http://www.netdata.com/netsite/2faeda6b/tarih-terimleri-sozlugu>.
- http://www.diyalektolog.com/Makaleler/491064174_33-45.pdf.
- <http://www.npq.com.tr>

DİYALEKTOLOJİK BÜTÜNLÜKTEN KOPAN GÖÇMEN AĞIZLAR ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

*Studies on Migrant Dialects Separated from
Dialectological Integrity*

Serpil ERSÖZ*

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 289-298

Öz: Türkiye’de Ahmet Caferoğlu’yla başlayan diyalektoloji çalışmaları gittikçe hız kazanmaktadır. Ağız çalışmaları yapılırken, her aşamada dikkat edilmesi gereken belli hususlar vardır. Bunlar arasında en önemlileri yerleşim yeri ve kaynak kişi seçimidir. Örneğin yerleşim yeri seçerken, daha çok standart varyantın kullanıldığı şehir merkezleri değil, yerel ağızların hakim olduğu köy gibi daha küçük yerleşim birimleri tercih edilir. Kaynak kişi seçiminde ise merkezle iletişimi daha az olan, yaşadığı yerleşim birimi dışına uzun süreli olarak çıkmamış, hayatının büyük bir kısmını köyde geçirmiş kaynak kişiler, bir ağız araştırması için en uygun olan kişilerdir. Hatta, erkekler yerine kadınlar yerel ağız çalışmalarının kıymetli konuşurlarıdır.

Bu tür yerel ağız çalışmaları, *yerleşim yeri - konuşur* bütünlüğünün sağlandığı şartlarda geçerlidir. Fakat gerçek hayatta bu bütünlüğün her zaman sağlanmadığı bilinmektedir. Pek çok sebeple, *yerleşim yeri - konuşur* bütünlüğünün bozulabilmektedir. Böylesi durumlarda ortada herhangi bir yerleşim yeri ya da konuşur kalmayacağı için, herhangi bir diyalektoloji çalışması yapmak uygunsuz görülür.

Fakat bu makale, *yerleşim yeri - konuşur* bütünlüğünün bozulduğu durumlarda da bir ağız araştırması yapılabileceğini öne sürmektedir. Kendi yerleşim yerinden farklı bölge/bölgelere göçen birinci, ikinci ve hatta üçüncü nesil konuşurlar üzerinden yürütülecek bir çalışma, eski yerleşim yerine ait karakteristik özelliklerin tespitini sağlayabilir. Makalede böyle bir çalışmanın adımlarından bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Diyalektoloji, Diyalektolojik Bütünlük, Göçmen Ağız, Türkiye Türkçesi Ağızları

Abstract: Dialectology studies that began with Ahmet Caferoğlu in Turkey have been accelerating. There are certain points that need to be taken into consideration at every stage of the dialect study. The most important of these is the choice of settlement and source. For example, when choosing a settlement, smaller settlements are preferred, such as villages where local dialects are dominant, rather than city centers where the standard variant is used more commonly. Because, the farther away the selected settlements are from the center, the stronger the protection of the local dialect in the region. A similar path is followed in the selection of the source person. People who have less communication with the center, who have not been outside their residential area for a long time and have spent most of their lives in the village are the ones most suitable for a dialect study. In fact, the women are the valuable speakers of the local dialect studies compared to the men,

* Dr. Öğr. Üyesi, Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Manisa/TÜRKİYE, serpilersoz@yahoo.com. Gönderim Tarihi: 24.07.2018 / Kabul Tarihi: 20.11.2018

because men are connected to the outside in order to make a living while women stay at home.

These kinds of local dialect studies are only possible on the condition of *settlement - speaker* integrity. But in real life it is known that this integrity cannot always be provided. Reasons such as earthquakes, floods, natural disasters, economic policies of the state, wars etc. are seen to damage the *settlement-speaker* integrity. In such cases, it would be inappropriate to conduct any dialectology study because there will be no settlements or speakers left.

However, this article suggests that a dialect study can be done in cases where the *settlement - speaker* integrity is impaired. A study of first, second, and even third generation speakers migrating from their settlement region to the different region/regions may, to some extent, determine the characteristics of the former settlement. Step by step, the stages of such a study are mentioned in the article.

Keywords: Dialectology, Dialectological Integrity, Migrant Dialect

Giriş

Bu makale ağız araştırmaları yöntemleriyle ilgili kuramsal bir denemedir. Dolayısıyla makalede, ağız araştırmacıları tarafından aslında varlığı bilinen ve hatta belki de tecrübe edilmiş durumlar ele alınacaktır. Ancak, bilinen bu gerçekler bilimsel anlamda henüz tam manasıyla terimleştirilmemiş ve sınıflandırılmamıştır. Bu yüzden makale, bu terimler ve sınıflandırma üzerine odaklanmaktadır.

Ağız, “aynı dil içinde ses, şekil, söz dizimi ve anlamca farklılıklar gösterebilen, belli yerleşim bölgelerine veya sınıflara özgü olan konuşma dili” olarak tanımlanmaktadır. “Ağız” kavramı, genellikle belirli bir “yerleşim yeri” ile birlikte düşünülmektedir. Her yerleşim yerinin bir ağız özelliği, her ağzın da konuşulduğu bir yer vardır. Bu yüzden “ağız” ve “yerleşim yeri” kavramları birbirine sıkı bir şekilde bağlıdır. Örneğin Karadeniz Ağızı, Artvin ağızı... vs.

Diyaletolojinin çalışma konusunu genellikle belli bir yerleşim biriminin yerel sakinlerince konuşulan ağızların betimlenmesi oluşturur. Bir ağzı tanımlayabilmek için önemli görülen ve tercih edilen hususların başında kaynak kişi seçimi gelir. Kaynak kişi seçiminde aranan en önemli özelliklerden biri, *hâlen ilgili yerleşim biriminde yaşayan yerel sakinlerden biri* olmasıdır. Kaynak kişilerde ikincil olarak aranan nitelikler ise *buradan uzun süreli ayrılmamış, standart dil ile olabildiğince az karşılaşmış, orta yaş ve üzerindeki (özellikle de kadın) konuşurlar* olmalarıdır. Gerçekten de bu nitelikteki kaynak kişiler, araştırılan yerel ağız ile ilgili en doğru verinin sağlanacağı konuşurlardır. Onlardan edinilen dil malzemesinin incelenmesiyle, ilgili yerleşim biriminin en sağlıklı ağız tanımlaması yapılmış olur. Nitekim şimdiye kadar da hep böyle yapılmıştır ve yapılmaya da devam edilmektedir. Dolayısıyla da ilgili yerleşim biriminden farklı bir yere göçmüş kişilerden ağız derlemesi yapmak genellikle tercih edilmez. Çünkü, onlardan derlenecek malzemenin, büyük ihtimalle artık eski karakteristik özelliklerini taşımayacağı, kaybettiği ve hatta başka bir varyanta (standart varyanta ya da yeni yerleşilen bölge ağzına) yaklaştığı, kısacası bozulduğu düşünülür. Bu yüzden de ilgili ağız üzerine yapılacak bir çalışmada böyle konuşurlardan derleme yapmak pek de doğru olmayacaktır.

Ya da biz öyle sanıyoruz.

Burada ardı ardına birçok soru sorulabilir. Fakat bu makalede yalnızca şu soruların cevabı aranacaktır: Bir yerleşim birimine ait ağız özelliklerinin tespiti gerçekten de yalnızca yukarıda tarif edildiği şekilde mi mümkündür? Belli bir yerleşim birimine ait karakteristik özelliklerin tespiti üzerine çalışmak için yukarıda belirtilen niteliklere sahip konuşurlara mı ulaşmak zorundayız? Peki, eğer öyleyse, bir ağız artık diyalektolojik bütünlüğünü kaybettiye o ağızla ilgili çalışmak artık imkânsız mıdır? Gerçek hayatta “ağız” ve “yerleşim yeri” bütünlüğü her zaman mümkün olmayabilir. Pek çok yerleşim yeri siyasi, sosyal, ekonomik ya da doğal afetler gibi çeşitli sebeplerle terkedilmekte ya da boşaltılmaktadır. Böyle durumlarda, bir diyalektolog için gerçekten artık yapılacak hiç bir şey kalmamış mıdır?

Savaşlar ve sürgünler yüzünden anayurdun terkedildiği pek çok örneğe kolaylıkla rastlanabilir. Buna çarpıcı bir örnek olarak yakın bir tarihte yaşanan Ahıska sürgünü gösterilebilir. 1944 yılında bütün Ahıska Türkleri, Stalin’in emriyle bir gece içerisinde yaşadıkları coğrafyadan başka yerlere sürgün edilmişlerdir.¹ Hâlen daha başka ülkelerde yaşamaktadırlar.

Siyasi olaylardan başka, bir bölgedeki iş imkânsızlıkları veya gruplar arasında yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle de halk başka bölgelere göç edebilir ve köyde kalan son yaşlı nüfus da neredeyse tamamen tükenmiş olabilir. Örneğin 2008 yılındaki bir habere göre, Bursa’nın Büyükşehir ilçesine bağlı Çökene köyü, işsizlik ve geçim darlığı nedeniyle tamamen boşalmıştır.² Yine 2005 yılındaki bir habere göre yaşanan kan davaları ve anlaşmazlıklar yüzünden Muş’un Malazgirt ilçesine bağlı Beypazarı köyü ve 2013 yılındaki bir habere göre de benzer sebeplerle Şanlıurfa’nın Güzeller köyü nüfusu büyük oranda boşalmıştır.³

Devletin ekonomi politikaları ile yerleşim alanlarını kapsayan baraj gibi çeşitli projeler yüzünden yerleşim birimleri iskân edilebilir ve sakinler başka bölgelere yerleşmek zorunda kalabilir. Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Çoruh Nehri üzerinde yürüttüğü HES (Hidroelektrik Santral) projeleri nedeniyle birçok köy istimlak edilmiş ve bundan etkilenen köylerin başka bir yere taşınması kararı alınmıştır. Fakat böyle yerlerde halkın büyük bir kısmı devletin belirlediği yeni arazilere değil başka bölgelere göç etmiştir. 2010 yılındaki bir başka habere göre Akkuyu’da nükleer santralin kurulacağı söylentisi bile beldeden bir yıl içinde 700 kişinin göç etmesine sebep olmuştur.⁴

İnsan faktörü dışında, deprem, sel ya da yangın gibi doğal afetler sebebiyle de bir yerleşim birimi başka bir yere taşınabilir. Kütahya’ya bağlı Eskigediz’in durumu buna iyi bir örnektir. Sel, toprak kayması ve deprem gibi felaketlerin oluşmasına neden olan topografik yapı yüzünden Türkiye Cumhuriyeti Devleti Bakanlar Kurulu tarafından alınan taşınma kararı 1970 yılında gerçekleşir. Böylece mevcut yerleşim başka bir yerde yeni baştan kurulur.⁵

1 Yunus Zeyrek, “Ahıska ve Ahıska Türkleri, Türkler, C:20, s.520-531; Seyfeddin Buntürk, Rus Türk Mücadelesi’nde Ahıska Türkleri, Berikan Yayınevi, Ankara 2007; Ayşegül Aydıngün - Çiğdem Balım Harding - Matthew Hoover - Igor Kuznetsov - Steve Swerdlow, Meskhetian Turks, Center of Applied Linguistics, Washington 2006; B. Zakir Avşar-Zafer S. Tunçalp, Sürgünde 50. Yıl Ahıska Türkleri, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara 1995; Kıyas Aslan, Ahıska Türkleri, Ahıska Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, Ankara 1995

2 <http://www.haberaktuel.com/bu-koy-tamamen-bosaldi-haberi-162477.html>; alındığı tarih: 16.04.2016

3 <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=165488>; alındığı tarih: 17.04.2016; <http://www.sabah.com.tr/guney/2013/06/02/kan-davasi-yuzunden-guzeller-koyu-bosaldi>; alındığı tarih: 17.04.2016

4 <http://www.ntv.com.tr/turkiye/nukleer-korkusu-goc-ettiriyor.LpGonQ2fZUarhuhaVE68qA>; alındığı tarih: 17.04.2016

5 http://www.eskigediz.bel.tr/Eskigedizin_Tarihi_Page_392.html; alındığı tarih 16.04.2016

Diyalektolojik bütünlüğü bozan bunlar gibi başka birçok sebep daha burada sıralanabilir.

Yahut da tüm bunların dışında bölge sakinleri, bireysel bir tercih olarak farklı yerlerde yaşama kararı alabilir. Günümüzde Türkiye'nin hemen her bölgesinde köyden kente doğru gerçekleşen göçler ve bu yüzden nüfusu azalan köyler buna örnek verilebilir.

Bu gibi çeşitli durumların bir sonucu olarak, önceden diyalektolojik bir bütünlük arz eden yerleşim yeri ağızı böylece başka bölgelere dağılabilir ve eski yerleşim yerinde o diyalektin hiçbir temsilcisi kalmamış olabilir.

Ağız özellikleri tespit edilemeden bir yerleşim alanının ve orada yaşayan konuşurların farklı yerlere dağılması ya da ortadan kalkması, bir diyalektolog için oldukça üzücü bir durumdur. Çünkü ortada çalışılacak bir yerleşim alanı ve o bölgenin yerel konuşuru kalmamıştır. Genellikle diyalektologlar bunu bir kayıp olarak görmektedirler. Henüz ağız özellikleri tespit edilememiş bir yerleşim alanının konuşurlarıyla birlikte ortadan kalkması gerçekten de kayıp olarak nitelendirilebilir. Ancak bu gibi durumlarda bir diyalektoloğun, üzölmek dışında yapması gereken başka çalışmalar vardır. Çünkü bu kaybın bir dereceye kadar da olsa telafi edilebileceği düşünölmektedir.

Makale, bu telafi ile ilgilidir. Ancak hemen burada belirtilmesi gereken bir husus var, o da sözü edilen bu telafinin yalnızca yakın geçmişle ilgili olduğudur. Üçüncü, ikinci ve hatta birinci nesil konuşurlar hâlâ hayattadır ve bu telafi onlardan edinilen dil malzemelerine dayanmaktadır. En iyisi birinci konuşurların hayatta olmasıdır. Sonrasında arzu edilen ikinci nesil konuşurların yaşıyor olmasıdır. Üçüncü nesilden yapılacak telafiler ise biraz şüpheli olabilir. Çok daha uzak geçmişle ilgili telafiler konusunda yapılan çalışmalar, doğal olarak artık ortada konuşur kalmadığı için, yazılı eserler üzerinden gerçekleştirilmektedir.⁶ Fakat bunlar, makalenin ilgi alanının dışındadır.

Yakın Geçmişte Diyalektolojik Bütünlüğünü Kaybeden Ağızların Tespiti Yolunda

Yakın geçmişte diyalektolojik bütünlüğünü kaybeden ağızların belirlenmesi çalışması, durum analizi ve sonra da varsayımların desteklenmesi olmak üzere iki aşamadan oluşmaktadır.⁷

Bu aşamalara geçmeden önce kullanılacak olan birkaç terimi açıklamak gerekmektedir. *Göçmen* terimiyle yalnızca “bölgeye başka bir ülkeden gelmiş olanlar” değil, “kalıcı olarak çeşitli sebeplerle yer değiştirenler” kastedilmektedir. Dolayısıyla *göçmen ağızı* ifadesi de “belli bir yerleşim birimine sonradan gelip yerleşen kişilerin ağızı”nı gösterecektir. Buradaki göçmen ya da göçmen ağızı ifadelerinin “Göçmen” olarak nitelendirilen 1923 Balkan Muhacirleriyle ilgili olmadığını vurgulamak

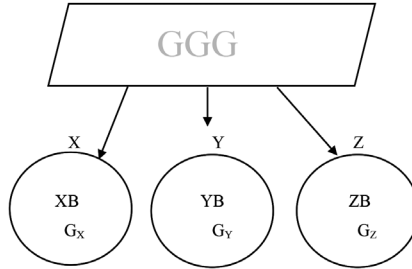
6 Örnek olarak şu çalışmalara bakılabilir: Hayati Develi, “Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılmasında Morfolojik Esaslar”, *Türkbilgi Türkoloji Araştırmaları*, 2002/4, s. 117-124; Hayati Develi, “Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması”, *Turkish Studies*, S:3/3, s. 212-230; Leyla Karahan, “Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili-Ağız İlişkisi”, *Turkish Studies*, S: 1, s. 9-18

7 Burada yapılan akıl yürütmelerin bir benzeri Gürer Gülsevin (2009) tarafından “Anadolu Ağızlarında Etnik (Boysal) Özellikler ve Çepni Ağızları Üzerine” başlıklı makalede uygulanmıştır. Gülsevin burada Oğuzların bir boyu olan Çepnilerin dil özelliklerini belirlenmeye çalışmıştır. Bizim ele aldığımız durumda ise söz konusu olan *boylar* değil, kendi yerleşim yerinden aynı ülke içerisindeki başka bir yerleşim birimine taşınan ve böylece *göçmen* niteliğini kazanan *ağızlardır*.

gerekir.⁸ Makalede terim olarak kullanılacak bir diğer ifade ise, *bölge ağzı*dır. *Bölge ağzı* ile “aynı yerleşim yerine göçmen ağız gelmeden önce de bölgede olan ağız/ ağızlar” kastedilecektir.

Göçmen ağızın da içinde bulunduğu X coğrafyasında, aynı zamanda bir ya da daha fazla bölge ağzı olduğu varsayılmaktadır. Ayrıca göçmen ağız X coğrafyası dışında, Y, Z gibi başka coğrafyalara da göçmüş olabilir. Bu iki seçenekten hangisi olursa olsun, göçmen ağız, az ya da çok kendi özelliklerini koruyor ya da baskın ağız içinde alt katman olarak kendini hissettiriyor olabilir. Birinci, hatta bazen de ikinci nesil göçmenler, kendi ağız özelliklerini büyük oranda korurlar. Üçüncü ve sonraki nesil göçmenlerin ağız ise özellikle, aynı kökenden olan konuşurlar bir araya geldiğinde kendini daha belirgin bir şekilde gösterir. Standart dil konuşurlarının olduğu ortamda ise kendini gizler fakat yine de kimi zaman alt katman olarak kimi zaman da *şaka, espri, taklit* gibi sebeplerle yüzeye çıkabilir.⁹ Tüm bunlar bir diyalektolog için önemli ipuçlarıdır.

Diyalektolojik bütünlüğünü kaybeden göçmen ağızların incelenmesine geçmeden iki farklı çalışma alanını görmek, onları birbirinden ayırmak gerekir. Birinci çalışma alanı X, Y ya da Z gibi herhangi bir bölgede yer alan ağızlardır. Örneğin X bölgesindeki ağızlar (=XB) bir ya da birden çok olabilir. X bölgesindeki ağızlardan biri oradaki bir göçmen ağızdır (=G_X). Dolayısıyla birinci çalışma alanını G_X ile diğer XB arasındaki ilişki oluşturur. İkinci çalışma alanı ise farklı coğrafyalardaki kökeni aynı olan göçmen ağızlarıdır. Yani X bölgesinde bir göçmen ağız (=G_X), Y bölgesinde bir göçmen ağız (=G_Y) ve Z bölgesinde bir göçmen ağız (=G_Z) vardır. Dolayısıyla ikinci çalışma alanı G_X, G_Y ve G_Z arasındaki ilişkiyi kapsar:

I. Göçmen Ağız ve Diğer Bölge Ağzıları (örneğin G_X ve Diğer XB) Arasındaki İlişki

Göçmen ağızdan edinilen dil malzemesinin bölge ağzıyla kıyası sonucunda şu iki seçenek ile karşılaşılır: 1. Bir bölgedeki göçmen ağız ile aynı coğrafyayı paylaştığı diğer bölge ağzı bazı noktalarda birbirleri ile ortaklaşabilir ya da 2. Birbirlerinden ayrılabilir. Bu ortaklaşan ve ayrılan dilbilgisi unsurları ise kendi içinde farklı şekillerde yorumlanabilir.

1. Ortaklaşan unsur;

- Ağız ilişkisi ile bölge ağzından göçmen ağza kopyalanmış bir şekil olabilir.

8 Balkan Muhacirlerinin ağızı da tabii ki bir *göçmen ağızı*dır. Ancak makalede tanımlanan *göçmen ağız* ifadesi, Balkan Muhacirlerinin de dâhil olduğu diğer tüm göçmenlerin ağızı için geçerlidir.

9 Ahıska ağzının durumu buna örnek verilebilir. Türkiye’de yaşayan birinci ve ikinci nesil göçmenler yerel ağızlarını sıkı bir şekilde korumakta iken, üçüncü nesil için bu her zaman geçerli değildir. Üçüncü nesil konuşurların ağız standart varyanta yaklaşmış veya tamamen standartlaşmıştır. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Ersöz 2015.

- b. Bölge ağzının olduğu kadar göçmen ağzın da kendi karakteristik özelliği olabilir.¹⁰
2. Ayrılan unsur;
 - a. Ağız ilişkisi sonucu ortaya çıkmış yeni bir şekil olabilir.
 - b. Göçmen ağzın kendi karakteristik özelliği olabilir.

Her iki durumda da gerçeğin seçeneklerdeki a mı yoksa b mi olduğunu anlayabilmek için birden fazla sayıda konuşura ihtiyaç vardır. Daha sağlam bir kıyas için X'te yaşayan göçmen konuşurlar yanında Y, Z gibi farklı coğrafyalarda yaşayan göçmen konuşurlardan da dil malzemesi toplanmalıdır.

II. Göçmen Ağzların Birbirleri (örneğin G_x , G_y ve G_z) Arasındaki İlişki

X coğrafyasındaki göçmen ağzı malzemesi ile Y, Z gibi coğrafyalardaki göçmen ağzından edinilen dil malzemelerinin kıyası, yalnızca iki seçenekli bir tablo sunar:

1. X coğrafyasındaki göçmen ağzına ait dilbilgisi unsuru ile Y, Z gibi farklı coğrafyalardaki göçmen ağzına ait dilbilgisi unsurları, birbiri ile aynı olabilir:

Farklı coğrafyalara rağmen ortak olan bu unsurların, aynı kökene sahip göçmen ağzın kendi karakteristik özelliğini gösterme ihtimali yüksektir.

2. X coğrafyasındaki göçmen ağzına ait dilbilgisi unsuru ile Y, Z gibi farklı coğrafyalardaki göçmen ağzına ait dilbilgisi unsurları, birbirinden farklı olabilir:

Bu durumda iki farklı yorum yapılabilir: 1. Göçmen ağzdaki dilbilgisi unsurları, farklı coğrafyalardaki bölge ağzlarıyla girdiği ilişkiler sonucunda değişime uğramış şekiller (ara varyantlar) olabilir ya da 2. Göçmen ağzın kendi içinde bir alt grubu oluşturan şekilleri gösteriyor olabilir.

Her iki durumda da daha kesin bir yorum yapabilmek için daha fazla sayıda göçmen ağzı konuşurundan dil malzemesi toplanması gerekmektedir. Tam bu noktada, yani göçmen ağzı ile bölge ağzının kıyası sonucunda bu akıl yürütmelerle belirlenen şüpheli dilbilgisi unsurlarının kontrolü için ikinci aşamaya geçilir.

İkinci aşamada, coğrafya bütünlüğü bozulmuş bir bölgenin geçmişe dönük ağzlarıyla ilgili edinilen veriyi desteklemek üzere kullanılacak en uygun yöntem ankettir. Belirli kelimeleri, kavramları ya da sesleri nasıl söylediklerini tespit etmeye odaklanan anket, konuşurlara bu soruları doğrudan ve açıkça sormalıdır.

Buraya kadar anlatılanlar soyut mantık yürütmelerden ibarettir. Ancak elbette ki her bir akıl yürütmenin arkasında bizzat deneyimlenmiş gerçekler yatmaktadır. Dolayısıyla soyut olarak izah edilmeye çalışılan model, Ahıska ağzı üzerinden somutlaştırılabilir.

Örneğin Ahıska ağzında, standart varyanttaki *anlamak* manasında ilk tespit edilen kelimeler *ağna-* ve *anna-* olmuştur. Bunlardan başka daha genç nesilde aynı

¹⁰ Aslında buraya c maddesi olarak bir de "göçmen ağzından bölge ağzına kopyalanmış bir şekil olabilir" cümlesi eklenebilir. Mantık kuralları çerçevesinde böyle bir seçenek var olsa bile, hem dillerdeki hem de ağzlardaki değişim baskın olandan zayıf olana doğru gerçekleşeceği için çok zayıf bir ihtimaldir. Bu yüzden de bu sınıflandırmada c seçeneğine yer verilmemiştir. (Bir dildeki standart varyantın baskın, ağzların ise zayıf olması, onların iç yapıları ile değil, siyasi ve sosyal durumları ile ilgilidir).

anlamda bir de *anla-* sözü duyulmuştur. Mevcut örnekler arasından *anla-* varyantının standart varyanttan kopyalanmış olma ihtimali çok yüksektir. Çünkü genellikle genç neslin ağzında duyulmaktadır. *anna-* şekli de standart varyantın tesiriyle bu ağızda yer almış olabilir. Ama böyle olmama ihtimali de söz konusudur. Ahıska ağzının kendi içindeki alt grupları gösterme ihtimali dolayısıyla, *ağna-* ve *anna-* sözleri için eski Ahıska coğrafyasındaki farklı köylerden olan kişilere bu durum bir anketle sorulmuştur. Anketin uygulanmasından sonra örneğin Ahaşen ve Mugaret köyleri ağzında genellikle *anna-* cevabı, Vale ve Bolacur köyleri ağzında ise *ağna-* cevabı alınmıştır. Bunlar dışında örneğin Azgur köyü ağzında, anketin bu araştırma için ne denli önemli olduğunu gösteren başka bir fiil ortaya çıkıvermiştir: *ayna-*. Sohbet şeklinde gerçekleşen derlemelerin hiçbirinde rastlanmayan bu fiilin tespiti, yalnızca konu üzerine odaklanan anketle mümkün olmuştur. Burada tespit edilen *ayna-* fiilinin varlığı iki şekilde yorumlanabilir: 1. Ara varyant olabilir, 2. Azgur köyünün kendi karakteristik dilbilgisi unsuru olabilir. Seçeneklerden hangisinin doğru olduğunu anlamak için yapılması gereken şeylerden biri, Azgurlu konuşurun göç/sürgün yolunda *ayna-* fiilini bu şekliyle kullanan bir ağız olup olmadığını sorgulamaktır. İkincisi ise, Azgur köyünden olan ama farklı göç/sürgün güzergahından geçmiş başka konuşurlara ulaşmaktır. Bu sonuncusu elde edilen malzemenin Azgur ağzına ait olmadığı ile ilgili daha net bir veri sağlayacaktır. Her ikisinin de irdelenmesi sonucunda farklı göç/sürgün yollarına sahip olsalar bile diğer Azguruların ağzında da *ayna-* fiilinin yer aldığı tespit edilmiştir. Yani *ayna-* fiili ne bölge ağızlarından kopyalanmış bir unsurdur ne de bir ara varyanttır. *ayna-* fiili Azgur ağzının karakteristik sözlerinden biridir. Tüm bunların sonucunda ise Ahıska ağzında *anlamak* manasına gelen üç farklı fiilin yer aldığı söylenebilir: *anna-*, *ağna-* ve *ayna-*. Sonuç olarak bu varyantların Ahıska ağzı içindeki üç alt ağız bölgesini işaret ettiği düşünülebilir. Ancak elbette ki alt ağız bölgelerinin tespiti yalnızca bir söz üzerinden yapılmamalıdır. Alt ağız gruplarının tespiti için başka dilbilgisi unsurlarının da aynı dağılımı gösterip göstermediğine bakılmalıdır.

Başka bir örnek vermek gerekirse;

Ahıska ağzından yapılan derlemelerin tamamına yakınında konuşurlar şimdiki zamanı ifade etmek için *-yér* ekini kullanmışlardır. Ancak genç ya da eğitilmiş nesilde yahut da Türkiye’de çok uzun süreden beri yaşayanların ağzında aynı zaman için bir de *-yo* ve *-yor* eklerine rastlanmıştır. Yalnızca bu özelliklerdeki Ahıskalı konuşurların ağzında *-yo* ve *-yor* eklerinin görülmesinde, Türkiye Türkçesinin standart varyantındaki *-yor* ekinin açık bir tesiri olduğu anlaşılmaktadır. Yani baskın standart varyantın şimdiki zaman eki, göçmen ağız konuşurlarının bir kısmı tarafından tamamen kopyalanmıştır. Ancak Türkiye’de yapılan derlemelerden birinde (diğer Ahıskalı gruplara göre çok daha önceki bir zamanda Ağrı’ya yerleşenlerin ağzında) anılan diğer şimdiki zaman ekleriyle birlikte bir de *-yör* ekine rastlanmıştır. *-yör* eki için hem göçmen (Ahıska) ağzının kendi içinde hem de bölge (Ağrı) ağzında olmak üzere iki farklı sahanın araştırılması gerekmektedir. Bu araştırmalar sonucunda *-yör* ekine göçmen ağzı konuşurlarının Y ve Z gibi farklı coğrafyalarda yaşayan üyelerinin dilinde rastlanmaması önemli bir veridir. Bu veri, şöyle de söylenebilir: Yalnızca Ağrı’da yaşayan göçmenlerin ağzında *-yör* ekine tesadüf edilmiştir. Araştırma sahası bundan sonra artık bölge ağzıdır. Şu halde bölge ağzını temsil eden Ağrı ağzında da bu ekin var olup olmadığı sorusu gündeme gelir. Bu

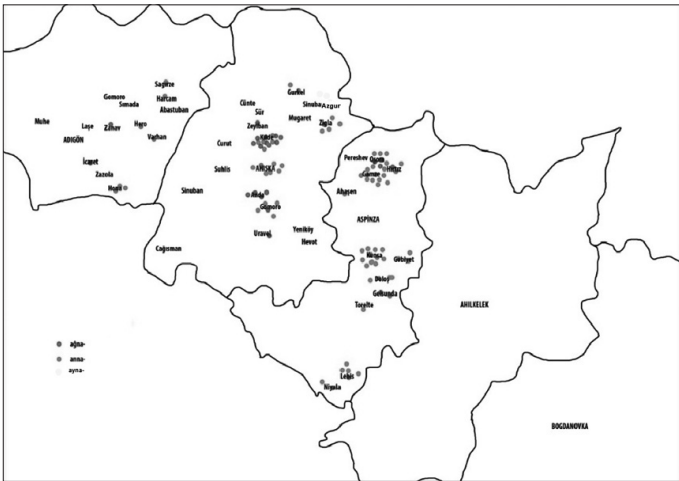
sorgulama sonucunda Ağrı ağzı için *-yör* ekinin tanımlanmadığı görülecektir. Özetle, *-yör* eki, göçmen ağzın ne Y ve Z gibi farklı coğrafyalardaki üyelerinin ağzında, ne de aynı sınırlar içindeki bölge ağzında bulunmamaktadır. Şu halde geriye kalan tek seçenek, ara varyant olma ihtimali değerlendirilmelidir. Sonuç olarak standart varyanttaki *-yor* ekinin ünlüsünün, göçmen ağzındaki *-yér* ekinin ünlüsünü yuvarlaklık bakımından etkilediği anlaşılır. Dolayısıyla *-yör* ekini kullanan ağzların geçmişte *-yér* ekini kullanmış olduklarına hükmedilebilir.

Bu tür örnekler daha da çoğaltılabilir. Ancak makalenin asıl amacı örnek yığını olmadığından ve bu kadar örneğin de sunulan sınıflandırmayı izah etmeye yeteceğinden, daha fazla örnek sıralamayı gerekli görmüyoruz.

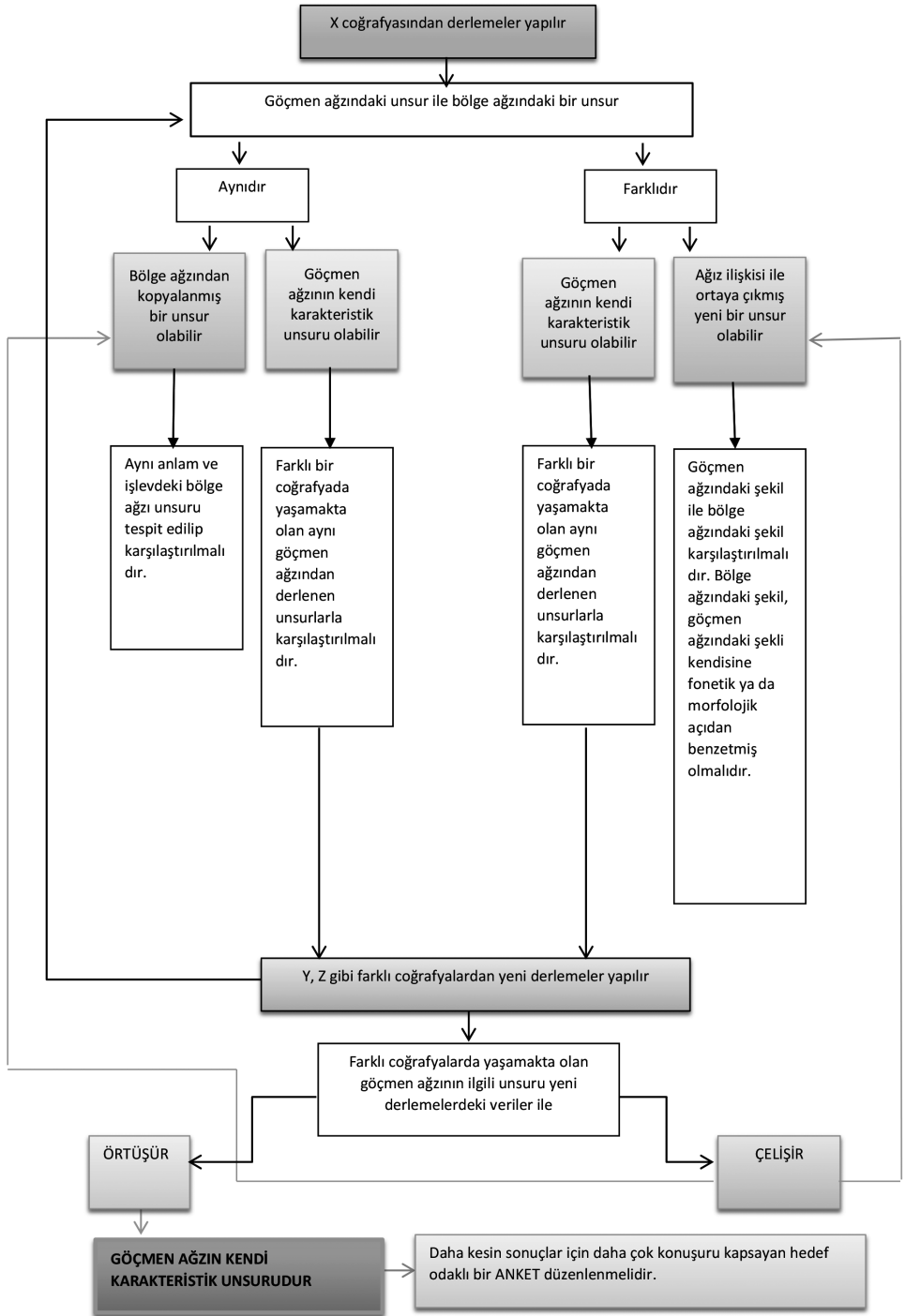
Sonuç

Makalenin temel amacı, tesadüfî şekilde tespit edilen ya da pratikte bilinen gerçeklerin bilimsel bir model şeklinde düzenlenmesi ve sunulmasıdır.

Böyle bir çalışmayla bugün diyalektolojik bütünlükten kopan ağzların, belli bir dereceye kadar da olsa, telafi edilebileceği düşünülmektedir. Hatta daha da ileri gidilecek olursa, birbirinden farklı ve çok sayıda yerleşim yerinde yaşamakta olan göçmen konuşurlara uygulanacak hedef odaklı anketlerle, göçmen ağzın asıl yerinden ayrılmadan önceki döneme ait ağız haritalarının bile çıkartılabileceği düşünülmektedir. Aşağıda buna örnek olabilecek bir ağız haritasına yer verilmiştir. Bu harita, bugün Gürcistan sınırlarında yer alan Ahıska bölgesini göstermektedir. Haritada görünen köyler eskiden varlığı bilinen köylerdir. Bu köylerde bugün artık Ahıskalılar değil başkaları yaşamaktadır. Eski Ahıska coğrafyasından sürgün edilen Ahıskalılar ise, bugün tarihî Ahıska bölgesi dışında dünyanın pek çok ülkesinde yaşamaktadır. Makalede sunulan telafi modeli, pek çok farklı ülkede yaşayan Ahıskalılar üzerine uygulanmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda, tarihî Ahıska coğrafyasındaki köyler özelinde belirli birtakım ağız özelliklerini tespit mümkün olmuştur.

Anla- sözünün varyantları: anna-/ağna-/ayna-

Kaynakça

- ASLAN Kıyas (1995). *Ahıska Türkleri*, Ahıska Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, Ankara.
- AVŞAR, B. Zakir – Zafer, S. Tunçalp (1995). *Sürgünde 50. Yıl Ahıska Türkleri*, TBMM Ankara: Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
- AYDINGÜN, Ayşegül - Çiğdem Balım Harding - Matthew Hoover - Igor Kuznetsov - Steve Swerdlow (2006). “Meskhetian Turks”, *Center of Applied Linguistics*, Washington.
- BUNTÜRK, Seyfeddin (2007). *Rus Türk Mücadelesi'nde Ahıska Türkleri*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- DEVELİ, Hayati (2002). “Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılmasında Morfolojik Esaslar”, *Türkbilgi Türkoloji Araştırmaları*, 4, s. 117-124.
- DEVELİ, Hayati (2008). “Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması”, *Turkish Studies*, S:3/3, s. 212-230.
- ERSÖZ, Serpil (2015). “Türkiye Cumhuriyeti Sınırları İçerisinde Ahıska Ağzı”, *Yeni Türkiye*, S:78, s.360-365.
- GÜLSEVİN, Gürer (2009). “Anadolu Ağızlarında Etnik (Boysal) Özellikler ve Çepni Ağızları Üzerine”, *Turkish Studies*, S: 4/3, s.1081-1123.
- KARAHAN, Leyla (2006). “Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili-Ağız İlişkisi”, *Turkish Studies*, S: 1, s. 9-18.
- ZEYREK, Yunus (2002). “Ahıska ve Ahıska Türkleri”, *Türkler*, C:20, s.520-531.

İnternet Adresleri

- http://www.eskigediz.bel.tr/Eskigedizin_Tarihi_Page_392.html; alındığı tarih 16.04.2016.
- <http://www.haberaktuel.com/bu-koy-tamamen-bosaldi-haberi-162477.html>; alındığı tarih: 16.04.2016.
- <http://www.ntv.com.tr/turkiye/nukleer-korkusu-goc-ettiriyor,LpGonQ2fZUarhuhaVE68qA>; alındığı tarih: 17.04.2016.
- <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=165488>; alındığı tarih: 17.04.2016.
- <http://www.sabah.com.tr/guney/2013/06/02/kan-davasi-yuzunden-guzeller-koyu-bosaldi>; alındığı tarih: 17.04.2016.

KLİTİK KAVRAMI VE TÜRKÇEDE KLİTİKLER-I*

Concept of Clitic and Clitics in Turkish

Selcen KOCA**

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 299-315

Öz: Klitikler, tek başına belirli bir anlam ve işleve sahip olmayan; başka bir kelimeye bağlanarak kendine özgü çeşitli fonolojik, morfolojik, sentaktik ve semantik özellikler sergileyen morfeimlerdir. Tüm dillerde, dilin yapısına bağlı olarak ek ile kelime arasında özellikler sergileyen, genellikle edat, bağlaç, parçacık gibi işlevsel kelime kategorisinde yer alan veya leksikal bir unsurun ekleşme süreci olarak tanımlanabilecek gramatikleşmenin ara aşamasını temsil eden klitikler bulunmaktadır. Bu çalışmada genel dilbilim teorisi içerisinde klitik kavramı, klitiklerin özellikleri, klitik-ek, kelime ve işlevsel kelime ilişkisi ele alınarak Türkçede klitiklerin fonolojik, morfolojik, sentaktik ve semantik özellikleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Böylece Türkçede hangi unsurların klitik olma özelliği taşıdığı ve klitiklerin karakteristik özellikleri belirlenecektir.

Anahtar Kelimeler: klitik, ek, kelime, işlevsel kelime, morfofonoloji, morfosentaktik

Abstract: Clitics are morphemes that do not have a specific meaning and function on their own and exhibit various distinctive phonological, morphological, syntactic and semantic properties by depending another word. In all languages, there are clitics which exhibit characteristics between word and affix and usually found in functional word category such as prepositions, conjunctions, particles, definitions or representing the intermediate stage of grammaticalization, which can be defined as a process of attachment a lexical item. In this study, it will be discussed the concept of clitic, features of clitics, clitic-affix, clitic-word and clitic-functional word in general linguistics theory and it will be tried to detect phonological, morphological, syntactic and semantic features of clitics in Turkish. Thus, in Turkish, which elements are clitics and the characteristic features of clitic will be determined.

Keywords: clitic, affix, word, functional word, morphophonology, morphosyntactic

Giriş

Dilin en küçük birimleri olarak tanımlanan morfeimler, yapı ve işlevleri bakımından bağlı ve bağımsız olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Tek başına semantik ve işlevsel açıdan varlık gösteremeyen bağlı morfeimler, ancak başka bir morfeme bağlanarak anlam ve işlev kazanırlar. Bağımsız morfeimler ise, tek başına bir yapı oluşturabilen, anlamlı dil birimleridir. Genel olarak ekler bağlı, kelimeler ise bağımsız

* Bu çalışma, tarafımızca hazırlanan "Tarihî Türk Lehçelerinde Klitikler (8-15. Yüzyıl)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Hitit Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çorum/TÜRKİYE, selcenkoca@hitit.edu.tr. Gönderim Tarihi: 13.10.2018 / Kabul Tarihi: 28.11.2018

morfemler olarak değerlendirilmektedir. Dilde bağlı ve bağımsız morfemlerin dışında kalan, fakat çeşitli açılardan bunların özelliklerini taşıyan üçüncü bir morfem türü de bulunmaktadır. Fonolojik bakımdan kendilerine özgü özellikler taşıyan, morfolojik olarak eklerle ortaklaşan özellikleri bulunan, sentaktik açıdan ise kelimeler gibi bağımsız morfemlerin gösterdiği davranışları sergileyen ve “küçük kelimeler” olarak da tanımlanan klitikler bu tür morfemlerdir.

Eski Yunanca *klineîn* “dayanmak, yaslanmak” kelimesinden gelen klitik terimi, cümle içerisinde tek başına varlık gösteremeyen, bu nedenle başka bir kelimeye bağlanmak zorunda olan yapıları karşılamaktadır. Vurgusuz unsurlar olan klitiklerin, bağlı morfemler gibi, tek başlarına belirli bir anlam ve işlevleri yoktur. Klitikler, cümle içerisinde varlık gösterebilmek ve bürünsel bir yapı oluşturabilmek için ağırlayıcı (İng. host) olarak tanımlanabilecek, vurgu taşıyan ve bazı durumlarda doğrudan ilişkili olmadıkları başka bir kelimeye bağlanırlar. Morfolojik unsur görünümündeki klitikler, bağlandıkları ağırlayıcıyla fonolojik bir birlik oluşturmalarına karşın sentaktik açıdan bağımsız morfemler olan kelimeler gibi kendilerine özgü sentaktik özellikler sergileyebilir. Klitikler, bağımsız bir kelime gibi öbek içerisinde baş, argüman veya niteleme görevi üstlenerek sentaktik bir yapı oluşturabilir (Zwicky, 1994: xii); cümle içerisinde dilin genel sentaks kuralları dışında dağılım ve yerleşim gösterebilirler. Kelime ve ek ile hem ortaklaşan hem de farklılaşan özelliklere sahip, fakat her iki kategoriden tamamen farklı, kendine özgü görünüşler sergileyen klitikler; ekler, özellikle çekim ekleri ile bağımsız kelimeler, özellikle işlevsel kelimeler arasında bir statüye sahip morfemlerdir.

Pek çok açıdan kendilerine özgü görünüşler sergileseler de ek, kelime ve işlevsel kelime gibi diğer bazı unsurlarla ortaklaşan özelliklere sahip olmaları nedeniyle klitiklerin tanımlanması ve tespit edilmesi oldukça güçtür. Klitiklerin temelde ek mi kelime mi olduğu yoksa kendi başlarına ayrı ve özel bir kategori mi oluşturdukları; klitiklerin ayrı bir sınıfın üyeleri mi yoksa vurgusuz kelimedenden, fonolojik olarak bağlı kelimelere ve belirli yerleri olan eklere kadar pek çok fenomeni kapsayan genel bir etiket mi olduğu konusu dilbilimin henüz çözüme kavuşmamış en önemli sorunları arasında yer almaktadır. Aynı zamanda, farklı diller veya aynı gruba dâhil dil/diyalektler üzerine yapılan çalışmalarda klitiklerin çeşitli açılardan farklılaşan özellikler sergilediği tespit edilmiştir. Bu durum, tüm dillerde geçerli olabilecek şekilde klitik tanımının nasıl yapılabileceği ve klitikleri kelime ve ek gibi unsurlardan ayırt etmede tüm diller için geçerli olabilecek kriterlerin olup olmadığı, bu tip kriterlerin nasıl belirlenebileceği sorunlarını da beraberinde getirmiştir.

Dilbilimin en tartışmalı, bir o kadar da ilgi çekici konularından biri olan klitiklerin özelliklerinin, işlevlerinin ve yapılarının tam olarak anlaşılabilmesi fonetikten söylem analizine kadar dilbilimin çalışma alanlarının tüm yönleriyle incelenmesinden geçmektedir. Dilbilimin farklı disiplinlerinden pek çok araştırmaya konu olan klitiklerin en cazip özellikleri, onların ses, kelime ve cümle yapısının tam merkezinde yer almasından geçer. Fonolojik, morfolojik ve sentaktik bakımdan kendilerine özgü görünüşler sergileyen klitiklerin yapı ve işlevlerinin tam olarak anlaşılabilmesi, bu alanların hem ayrı ayrı hem de karşılıklı ilişkilerinin ortaya koyulmasıyla mümkün olmaktadır. Klitik kavramı çerçevesinde bir dilin fonolojik, morfolojik ve sentaktik

yapısının ele alınması, sadece klitiklerin anlaşılmasını sağlamaz; birbirinden farklı bu dilbilim alanlarının ve bunların arasındaki karmaşık ilişkinin aydınlatılmasına da katkıda bulunur. Bu nedenle, klitikler dilbilim teorilerinin test edildiği, sağlamasının yapıldığı önemli çalışma araçları olarak kabul edilir. Klitiklerin tespiti, beraberinde pek çok zorluğu getirmekle birlikte, dili oluşturan temel yapıların işleyişi ve yapısı ile ilgili ayrıntılı çözümlenmeler, ancak klitik çalışmalarıyla mümkün olabilmektedir.

1. Klitik Kavramı: Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

1.1. Klitikle İlgili Çalışmalar

Klitik çalışmalarının tarihi, Helenistik Yunan dönemine dayanmaktadır. Trypho (MÖ 1. yy.) ve Apollanius (MS 2. yy.) gibi Helenistik Yunan gramercileri “başka bir kelimeye bağlanan vurgusuz kelimeleri” *enklitikos*¹ terimiyle karşılaşmışlardır. Helenistik Yunan döneminin ardından terim, aynı anlamla Latin gramercilik geleneğinde de kullanılmıştır (Nevis vd., 1994: vi). Klitik çalışmalarının klasik dönemi olarak tanımlanabilecek bu dönemlerde klitikler, sadece vurgusuz olma ve başka bir kelimeye bağlanma özellikleriyle ele alınmıştır.

Modern klitik çalışmaları ise 19. yüzyıl sonlarında başlamış, 20. yüzyılda önemli ölçüde ivme kazanmıştır. Modern klitik çalışmalarının İsviçreli dilbilimci Jacob Wackernagel ile başladığı kabul edilir. Wackernagel, 1892’de kaleme aldığı “Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung” (Hint-Avrupa Dillerinin Kelime Düzeni/ Sıralaması Kanunu Üzerine) adlı makalesinde Hint-Avrupa dillerindeki vurgulu ilk kelime arkasından gelen ve cümle içerisinde ikinci pozisyonda yer alma konusunda yüksek derecede seçicilik gösteren vurgusuz unsurların özelliklerini inceler. Araştırma sonucunda Wackernagel, Eski Yunancada göreceli serbest kelime sıralaması olmasına karşın vurgusuz morfepler olan klitiklerin cümle içerisinde değişmez kurallarla belirlenmiş pozisyonları olduğunu fark eder. Eski Yunancada vurgusuz unsurlar, ağırlayıcılarının kategorileri ne olursa olsun, ilk kelimedenden sonra bulunmaktadır. Bunun üzerine Wackernagel, bu tür ikinci pozisyonda yer alan klitiklerin fonolojik ve sentaktik özellikleri ile ilgili daha ayrıntılı analizlerde bulunur (Spencer&Luís, 2012: 39). Klitiklerin Wackernagel’in işaret ettiği başka bir özelliği ise, onların kelime gruplarını bölebilmeleridir. Ayrıca ikinci pozisyondaki klitikler cümlede belirli bir yeri hedef aldıklarından takip ettikleri kelimenin kategorisi hususunda seçici olmamaları şartıdır (Spencer&Luís, 2012: 40).

Wackernagel, birbiriyle ilişkili küçük bir grup dilde klitikleri ve klitiklerin çeşitli özelliklerini incelemiştir. Böylece klitiklerin sadece vurgusuz ve bu nedenle başka bir kelimeye veya yapıya bağlanan unsurlar olmanın dışında, diğer gramatikal kategorilerde görülmeyen farklı özelliklerinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu keşif dilbilimcilerin konuya ilgilerini önemli ölçüde artırır. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra, dilbilimin diğer tüm kollarında olduğu gibi, klitik konusunda da pek çok inceleme ve araştırma ortaya koyulmuştur. Bu dönem klitik çalışmalarının, klitikle

1 Helenistik Yunan ve Latin gramercileri sadece kelime sonuna (sağına) eklenen vurgusuz kelimeleri bildikleri için bu tür yapıları tanımlamada *enklitik* terimini kullanmışlardır. Bu dönemlerde kelime başına veya ortasına bağlanan klitikler bilinmiyordu. Bu açıdan enklitik terimi klitik, proklitik, endoklitik gibi terimlerin hepsinden daha eskidir. Klitik, sonradan genel bir terim olarak üretilmiş ve günümüzde tüm klitik türlerini kapsayan temel terim hâline gelmiştir.

ilgili genel çalışmalar ve dil veya dil gruplarındaki klitikler ve özellikleri üzerine yapılan çalışmalar olmak üzere başlıca iki koldan geliştiği söylenebilir.

Teorik olarak da adlandırılabilir genel klitik çalışmalarında, klitik kavramı ve bu kavramın kapsamı üzerine yoğunlaşmıştır (Nevis, 2000: 389). Klitiğin tanımı, dilbilim içerisinde klitiklerin hangi unsur/unsurları karşıladığı, klitiklerin tipolojik özellikleri, klitiklerle ek ve kelime arasındaki ortaklaşan ve farklılaşan özellikler ve klitik türleri, genel klitik araştırmalarının temel çalışma alanları arasındadır. Bu tür çalışmalarda, dil veya dil gruplarının klitik ve klitik sistemleri üzerine yapılan araştırmalarda ulaşılan yargılar göz önünde bulundurularak karşılaştırmalı dilbilim teorisi ışığı altında klitiklerin tipolojik özellikleri, işlevleri ve yapıları teorik açıdan incelenmektedir. Anderson (2005), Crysmann (2002), Everett (1996), Halpern (1995), Klavans (1982), Zwicky (1977) ve Spencer ve Luis (2012) bu tür genel klitik çalışmaları yapmış isimlerden bazılarıdır.

Klitiklerle ilgili teorik çalışmaların yanında pek çok dil, dil grubu, küçük dil ve diyalektteki klitikler ve klitik sistemleri üzerine çalışmalar yapılmıştır. Roman Jakobson, 1935'te Slav dillerindeki klitikler üzerine önemli bir çalışma hazırlar. Çalışmada Jakobson, başlıca üç ana grupta yer alan Slav dillerindeki klitikleri her bir dilin vurgu sistemini göz önünde bulundurularak inceler. Perlmutter (1971), başlıca İspanyolca olmak üzere Romen dillerindeki klitik sistemleri üzerine önemli katkılarda bulunur. Rivas'ın (1977) Chomsky'nin ortaya koyduğu sisteme göre Romen dillerindeki klitikleri incelediği çalışması, Tegey'in (1977) Pašto dilindeki klitikler üzerine araştırması, Browne'nun (1974) Sırp-Hırvat dillerindeki klitik dizilerinin şekilleri üzerine analizleri ve Richard Kayne'nin (1975) Fransızca sentaksı üzerine yaptığı çalışması, klitikleri üretici gramer açısından değerlendiren tek bir dil veya dil grupları üzerine yapılan öncü çalışmalar arasında yer almaktadır (Spencer&Luis, 2012: 41). Belirli bir dil, diyalekt ve dil grubu üzerine yapılan klitik çalışmaları her geçen gün artarak devam etmektedir. Avgustinova (1997) Bulgarca; Benacchio ve Renzi (1987) Romen dilleri; Bošković (2001) Güney Slav dilleri; Bonet (1991) Katalanca; Franks ve King (2000) Slav dilleri; Gerlach (2002) Romen dilleri; Harris (2002) Udi dili; Kari (2003) Degema dili; Kupś (2000) Lehçe; Luis (2004) Portekizce; Miller (1992) Fransızca; Monachesi (1999, 2005) İtalyanca ve Romence klitikler ve klitik sistemi üzerine çalışma yapan isimlerden sadece birkaçıdır.

Klitik kavramını anlaşılır kılmaya yönelik genel kapsamlı ilk dönem çalışmalarını, klitiğin fonoloji ve sentaksla ilgili teorik çerçeve içerisinde ele alındığı çalışmalar takip eder. Klitiklerin dilbilimin temel araştırma alanları olan fonoloji, morfoloji, sentaks ve semantikle ilişkisi dilbilimcilerin konuya ilgisini artırmıştır. Ayrıca, diller arasında, hatta bir dilin diyalektleri arasında farklılık gösterebilen klitik sistemleri, dil veya diyalektler arasında ayırt edici bir özellik olarak ele alınmış; karşılaştırmalı ve bütüncül açıdan değişik perspektiflerden yürütülen klitik çalışmaları dilbilim tipolojisi ve dil evrensellikleri konusundaki çalışmalara da önemli ölçüde kaynaklık etmiştir.

Dil edinimi, psikodilbilimsel deneyim ve dil bozuklukları açısından klitiklerin ele alındığı çalışmalar ise klitikle ilgili diğer çalışmalara nazaran daha sınırlıdır (Nevis, 2000: 389). Dil değişiminde klitiklerin rolü, dilbilimin son dönemlerde ilgi çeken konuları arasındadır.

Yaşayan dillerin yanında ölü dillerdeki klitikler ve klitik sistemleri de incelenmektedir. Ölü diller üzerine yapılan klitik çalışmalarıyla incelenen dilin bürünsel yapısı, vurgu ve tonlama özellikleri ortaya koyulabilmektedir. Bu açıdan, ölü bir dil olan Hititçe üzerine yapılan klitik çalışmalarıyla bahsi geçen dilin bürünsel yapısı üzerine tespitlerde bulunulmuştur (Sideltsev&Molina, 2015: 210).

1.2. Klitik Kavramı ve Klitiklerin Özellikleri

Klitik kavramı, kısaca, kelime ile ek arasında özellik gösteren, tek başına belirli bir anlam ve işleve sahip olmayan; başka bir kelimeye bağlanarak kendilerine özgü fonolojik, morfolojik ve sentaktik özellikler sergileyen morfemler olarak tanımlanabilir. Klitiklerle ilgili genel kabul gören bu basit tanımlamaya rağmen, klitiklerin tespit edilmesi, tipolojik özelliklerinin ve gramatikal kategorisinin belirlenmesi oldukça güçtür. Farklı diller üzerine yapılan incelemelerde karakteristik özellikler ve yapı bakımından klitik sistemlerinin dilden dile çeşitlilik gösterdiği, bir dilin kendi içerisinde, dilin lehçe ve diyalektlerinde bile tutarlı görünüşler sergilemediği görülmektedir. Bu nedenle, diğer gramatikal kategorilerin aksine klitiklerin tüm diller için geçerliliği olan, evrensel bir tanımının yapılması oldukça güçtür.

Dilbilim literatüründe birbirinden farklı özelliklere sahip, farklı türdeki çeşitli unsurlar klitik olarak ele alınır. Bu nedenle, klitik olarak tanımlanan unsurların homojen bir kategori oluşturmaktan çok, heterojen bir gruba işaret ettiği, klitik tanımının ve klitik olarak belirlenen unsurların da çalışmadan çalışmaya farklılaştığı görülmektedir. Genel olarak klitiklerin tanımlanmasında ve belirlenmesinde fonolojik ve morfosentaktik olmak üzere başlıca iki yaklaşım söz konusudur (Halpern, 1998; Anderson&Zwicky, 2003). Fonolojik yaklaşıma göre bürünsel bakımdan zayıf, vurgusuz unsurlar klitik olarak tanımlanır. Daha açık bir ifadeyle belirtmek gerekirse, fonolojik yaklaşıma göre, klitikler doğası gereği vurgusuz veya kısaltılabilen ve kısaltılma sonucu vurgusunu kaybeden, bu nedenle de, vurgu taşıyan bir kelime veya öbeğe bağlanarak varlık gösterebilen unsurlar olarak ele alınmaktadır. Fonolojik yaklaşıma göre klitik kavramı senkronik açıdan doğası gereği vurgusuz veya özellikle konuşma dilinde vurgusunu kaybedebilen unsurları karşılarken diyakronik açıdan, gramatikleşme süreçlerini ifade etmek için de kullanılır. Bağımsız kelimelerin işlevsel özellikler kazanarak ekleşmesi durumunu karşılayan gramatikleşmede, kelime ile ek arasında yer alan yapılar klitik olarak tanımlanmaktadır. Tam bir kelimenin ekleşme sürecindeki aşamaları şu şekilde gösterilebilir:

içerik unsuru (anlamli unsur/kelime) > gramatikal kelime > klitik > çekim eki (Hopper ve Traugott, 1993: 7)

Morfosentaktik açıdan ise klitikler, sentaktik yapı içerisindeki konumları dilin genel sentaks kuralları dışında belirlenen, kendilerine özgü sentaktik özellikler taşıyan unsurlar olarak değerlendirilir. Buna göre, birbirinden farklı yapı ve işleve sahip başlıca üç unsur klitik olarak belirlenmektedir: Vurgusuz veya vurgusunu kaybedebilen morfemler, gramatikleşmenin ara aşamasını temsil eden, kelime ile ek arasındaki, ekleşme özelliği gösteren unsurlar ve kendilerine özgü morfosentaktik özellikleri bulunan işlevsel kelimeler.

Klitiklerin tüm dillerde, hatta bir dilin kendi içerisinde geçerli olabilecek, tutarlı ve genelgeçer bir tanımının yapılamaması, klitik kavramının genellikle olağan dışı

özellikler gösteren ve bu nedenle, herhangi bir gramatikal kategoriye ait olmayan dilbilimsel unsurları karşılayan genel bir terim olarak kullanılmasına yol açmıştır. Kendi içinde tutarlı ve tipik özelliklere sahip olmayan klitikler; ancak fonoloji, morfoloji, sentaks ve semantik gibi dilbilimin tüm alanlarının çeşitli açılardan incelenmesiyle belirlenebilir. Dilbilim içerisinde klitik kategorisi, genellikle belirgin ve net bir şekilde tanımlanan diğer gramatikal sınıflarla (ek ve kelime gibi) karşılaştırılarak tespit edilir. Bu nedenle, Zwicky (1994), klitik kavramını “şemsiye terim” (umbrella term) olarak değerlendirip tam olarak kelime veya ek özelliği göstermeyen tüm unsurları klitik olarak tanımlar.

Biraz yukarıda genel hatları ile yapılan tanımdan da anlaşılacağı üzere, klitikler dili oluşturan ses, kelime ve cümle yapısı ile ilgili birimlerdir. Klitikler fonolojik, morfolojik ve sentaktik özellikler bakımından kendilerine özgü, özel görünüşler sergilerler. Başka bir deyişle, bazı klitikler fonolojik, bazıları morfolojik veya sentaktik özellikleri ile diğer unsurlardan ayırt edilebilmektedir.

1.3. Klitik Ek, Kelime ve İşlevsel Kelime İlişkisi

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, klitik kavramının kendi içerisinde bir bütünlük ve tutarlılık göstermemesi klitiğin belirli, açık ve tam bir tanımının yapılmasını zorlaştırmaktadır. Tüm dilleri kapsayan evrensel bir klitik tanımının yapılamamasının yanında, belli bir dil içerisinde hangi unsurların klitik olduğu ve klitik olarak belirlenen bu unsurların kendi aralarındaki ortak özellikleri dilbilimin hâlâ çözüm bulamamış konuları arasında yer almaktadır. Bazı dilbilimciler bu sorunun çözümü için tanısal testler² önermişler ve bu testlerden yararlanarak klitikleri belirleyip tanımlamaya çalışmışlardır. Ek ve kelimelerle ortaklaşan ve farklılaşan özellikler taşımalarından dolayı araştırmacılar, klitik olarak tanımlanabilecek unsurları bu kavramlarla karşılaştırarak bir sonuca ulaşmayı amaçlamışlardır. Ek ve kelimelerin ayırt edici özellikleri, bir unsurun ek veya kelime olma özelliğinin tespitinde kullanılmıştır. Bununla birlikte, tipolojik özellikler bakımından her iki kategorinin de -ek ve kelime- özelliklerini sergilemeyen unsurlar klitik olarak kabul edilmiştir. Başka bir ifadeyle, bu yaklaşıma göre bir unsur eklerin ve kelimelerin belirlenmiş özellikleri dışında, olağan dışı ve normal olmayan özellikler sergilemeleri durumunda klitik olarak tanımlanmaktadır.

Klitiklerin olağan dışı özellikleri, onların ek ve kelime arasındaki belirsiz statüleriyle ilgilidir. Gramatikal açıdan eklerle kelimeler belirgin ve düzenli bir şekilde ayırt edilebilmektedir. Buna karşın, ekle klitik veya kelimeyle klitik arasındaki ilişki,

2 Zwicky (1985) tarafından klitiklerle kelimeleri ayırt etmek için belirlenen dilbilimsel testler, kendi ifadesiyle, tıbbi tanımlara/teşhislere benzerdir. Başka bir deyişle, bu testler tam bir sonuç belirlemekten çok, bir unsurun karakteristik semptomlarına işaret eder. Örneğin ateş, halsizlik, burun akıntısı vb. semptomlar soğuk algınlığına işaret edebilmektedir. Bu semptomlarının birinin veya tamamının gözlenmesi tanı koymayı etkilememektedir. Ancak soğuk algınlığının semptomları başka hastalıklarda da görülebilmektedir. Bu tanısal testler dilbilimdeki unsurlar için de geçerlidir. Örneğin her türden ağrılayıcıya bağlanan, vurgusuz olan, sentaktik açıdan cümle içerisinde hareket edebilen vb. semptomları gösteren unsurların klitik olduğu söylenebilir. Ancak bir unsurun klitik olarak belirlenmesinde tüm semptomları göstermesine gerek yoktur, sadece bir özellikten dolayı klitik olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte pek çok semptomu sahip olmasına rağmen birkaç ayırt edici özelliği nedeniyle bir unsurun klitik olmadığı da iddia edilebilir. Dilbiliminde klitik gibi tam olarak tanımlanamayan unsurların tespit edilebilmesi ve temel özelliklerinin ortaya koyulabilmesi için belirli bir tanımlanan unsurlarla karşılaştırmalı bir şekilde yapılan bu tür testler oldukça faydalı sonuçlar doğurabilmektedir.

ek ve kelime arasındaki ilişkiye nazaran daha belirsiz ve tutarsızdır. Bazı açılardan klitikler, her iki kategorinin en tipik özelliklerini taşıyorken diğer taraftan ek ve kelimeleri tanımlamak için belirlenen en temel özelliklere sahip olmadıkları görülür. Bu durumda, eklerle ortaklaşan özellikler taşıyan klitikler kelimelerden, kelimelerle benzer özellikler gösteren klitikler ise eklerden farklı özellikler sergilemektedir. Ancak klitikleri belirlemede ek ve kelimenin sahip olduğu özelliklere dayanılarak oluşturulan kriterler, kesin bir şekilde klitiklerin tespit edilmesinden ziyade, derecelendirme seviyelerini gösterir niteliktedir. Belirlenen kriterlere göre, daha çok eklerle ortaklaşan özellikleri bulunan klitikler ek benzeri; kelimeyle daha çok benzeşen klitikler ise, kelime benzeri klitikler olarak değerlendirilir.

1.3.1. Klitik-Ek İlişkisi

Klitiklerle eklerin en önemli ortak özelliklerinin başında her iki unsurun da tek başlarına belirli bir anlam ve işleve sahip olmamaları, bu nedenle başka bir morfeme bağlanarak varlık göstermeleri gelmektedir. Bazı açılardan klitikle ağırlayıcısı arasındaki bağlantı, ekle kelime arasındaki bağlantıya benzer morfolojik özelliklere sahiptir. Eklerle ortaklaşan yönleri bulunmasına rağmen klitiklerin, eklerin karakteristik özelliklerinin tamamına sahip olduğu söylenemez. Başka bir morfeme bağlanarak morfolojik bir birlik oluşturan her iki unsur, klitik ve ek, morfofonolojik ve morfosentaktik özellikler bakımından birbirinden farklı görünüşler sergileyebilir.

Klitikler doğaları gereği vurgusuz veya vurgusunu kaybeden unsurlar oldukları için başka bir morfeme bağlanırlar. Ekler ise vurgulu veya vurgu alabilen morfemlerdir. Klitikler genellikle sadece fonolojik açıdan morfolojik bir birlik oluştururken ekler yapı ve işlev bakımından morfolojik özelliklere sahiptir. Klitik ve ağırlayıcısı arasında, tıpkı cümleyi oluşturan kelimelerin sıralanışında olduğu gibi, çoğunlukla yakın bir gramatikal bağ bulunmaz. Klitiklerle ağırlayıcıları arasındaki morfolojik bağlantı gevşek bir birleşme ilişkisi şeklindedir. Başka bir deyişle, bürünsel amaçlarla gerçekleşen bağlanma fonolojik seviyededir, morfolojik açıdan çoğu zaman klitikle ağırlayıcısı arasında doğrudan bir etkileşim bulunmamaktadır (Nevis, 2000: 389; Aikhenvald, 2003: 72). Klitiklerle ağırlayıcıları arasında morfolojik tutarlılık ve bütünlüğün sağlanması şart değildir. Bununla birlikte, ek ve eklendiği kelime arasındaki bağlantı morfolojik ilişkiye dayanır. Klitiklerin aksine, ek ve eklendiği kelime arasında morfolojik bir tutarlılık ve bütünlüğün bulunmasının yanında, sıkı bir birleşme ve kaynaşma da söz konusudur.

Klitikle ağırlayıcısı arasındaki gevşek morfolojik bağ, klitiklerin eklere nazaran daha işlek olmalarını sağlayan önemli bir özelliktir. Morfolojik açıdan keyfi veya pragmatik boşluklar³, klitik ve ağırlayıcı birleşiminden ziyade, ekler ve eklenecekleri kök ve gövdeler arasında daha yaygındır. Klitikler bir ağırlayıcıya bağlanma açısından neredeyse her durumda işlektir; eklerde ise, istisnai durumlar ve keyfi boşluklar daha çok görülmektedir. Klitiklerin hemen her tür kategoriden kelimeye bağlanabilmeleri, ağırlayıcıya bağlanma açısından eklerden daha işlek olmalarını sağlar (Zwicky&Pullum, 1983)

3 Eklerin gösterdikleri keyfi boşluklara Zwicky&Pullum (1983: 505) İngilizcedeki *stride* "uzun adımlarla yürümek" fiilini örnek göstermektedir. İngilizce fiil çekiminde geçmiş zaman sıfat-fiil şekli fiile *-ed/-d/-t* veya *-en/-n* eklerinin eklenmesiyle yapılmaktadır. Ancak *stride* gibi bazı fiiller, bu çekim kuralına keyfi olarak uymamaktadır. Genel çekim kurallarına uymayan *stride* fiilinin geçmiş zaman sıfat-fiil şekli **strided* değil, *stridden* şeklindedir.

Klitikler vurgusuz olmalarının yanında, bürünel açıdan da yetersiz morfemlerdir. Dilin asgari bürünel şartlarını taşımayabilirler. Başka bir ifadeyle, bürünel kelimelerin aksine, klitiklerin bünyesinde tam bir ünlünün bulunmasına gerek yoktur. (Gerlach&Grijzenhout, 2000: 1). Parçasal özellikler bakımından klitikler kelimelerden ziyade eklere benzer; genellikle tek heceli olma eğilimindedir. Özellikle iki heceli bağımsız bir kelimenin, başka bir kelimeye (ağırlayıcıya) bağlanarak ekleşmesi/klitikleşmesi sonucu tek heceli bir klitiğe dönüşmesi, bu eğilimi gösteren önemli bir delildir. Bununla birlikte, klitikler ses dizimsel özellikleri bakımından eklerden farklı özellikler sergiler. Bazı dillerde sadece klitiklerde görülen, belirli ünsüzlerin bir arada bulunabilmesi özelliği, aynı dillerdeki ek ve bağımsız kelimelerde görülen ünsüz diziliminden farklı özellikler gösterebilmektedir (Aikhenvald, 2003: 48).

Klitiklerin ağırlayıcılarına veya başka bir klitiğe bağlanmaları sırasında oluşan morfofonolojik değişimlerle, eklerin kelime kök/gövdesi veya başka bir eke eklenirken görülen morfofonolojik süreçler farklılık gösterebilmektedir. Klitikler morfofonolojik bakımdan çift karakterli davranış sergiler. Ağırlayıcılarına bağlanmaları sırasında bazı klitikler kelime-ek birleşimine benzer morfofonolojik özellikler gösterirken bazılarında kelime-ek birleşiminden farklı morfofonolojik etkileşimler söz konusu olabilmektedir. Aynı zamanda, bazı klitiklerin, ekler gibi, alomorfları bulunabilir, bazıları ise bağımsız kelimeler gibi tek şekilli olma özelliği taşır.

Beklenmeyen veya istisnai morfofonolojik şekiller ise klitik ve ağırlayıcı birleşiminden ziyade, ek ve eklendikleri kök ve gövde birleşiminde daha yaygındır. Başka bir deyişle, klitikler ağırlayıcılarına bağlanmaları sırasında ağırlayıcıda beklenmedik fonolojik veya morfolojik bir değişiklik meydana getirmezler. Klitikle ağırlayıcısı arasındaki bağ, geçici ve gevşek bir birlikte bulunma şeklindedir. Buna karşın, eklerle bağlandıkları kelimeler kalıcı ve sıkı bir şekilde bir bütün oluşturabilirler. Buna göre, bağlanma sırasında klitikle ağırlayıcısı arasında beklenmedik fonolojik ve morfolojik değişiklikler meydana gelmezken; ek ve ekleneceği kelime arasında bu türden değişiklikler meydana gelebilir. Başka bir deyişle, ağırlayıcının morfofonolojik şekli, ağırlayıcının fonolojik ve morfolojik özellikleri, klitik alomorfunu değiştirse bile, klitiğin ağırlayıcıya bağlanmasıyla ağırlayıcıda herhangi bir değişiklik meydana gelmez (Zwicky&Pllum, 1983). Örneğin, İngilizcedeki karşılaştırma/üstünlük derecesi ve en üstünlük derecesi gösteren sıfat çekim eki, bazı sıfatlarda kendine özgü morfofonolojik özellikler gösterir. İngilizce karşılaştırma/üstünlük derecesi sıfata *-er* ekinin; en üstünlük derecesi ise sıfata *-est* ekinin eklenmesiyle yapılmaktadır. Ancak *good* “iyi” sıfatının karşılaştırma/üstünlük ve en üstünlük derecesi *good-*gooder-*goodest* şeklinde değil; genel kuralın aksine *good-better-best* şeklindedir (Salvesen&Helland, 2013: 5).

Başka bir kelimeye bağlanarak cümle içerisinde anlam ve işlev kazanan klitikler, bu açıdan morfolojik unsur görünümündedir. Morfolojik bakımdan klitiklerin bazı özellikleri eklere benzer. Birden fazla klitiğin bir arada bulunduğu yapılarda, klitiklerin belirli ve kurallı bir sıralanış göstermesi ve bu tür bir klitik birleşiminin bölünemez olması klitiklerin eklerle ortaklaşan özelliklerindedir.

Kendilerine özgü belirli bir sıralanış sergileyen klitikler, genellikle tüm eklerden sonra, kelimenin en ucuna eklenir.⁴ Klitiklerin ağırlayıcılarına bağlanma şekilleri şu şekilde gösterilebilir:

kelime + (yapım eki/ekleri) + (çekim eki/ekleri) +klitik

Bununla birlikte, klitikler daha önce klitik eklenmiş bir yapının üzerine gelebilirken, aynı işleve sahip ekler üst üste gelemez. Klitikler genellikle ağırlayıcılarının en ucuna eklendikleri için daha önce klitik eklenmiş bir yapının üzerine herhangi bir ek getirilememektedir. Aynı işleve sahip birden fazla klitik üst üste gelebilirken; aynı işlevdeki ekler birbirinin üzerine eklenemezler. Bu nedenle, aynı işleve sahip birden fazla ekin üst üste gelmesi durumunda, en uçtaki ekin klitik ve klitik olduğu varsayılan bir yapının üzerine ek gelmesi hâlinde söz konusu klitiğin ek olabileceği iddia edilmektedir.

Morfolojik açıdan klitik ve ek arasındaki en temel farklılık, bağlanabildikleri yapıların kategorilerinde gösterdikleri seçiciliktir. Başka bir ifadeyle, ekler fiil, isim, sıfat gibi sadece bir kategoriye bağlanabilir. Klitikler ise, bağlanacakları ağırlayıcıları açısından seçici değildir. Klitikler fiil, isim, sıfat, edat gibi neredeyse bütün kelime sınıflarına bağlanabilmektedir.⁵ Bu açıdan, (ağırlayıcı+klitik)ten oluşan birlik (kelime+ek) birleşiminden ziyade (kelime+kelime) birliğine benzer (Zwicky, 1984: 152). Bağlanacakları ağırlayıcı bakımından gösterdikleri seçicilik klitiklerle ekleri ayırt etmede kullanılan en önemli ölçütlerden birisi olmasına rağmen, bir dil içerisinde tüm ek ve klitiklerin veya tüm dillerdeki ek ve klitiklerin gösterdiği karakteristik bir özellik değildir. Bazı dillerde kimi klitikler bağlanacakları ağırlayıcıları bakımından yüksek derecede seçicilik gösterebilir ve sadece belli kelime sınıfından ağırlayıcılara bağlanırlar. Örneğin, Kannada ve Malayalam dillerinde klitikleşmiş yardımcı fiiller sadece fiillere bağlanmakta, sıralanış olarak ise ana fiile yakın bir konumda yer almaktadırlar (Aikhenvald, 2003: 44). Bu durumun tam tersi de söz konusudur. Bazı ekler, eklenecekleri kelimeler bakımından seçici davranmayıp farklı kelime sınıfından kelimelere eklenebilir. Örneğin, Arawak dilindeki şahıs-sayı-cinsiyet gönderim ekleri, olumsuzluk eki *ma-*, ilgi ilişkisi kuran ve sıfat yapan *ka-* eki, farklı gramatikal kategoriden kelimelere eklenebilir (Aikhenvald, 1999).

Klitikler morfolojik kapsam bakımından da kendilerine özgü özellikler sergileyen unsurlardır. Ekler, anlam ve işlev bakımından genellikle sadece eklendikleri kelimeleri kapsarlarken, klitikler fonolojik bakımdan bağlandıkları kelimelerin ötesinde, tüm bir öbeği ve hatta bütün cümleyi kapsayabilir (Aikhenvald, 2003: 54).

Klitiklerle ekler arasındaki en önemli farklılık, sentaktik özelliklerden kaynaklanmaktadır. Her iki kavram da sentaktik açıdan birbirinden oldukça farklı davranışlar sergiler. Sentaktik açıdan klitikler daha çok kelimeye yaklaşır. Sentaktik kurallar, ekleri ve eklendikleri kök ve gövde birleşimlerini etkilerken, klitik ve ağırlayıcı

4 Bu durumun istisnaları da bulunmaktadır. Endoklitik olarak adlandırılan klitikler gövde ve ek/ekler arasında yer alarak diğer klitiklerden farklı, özel bir morfolojik özellik sergilerler. Örneğin, Portekizcede enklitikler bazen son eklerden önce gelebilmektedir (Aikhenvald 2003: 53).

5 Bağlanacakları ağırlayıcı bakımından gösterdikleri seçicilik klitiklerle ekleri ayırt etmede kullanılan en önemli ölçütlerden birisi olmasına rağmen, bir dil içerisinde tüm ek ve klitiklerin veya tüm dillerdeki ek ve klitiklerin gösterdiği karakteristik bir özellik değildir.

birleşimlerini etkilemez. Ekler, eklendikleri kelimeyle birlikte tek bir sentaktik unsur oluşturur. Bu nedenle, silme/düşme/kısaltma ve hareketlilik gibi sentaktik özellikler klitikleri eklerden ayırt etmede bir ölçüt olarak kullanılabilir (Zwicky, 1977: 2). Belirli durumlarda, cümlenin çeşitli yapılarının silinebilmesine veya bağlaçlı yapılardaki kısaltmalara klitikler izin verirken, bu tür olaylar eklerde görülmez. Aynı zamanda, ekler bağlı buldukları kelimelerden ayrı bir şekilde cümle içerisinde hareket edemezler, klitikler ise bir öbek içerisinde veya öbekler arasında hareket edebilirler (Nevis, 2000: 390). Normal koşullarda sentaktik kurallar, fonolojik kelime olarak karşılığı olan veya olmayan tüm gramatikal kelimeleri etkiler. Buna karşın, kelimenin belirli parçaları sentaktik kurallardan etkilenmez.

Kendine özgü semantik özellikler klitik ve ağırlayıcı birleşiminden ziyade, ek ve eklendikleri kök ve gövde birleşiminde daha yaygındır. Klitiklerin anlamları belirli ve değişmezdir, bağlandıkları ağırlayıcıya göre değişmez. Buna karşın, özellikle çekim ekleri, eklendikleri kelimeye alışılmışın dışında, beklenmedik anlamlar katabilmektedir. Eklerin gösterdikleri kendine özgü semantik özelliklere İngilizcedeki *last* “geç” kelimesi örnek gösterilebilir. *last* kelimesi *late* “geç” kelimesinin en üstünlük derecesini gösteren çekimidir. Bu açıdan, *last word* gibi bir bağlamda *last* kelimesinin zaman açısından en geç söylenmiş kelimeye işaret edeceği ve bağlamın “en geç kelime” şeklinde anlamlandırılması gerekir. Fakat *last* kelimesi semantik açıdan kendine özgü bir anlam taşımakta ve beklenenin aksine, zaman olarak en geç olana değil, en son olana işaret etmektedir. Bu açıdan *last*, “son” anlamı taşımakta ve bağlam “son söz” şeklinde anlamlandırılmaktadır (Salvesen&Helland, 2013: 5).

1.3.2. Klitik-Kelime İlişkisi

Klitiklerle eklerin ortaklaşan ve benzeşen özellikleri bulunmasına rağmen klitiklerin tipolojik açıdan ek olduğu söylenemez. Aynı durum, klitikle kelime arasındaki ilişki için de geçerlidir. Klitikleri eklerden ayıran ve kelimelere yaklaştıran bazı özellikler tespit edilebilse de klitikler tam anlamda bağımsız bir kelime olarak kabul edilemez. Klitiklerle eklerin farklılaşan özellikleri klitikleri kelimelere yaklaştırırken klitiklerle kelimeleri ayıran özelliklerin çoğu klitiklerle eklerin ortak yönlerini oluşturur.

Vurgusuz unsurlar oldukları için cümle içerisinde fonolojik bakımdan tek başlarına varlık gösterememeleri ve bu nedenle başka bir kelimeye bağlanmaları, klitiklerle kelimeleri ayırt etmede kullanılan en önemli ölçüttür. Klitikler fonolojik ve bürünsel açıdan bağımlı unsurlardır. Bir unsur ancak başka bir unsura bağlı olarak kullanılabiliriyorsa klitik, bağımsız bir şekilde kullanılabiliriyorsa bağımsız kelime olarak kabul edilmiştir (Zwicky, 1985: 287). Bununla birlikte, fonolojik açıdan bir ağırlayıcıya bağlı olmaları her zaman klitikle ağırlayıcısı arasında fonolojik bir etkileşimin meydana geleceği anlamına gelmez (Nevis, 2000: 391). Ağırlayıcılarına ekler gibi fonolojik bakımdan uyum gösteren klitiklerin yanında, bağımsız unsurlar olan kelimeler gibi fonolojik bakımdan ağırlayıcısına uyum sağlamayan klitikler de bulunmaktadır.

Ağırlayıcılarına fonolojik bakımdan uyum sağlasalar da sağlamasalar da klitikler, fonolojik yapıları bakımından kelimelerden farklı özellikler sergiler. Sadece bağlı

unsurlar olan ekler ve klitikler değil, aynı zamanda bağımsız morfeimler olan kelimeler de daha büyük yapılar içerisinde başka kelimelerle fonolojik bir birlik oluşturur. Klitiklerin ağırlayıcılarıyla ve kelimelerin başka kelimelerle oluşturduğu yapıların arasında fonolojik bakımdan önemli bir fark bulunmaktadır: (kelime+ klitik)ten oluşan birlik fonolojik bir kelime oluştururken, (kelime+kelime)den oluşan birlik fonolojik bir öbek meydana getirmektedir (Zwicky, 1985: 286). Buna göre, bir unsur tonlama, vurgu ve uzunluk gibi fonolojik nedenlerle fonolojik kelimeye dâhil ediliyorsa klitik; aynı fonolojik nedenlerle fonolojik bir öbeğe dâhil ediliyorsa bağımsız bir kelimedir (Zwicky, 1985: 286).

Klitikler, kendilerine özgü sentaktik özellikler sergileyen unsurlardır. Bazı durumlarda bir klitiğin cümle içerisindeki konumunun, dilin klitikler dışındaki tüm yapıları için geçerli olan sentaktik prensiplerden tamamen ayrı bir şekilde belirlendiği, bazı durumlarda ise klitiklerin temel pozisyonlarının benzer işleve sahip kelimelerle aynı özellikleri taşıdıkları görülmektedir.

Klitiklerle kelimeler içinde buldukları yapılar da gösterdikleri yerleşim ve hareket özellikleri bakımından birbirinden ayrılır. Kelimeyi oluşturan bağlı morfeimlerin yerleri değiştirilemezken bir öbek içerisindeki kelimelerin yerleri değiştirilebilir. Bağlı bulunduğu morfemle arasında genellikle sadece fonolojik bakımdan da olsa bir bağ bulunan ve kurallı bir sıralama dâhilinde başka bir morfeme bağlanan klitiklerin, ekler gibi, sıralanışı değiştirilemez. Buna karşın, birlikte bir öbek oluşturan kelimeler arasındaki bağ, klitik ve ekler kadar kuvvetli olmadığı için, kelimeler arasındaki sıralama kurallarının serbestliği göz önünde bulundurularak kelimelerin yerleri değiştirilebilir (Zwicky, 1985: 288).

Morfolojik yapılar oluşturan eklerin aksine klitikler, kelimeler gibi, çoğu zaman sentaktik süreçler bakımından duyarlılık gösterir. Klitiklerin cümle içerisindeki yerleşim yerleri, eklerde olduğu gibi, eklendikleri kelimeye bağlı olarak belirlenmemekte, klitiğin sahip olduğu morfofonolojik ve sentaktik özelliklere göre çeşitlilik gösterebilmektedir: bazı klitikler kelime öbeği veya cümle içerisinde ikinci pozisyon için güçlü bir tercih gösterebilirken, bazıları cümle sonunda bulunmaktan kaçınmakta ve bazıları ise özel bir kelime kategorisine bağlanma konusunda oldukça seçici davranmaktadır (Spencer&Luís, 2012: 38). Aynı zamanda, ekler sadece bir kelimeyle sınırlı ve ilgili morfolojik bir yapı meydana getirirken klitik ve kelimeler birden çok kelimedenden oluşan öbeklere de bağlanarak sentaktik bir birim oluşturabilir.

Morfolojik açıdan klitiklerle kelimeler farklı dağılımlar sergilemektedir. Eklerin dağılımı genellikle basit ve belirli bir kuralla belirlenebilir, buna karşın kelimeler oldukça farklı ve karmaşık dağılımlar sergilerler. Örneğin, İngilizce *-ness* eki sıfat türünden kelimeler, *-ing* eki ise fiillere eklenebilmektedir. Bu eklerin belirlenen kategoriden kelimelere eklenmesini belirleyecek farklı ve karmaşık morfolojik özellikler bulunmaz. Kelimelerin bir yapı içinde kurabilecekleri öbekler ve birlikler ise, farklılık ve çeşitlilik göstermektedir. Örneğin, İngilizce *watch* “izlemek” fiili sayısız kelimeyle, sayısız öbek oluşturabilir. Bu açıdan, klitikler eklerle benzer özelliklere sahiptir. Klitiklerin başka bir ağırlayıcıyla oluşturdukları birlik, genellikle tek ve basit bir ilkeyle açıklanır. Örneğin, klitiklerin cümle içindeki konumları “cümlelerin ana fiiline bağlanma”, “cümlelerin ilk yapısına bağlanma”, “cümlelerin ilk kelimesine bağlanma”

veya “isim öbeğine bağlanma” vb. şekillerde belirli bir ilkeyle ifade edilebilmektedir. Özetle, basit ve belirli dağılımlar gösteren yapılar, klitik ve ek olma özelliği taşıırken, karmaşık ve kuralları belirlenemeyen dağılımlar sergileyen yapılar bağımsız kelimedir (Zwicky, 1985: 288).

Parçasal özellikler bakımından da klitik ve kelimeler birbirinden ayrılabilir. Kelimeler genellikle iki ve daha fazla morfemin, klitik ve ekler ise az sayıda morfemin bir araya gelmesiyle oluşan yapılardır. Klitik ve ekler, kelimelere göre daha az sayıda morfemden oluşur. Morfolojik açıdan karmaşık yapılı unsurlar genellikle kelimelerdir (Zwicky, 1985: 288). Örneğin, İtalyanca leksikal unsurlar en az iki heceden meydana gelmek zorundayken, klitik olan zamirlerin çok büyük bir kısmı tek heceli olma eğilimindedir (Booij, 2007: 166).

Sentaktik yapılar oluşturan kelimeler, sentaktik süreçlerden doğrudan etkilenebilirler. Bağlı bulunduğu ağırlayıcının bir parçası durumundaki klitikler ise, sentaktik süreçlerin doğrudan etkisi altında değildirler. Bu açıdan kelimelerin başka kelimelerle kurdukları öbeklerle (kelime+kelime), klitiklerin ağırlayıcılarıyla oluşturdukları yapıları (klitik+kelime) sentaktik bazı testlerle birbirinden ayırt etmek mümkündür. Sentaktik silme testine göre; (X+Y) şeklindeki bir yapıda, benzer özelliklere sahip X ve Y silinebiliyorsa, X ve Y kelimedir; X ve Y’den herhangi biri silinemiyorsa X ve Y’den biri klitiktir.⁶

Klitiklerle kelimeler sentaktik yerleşim ve hareket özellikleri bakımından farklı özellikler sergileyebilir. Genel olarak (X+Y) şeklindeki bir yapıda X ve Y birbiriyle yer değiştirebiliyorsa, X ve Y kelime; yer değiştiremiyorsa klitik olarak değerlendirilmektedir. Kelimelerin başka kelimelerle oluşturdukları öbeklerde kelimelerin yerlerinin değiştirilebilmesine rağmen, (kelime+klitik) şeklindeki bir birliğin herhangi bir parçasının yeri değiştirilemez. Sentaktik açıdan hareket özelliğine göre ise, (X+Y) şeklindeki bir yapıda X ve Y birbirlerine bağlı kalmadan cümle içerisinde başka bir konuma hareket edebiliyorsa, X ve Y kelimedir. (kelime+klitik) şeklindeki bir yapının herhangi bir parçası, serbest bir şekilde cümle içerisinde yer değiştiremez. Bir ağırlayıcıya bağlı olan klitikler, tek başlarına hareket edemezler (Zwicky, 1985: 289).

Klitikler genel olarak, sözcüksel/leksikal anlamlar yerine gramatikal anlamlara işaret eden unsurlardır. Bununla birlikte, klitiklerin ifade edebilecekleri gramatikal anlamlarda herhangi bir sınırlama bulunmaz (Nevis, 2000: 400). Klitikler, semantik açıdan gramatikal kategorilerin tamamını kapsayabilir. Klitik semantiği zamirlerden, yardımcı fiillere, olumsuzluktan, bağlaç, edat ve zarflara kadar çeşitlilik göstermektedir. Klitiklerin ifade edemedikleri anlamlar ise; isimler, fiiller ve sıfatlar gibi açık kelime sınıflarıyla ilgilidir. Bu durumun sebebi şudur: açık kelime sınıfındaki bağımsız kelimeler fonolojik ve prozodik bakımdan bağımlı hâle geldiklerinde, aynı zamanda genellikle anlam ağarmasına uğramakta ve gramatikalleşebilmektedir. Bu durumun dışında ise, açık kelime sınıfındaki kelimeler leksik anlamlar taşımaktadır.

6 Burada ele alınan silme/kısaltma (elipsis) kavramının serbest veya rastgele yapılan bir silme olmadığının özellikle altı çizilmelidir. Söz konusu silme, cümlede bulunan herhangi bir kelimenin rastgele cümleden çıkarılması değil; belirli ve kurallı bir şekilde yapılan eksilti/kısaltma olayıdır (Zwicky, 1985: 288-289). Örneğin İngilizce *My desk is bigger than his (desk)* şeklindeki bir cümlede sonda yer alan *desk* kelimesi silinebilir. Bu türden silinme özelliği sadece kelimelerde görülmektedir. Klitikler ise silinemeyen/cümleden çıkarılmayan unsurlardır.

Pek çok dilde klitikler, kendilerine özgü semantik özellikler sergilemeyen unsurlar olarak kabul edilir. Klitikler sentaktik özellikler taşıyan unsurlar oldukları için sahip oldukları anlam genellikle fonolojik bakımdan bağlandıkları kelimeyle sınırlı kalmamakta, sentaktik açıdan bağlandıkları tüm yapının anlamını etkilemektedir. Birden çok klitiğin bir arada bulunduğu yapılar çoğunlukla semantik açıdan bir bütün oluşturur. Böyle yapıların anlamı, yapıyı oluşturan klitiklerin tek başlarına taşıdıkları anlamlara bakılarak tahmin edilebilmektedir. Ancak birden çok klitiğin bir arada bulunduğu bazı yapılarda klitikler bireysel anlamlarından uzaklaşarak birlikte buldukları klitik/klitiklerle yeni bir anlama sahip olabilirler.

Ortografik açıdan kelime, ek ve klitikleri tespit etmek birtakım zorlukları da beraberinde getirmektedir. Ortografik açıdan genellikle kelimeler ayrı, ekler ise bağlı buldukları kelimelere bitişik yazılır. Buna karşın, klitiklerin tutarlı bir şekilde yazıldığı söylenemez. Bazı klitikler ayrı, bazıları ise bitişik yazılır (Aikhenvald, 2003: 57). Klitiklerin yazımı dilden dile çeşitlilik gösterebildiği gibi zaman içerisinde ortografik kuralların değişmesiyle de farklılaşabilir. Bu nedenle, ortografik açıdan bir unsurun klitik olup olmadığının belirlenmesi, yanlış değerlendirmelere neden olabilmektedir.

1.3.3. Klitik-İşlevsel Kelime İlişkisi

İşlevsel kelime kategorisinde değerlendirilen klitiklerin işlevleri çekimsel morfoloji ve işlevsel kelimelerle benzer özelliklere sahiptir. Bu nedenle, klitikler genellikle zamirler, belirteçler (determiner), yardımcı filler, olumsuzluk ve soru parçacıkları gibi işlevsel unsurların kısaltılmış/zayıf şekilleri veya vurgusuz bağlı karşılıkları olarak değerlendirilir. Özellikle klitikler ve çekim ekleri arasında önemli ölçüde ortaklıklar ve benzerlikler bulunur. Pek çok dilde çekim kategorisinin tarihî süreç içerisinde klitikleşmenin bir aşamasından doğduğu düşünülmektedir (Spencer ve Luís, 2012: 14). Bununla birlikte, klitiklerle çekim kategorisinin birbirinden ayrılan özellikleri de bulunur. Özellikle iki kelime grubunun klitikleşmeye elverişli özellikler taşımasına rağmen, çekim kategorisi olarak ifade edilmedikleri görülmektedir: Bu kelime gruplarından biri zarflar, diğeri ise söylem parçacıklarıdır (Spencer ve Luís, 2012: 14). Zarflar gramatikleşerek klitikleşme özelliği gösterebilmekte; ancak çekim kategorisi olarak gramatikleşme eğilimi göstermez. Konuşmada konuşurun tutumunu ifade etmeye yarayan ve zarfların içerisinde özel bir grup olarak değerlendirilen söylem parçacıkları da çekim kategorisinden ziyade, klitikler vasıtasıyla ifade edilir. Başka bir deyişle, olumsuzluk, soru, iyelik vb. pek çok dilbilimsel kategori bazı dillerde çekim ekleri bazı dillerde işlevsel kelime veya klitiklerle ifade edilse de zarflar ve söylem parçacıklarını karşılayan çekim morfolojisi bulunmamaktadır. Söz konusu kategoriler, zarflar ve söylem parçacıkları, işlevsel kelime veya klitiklerle karşılanır.

Klitiklerle işlevsel kelimeler arasındaki ilişki, klitiklerle çekim ekleri arasındaki ilişkiye nazaran daha karmaşıktır. Yapı, işlev ve kullanım özellikleri bakımından klitiklerle işlevsel kelimeleri ayırt edebilmek oldukça zordur. Teorik ve betimleyici çalışmalarda klitik olarak belirlenen pek çok unsurun diğer dillerdeki veya ele alınan dilin daha eski varyantlarındaki işlevsel kelimeleri karşıladığı da bilinmektedir. Bu nedenle, iki kategori arasındaki farklılıklar net bir şekilde ortaya koyulamamakta ve

pek çok çalışmada klitik ve işlevsel kelime kavramlarının birbiri yerine kullanıldığı görülmektedir. Bir unsurun fonolojik, morfolojik ve sentaktik açıdan normal bir işlevsel kelime görünümü sergilemiyor olması ve kendine özgü veya çeşitli açılardan sınırlanmış/belirlenmiş özellikler taşıması, söz konusu unsurun klitik olarak değerlendirilmesi için önemli deliller arasında sayılır. Ancak bu delillerle her zaman kesin sonuçlara varmak mümkün değildir. Bu delillerin birbiriyle çeliştiği örnekler de mevcuttur (Spencer ve Luís, 2012: 3).

Klitiklerle işlevsel kelimeler arasındaki ilişkinin net bir şekilde ortaya koyulamamasının en önemli nedenleri arasında işlevsel kelimelerin gramatikleşmeye ve özellikle konuşma dilinde kısaltılmaya en yatkın unsurlar olması gelmektedir. Dillerde çok sık kullanım alanına sahip olan edat, bağlaç ve ünlem gibi işlevsel kelimeler, özellikle konuşma dilinde, konuşmanın hızına bağlı olarak fonolojik bakımdan zayıflatılıp kısaltılarak kullanılabilen unsurlardır. Bu açıdan, vurgusuz veya vurgusunu kaybedebilen işlevsel kelimeler, bazı durumlarda çeşitli özellikleriyle kelimedenden ziyade, klitiğe benzer. Fonolojik klitikler olarak da adlandırılan vurgusuz işlevsel kelimeler, sadece fonolojik olarak değil, kelime sıralaması bakımından da leksik kelimelerden çok klitiklere yaklaşmaktadır (Spencer&Luís, 2012: 136). Vurgusuz işlevsel kelimelerin aksine, zayıf işlevli kelimeler klitikten çok ek gibi görünüm sergilerler (Spencer&Luís, 2012: 138). Bu veriler ışığında, klitikleri işlevsel özellikleri ön planda ve kendine has fonolojik karakteristiği olan unsurlar olarak değerlendirmek mümkündür.

Klitik ve işlevsel kelimelerle karıştırılan bir diğer unsur ise, parçacık kavramıdır. Klitik, işlevsel kelime ve parçacık terimi pek çok çalışmada birbiri yerine kullanılan kavramlardır. Kelime türleri sınıflandırmasından doğan ve kapsayıcı bir terim olan parçacık, dilbilimciler tarafından belirsiz bir kelime sınıfı olarak görülmektedir. Bu nedenle, parçacık kavramı genellikle diğer kelime türleri dışında kalan, başka bir deyişle bağlaç, edat, yardımcı fiil gibi herhangi bir işlevsel kelime sınıfı içerisinde değerlendirilemeyen, küçük, işlevsel kelimeler olarak kabul edilmektedir (Zimmerling, 2010). Zimmerling (2010)'e göre, kelime sınıfları içerisinde parçacık ve klitikler birbiriyle kesişmeyen iki ayrı gruptur. Bir dilde klitik özelliği taşıyan parçacıklar⁷ ve klitik olmayan parçacıklar bulunabilmektedir.

Parçacıklar, klitikler gibi, genellikle dilde tanımı yapılabilen ve belirlenmiş kategorilerle karşılaştırılarak belirlenmektedir. Bununla birlikte, parçacıkları bu kelime kategorilerinden ayıran en önemli özellikleri semantik açıdan belirli bir anlam ifade etmemeleri ve kendilerine özgü sentaktik dağılımlar sergilemeleridir. Parçacık, dilin sentaktik ve semantik özelliklerini yansıtmayan unsurları karşılayan genel bir terim olarak ele alınır (Zwicky, 1985: 290). Parçacık kategorileri, klitikler gibi, dillerde oldukça çeşitlilik göstermektedir. Cümle türleri ve kip işaretleyicileri, saygı ifade eden unsurlar, konu ve odak belirteçleri, hâl işaretleyicileri, zaman/görünüş morfepleri, vurgu işaretleyicileri, bağımlı/bağlı cümle bağlaçları, doğrudan ve dolaylı anlatım işaretleyicileri, olumsuzluk, seslenme, gösterici unsurlar, belirli ve belirsiz tanımlıklar, sınıflandırıcılar gibi yapılar parçacık olabilmektedir. Parçacıklarla ifade edilebilen bu dilbilimsel unsurlar, farklı dillerde veya aynı dil içerisinde paralel bir

7 Klitik özelliği taşıyan parçacıklar dilbilim terminolojisinde parçacık klitikleri (clitic particles) olarak adlandırılmaktadır.

şekilde klitikler veya çekim ekleriyle de işaretlenebilir (Zwicky, 1985: 291). Semantik açıdan, parçacıklar anlamlı/leksikal unsurlardan çok işlevsel yapılardır. Fonolojik açıdan ise, parçacıklar, klitik ve eklerle ortak özelliklere sahiptir. Klitik ve ekler gibi parçacıklar da bağlı unsurlardır ve çoğu vurgu taşımamaktadır. Bununla birlikte, parçacıklar işlevsel kelimelerin tamamını değil; bir alt grubunu oluşturur. Buna göre, parçacıkların işlevsel kelimeler içerisinde bir grup olduğunu, işlevsel kelimelerin bir kısmının da klitik olma özelliği taşıdığını söyleyebiliriz.

Biraz yukarıda yapılan değerlendirmeler ışığı altında klitiklerin en karakteristik özelliklerini şu şekilde özetlemek mümkündür (Spencer&Luis, 2012, Nevis, 2000, Zwicky, 1977, Klavans, 1982, Anderson, 1985):

- 1) Klitikler genellikle vurgusuz ve vurgu alamayan unsurlardır. Kelime vurgusu kategorisi olmayan dillerde bile klitikler özel bir aksanla belirtilemeyen yapılardır.
- 2) Fonetik açıdan vurgusuz olmalarından dolayı klitikler, bağlanabilecekleri vurgu taşıyan, bağımsız bir unsura (ağırlayıcı) ihtiyaç duymaktadır. Tek başlarına belirli bir anlam ve işleve sahip olmayan klitikler, ancak bir ağırlayıcıya bağlanarak varlık gösterebilirler.
- 3) Klitikler kendilerine özgü fonetik ve fonolojik özelliklere sahiptir. Dilin genel fonolojik özelliklerine uyum sağlamayabilirler.
- 4) Klitikler genellikle bir veya en fazla iki hecedir.
- 5) Klitikler her türlü kelime ve yapıya bağlanabilir; özel bir sınıfa ait kelimeleri seçmek zorunda değildir. Klitikler, baş isim, baş olmayan isim, sıfat, fiil, zarf vb. pek çok sentaktik kategoriden kelimeye bağlanabilir.
- 6) Klitikler çift karakterli morfofonolojik özellik sergileyen morfemlerdir. Ağırlayıcılarına bağlanma bakımından bazı klitikler (kelime+ek) birleşiminde görülen morfofonolojik değişimleri gösterirken bazıları (kelime+kelime) birleşiminde olduğu gibi farklı morfofonolojik özelliklere sahiptir. Bu nedenle bazı klitiklerin, ekler gibi, alomorfları bulunurken bazıları kelimeler gibi tek şekillidir.
- 7) Birden fazla klitiğin bir arada bulunduğu durumlarda klitikler birbirlerine göre belirli ve kurallı bir sıralanış gösterir.
- 8) Klitikler yapım ve çekim eklerinin dışına, genellikle kelimelerin uçlarına bağlanırlar. Klitiklerden sonra ekler bulunmaz.
- 9) Aynı işleve sahip klitikler üst üste eklenebilirken yapım ve çekim eklerinde bu tür bir özellik görülmez.
- 10) Klitikler normal şartlarda bölünemeyecek birimlerin arasında yer alabilir.
- 11) Klitikler geniş kapsayıcılık özelliğine sahip unsurlardır. Semantik ve işlevsel açıdan sadece fonolojik bakımdan bağlı oldukları kelimeyi değil, kelimedeki büyük yapıları, kelime gruplarını ve cümleleri kapsayabilirler.
- 12) Klitikler fonolojik bakımdan bağlı; sentaktik açıdan bağımsız morfemlerdir.

- 13) Klitikler kendilerine özgü sentaktik özellikler gösteren unsurlardır. Cümle içerisindeki yerleşimleri ve dağılımları çeşitlilik gösterebilir.
- 14) Klitikler silme/düşme/kısaltma ve yer değiştirme gibi sentaktik süreçlerden etkilenebilen morfeplerdir.
- 15) Klitikler leksikal anlamdan ziyade, gramatikal anlam taşıyan işlevsel unsurlardır. Klitikler, işlevsel kategorileri (çekim) veya söylem işlevlerini ifade ederler.
- 16) Klitikler genellikle zamir, ön takı, yardımcı fiil ve bağlaçlar gibi kapalı sınıf üyeleridir.

Kaynakça

- AIKHENVALD, Alexandra Y. (2003). Typological Parametres for the Study of Clitics, with Special Reference to Tariana. *Word: A Cross-linguistic Typology*, Eds. R. M. W. Dixon and Alexandra Y. Aikhenvald, United States of America: Cambridge University Press, pp. 42-78.
- ANDERSON, Stephen (2005). *Aspects of the Theory of Clitics*. Oxford: Oxford University Press.
- ANDERSON, Stephen R., Zwicky, Arnold M. (2003). Clitics: Overview. *International Encyclopedia of Linguistics, 2nd edition (e-reference edition)*, (ed.) William J. Frawley, Oxford: Oxford University Press.
- BOOIJ, Geert (2007). *The Grammar of Words, An Introduction to Morphology*. Second Edition, Oxford: Oxford University Press.
- BROWNE, Wayles (1974). On the Problem of Enclitic Placement in Serbo-Croatian. (eds.) Richard D. Brecht, Catherine V. Chvany, *Slavic Transformational Syntax*. Ann Arbor, MI: Michigan Slavic Materials, pp. 36-52.
- FRANKS, Steven, King, Tracy Holloway (2000). *A Handbook of Slavic Clitics*. Oxford: Oxford University Press.
- FRIEDMAN, Victor A. (1979). Influence vs. Convergence in Areal Phenomena. *Southeastern Linguistics*, V. III, N. 1, Spring/1979, pp. 1-8.
- GERLACH, Birgit, Grijzenhout, Janet (2000). Clitics From Different Perspectives. *Clitics in Phonology Morphology and Syntax*, (Eds.) Birgit Gerlach, Janet Grijzenhout, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, pp. 1-29.
- HALPERN, Aaron (1995). *On the Placement and Morphology of Clitics*. California: Center for the Study of Language and Information Publications.
- HARRIS, Alice C. (2002). *Endoclitics and the Origins of Udi Morphosyntax*. Oxford: Oxford University Press.
- HOPPER, Paul J., Traugott, Elizabeth Closs (1993). *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KARI, Ethelbert Emmanuel (2003). *Clitics in Degema: A Meeting Point of Phonology, Morphology and Syntax*. Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo.
- KAYNE, Richard (1975). *French Syntax: The Transformational Cycle*. Cambridge MA: The MIT Press.
- KLAVANS, Judith L. (1982). *Some Problems in a Theory of Clitics*. Bloomington, IN: Indiana University Linguistics Club.
- KLAVANS, Judith L. (1985). The Independence of Syntax and Phonology in Cliticization. *Language*, 61/1, pp. 95-120.

- MATUSHANSKY, Ora, Dreu, Merjin de (2010). The Myth of Conjugated Nouns. *TIN-dag 2010*, February 6, Utrecht University.
- NESPOR, Marina, Vogel, Irene (1986). *Prosodic Phonology*. Dordrecht: Foris Publications.
- NEVIS, J. A., Joseph, B. D., Wanner, D., Zwicky, A. M. (1994). *A Bibliography of Clitics 1892-1991*. Amsterdam: John Benjamins.
- NEVIS, Joel A. (2000). Clitics. *Morphologie: ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung*, herausgegeben von Geert Booij, Christian Lehmann, Joachim Mugdan, unter Mitarbeit von Wolfgang Kesselheim und Stavros Skopeteas/*Morphology: an international handbook on inflection and word formation*, edited by Geert Booij, Christian Lehmann, Joachim Mugdan in collaboration with Wolfgang Kesselheim, Stavros Skopeteas, 1. Halbband / Volume 1, Berlin&New York: Walter de Gruyter, pp. 388-404.
- SALVESEN, Christine Meklenborg, Helland, Hans Petter (2013). Why Challenging Clitics?, Some Introductory Remarks. *Challenging Clitics*, (eds.) Christine Meklenborg Salvesen, Hans Petter Helland, [Linguistik Aktuell Linguistics Today 206], Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, pp. 1-26.
- SIDELTSEV, Andrej, Molina, Maria (2015). Enclitic -(m)a ‘but’, Clause Architecture and the Prosody of Focus in Hittite. *Indogermanische Forschungen*, Volume 120, Issue 1, pp. 209-254.
- SPENCER, Andrew, Luís, Ana R. (2012). *Clitics: An Introduction*. New York: Cambridge University Press.
- TEGEY, Habibullah (1977). *The Grammar of Clitics: Evidence from Pashto and Other Languages*. PhD thesis, University of Illinois.
- WACKERNAGEL, Jacob (1892). Über ein Gesetz der Indogermanischen Wortstellung. *Indogermanische Forschungen* 1: 333-436.
- ZIMMERLING, Anton (2010). Clitic Particles an the Typology of 2P Languages. *Ms. Particle Workshop*. Downing College, Cambridge, UK, 30-31.11.2008. Ms.
- ZWICKY, A.M., Pullum, G. K. (1983). Cliticisation vs. Inflection: English n't. *Language*, 59, pp. 502- 513.
- ZWICKY, Arnold M. (1977). *On Clitics*. Bloomington, IN: Indiana University Linguistics Club.
- ZWICKY, Arnold M. (1985). Clitics and Particles. *Language*, Vol. 61, No.2, June/1985, pp. 283-305.
- ZWICKY, Arnold M. (1994). What is a Clitic?. *Clitics: A Comprehensive Bibliography, 1892-1991 (Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. V; Library&Information Sources in Linguistics, 22)*, (eds.) Joel A. Nevis, Brian D. Joseph, Dieter Wanner, Arnold M. Zwicky, Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, pp. xii-xx.

ÇEVİRİLER
Translations

TELAFFUZ EDİLEN KELİMENİN YAZILI BİÇİMİNİN ETKİSİ ÜZERİNE

(Orta Dönem Uygur Metinlerine Göre)

Liliya TUGUSHEVA*

Çev. Ali ÇELİK**

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 319-321

Eski edebî metinlerdeki kelimelerin yazılı ve sesli biçimleri arasındaki ilişki sorunu, karşılaştırmalı-tarihsel dilbilimi alanının geniş bir parçasıdır. Bu yazıda sadece tanrıça *Zervan* adına tek bir terimin morfolojik ve fonetik şekilleri arasındaki ilişkiyi göz önünde bulunduracağız. İran kökenli olan bu tanrı (*Zervan*), *Zervanizm*'in en büyük tanrısı ve *chronos* (zaman) ile kaderin kişileştirilmesi olarak düşünülmüştür. Yazılı kaynaklara göre Soğdlular, *Zervanizm*'i 4. yüzyılın başında zaten biliyorlardı (Zaehner 1995: 166; Asmussen, 1965: 134). *Zervanizm*'in Orta Asya'ya özellikle Sogdiana'nın doğu kesimindeki tüccarlar tarafından getirildiği tahmin edilebilmektedir. Ayrıca *Zervan* teriminin Orta Asya'ya bazı İran halkları tarafından getirildiğinden şüphe de yoktur.

10-13. yüzyıllara ait yazılı kaynaklara göre Doğu Türkistan'da keşfedilen bu terim, Budist ve Manihaist eserlerde yaygın olarak kullanılmakta; ancak her yerde değiştirilmiş haliyle 'zru'; kelimenin ikinci hecesindeki *W, U*'ya çevrilmiş ve '*ZRW*' > '*ZRU*' olarak yazılmıştır. Bundan dolayı kutsal bir ismin değişikliğinin nadiren gerçekleştiği görülmektedir. Doğu Türkistan'daki Soğdluların diğer İran halklarından (Asmussen, 1965: 138) soyutlandıkları ve bunun neticesinde İran'ın dışında başka bir kültür alanının etkisinde kaldıkları bilinmektedir.

Doğu Türkistan'da yazılan ve Manihaizm eseri olan *Huastuanifti*'in Türkçe varyantında, *ezrua* terimi “Dört Kat Tanrı” – “Büyüküğün Babası”nın dört temel işaretinden birini ifade eder (van Tongerloo, 1994: 329-342). Tanrı Dörtlüsü, “Orta Asya Manihaizminin önemli bir dogmatik temelidir” (Asmussen, 1965: 220). Buna ek olarak “Doğu ve Batı Manihaistlerinin belgelerinde önemli bir İran etkisi de Tanrı'nın dörtlü öğretisidir” (van Tongerloo 1994, 336). Çin kaynaklarında Tanrı'nın bu dört özelliği, “nitelikleri” olarak belirtilir. 10. yüzyılda Arap yazar en-Nadim, kendisine ait *Fihrist*'inde bu dört özelliği şöyle tanımlar: *Allāh, nūruhū, quvvatuhū, hikmatuhū* “Allah, onun ışığı, onun gücü, onun bilgeliği” (Asmussen, 1965: 221). *Huastuanifti*'in Türkçe varyantında dörtlü geçiş şöyledir: *tört y(a) ruq tamya köngülümüz-dä tamqalad(i) m(i)z: bir amranmaq ez-rua tngri tamqası: ikinti kértgünm(ä)k kün ay tngri tamqası üeünä qorqmaq bés tngri tamqası: törtünä bilgä bilig burxanlar tamqası* (Dört Işık

* Tugusheva L. On the Influence of the Written Form of the Word on its Pronunciation (According to Early Medieval Uighur Texts). *Dunhuang Studies: Prospects and Problems for the Coming Second Century of Research*. St. Petersburg: Slavia Publishers, 2012. P. 261–262.

** Doktora Öğrencisi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Anabilim Dalı, Bişkek/Kırgızistan, alicelik1989@yandex.com

Mührünü kalplerimizde mühürledik: birincisi aşk, Ezrua Tengri'nin mührü; ikincisi inanç, Güneş ve Ay Tanrısının mührü; üçüncüsü korku, Beş Katlı Altın'ın mührü; dördüncüsü bilgelik, Budaların mührü) (Xuastvanift, 15, Fn, 80-83). Bu pasajın en-Nadim'in yorumundaki şekli, bu dört terimden ilki, Tanrı'nın "niteliği" (özelliği) değil, Tanrı'nın kendisi (Allāh) anlamına geldiğini ve şu üç terimin özelliklerini belirttiğini göstermektedir: *nūruhū* "onun ışığı", *quvvatuhū* "onun gücü", *hikmatuhū* "onun bilgeliği". Türkçe tercümede bu dört terimden her biri ayrı Tanrı'ya işaret etmekte ve bu terimlerin her birinde *tngri* (tanrı) kelimesinin kullanımı ortaya çıkmaktadır. Bu son gerçek, Doğu Türkistan'daki Ezrua-Zervan teriminin 10-11. yüzyılda *Huastuanift*'in Türkçe varyantında kullanılmasından da anlaşılacağı üzere -Manihaizm metninde de olan bu Tanrı- Buda da dahil olmak üzere diğer Tanrılardan sadece biri olarak temsil edildiği için Burkanlar, Manihaist Yüce Tanrısını (Büyüklik Babası) pek fazla tanımlayamazdı (*Burkanlar*). Bu terimin anlamının değişimi, bölgede Budistlerin ilk zamanlardan beri baskın olduğu doğal süreçti. J.P. Asmussen'in gözlemine göre: "Çok erken bir aşamada... Hoten, Buda'nın öğretileri ve İslam'ın gelişine kadar Budizm çalışmalarının merkezi olarak bir dereceye kadar kabul edilmişti" (Asmussen 1965, 139) ve "...Din temelinde Mani misyonerlerinin... vaazlarının terminolojik yapı biçimini şekillendiren unsur, Budizm'dir (Asmussen 1965, 136). Nitekim Manihaizm eserlerinin Türkçe varyantlarından da anlaşılacağı üzere Budizm terimleri, kavramları ve deyimleri yaygın olarak kullanılmıştır. Hatta Tanrı'nın elçileri (Büyüklik Babası) Burkanlar/Budalar (*tngri y(a) levaéi burxanlar*: Budalar, Tanrının elçileri) olarak adlandırılabilirler (Xuastvanift, 13, Fns, 25-26). Doğu Türkistan'dan gelen Budist metinlerde *Ezrua*, Hint mitolojisinin Brahma'sına karşılık gelmektedir. Bu bölgedeki Budizm'in derinliğini hesaba katarak Manihaist metinlerindeki *Ezrua*'nın da *Brahma*'ya karşılık gelebileceği düşünülebilir J.P. Asmussen, "Bu süreçte Zurvān'ın ve Ohrmizd'in isimleri Brahma ve Indra'ya, misyon tekniğine ilişkin olarak, bu eski Hint tanrılarının popüler Budizm inancına sahip oldukları popülerliğinin arka planında agresif bir seçimdir." (Asmussen, 1965: 135) diye belirtmektedir. Ayrıca bu bağlamda *kün* ve *ay* kelimelerinin *tngri*'deki birleştirilmiş özneliği oluşturduğu, *kün ay tngri* ifadesinin birleşiminde garip biçimde yan yana getirilmesi mümkün değildir. En-Nedim'in geçiş dönemini *nuruhū* "Tanrı'nın ışığı" olarak nitelendiren tercümesinden sonra, bu iki sözcükte, bu "Tanrı'nın niteliği" değil, ayrı tanrı anlamına gelen "ışık" soyut kavramını ifade ettiği varsayılabilir. Çünkü *tngri* kelimesi bu birleşimi içermektedir.

Bu nedenle sadece yazı birimine dayalı olarak *ezrua* şeklinde okumak ve dönemin özgün telaffuzunun göz ardı edilmesi, Budizm'in uzun yıllardır etkili olduğu Doğu Türkistan gibi bölgelerde bu terimin orijinal kavramının kaybolmasından kaynaklanabilir. Ayrıca kabul edilmelidir ki Orta Asya, yüzyıllarca büyük ölçüde dinî ve kültürel bir karışıma maruz kalmıştır. ...Fakat Budizm, Doğu Türkistan tamamen *dârü'l-İslâm* oluncaya kadar büyük dinî ve kültürel-tarihsel senkretizmin en baskın faktörü olarak dayanmıştır. Böylece 10-11. yüzyılda Orta Asya'daki etkinin yönü -daha erken dönemlerden farklı olarak- ters yönde ilerlemekteydi. Zaten o devirlerde Manihaistler (Soğdlular), Orta Asya'nın doğu bölgelerinin dinî ve kültürel etkisi altındaydı.

Kaynakça

- ASMUSSEN, J. P. (1965). *Xuastvanift. Studies in Manichaesim*. Copenhagen: Prostant Apud Munksgaard.
- VAN TONGERLOO, A. (1994). "The Father of Greatness." *Gnosisforschung und Religionsgeschichte*. Festschrift für Kurt Rudolph zum 65. Geburtstag. Ed. by H. Preifiler, and H. Seiwert. Marburg: Diagonal-Verlag, 329-342.
- Xuastvanift. (Manikhejskoe pokayanie v grekhakh)*. (2008) Predislovie, transkripsiya uigurskogo teksta, perevod L. Yu. Tugushevoj. Kommentarii A.L. Khosroeva. Faksimile teksta. [Xuastvanift. Manichaeen Confession of Sins. Facsimile Edition. Preface, Transcription of the Uighur Text, Translation by L. Yu. Tugushev. Comments bu A.L. Khosroev] St. Petersburg: Nestor-Istoriya.
- ZAEHNER, Robert. C. (1955). *Zurvan. A Zoroastrian Dilemma*. Oxford: Clarendon Press.

**DEĞERLENDİRME
VE TANITMALAR**

Reviews

CODEX CUMANICUS

ARGUNŞAH, Mustafa, GÜNER Galip (2015). *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yayınları, 1079 s., ISBN: 9786059100595.

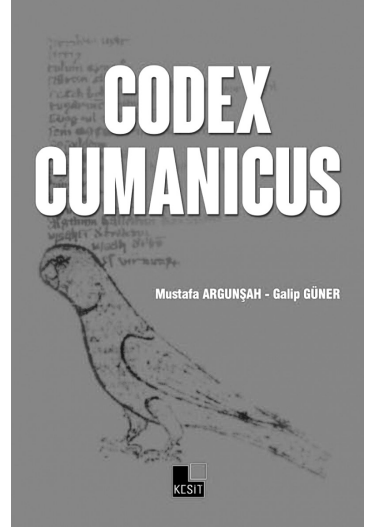
Muhammed DORUK*

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 325-329

Türkçenin tarihî lehçelerinden biri olan Kıpçak Türkçesi, Türk dilinin sözlük geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Aynı zamanda, Kıpçak Türkçesi, tarihî Türk lehçeleri arasında en çok sözlüğün yazıldığı dönemdir ve bu devrede yazılan onlarca sözlük günümüze değin gelebilmiştir. *Kitabü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk*, *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye*, *Ed-Dürretü'l Mudiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye* ve *Codex Cumanicus* gibileri bunların başında gelmektedir.

Codex Cumanicus, (bundan sonra CC olarak kısaltılacaktır) Türkçenin Got alfabesiyle yazılan en eski eseri olarak kabul edilmektedir. “Kuman Kitabı” anlamına gelen CC’nin daha çok İslâmiyet dışında gelişen ve Karadeniz’in kuzeyinde yaşayan Kıpçak Türkleri için Alman misyonerler ve Venedikli tacirler tarafından kaleme alındığı bilinmektedir. İki kitaptan meydana gelen bu eserin ilk kitabının, (1-55. varak arası) 13. yüzyılın son çeyreğinde; ikinci kitabının, (55-83. varak arası) 14. yüzyılın ilk yarısında kaleme alındığı düşünülmektedir. Diğer yandan eserin tam olarak kaç nüshasının olduğu hâlâ bilinmemektedir. Bugün elimizde bulunan tek yazma, kitap toplayıcısı ve aynı zamanda şair olan Petrarca tarafından bulunmuş ve İtalya’da Venedik Saint Marcus kütüphanesine bağışlanmıştır.

CC, bulunduğu dönemden itibaren pek çok çalışmaya konu olmuştur. Bu eserin sadece bir sözlük derlemesi olması dışında yazıldığı dönem hakkında çeşitli kültürel bilgileri ve döneminin söz varlığını içermesi bakımından Türklük bilimi çalışmalarında önemli bir yere sahiptir. Eser üzerinde pek çok Türklük bilimcisi çalışma yapmıştır. Bu çalışmaların ilki, 1828’de J. Klaport tarafından yapılan çalışmadır. J. Klaport, CC üzerine yapmış olduğu müstakil çalışmalarını yayımlamıştır. Bu sayede, bu yayımlar Batılı Türklük bilimcilerin dikkatini çekmiştir. Daha sonra, 1880 yılında Comes Géza Kuun *Codex Cumanicus: Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum* adlı çalışmasıyla, CC’nin tam neşrini yapmış ve eseri etraflıca incelemiştir. Kuun’dan sonra eser üzerinde yapılan çalışmalarda artış görülmüştür. C. Salemann, E. Granit,

* Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili bilim Dalı, Kayseri/TÜRKİYE, mdoruk209@gmail.com.

Willi Bang-Kaup, Kaare Grönbech, Julius Nemeth ve Vladimir Drimba gibi adını burada anamayacağımız daha pek çok Türklük bilimcisi, eser üzerinde çalışmış ve çeşitli yayımlar yapmıştır.

CC'nin son yayımı ise Mustafa Argunşah ve Galip Güner tarafından 2015 yılında yapılmıştır. Bu yayım, tıpkıbasımlarıyla beraber 1079 sayfadan müretteptir. Eser, Kesit yayınlardan çıkmış olup, eserin Almanca bölümünü Mustafa Argunşah; İtalyanca bölümünü ise Galip Güner hazırlamıştır. CC'nin bu son yayımı, son dönem yapılan Türkoloji çalışmalarında önemli bir yere sahiptir. Çünkü uzun bir emeğin ürünü olan bu kitabın, büyük bir titizlikle hazırlandığı görölmektedir. Yapılan bu yayım, 11 ana başlıktan meydana gelmektedir. **Eser Hakkında Bir Kaç Söz** (s.11-15) bölümünde, CC üzerine yapılan onlarca çalışmanın bir neticesi olarak, bu son yayımın ortaya çıktığı ve eserin daha çok Almanca bölümü üzerine incelemelerin yapıldığı vurgulanmaktadır. Ayrıca geçmişten günümüze kadar eser üzerine yapılan çalışmaların kısaca tanıtımının yapıldığı görölmektedir. **Giriş** (s. 21-36) kısmında CC'nin tanıtımı ve eserin ikinci bir nüshasının Gallotta tarafından tespit edildiği belirtilmektedir. Yine bu kısımda eserin yazılış tarihi üzerine uzun bir değerlendirme bulunmaktadır. Eserin yazılış tarihi ile ilgili olarak eserde geçen ay adlarının önemli bir yere sahip olduğu da ayrıca belirtilmektedir (s. 23). Yine bu bölümde CC'nin nerede yazıldığı konusunda çeşitli görüşlere ve eserin Kefe'de mi Tana'da mı yazıldığı konusundaki diğer Türklük bilimcilerinin görüşlerine yer verilmiştir. Fakat sonuç olarak eserin İtalyan bölümünün İtalya kolonilerinin birinde; Alman bölümünün ise misyonerlik faaliyetlerinin sürdürüldüğu Kıpçak şehirlerinin birinde bulunan bir manastırda yazıldığı kanısı üzerinde durulmaktadır. Eserin yazarı ve yazılış amacı kısmında ise, CC'nin kim tarafından yazıldığıının henüz çözülememiş olduğu belirtilmiş olup çeşitli tahminlere yer verilmiştir. Eserin asıl yazılış amacının ne sebeple olduğu konusunda çeşitli fikirlerin bulunduğu ve bunlardan bazılarının siyasi, bazılarının da dinî sebepler olduğu ifade edilmiştir. Fakat diğer yandan eserin İtalyan bölümünün ticaret amacıyla yazıldığı oldukça aşıkârdır. Alman bölümünün ise tamamen misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde Hristiyanlığı yaymak için Alman misyonerler tarafından yazıldığı bellidir. **İki ayrı Codex Cumanicus** (s. 27) başlığında CC'nin inceleme konusu olan İtalyan ve Alman bölümlerinin tanıtımı yer almaktadır. **İtalyan bölümü** (s. 27) başlığı altında bu bölüm hakkında genel bir değerlendirme ve bölümün şablonu kısaca tanıtılmıştır. Özellikle *eşit-* fiilinin dört sayfa boyunca bütün şahıslara göre çekimlendiği bildirilmiştir. **Alman bölümü** (s. 31) başlığı altında ise, bu bölüme *Almanca Codex* de denildiği vurgulanmıştır. Öte yandan burada bulunan dinî metinlerin sıklığının göze çarptığı ifade edilebilir. **Codex Cumanicus üzerine yapılan önemli çalışmalar** (s. 31) başlığında CC üzerine yapılan önemli çalışmaların yayım tarihine göre sıralaması verilmiştir. Bu çalışmaların bazılarının kısa bir değerlendirmesi de yapılmıştır. Eserin ikinci bölümü olan **CODEX CUMANICUS'UN DİL ÖZELLİKLERİ** (s. 37-128) kısmı CC'nin gramer incelemesini içermektedir. **Codex Cumanicus'un Yazım Özellikleri** başlığı altında eserin yazım özellikleri hakkında değerlendirmeler yapılmış olup, eserin tek bir kalemden çıkmadığı vurgulanmıştır. Ayrıca çeşitli zamanlarda eserdeki bazı kelimelerin birçok kişi tarafından üzeri çizilerek eklemelerin veya değiştirmelerin yapıldığı belirtilmiştir. Özellikle birinci kitabın 13-14. yüzyıl Türkçesinin özelliklerini

ihtiva ettiği ve Kıpçak lehçesinin farklı ağızlarının özelliklerini barındırdığı bildirilmiştir. Bu bölümün ardından eserdeki ünlü yazımı bahsine geçilmiştir. Burada ünlülerin yazımı konusunda CC'nin Got alfabesiyle yazılmasından dolayı ortaya çıkan doğru okuma hususundaki sıkıntılardan bahsedilmiştir. Ayrıca, Gotik alfabesinin günümüz Latin alfabesi gibi olmadığı düşünülürse eserdeki hangi işaretin hangi harfi karşıladığını tam olarak bildirmenin zor olduğu da ifade edilmektedir. Bu bölümde üzerinde durulması gereken önemli hususlardan biri de o dönemin Got alfabesinin bugünkü alfabe ile aralarında önemli ölçüde farklılıkların olmasıdır. Çünkü o dönemin Got alfabesi, Türkçenin ses ve yazım özelliklerini tam olarak karşılayamamaktadır. Hâliyle bu durum, CC'nin doğru okunmasını zorlaştırmaktadır. Durum böyle olunca bazen bir harf, birden çok sesi karşılamak durumunda kalmıştır. **Ünlülerin Yazımı** (s. 38), **Ünsüzlerin Ünlü İşaretiyle Gösterilmesi** (s. 55) başlıkları altında yukarıda belirtilen noktalara değinilmiştir. Buradan sonra eserin ses bilgisi bölümüne geçilmiştir. **SES BİLGİSİ** (s. 59-71) ana başlığı altında ilk olarak ünlü ses olaylarına ardında da ünsüz değişimlerine yer verilmiştir. **Ünlü Uyumları** (s. 59-61), bölümünde eserdeki ünlü ses olaylarına değinilmiş ve bu ses olaylarının künyeleriyle yerleri gösterilmiştir. **Ünsüz Değişimleri** (s. 62-71) başlığında ise, ünsüz değişimleri ve kullanımları hakkında bilgiler verilmiştir. Eserin diğer bir ana başlığı olan **ŞEKİL BİLGİSİ** (s. 73-128) başlığı altında, morfolojik incelemelerin yapıldığı görülmektedir. Klasik yöntemde olduğu gibi, addan ad türeten ekler, fiilden ad türeten ekler, addan fiil türeten ekler ve fiilden fiil türeten ekler sırayla verilmiş ve bu eklerin incelemeleri yapılmıştır. Eserde bulunan tüm ekler, en ince ayrıntısına kadar değerlendirilmiş ve diğer lehçelerle de kısmen karşılaştırmalar yapılarak, bu eklerin eserdeki aldıkları görevler sıralanmıştır. **FİİLLERİN BİRLEŞİK KİPLİ ÇEKİMLERİ** (s. 109) kısmında çekimlenmiş fiillerin tanımı yapılmış ve alt başlıklar hâlinde eserdeki ekler gösterilmiştir. **SORU EKİ** (s. 111), eserde sadece altı yerde geçen soru ekinin CC'de hem düz hem de yuvarlak şekilde bulunduğu belirtilmiştir. **ZAMİRLER** (s. 112) kısmında, zamir çeşitleri, başlıklar altında verilmiş ve örnekleri sıralanmıştır. **SIFATLAR** (s. 114), **ZARFLAR** (s. 117), ve **EDATLAR** (s. 119) başlıklarında yukarıda da belirtildiği gibi alt başlıklar altında örnekler sıralanmıştır. **BİRLEŞİK FİİLLER** (s. 120), **SIFAT-FİİLLER** (s.123), **ZARF-FİİLLER** (s.125) ve **AD-FİİLLER** (s.128) başlıkları altında, açıklamalar yapılmış ve ekler işlevleriyle verilmiştir.

Eserin bir diğer ana başlığı olan **CODEX CUMANICUS I METİN** (s. 129) bölümünde birinci kitabın metin kısmı yer almaktadır. **1a-55b** varak arasında olan bu kısım, şu şekilde değerlendirilebilir:

Eserin birinci kitabının incelemesi olan bu bölüm bir sözlükten meydana gelmektedir. Çeviri yazı alfabesiyle verilen bu kısım, eserin yazım tarihi olan *1330 Temmuz'unun on birinci günü* (s. 131) ibaresiyle başlamaktadır. Ardından dua kısmı yer almaktadır. Yine bu bölümde alfabetik sıraya göre, Farsça ve Kıpçakça sözlerin bulunduğu ifade edilmektedir. Her sayfa, umumiyetle, dört sütun hâlinde olup kelimelerin başta Latincesi, ortada Farsçası ve Farsçanın yanında da Kıpçakçası verilmiştir. Dördüncü kısım ise metnin transkripsiyonlu biçimini içermektedir:

" 4a

1. aperui	wā kārđām	açtım	aztim
2. aperi	wā kun	açkıl	azchil
3. aporto	mīāwarem	kēltür[ür]-mēn	chelturmē
4. aportau	āwurdem	kēltürdüm	chelturdum
5. aporta	biāwar	kēltür	cheltur
6. abrachio	ba kanār mēgīrām	kuçar-mēn ²²	cuzarmē
7. abrachiaui	ba kanār giriftām	kuçtum ²³	cuztun
8. abrachia	ba kanār gīr	kuçkıl ²⁴	cuzchil" (s.138)

Yukarıda da görüldüğü gibi, bu kısımda fillerin zamanlara göre çekimleri bulunmaktadır. Ayrıca bu bölümde bulunan kelimelerin çoğu, diğer yayımlardaki yanlış okumalardan ve hatalardan arındırılmıştır. Eserin bu ilk kısmı, söz varlığı Türk kültür tarihi açısından oldukça önemlidir. Diğer taraftan sayfa altlarında verilen dipnotlarda kelimeler üzerinde yapılan değişikliklere değinilmiştir.

CODEX CUMANICUS II METİN (s. 237), eserin ve çalışmanın ikinci kısmını meydana getiren bu bölüm, **56a-83a** varak arasının incelemesini kapsamaktadır. Bu bölüm, Alman Kodeksi olarak da bilinir. Alman misyonerler tarafından yazılan bu bölümde, ilahiler, bilmeceler, dualar ve çeşitli kültürel malzemeler yer almaktadır. **CODEX CUMANICUS II METİN-ÇEVİRİ** (s.327) bölümünde, **CODEX CUMANICUS II METİN** bölümünün Günümüz Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Her varak titizlikle, metne bağlı kalınarak değerlendirilmiştir.

1

Tap, tap, tamızık,
Tama durgan tamızık,
kölegesi bar,
köye durgan tamızık. **Ol köbelek.**

*Bul, bul, damlacık,
damlayıveren damlacık,
gölgesi var
yanıveren damlacık. **O kelebek.***

2

Biti bititidim,
beş ağaçta bitidim,
köne suyum yuvurdım,
kök yibekin çırmadım. **Ol kınadır.**

*Yaz, yaz, yazdım,
beş ağaca yazdım,
civa ile yoğurdum,
mavi ipekle sardım. **O kına.** (s. 339)*

CODEX CUMANICUS I DİZİN (s. 411), eserin ilk kitabının dizin kısmı bu bölümde yer almaktadır. Klasik sözlük hazırlama yönteminden farklı olarak hazırlanan bu kısımda, Türkçe kelimeler madde başına alınırken şu hususlara dikkat edilmiştir:

- a. Metinde geçen her kelime, yeri ve görevi itibarıyla, metne bağlı kalınarak madde başına alınmıştır.
- b. Madde başı olan kelimelerin karşılıklarına anlamları verildikten hemen sonra parantez içinde kelimenin Latince ve Farsçası da verilmiştir.
- c. Özellikle fiil tabanlı kelimelerle kurulmuş olan anlam birlikleri madde başına alınmış ve her kelime birbirine → işaretiyle gönderilmiştir.
- d. Yine her madde başı, almış olduğu eklerle beraber gösterilmiş ve kelimenin geçtiği cümle verilmiştir.

CODEX CUMANICUS II DİZİN (s. 617), tıpkı birinci kısımda olduğu gibi, bu bölüm de titizlikle hazırlanmış olup, aynı ölçütler temel alınmıştır. **TIPKIBASIMLAR** (s. 911), Metnin özgün şekilleri, bu bölümde temizlenmiş bir biçimde verilmiştir.

Sonuç olarak, Türkçe üzerine yapılan çalışmalara katkı sağlamak amacıyla yapılan bu çalışma, Türklük bilimi için oldukça önemlidir. Yapılan bu değerli çalışmadan dolayı Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH'a ve Doç. Dr. Galip GÜNER'e teşekkür ederiz.

KİTÂB-I MUKADDİME-İ EBU'L-LEYSİ'S-SEMERKANDÎ

ÖZKAN Abdurrahman (2018). *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindi, Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler-Tıpkıbasım, Palet Yayınları, Konya, 275 s. ISBN 978-605-2338-60-5.*

Ayşe KILIÇ*

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 330-333

Palet Yayınları tarafından Mustafa Toker ve Mehmet Yastı editörlüğünde Abdurrahman Özkan tarafından hazırlanan eser, Mayıs 2018'de okuyucu ile buluşturulmuştur.

Bu eser Memluk Kıpçak Türkçesi ile kaleme alınmış, Ebu'l-Leysi's-Semerkindî'nin Mukaddime fi's-Salât (Mukaddimetü's-Salât) adlı Arapça fıkıh kitabının satır altı tercümesidir. Müellifin tam ismi Ebu'l-Leys İmâmu'l-hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahîm es-Semerkindî'dir. Eserin konusu, Hanefî mezhebinin kurallarına göre İslâm'ın şartları, namaz, farzın çeşitleri, namazın önemi, abdestsizliğin çeşitleri, temizlik, suyun çeşitleri; namazın farzları, vacipleri ve sünnetleri, abdestin farz ve sünnetleri, istinca, abdestin alınışı ve abdest duaları, taharetin çeşitleri, abdestin çeşitleri ve bazı dinî terimlerdir. Eserin Ayasofya ve Uzluk başta olmak üzere birçok nüshası vardır, hazırlanan çalışmada da Ayasofya ve Uzluk nüshalarından yararlanılmıştır. Eserin tam olarak hangi tarihte ve kim tarafından tercüme edildiği bilinmemektedir.

Çalışmayı hazırlayan Abdurrahman Özkan, Necmettin Erbakan Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Türkiye Türkçesi alanlarında çalışmalar yapan yazar, 1994 yılında yüksek lisans tezi olarak hazırlamış olduğu bu çalışmasını farklı yönlerden geliştirerek yayına hazır hale getirmiştir.

Eser üzerinde daha önce çalışanlar arasında A. Zajaczkowski¹ ve R. Toparlı² sayılabilir.

Elimizdeki bu çalışma kaynaklar, kısaltmalar ve çeviri yazı işaretleri verildikten sonra *giriş, inceleme, metin, dizinler ve tıpkıbasım* başlıkları altında beş ana bölümden oluşmaktadır.

Yazar kitabın ön sözünde eserle ilgili çalışmaların yeterli olmadığını, bu yüzden daha önceki çalışmaları tamamlamak ve çalışmalarda eksiklikleri gidermek amacıyla bu çalışmayı yaptığını dile getirmiştir.

“Kıpçaklar ve Memluk Kıpçak Türkçesi” başlığı ile başlayan giriş bölümünde yazar, Kıpçakların göç ettiği bölgeler, Kıpçak Türkçesinin kullanıldığı coğrafyalar,

* *Yüksek Lisans Öğrencisi, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Ordu/TÜRKİYE, aeyseaklc@gmail.com*

1 Ananiasz Zajaczkowski, *Le Traite Arabe Mukaddima D'abou'l-Lait As-Samarkandi, En Version Mamelouk-Kiptchak, (Ms. İstanbul, Ayasofya1451), Warszawa 1962.*

2 Recep Toparlı, *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindi, Transkripsiyonlu Metin-İndeks-Orjinal Metin, Atatürk Üniversitesi Yayını, Erzurum 1987.*

Kıpçak Türkçesi ile yazılmış metinlerin Kıpçakların yayılma alanına bağlı olarak tasnif edilişi hakkında bilgiler vermiştir. Ardından “Memluk Kıpçak Dil Yadiğârları” başlığı altında o dönemde yazılmış gramerler ve sözlükler, fıkıh kitapları, okçuluk ve atçılıkla ilgili kitaplar, edebî eserler sıralanmıştır. “Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leyis's-Semerkandî” başlığı altında ise eserin müellifi, konusu, nüshaları, eser üzerinde yapılan çalışmalar ve eserin dili hakkında kapsamlı açıklamalar yapılmıştır.

İnceleme bölümü “Yazılış Özellikleri” ve “Ses Bilgisi Özellikleri” olarak iki ana kısma ayrılmıştır.

“Yazılış Özellikleri” ile başlayan ilk ana kısımda yazar, Ayasofya nüshasını esas alarak Türkçe kelime ve eklerdeki bütün ünlülerin ve bazı ünsüzlerin yazılışına yer vermiştir. Öncelikle /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/ ünlüleri ile /ç/, /p/, /t/, /s/, /ñ/ ünsüzlerinin yazılışları incelenmiştir. “Diğer Yazılış Özellikleri” başlığı altında ise şeddenin kullanılması, bazı kelimelerde {+I} belirtme hâli ekinin gösterilişi, bazı örneklerde eklerin ayrı yazılması, bazı kelime ve eklerin yazılışında çift hareke kullanılması ve bazı Arapça kelimelerdeki uzun /i/ ünlüsünü gösteren /y/ (ﺉ), cezm (◌◌) işaretiyle işaretlenmesi gibi durumlar belirtilmiştir.

“Ses Bilgisi Özellikleri” ile başlayan ikinci ana kısım; “Ünlü Değişimleri” başlığı ile başlamış ve yazar değişimler ele alınırken Ayasofya ve Uzluk nüshasının imlalarını dikkate aldığı, örnek tespitinde ise genellikle Ayasofya nüshasını esas aldığı ve farklılık durumunda da Uzluk nüshasından yararlandığını belirtmiştir. Burada /i/ > /e/ veya /e/ > /i/ (de- > di- vb.), /a/ > /e/ (bangla- > bengle- vb.), /a/ > /e/ > /i/ (yeñi > yangı vb.), /ı/ > /i/ (yeñi > yiñi vb.), /e/ > /a/ (Tengri > Tañrı vb.), /i/ > /ü/ (sidük > südük vb.), /ü/ > /i/ (üçün > içün vb.), /e/ > /ü/ (etük > üdük vb.), /ı/ > /u/ (şarığ > şaru vb.), /u/ > /a/ (ortu > orta vb.), /u/ > /ı/ (toğru > doğrı vb.), /o/ > /a/ (topuğ > tapuğ vb.), /a/ > /ı/ (arala- > arıla- vb.) değişmesi ve son olarak yabancı kökenli kelimelerdeki ünlü değişmeleri örneklerle incelenmiştir. “Ünlü Uyumu” başlığı ile devam eden bölümde “Dil Uyumu (Kalınlık-İncelik)” incelenmiş ve metinde {-ken} ekinin kullanıldığı kelimeler dışında uyumun tam olduğu belirtilmiştir. “Dudak Uyumu (Düzlük-Yuvarlaklık)” başlığı altında dudak uyumunun metinde tam olmadığı ve dudak uyumunun bozulmasına sebep olan nedenler sıralanıp kelimeler ve eklerde ayrı olarak incelenirken, üçüncü başlık olan “Ünlü Türemesi” kısmında metinde tespit edilen türemeler iki nüsha karşılaştırılarak verilmiştir. “Ünlü Düşmesi” başlığında eserde kelime başında ünlü düşme hadisesinin görülmediği belirtilerek, kelime ortasında ünlü düşmesi örneklerinin tespit edilebildiği örneklerle verilmiştir. Daha sonra “Ünlü Kısılması” başlığına geçen yazar, metindeki alıntı kelimelerin bir kısmındaki uzun ünlülerin gösterilmemesini ünlü kısılması olarak incelemiş; “Kaynaşma ve Birleşme” kısmında ise metindeki ses kaynaşmasının az sayıda örneği olduğu belirtilmiştir. Yedinci başlık olan “Ünsüz Değişmeleri”nde tonlulaşma, tonsuzlaşma, süreklileşme, dudaksılaşma, genizsileşme, akıcılılaşma ve diğer ünsüz değişmeleri ayrı alt başlıklar altında ele alınmıştır. “Ünsüz Türemesi” başlığında ur- fiilinde /v-/ türemesi ve Arapçadaki hemzeli kelimelerde görülen /y/ türemesi gösterilmiş, zamir n'sinin kullanıldığı örnekler verilmiştir. Eserde “Ünsüz İkizleşmesi”yle ilgili olarak birkaç örnek tespit edilirken, “Ünsüz Tekleşmesi”nde ise Arapçadan dilimize geçen kelimelerde görülen bu ses olayının ikiz ünsüzlerden birinin düşmesi sonucu meydana

geldiği dile getirilmiştir. On üçüncü ve son başlık olan “Benzer Hece Düşmesi”nin ise *tur-* fiilinden oluşan {+dUr} ekinde görüldüğü söylenerek bu bölüm sona erdirilmiştir.

Eserin “Metin” bölümü Ayasofya nüshasına (*A nüshası*) göre oluşturulmuş ve Uzluk nüshasındaki (*U nüshası*) farklılıklar dipnotta gösterilmiştir. On dokuz sayfadan oluşan bu bölümde, metin Latin harflerine transkribe edilmiştir.

Devam eden “Dizinler” bölümü ise “Kelimeler Dizini” ve “Ekler Dizini” olmak üzere iki ana başlık altında sıralanmıştır.

“Kelimler Dizini” başlığını yazar “A Nüshasındaki Kelimelerin Dizini” ve “U Nüshasındaki Bazı Kelimelerin Dizini” adlı iki alt başlıkta ele almıştır. Ayasofya nüshasındaki kelimeler dizini 20 sayfadan ve 733 madde başı kelimedenden oluşmaktadır. Uzluk nüshası dizini incelenirken de “A Nüshasına Göre Ses veya Anlam Farkı Olan Kelimeler” alt başlığı altında 51 madde başı kelime; “A Nüshasında Bulunmayan Kelimeler” alt başlığında ise 44 madde başı kelime tespit edilmiş, böylelikle nüshalar arasındaki farklı kelimeler belirlenmiştir.

“Ekler Dizini”nine geldiğimizde yazar dipnotta bu dizini hazırlarken Ayasofya nüshasındaki bütün yapım ve çekim eklerine örnekleri ile yer verdiğini, Uzluk nüshasından verilen örneklerde de örneklerin geçtiği bütün yerleri belirttiğini dile getirmiş, az görülen veya farklı kullanılan bazı eklerle ilgili olarak Uzluk nüshasından örneklere yer verdiğini belirtmiştir. 8 sayfadan oluşan bu kısımda 150 ek tespit edilerek örneklenmiştir. Yazarın verilerinden hareketle eklerle ilgili tarafımızdan şöyle bir tablo oluşturulmuştur:

İsimden isim yapma ekleri	+An, +cek, +Cl, +düz, +GA/+KA, +(U)K, +(I)l, +IA, +IIK/+IUK, +IU,+IUK, +(I)ncI, +rAK,+sIz/+sUz.
Fiilden isim yapma ekleri	-A (<-GA), -AK, -An, -gi, -I, -IcI, -(U)K, -kun, -I, -mAK, -mAKIIK (<-mAK+IIK), -mUr, -(I)n, -sU, -U/-I.
İsimden fiil yapma ekleri	+A-, +ar-, +DA-, +IA-, +r-, +sUr-.
Fiilden fiil yapma ekleri	-Ar-, -dAr-, -DUr-, -ğuz-, -(I)l/- (U)l-, -mA-, -(I)n-, -(I)ş-, -(I)t/- (U)t-, -Ur-, -y- (<-d-).
Çokluk eki	+IAr.
İyelik ekleri	+(U)m (teklik birinci şahıs), +(U)ñ (teklik ikinci şahıs), +I, +sI, +U (teklik üçüncü şahıs), +(U)mUz (çokluk birinci şahıs) +(I)ñIz/(U)ñUz (çokluk ikinci şahıs), +IArI (çokluk üçüncü şahıs)
İlgi hâli ekleri	+nIñ, +nUñ, +Uñ, +üm/+im (birinci şahıs zamirlerinde).
Belirtme hâli ekleri	+I, +n, +nI.
Yönelme hâli ekleri	+A, +GA.
Bulunma hâli ekleri	+dA.
Ayrılma hâli ekleri	+dAn, +dIn.
Vasıta hâli ekleri	+IIA, +IA, +(I)n.
Eşitlik hâli eki	+CA.
Yön gösterme ekleri	+KArI, +rA.

Aitlik eki	+ki.
Bildirme ekleri	+dİr, +dUr, +durur, -sen (teklik ikinci şahıs).
Soru ekleri	-mİ, -mU.
Şahıs ekleri	+Am, +m, +men (teklik birinci şahıs), +ñ (teklik ikinci şahıs), +K(çokluk birinci şahıs), +ñUz, +sİz (çokluk ikinci şahıs), +lAr (çokluk üçüncü şahıs).
Görülen geçmiş zaman ekleri	-dU-m, -tu-m (teklik birinci şahıs), -dU-ñ (teklik ikinci şahıs), -dİ (üçüncü şahıs), -dİ-K/-dU-K (çokluk birinci şahıs), -dU-ñUz (çokluk ikinci şahıs), -dİ-lAr (çokluk üçüncü şahıs).
Öğrenilen geçmiş zaman ekleri	-mıŝ, -Up durur (teklik üçüncü şahıs).
Geniş zaman ekleri	-Ar-men, -r-Am, -r-men, -Ur-men (teklik birinci şahıs), -Ar, -Ir, -r, -Ur (teklik üçüncü şahıs), -Ar-sİz (çokluk ikinci şahıs), -Ar-lAr, -r-lAr, -Ur-lAr (çokluk üçüncü şahıs), -mAs, -mAz (olumsuzluk).
Gelecek zaman ekleri	-GAy/ -key, -GAy-men (teklik birinci şahıs), -GAy-siz (teklik ikinci şahıs).
Emir ekleri	-Gİl/-kil (teklik ikinci şahıs), -sUn (teklik üçüncü şahıs), -(U)ñ, -(U)ñUz/(I)ñUz (çokluk ikinci şahıs).
Şart ekleri	-sA, -sA-ñ (teklik ikinci şahıs), -sA-ñUz (çokluk ikinci şahıs).
İstek ekleri	-A (teklik üçüncü şahıs), -A-sİz (çokluk ikinci şahıs).
Yeterlik eki	-AmA (<-A u-mA-) olumsuz.
Sıfat-fiil ekleri	-AcAk, -An, -Ar, -dUk, -GAn, -KAn, -mİş, -r, -Ur.
Zarf-fiil ekleri	-A, -AndA, -dUkdA, -GAndA/ -kende, -GAndAn/ -kenden (şoñra), -I, -IncA, -ken, -mAzdan, -U, -Up.

Çalışmanın son bölümü olan “Tıpkıbasım” kısmı 173-275. sayfalar arasında yer almakta olup Ayasofya³ ve Uzluk⁴ nüshalarının tıpkıbasımları bulunmaktadır.

Son olarak dört sayfadan oluşan, eski ve güncel kaynaklara yer verilen “Kaynaklar” bölümüyle yazar 116 yazılı kaynak ve 5 internet kaynağı vermekte, böylece de araştırmacılara geniş bir bibliyografya imkânı sağlamaktadır. Titiz bir çalışma olduğu anlaşılan bu bölümde yararlanılan en eski kaynak *Geza Kuun (1880)*'a, en güncel kaynak ise *Abdullah Mert (2017)*'e aittir.

Kıpçak Türkçesine ait bu çalışma, sadece akademik çalışma yapanlar için değil, o dönemin dilini ve eserlerini merak edenler için de faydalı olacak donanıma sahip, sade bir dille hazırlanmıştır. Ayrıca bu çalışmada eserin tıpkıbasımına ulaşılmayı kolaylaştıran ve Kıpçak Türkçesi ile yazılmış eserler arasında unutulup gitmesine izin vermeyen kıymetli hocamıza teşekkür ederiz.

3 Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya Bölümü 1451 numarada kayıtlı olan nüshaya ait tıpkıbasımlar eserin 173.-220. sayfaları arasındadır.

4 Konya İl Halk Kütüphanesi Pof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk Bölümü 6993 numarada kayıtlı nüshaya ait tıpkıbasımlar eserin 222.-275. sayfaları arasındadır.

TOPLUMSAL DİLBİLİME GİRİŞ (UYGULAMALI ÖRNEKLERİYLE)

SELEN, Nevin (1989), *Toplumsal Dilbilime Girişi (Uygulamalı Örnekleriyle)*
Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 76 s.
ISBN: 975-06-0026-6.

Yudum KIRMIZI*

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 334-343

Toplumsal dilbilim, “genel bir değerlendirmeye, dil olgularıyla toplumsal olgular arasındaki ilişkileri, bunların birbirlerini etkilemesini, birbirinin değişkeni olarak ortaya çıkmasını, bir başka deyişle de bu iki tür olgu arasındaki eş değişirliği inceleyen karma dal” (Vardar 2002:196) olarak tanımlanabilir. Toplumsal Dilbilim çalışma konuları içinde dil ilişkisi: ödünç alma, çok dillilik, bir toplumda iki dil kullanılması durumu/iki dillilik, ilişki dilleri, kreoller, geçer dil, kod değiştirimi; diyalekt, standartlar, sosyolekt, isoglosses; dil ve eğitim; geniş ve dar kodlar; dil siyaseti; erkek ve kadın dili; dil ve kültür, dil, kültür ve düşünce, dilsel gereklilik/kültürel izafiyet ve Sapir-Whorf hipotezi; dilsel ve toplumsal eşitsizlik, davranışsal dil çalışmaları, dilsel önyargılar; idyolekt; sabir, argo (argot), jargon; dil normu; dil engelleri; dil planlamaları /düzenlemeleri; dil devrimleri; dil yasakları; dil standartlaştırması; diller arası ve dil içi girişim, dil ve kimlik, esperanto (yapay dil), bildirişimsel edinç vb. sayılabilir (Güven 2015:20-21).

Toplumsal dilbilim dünyada 1960’larda ortaya çıkıp önem kazanmaya başlamış Türkiye’de ise toplumsal dilbilim çalışmaları öncelikle dil bilimi çalışmalarının bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. İlk olarak Kâmile İmer toplumsal dilbilim kavramının tanımını “Toplumsal Dilbilim” adlı makalesiyle (1980) yapmıştır. Toplumsal Dilbilim alanında bu alanın adını taşıyan ilk kitabı ise Nevin Selen 1989’da yazmıştır. Prof. Dr. Nevin Selen’in Toplumsal Dilbilime Girişi (Uygulamalı Çalışma Örnekleriyle) adlı eseri Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları tarafından 1989’da basılmıştır. Selen’in bu eseri geçen uzun süreye rağmen Toplumsal Dilbilim başlığını taşıyan alandaki tek eserdir.

Yazar, kitabın önsözünde amacının Toplumsal Dilbilimi (Soziolinguistik) tanıtmak olduğunu söyler ve kitabın bölümleri hakkında kısaca bilgi verir. Selen, kitabın birinci bölümünde **Toplumsal Dilbilimin tanımı** başlığı altında, dilbilim çalışmaları, Yunanlıların başlatıp Fransızların sürdürdüğü yalnızca önceden konulmuş kurallara dayanan gramer çalışmalarıyla başlamış, sadece yazı dilini esas alan filolojik çalışmalarla ve daha sonra dillerin birbiriyle karşılaştırılarak ortak yönlerinin tespitiyle devam etmiştir, demektedir. Bu süreçte 20. yüzyılda “Yakınçağ” (1789-) dilin bizzat kendisini esas alan F. De Saussure (1857-1913) dilbilimde yapısalcılığın öncüsü olmuş ve ardından dilbilim alanına getirdiği dil, söz, artzamanlılık, eşzamanlılık ve

* Dr. Öğretim Görevlisi, Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Kastamonu/TÜRKİYE. ykirmizi@kastamonu.edu.tr

dilsel birimler arasında yatayına dikeyine ilişkiler gibi ikilemleri benimseyen ekoller oluşmuştur. Bunlar arasında Tesniere'in (1893-1954) öncülüğünü yaptığı Fransız Ekolü, E.Sapir (1884-1939) ve Bloomfield'in (1884-1949) kurduğu Amerikan Ekolü, Trubetzkoy'un (1890-1938) oluşturduğu Prag Ekolü sayılabilir. Daha sonra incelemelerine dilsel bir metni esas alan ve eşzamanlılık yöntemini kullanan yapısalcılığa karşı çıkan N. Chomsky (1928-) dilbilim alanına yeni bir görüş açısı getirmiştir.

Yeni Çağ'a dek yalnız yazı dili üzerinde artzamanlılık yöntemiyle incelenen dil "kişinin toplumsal davranışına göre şekillenen bir olgu olması açısından yani Toplumsal Dilbilim ve Dilbilim kavramlarının bileşimi olan "Toplumsal Dilbilim" olarak Yakın Çağ'da (1789-) ortaya çıkmıştır.

Selen, yapısalcılık ile Toplumsal Dilbilim arasındaki farkları şöyle özetlemektedir:

1-Yapısalcılık dili bir sistem olarak ele alıp, onu bu sistem içinde inceler. Toplumsal Dilbilim ise dili sosyal işlevi açısından ele alıp, onu toplumdaki işlevi açısından inceler.

2-Yapısalcılıkta dilbilimci bir dile hâkim olmak için onun kuramsal yönlerini, toplumsal dilbilimci, dilin toplumsal koşullarına göre nasıl değişebildiğini, bu koşulların dile nasıl etken olduğunu açıklar.

3-Dili bir sistem içinde ele alan yapısalcılık ideal bir "alıcı-verici" yi varsayar. Bu ideal "alıcı-verici" değişken olmayan bir toplumda yaşar, o toplumda konuşulan dili kusursuz bilmektedir ve hiçbir sosyal özelliği, kişisel farklılığı olmayan bir yaratık olarak kabul edilir. Bunun yanı sıra "alıcı-verici arasında değiş- tokuş yapılan mesajlar hiç değişmeyen koşullar altında alınıp verilir ve konuşma biçimi hiç değişmiyor olarak kabul edilir. Toplumsal Dilbilim, toplumsal koşullar altında değişmesi doğal olan konuşma biçimlerini, başka deyişle, dili toplumdaki işlevi bakımından inceler.

4- Yapısalcılıkta dil yeteneği olan ve o dili çok iyi kullanan ideal alıcı-verici, toplumsal dilbilimde mesaj değiş-tokuşunda, içinde bulunduğu duruma bağlı olarak konuşma biçimi ve "dil davranışı" değişken kişidir.

Toplum ve toplum dilbilim açısından dil toplumsal bir olgudur, diyen Selen, dil olmadan ortak bir yaşam ortak bir yaşam olmadan da dil düşünülemez demektedir. Belirli bir sorunun çözümünde hem toplumbilimin hem dilbilimin yöntem ve bilgilerinden yararlanıldığı zaman, söz konusu sorun, toplumsal dilbilim niteliği kazanmaktadır. Toplumsal dilbilimin bir bilim dalı olması ve her ülkede benimsenip hızla yayılması çok kısa bir sürede gerçekleşmiştir.

Selen, Toplumsal Dilbilimin Tarihsel Gelişimi başlığı altında Toplumsal dilbilimin önce Kuzey Amerika'da başladığını hızla gelişmesinin en büyük nedeninin ise eğitim politikası olduğunu söylemektedir. Amerika'da 20. yüzyılın ikinci yarısında dilbilimi etnolojik bakış açısından inceleyen toplumsal dilbilim sorunlarını çözme eğiliminde olan Sapir ve dilbilimi davranış psikolojisi açısından irdeleyen ve böylece bir ekol oluşturan Bloomfield ekolü olmak üzere iki farklı dil akımı görülmektedir. Noam Chomsky ekolü ise "Dönüşümlü Üretimsel Gramer" in öncüsüdür.

Selen, yapısalcılığın değişken olmayan bir toplumu varsaydığını belirtir. **Toplumsal Dilbilimin Tarihsel Gelişimi sürecinde** Kuzey Amerika'da konuşulan İngilizce ile zencilerin konuştuğu İngilizce arasındaki farklar, eğitimde bunun üstesinden nasıl

gelineceği, bunların iki ayrı dilsel biçim mi olduğu gibi sorular ve bunlara kuramsal çözüm arayışı ile bu iki toplum arasındaki davranış farklılıklarının gözlemlenmeye başladığını belirtir. Böylece toplumsal dilbilimde önemi yadsınamayacak davranış, dil davranışı gibi kavramlar ortaya çıkmıştır.

İngiltere’de toplumsal dilbilim Basil Bernstein’in “Code” kavramı ve ortaya attığı teorilerle kurulurken; Fransa’da toplumsal dilbilim daha farklı bir açıdan gelişme imkânı bulmuştur. 1980’lerde Martinet’in öğrencisi Ruth Reichstein hangi geniz fonemlerinin anlam ayırımına neden olduğuna dair Paris’te kantitatif bir araştırma yaptığını anlatan Selen, bu çalışma ile dilbilimin, toplumsal dilbilimin uğraşı alanına yavaşça girmeye başladığını söyler ve Fransa’da yöneticiler ile alt katman dili arasındaki dil farklılığından yola çıkarak Fransızca ve lehçeleri üzerine araştırmaların yapılmasıyla, dilbilimin alanına başka bir sınırdan girildiğini ekler.

Selen, Feodal bir sistemle yönetilen İtalya’da ise yörelere göre dil yapısının ayrım göstermesi özellikle ikinci dünya savaşından sonra büyük sorunlar meydana getirmiş bu sorunların çözümünde toplumsal dilbilimden faydalanılmıştır, demektedir. Yine bu bölümde Toplumsal dilbilimin, Almanya’da 60’lı yılların ikinci yarısında önem kazanmaya başladığını, Almanya’ya göç eden ailelerin okul çağındaki çocuklarının ülkedeki dil problemini iyice artırdığını görmekteyiz. Aynı toplumun çeşitli toplumsal düzeyinden gelmiş çocuklarının dil engellerinin yanına gelenek görenek din ve dili ayrı bir toplumun çeşitli toplumsal düzeyinden gelmiş çocukların dil engelleri eklenmiştir. Selen bu sorunu çözmek için bilgilerin toplumsal dilbilimin yöntemlerine başvurduğuna değinmiştir.

Toplumsal Dilbilimin Uğraşı Alanı başlığı altında Selen, toplumun eğitimsiz çevrelerinde doğup yetişen çocukların okul çağındaki dillerinin yetersizliği yüzünden öğrenim zorluğu çektiğini, okullarda kullanılan Ölçünlü Dil’i kullanmakta ve buna paralel olarak yabancı dil öğreniminde de zorlandıklarını dile getirmektedir. Selen, Dil Normu’nu dilin kullanımını kurallara oturtmak ve onu bu kurallara uygun kullanmak olarak açıklar ve dili gramer kurallarına, fonetik kurallara vb. uyarak kullanmak gerektiğini söyler. Dildeki kurallar gibi toplumda da uyulması gereken normlar vardır. Her iki normdan sapma toplumda bir takım yaptırımlara neden olur.

Selen, farklı meslekten kişilerin farklı kelime hazinelerine terimlere sahip oldukları için anlaşmakta güçlük çekebildiklerini, bunun gibi gelişmemiş bir çevreden gelen çocuğun gelişmemiş dilinin okuldaki gelişmiş dili anlamasına engel olabileceğini söyler. Bu dil engellerini yöresel, toplumsal ve kişisel olmak üzere üçe ayırarak, *diyalekt*, *standart dil*, *sosyolekt* ve *idyolekt* hakkında bilgi verir.

Selen’e göre *Sosyolekt* ve *diyalekt* arasında kesin bir sınır çizmek zordur. *Sosyolekt* kavramı altında grup dili anlaşılmaktadır. Toplumda oluşan sosyal grupların bulunduğu dildir. *Sosyolekt* incelemesinde toplumsal gruplarda meslek dilinde söz dağarcığını saptayarak branş dilinin sözlüğünü oluşturmak mümkündür. Bunun gibi kadın ve erkek cinsleri ile kuşaklar arasında dil farklılığı olduğu bir gerçektir. Böylece her kişinin kendine özgü dil kullanımını ayırımından söz etmek mümkündür. Buna *idyolekt* denir. *İdyolekti* Lewandowski, konuşan kişinin dilsel davranış bilimi, Ulrich ise dilin bir kişinin egemen olduğu kısmı ve bir konuşmacının bireysel özelliklerini yansıtan biçimi diye tanımlar. Ülkü, *idyolektler* arasındaki farkların özellikle sözcük dağarcığında ve gramer yapılarına eklenen özel hatlarda kendini gösterdiğini söylemektedir.

Selen, **Toplumsal Dilbilimde Uygulanan Yöntem bölümünde** dil sorununu çözmek için bilginlerin toplumsal dilbilimin yöntemlerine başvurduğunu dile getirir. Max Weber'in (1864-1920) toplum bilim ve toplumsal dilbilimin konusu olan bireyin davranışları, çevresindeki olaylara göre değişen konuşma biçimi ve tavırlarını idrak, anlama, algılama yoluyla saptanabileceği görüşünü anlatır.

Selen göre Toplumsal dilbilimin amacı da olayların gözlemini yapıp bir varsayıma varmak, sonra bunun doğruluğunu sınyarak kanıtlamak ve bir teoriye ulaşmaktır. Örneğin, Toplumsal dilbilimci, bir sınıftaki çeşitli düzeydeki öğrencilerin bir bölümünün başarısızlığı ve bunların birçoğunun eğitimsiz aileden gelmesi konusunda "eğitimsiz aileden gelen çocuklar okulda başarısız olurlar" gibi bir varsayıma ulaşp bunun doğruluğunu sınyarak bir teoriye ulaşmaya çalışabilir. Anketler yoluyla gözlem yapabilir. Sondaj yoluyla anket en geçerli olanıdır. İki türü vardır. Prensip olarak sadece bireysel değişkenlerin elde edilmesine yarayan Atomik anket, bireyi toplumdaki soyutlayarak inceler. Tümsel anket ise yalnız bireylere ilişkin değil, bireylerin içinde yaşadıkları ortamın özelliklerini de saptayan ve böylece bireylerin tavır ve hareketlerinin sosyal bir yapı içinde analizini sağlar. Selen kişiyi bir bağlam içinde araştırmak daha yararlıdır, diyerek Toplumsal Dilbilimcinin kişilerin içinde yaşadıkları toplum ve aile vb. yapısını da incelemek zorunda olduklarını belirtir.

İkinci bölümde toplumla yakından ilişkisi olduğu için toplumsal yapı ve aile yapısını ayrıntılı bir şekilde inceleyen Selen, Toplumsal Yapı başlığı altında bir toplumun yapısı şu üç grupta incelenebilir:

a) *Toplumsal Sınıflar*: Bu ayırım eşit olmayan kazanç, eğitim düzeyi ve bunlara koşut edinilen mal varlığından kaynaklanır. Maddi durumlarına göre üst orta ve alt gruplara ayrılırlar. Her grup dili farklı kullanır.

b) *Toplumsal Katmanlar*: Toplumbilimde kişilerin belirli statü hiyerarşisine girmesi biçiminde tanımlanabilir. Katmanlaşma bir tür eşitsizlik hiyerarşisidir ve eğitim sosyal katmanları belirleyen birinci öğedir. Eğitim sonucu elde edilen meslekte gelir durumu, ona göre sürdürülen yaşam ve prestij diğer öğelerdir. Doktor ve bir kapıcının toplumdaki konumu ve dili farklıdır. Bu katmanlar:

- 1) Alt alt katman
- 2) Alt katman
- 3) Üst alt katman
- 4) Alt orta katman
- 5) Orta katman
- 6) Üst orta katman
- 7) Üst katman

c) *Toplumsal Gruplar*: Ortak amaçlara ulaşmak için kişiler aralarında belirli derecede işbirliği kurarak toplumsal ilişkide bulunurlar bundan da belirli bir yaşam stili belirli bir kültür düzeyi ve bunlara bağlı olarak belirli bir dil kullanım biçimi olan toplumsal gruplar oluşur. Çeşitli gazete okurlarının dil kullanımını farklıdır.

Selen, belli meslek gruplarının, farklı cinsiyetlerdeki kişilerin, üniversite öğrencilerinin, avcılarının dil kullanımını farklı olacağını dile getirerek toplumsal dilbilimin görevinin bunların tespiti olduğunu anlatır.

Toplumsal Roller başlığı altında Selen, toplumsal rolü bireylerin toplum içindeki davranış biçimi olarak tanımlar. Rol belirli bir sosyal statüyü işgal eden kişiden beklenen işgal ettiği statüye özgü eylemi, davranış ve tutumları belirler. Bu tavırlara rol oynama denilebilir. Selen sosyal sistemlerde elde dilmiş ve verilmiş olmak üzere iki çeşit statü olduğunu söyleyerek anne olmayı verilmiş, üniversite hocası olmayı elde edilmiş statüye örnek gösterir. Kişi birden fazla statüye sahip olduğu için farklı roller oynamak zorunda bu nedenle farklı dil kullanımına ihtiyaç duymaktadır. Birey müdürü olduğu bir şirkette elemanlarıyla konuştuğu gibi eşyle konuşursa yaptırımlarla karşılaşacaktır. Selen, gelişmekte olan toplumlarda verilmiş statü, gelişmiş toplumlarda ise elde edilmiş statünün önemli olduğuna dikkat çeker.

Selen, **Aile Yapısı ve Aile Bireylerinin İş Hayatı başlıklı bölümde** ailenin her toplumda bulunan bir kurum olduğunu, ailenin çekirdek aile, geniş aile, anaerkil ve ataerkil aile tipleri olarak adlandırıldığını dile getirir. Selen, Türkiye’de hala ataerkil aile tarzının hüküm sürdüğünü, şehirleşmeyle birlikte kadının farklı bir statü kazanmaya başladığını, kadının iyi bir çocuk yetiştiricisi ve ev kadını rolünü; erkeğin evin ufak tefek araç gereçlerini tamir edici ve kendi isteği doğrultusunda buyruk veren otoriter kişi rolünü koruduğunu dile getirir. Aileyi oluşturan kadın ve erkek beden ya da fikir iş gücüyle çalışabilir. Buna göre de kullandıkları dil özellikleri değişir. Selen beden gücüyle çalışan bireyin iletişim kurarken somut kelimeleri, fikir iş gücüyle çalışanın ise somuta ilave olarak soyut kelimeleri de kullanabileceğini anlatır. Selen’e göre fikir iş gücüyle çalışan aile bireylerinin söz dağarcığı daha zengindir ve ölçülü dili daha iyi bilmektedirler. Böylece çocuklarının dil gelişimine, onların okul dilini anlamalarına daha çok katkıda bulunabilirler.

Boş Zamanları Değerlendirme ve Aile Dışı Sosyal İlişkiler başlığı altında Selen, ailenin boş zamanlarını kullanım biçiminin, çalışma biçimine koşut bir olgu olduğunu söyler. Ailenin sosyal kökeni, toplumdaki çevre, oturlan yer hepsinden önemlisi eğitim düzeyi diğer faktörlerdir. İki tür çalışma biçimi iki farklı dili ortaya çıkarmıştır. Selen, Bernstein’nın bu iki tür dil kullanımından birini beden gücüyle çalışan alt katmana dâhil kişilerin kullandığı “kamu dili” ve fikir gücüyle çalışanların kullandığı “resmi dil” terimleriyle karşıladığını söyler. Bu terimlerin yerini daha sonra “gelişmemiş dil” ve “gelişmiş dil” terimleri almıştır.

Selen, gelişmemiş dil kavramı sözcük dağarcığı zayıf, soyut kavramlardan yoksun, karmaşık ve uzun cümleler içermeyen bir dili anlatırken gelişmiş dil kavramı ise soyut kavramları bol, karmaşık ve uzun cümleler içeren bir dili karşılamaktadır, demektedir. Üst katmandaki kişi alt katmandaki kişiyi rahat anlarken, alt katmandaki kişi üst katmandakileri anlamakta zorluk çekebilir. Gelişmemiş dil çok kitap okuyarak tiyatroya giderek vb. gelişmiş dile yaklaşabilir.

Dil kullanımı farklarının aile bireylerinin iş hayatından çok aile hayatıyla ilişkili olduğunu söyleyen Selen, alt katmanın çocuğunu emir biçiminde, üst katmanın ise tolerans biçiminde terbiye etmeye çalıştığını belirtir. Üst katman aile bireyleri düzenli bir dille çocuğa neden sonuç ilişkisi içerisinde olayları anlatır ve psikolojik cezalar uygular. Alt katmanda ise emir ve bedensel şiddet kullanımı ağırlıktadır.

Alt katman ve üst katmandaki bireyler ortak faaliyetlerle boş zamanlarını geçirirler de kullandıkları dil ve tavırlarıyla birbirlerinden ayrılırlar. Üst katmanın görüşüğü

sosyal çevreler günden güne değişiklik ve gelişme arz ederken, alt katman daha sınırlı ve dar bir çevreyle ilişki kurmayı tercih eder.

Selen, aile yapısı, boş zamanları değerlendirme biçimi, aile dışı sosyal ilişkiler bu ortamlarda yetişen çocukların dilinde önemli değişiklikler neden olur diyerek, Bernstein'ın bu görüşü savunduğunu ve P.Roeder, H.Büchler, Oevermann gibi pedegoglar tarafından da desteklendiğini dile getirir. Selen okullardaki başarısının sadece zekâ ile ölçülemeyeceği, öğrencilerin kullandıkları dilin, aile farklılıklarının ve başka etkenlerin de önemli olduğunu dile getirir. Böylece toplumsal dilbilim araştırmalarında aile yapısını incelemek ön plana çıkmıştır.

Üçüncü bölümde İngiliz pedegog ve adı geçen bilimin kurucusu Bernstein'in teorisini ve dilsel kotları inceleyen Selen, **Bernstein Teorisi ve Dilsel Kotlar başlığı altında** önce kot terimini açıklamıştır. Kot terimi yalın olarak iletişimde kullanılan işaretler sözcükler olarak kabul edilmektedir. Kişinin zihninde tasavvurlar vardır. İletişimde verici alıcıyla mesajını vermek için beyin dağarcığında bulunan bu tasavvurlardan uygun olanını seçer ve onları işaretleyen işaretleri sözcükleri bulur ve beyindeki konuşma organlarına komut verir, konuşma organları düzenli bir eyleme geçerek beyin dağarcığındaki tasavvurları sözcüklere dönüştürüp alıcıya kotlar.

Selen, gelişmemiş dili kullanan çocuklar okuldaki gelişmiş dil kotlarını anlamakta zorluk çektiği gibi verilen mesajları da anlamakta güçlük çekecektir, demektedir. Selen Bernstein'ın okul başarısının öğrencinin kullandığı dile bağlı olduğu görüşünü dile getirerek hemen her toplumda öğrenimi kolaylaştıran ya da engelleyen faktörün çocuğun zekâ ve yeteneğine ilaveten dilin çeşitli kullanımları olduğunu söyler. Dil kullanımının kaynağı kişi değil yetiştiği kültür ortamıdır.

Selen'e göre alt katmanı oluşturan kişiler verilen mesajın yalnız yalın olarak içeriğini algılar objenin çevresindeki öğelerle bağlantısını kurarlar, neden sonuç ilişkisi arasında köprü atamaz, oysa orta katmanı oluşturan kişilerde durum bunun tersidir. Birinci dil tipi içerik tipi ikincisi ise yapı tipi olarak tanımlanır. Selen Bernstein'ın bu erimleri kamu dili ve resmi dil olarak tanımladığını söyler. Kamu dilini bilen çocuk okuldaki resmi dili anlamakta zorluk çekecek ezberleme yoluna gidecek ve hatta öğrenme isteğini kaybedebilecektir. Bu iki dil kullanımı arasındaki fark kelimeleri seçme ve cümle oluşturmada kendini gösterecektir.

Selen, Bernstein'ın gelişmemiş dilin iki çeşidi olduğu görüşünü dile getirerek, Bernstein'a göre mesajı oluşturan kelimelerin seçimi, bu kelimelerin dizimi sınırlı olan ezberlenmiş metinler, örneğin dinsel törenlerdeki dualar, ilahiler; öteki aynı ya da benzer deneyimlerle bir arada yaşayan kişilerin kullandığı dil çeşidi olduğunu söyler. Örneğin askerlik görevini yapanların kullandığı dil gibi.

Selen, bu bölümde Bernstein'ın anne ve babanın geçiş yapma belirtilerine göre üç tip geçiş aile tipi tespit ettiğini dile getirir ve Bernstein'e göre farklı katmanlardan gelen çocukların karşılaştığı dil probleminin çözümü için okulda çocuğa neyin öğretileneğinin kesin kez saptanması gerektiği görüşünü anlatır. Çeşitli katmanlardan gelen çocuklarda ayırım gözetmeksizin bir arada ders yapmak, çocukları katmansal yönden aynı düzeye getirdikten sonra ders yapmak gibi iki kavram gelişmiştir. İkinci okul sisteminde olduğu gibi öğrenciye verilen bilgiler kavranması zor, karmaşık içerikli

değil, öğrenciye basmakalıp bilgiler ve zihin hamallığı niteliğinde dersler yerine bilgilerin nasıl ve ne yolda kazanılacağı öğretilir, çocuğun kendi kendine araştırıp öğrenme yeteneği geliştirilir görüş açısı genişletilir çocuğun enine boyuna düşünerek senteze varması sağlanır, didaktik yöntemden ziyade öğrenim teorisi önemlidir. Öğretenle öğrenen arasındaki ilişki disipline değil hoşgörüyeye bağlıdır. Birinci tipteki okullarda ise öğretmenin çocuğun zihnini sadece öğretme amacıyla kapasitesini aşan bir biçimde doldurması söz konusudur. Selen, Bernstein'ın bu görüşlerini çeşitli okullarda yaptığı deneysel incelemelerle kanıtlandığını söyleyerek farklı katmanlardaki çocukların kullandığı dil ve okul diline uyumları farklı olmaktadır, demektedir.

Selen, Bernstein'ın hipotezine eğitim politikası ve pedagoji alanında da politikacıların ve pedagogların inceledikleri bir konu olduğunu bu sayede okulların programlarında bir reform yapma hareketi başladığını dile getirir. Selen'in aktardığına göre Denis Lawton (İngiltere), Peter Martin Roeder (Amerika), Ulrich Oevermann (Alanya), Regine Reichwein (Federal Almanya) gibi bilginler Bernstein'ın hipotezinden yola çıkarak öğrenciler üzerinde çeşitli incelemeler yapmışlar, sonuç olarak Bernstein'ın belirttiği gibi gelişmemiş dil kullanan çocukların zekâ yönünden problemleri olmamalarına rağmen dil sorunları yüzünden başarısız oldukları gözlenmiştir. Yazılı anlatımda bu fark daha belirgindir. Öğrencileri dil kullanımı yönünden aynı seviyeye getirmek için okul öncesi programlar hazırlanmışsa da başarı sağlanamadığını söyleyen Selen, bunun nedenini sadece öğrencilerde değil öğretmenlerde de aramak gerektiğini vurgulayarak öğretmenler bu alanda eğitilmesi gerektiğini dile getirir. Öğrencilerin başarı sağlamaları için dil problemlerinin kaldırılması fikri Bernstein'e aittir. Selen'e göre bu konularda eğitime uygulamalı toplumsal dilbilimin katkıları beklenilmektedir.

Selen, Toplumsal Dilbilime Giriş kitabının **dördüncü** ve **son bölümünde** ise Eskişehir'de bu konuda yapılan iki incelemeye yer vermiştir. Uygulamalar başlığı altında **kız ve erkek öğrencilerde dil kullanımı ayrımları ve katmanlara göre öğrencilerde dil kullanımı ayrımları** adında iki başlık açmıştır. **Kız ve Erkek Öğrencilerde Dil Kullanımı Ayrımları** bölümü Eskişehir'deki küçük memur ve işçi kesiminin bulunduğu Ahmet Kanatlı Lisesi'nin birinci sınıfında okuyan 14-16 yaşlarında 100 öğrenci arasında yapılan incelemeler sonucu elde edilen verilere dayanır. Sözü edilen öğrencilerin hangi katmana ait olduklarını tespit etmek amacıyla bir test uygulandıktan sonra bu öğrencilerin (işçi kesiminin bulunduğu bir yerleşim birimi olması nedeniyle) kentnin ortak sosyo-ekonomik özellikler taşıyan aile çocukları olduğu varsayımından yola çıkarak seçmeli sorularla yapılan anket türü tercih edilmiştir. Anket ve gözlemler sonucunda orta katman bireylerinin toplam gelir giderleri önemli bir özellik olarak ortaya çıkmıştır. Bu bireylerin gelirleri 200 000-300 000 TL. civarında olup, işçi kesiminde kooperatif aracılığıyla ev sahibi olmaları lise düzeyinde eğitim görmeleri sosyal yaşamdan az da olsa yararlanma çabaları bu katman bireyelerine puan kazandırmaktadır. Anketde % 41,129 ile en yüksek ortalamayı oluşturanlar aşağı orta katmana ait bireylerdir.

Ankette sorular salt ekonomik, kültür ya da sosyal yaşam ele alınarak sosyo -ekonomik yaklaşımla düzenlenmiştir. Selen'e göre katmanlar arasındaki değerlendirmeyi yaparken şunlara dikkat etmek gerekir:

Gelir, saygınlık, eğitim düzeyi gibi alanlarda ve de birçok başka konularda toplumsal katmanlar arasında farklar vardır ve bu farkların gözlemlenmesi toplumsal katmanların oluşum nedenini açıklamak değildir. Anket verileri bir bağıntı ilişkisini

açıklamaktadır. Nedensellik ilişkisinin açıklanmadığı göz ardı edilmemelidir. Örneğin yüksek eğitim, insanları yukarı katmana sokuyor demek olmaz, yukarı katman üyeleri arasında yüksek eğitimliler daha çok yolunda bağıntısını belirtmek anketin sonucu olabilir. Anket sonucunda

Ahmet Kanatlı Lisesi'nde öğrencilerin

- 1) Alt alt katman : -0-
- 2) Alt katman : % 11.290
- 3) Üst alt katman : % 19.354
- 4) Alt orta katman : % 41.129
- 5) Orta katman : % 18.548
- 6) Üst orta katman : % 9.677
- 7) Üst katman : -0-

olduğu belirlenmiş ve öğrencilerin % 41.129'la alt orta katmanı temsil ettiği saptanmıştır.

Selen toplumsal dilbilimde örnekleme yöntemiyle incelenecek konunun bir bölümü ele alınır ve bu bölümden elde edilen sonuçlar genelleştirilerek teoriye ulaşmaya çalışılır, demektedir. Burada Selen, Durkheim'in işaret ettiği gibi bir araştırmacı için birinci koşul objektiftir görüşünü vurgulayarak Durkheim'in, bir toplumbilimcinin toplumsal olayları "şeyler" gibi incelemesi gerektiğini, bilimin "olması istenen ile" uğraşmayıp "olan ile" ya da "olana göre olacak olan ile" uğraştığı görüşünü dile getirir.

Selen, sözü geçen çalışmada öğrencilere "Balık ağa girdikten sonra akli başına gelir" deyimini verilerek bu deyim açıklanması istendiğini kız ve erkek öğrencilerin açıklamaları incelenerek dil kullanımları arasındaki ayrımların açıklandığını ve şemalarla gösterildiğini anlatır. Selen, örneklem grubunun aşağı orta katmanı temsil eden onu kız onu erkek öğrenciye ait olan yirmi metinden oluşturulduğunu ve bu metinlerdeki sözcük türleri ve tümce yapılarının incelendiğini söyler.

Selen, bu inceleme sonucunda kız öğrencilerin metinlerinin daha uzun olduğu kız öğrencilerin ad ve soyut adları erkek öğrencilere oranla daha fazla kullanırken erkek öğrencilerin somut adları daha çok kullandıklarını aktarır. Kız öğrenciler eylemleri etken, edilgen ve yardımcı eylem şekilleriyle kullanırken erkek öğrencilerin eylem gösteren adların etken olanlarını kız öğrencilere oranla daha çok kullandıklarını; kişi ve gösterme adlarını kullanma oranı kız öğrencilerde daha yüksek olduğunu dile getirir. Sıfatların zenginliği de kız öğrencilerin anlatımı zenginleştirme özelliklerini ortaya koyar demektedir.

Selen'in verdiği inceleme sonuçlarına göre metinler cümle ve cümle yapıları bakımından incelendiğinde kız öğrencilerin erkek öğrencilere oranla daha fazla bileşik tümce kurdukları görülmüştür. Erkeklerde yalnız tümceleri kız öğrencilere oranla fazla kullanmaktadırlar. Erkek öğrencilerde birleşik tümceler daha fazla görülürken bu birleşik tümcelerin çoğunluğunu şartlı tümceler oluşturmaktadır. Kız öğrencilerse erkek öğrencilere göre daha az birleşik tümce oluşturuyorlar ve birleşik tümcelerde ağırlık bağlaçlı tümcelerdir. Kız öğrencilerin bileşik tümcelerinin çoğu girişik tümcelerden oluşurken, sıralı tümcelerin yoğunluğu erkek öğrencilerde daha yüksektir.

Selen, araştırma sonucunda kız öğrencilerin içe erkek öğrencilerin ise dışa dönük konuları ele aldıklarını aynı konu başlığında yazmalarına rağmen kız öğrencilerin

konuya kendi aile ve arkadaş çevrelerinden gözlemleriyle yaklaşırken erkek öğrencilerin ise sosyalleşme süreçlerini yansıtırçasına konuya toplumsal açıdan kişisel olmayan örneklemelerle yaklaştıklarını söyler. Çalışma sonucuna göre kız öğrencilerin kompozisyonlarında bence, sanırım gibi ifadeyi kesinleştirmeme daha çok görülmekte kız öğrenciler erkek öğrencilere nazaran duygusal ifadelere daha çok yer vermektedirler.

Selen'e göre her iki cinsin metin sonuçlarına göre dil kodlarının ne olduğu sonucu Bernstein'in kod olarak isimlendirdiği ortak dil kullanım özelliklerini bir kez daha anımsamakla ortaya çıkarılabilir. Selen, kız öğrenciler erkek öğrencilerle aynı katmanı temsil etmelerine rağmen erkek öğrencilere oranla dili normlara daha uygun olarak kullandıklarını söyler. Selen, bu sonucu etkileyen faktörler olarak kızlarını yükseköğrenime hazırlamak amacıyla bir meslek lisesine değil de üniversiteye hazırlanmak amacıyla Ahmet Kanatlı Lisesi'ne gönderen ailelerin yapısının belli bir katmanın üzerinde olması ve bu ailelerin bilinç ve kültür düzeylerinin farklı seviyede olmasını olarak açıklar.

Selen, **Katmanlara Göre Öğrencilerde Dil Kullanımı Ayrımları başlıklı son bölümde** Eskişehir kent merkezindeki Murat Atılğan İlkokulu beşinci sınıfa devam etmekte olan öğrencilerden 67, Emek İlkokulu'ndan 62 olmak üzere toplam 129 öğrenci üzerinde yapılan incelemeye yer vermiştir. Öncelikle bütün öğrencilere zekâ testi uygulandığını ifade ederek orta zekâyâ sahip her iki okuldan 70 öğrencinin hangi katmana ait olduğunu saptayan bir test daha uygulandığını belirtir. Bu çalışmada farklı katmanlardaki aynı yaş grubuna ait öğrencilerin dil kullanım farklılıklarını ortaya koyabilmek için birbirinin devamı niteliğindeki altı parça resimden anlamlı bir hikâyeye yazmaları istenmiştir.

Selen, bütün bu testlerden elde edilen sonuçları ise şöyle anlatır:

Sosyo-ekonomik ve kültürel yönden alt katmana ait olan ailelerin 9-12 yaş grubundaki çocuklarının Cattel I ve Cattel II zekâ testinde aldıkları puanların orta katmandakilere göre daha düşük düzeyde kaldıklarını söyleyebiliriz. Alt katmandaki öğrenciler evlerinde ve yakın çevrelerinde soyut ve sözel yetenekleri gereği gibi geliştirmelerine olanak sağlayacak ortamdan ve yetişkin yardımından yoksundurlar. Kısıtlı ortam içinde yetişen çocuklar birçok öğeyi çevresindeki yetişkini taklit ederek öğrenen alt katmandaki öğrenci, zamanla ana-babasının yetersiz dil alışkanlıklarını ve düşünmekten çok bir şeyler yapmaya yönelik somut yaklaşım biçimlerini benimsemektedirler. Bu durum ise zihinsel davranışlarını geliştirme olanağını sınırlandırmaktadır.

Selen, alt katman da ve orta katmanda bulunan 9-12 yaşlarındaki öğrencilerin yazdıkları hikâyelerdeki dil kullanımını görmek için şunlara bakıldığını söyler:

- 1) kullandıkları adlar
- 2) salt adlar
- 3) soyut adlar
- 4) sıfatlar
- 5) zamirler
- 6) zarflar
- 7) bağlaçlar
- 8) salt tümceler
- 9) bozuk tümceler

Selen, inceleme sonucu Bernstein teorisini doğrulayan kanıtlara ulaşıldığı söylenebilir, demektedir. Bu sonuçlara bakılınca her iki grubun da ve bağlacını çok sık kullandıkları görülmüştür. Alt katmandaki öğrencilerin soyut isimleri hemen hemen hiç kullanmadıkları söylenebilir. Alt katmana ait olan ailelerin çocuklarının genellikle basit tamamlanmamış özne-yüklem ilişkisi tam olmayan tümceler kurduğu ve bu nedenle gramer kurallarını öğrenemedikleri sonucu görülmektedir. Genel olarak ele alındığında Bernstein'in gelişmiş ve gelişmemiş dil olarak nitelendirdiği ve nedenlerini ailenin sosyo-ekonomik ve eğitim düzeyleriyle açıkladığı dil kullanımı sözcük türlerindeki sayısal bu farklılıkların nedenidir. Öğrencilerin gelişmemiş dil kullanımları sonucu ortaya çıkan başarısızlıklarının tek nedeni elbette dil engeli değildir. Öğretmenin öğrencinin aile yapısını, geldiği çevreyi, zihinsel ve dilsel yeteneklerini bilmesi gerekir. Selen bu konuda görevi öğretmen yetiştirmek olan eğitim fakültelerinin öğretmen adaylarının sosyo-dilbilim alanında aydınlatılması gerektiğini söylemektedir.

Selen'in diğer bir önerisi ise öğrencilerin gelişmemiş dil kullanımlarını gelişmiş dil düzeyine çıkarmak için daha okul öncesinden başlayarak yaşantı zenginleştirici bir eğitim programı görmelerini sağlamaktır.

Selen'in 20. yüzyılda büyük önem kazanmış olan ve eğitim politikasına yol gösteren Toplumsal Dilbilimin tanımını yaparak, "yapısalcılık" la nerede ve hangi nedenle ayırım gösterdiğini saptadığı, tarihsel gelişimini kısaca açıklayıp uğraş alanını belirterek uygulanan yöntem üzerinde durduğu çalışması Toplumsal Dilbilim alanında Türkiye bu adı taşıyan ilk çalışmadır. Selen, kitabında Bernstein'in dilsel kodları hakkında bilgiler vererek Asuman Ağaçasapan'ın bu alanda yapmış olduğu uygulamalı yüksek lisans tez çalışmasına da uygulamalar bölümünde yer vermiştir. Gerek teorik bilgileri gerekse de grafiklerle ele alıp değerlendirdiği uygulama çalışması ile Toplumsal Dilbilime Giriş kitabı alana ışık tutmaya devam etmekte ve bu konuda yapılacak çalışmalara yol göstermektedir.

Kaynakça

- İMER, Kamile (1980). Toplumsal dilbilim. *Dilbilim ve Dil Bilgisi Konuşmaları I*, 157-166.
- GÜVEN, Ali (2015). *Türkiye'de Günümüze Kadar Yapılmış Olan Toplumsal Dilbilim Çalışmalarına Genel Bir Bakış* (Yüksek Lisans Tezi). <https://tez.yok.gov.tr> adresinden erişilmiştir.

DERBENDNĀME

PELER, Gökçe Yükselen (2017). *Derbendnāme*, İstanbul: Kesit Yayınları, 342 s., ISBN: 978-605-9408-46-2.

Saffet YILMAZ*

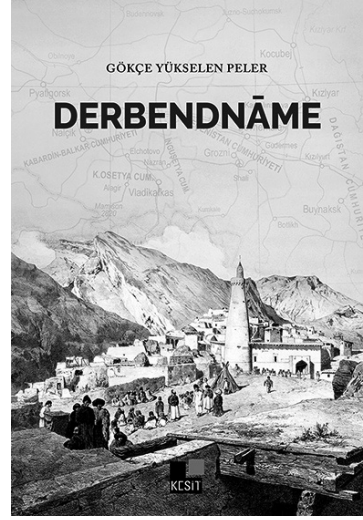
Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 344-347

Kuzey Kafkasya, geçmişten günümüze birçok Türk uruğunun vatanı olmuştur. Bölge kimi zaman bütünüyle kimi zaman bir bölümüyle Türk hâkimiyetinde kalmıştır. Kafkasya'da hüküm süren Türk urukları arasında bilhassa Sakalar (MÖ. VIII-MÖ. III. yy.), Batı Hunları (374-469), Avarlar (567-736), Hazarlar (568-1016), Tuna Bulgarları (681-1018), Volga (İdil) Bulgarları (921-1237), Peçenekler (680-1197), Uzlar (860-1054), Kıpçaklar (XI- XV. yy), Altın Ordu (1241-1502), Osmanlılar (1241-1877) (İlhan, 1999), Akkoyunlular (1340-1514), Karakoyunlular (1380-1469), Safevîler (1501-1736) ve Selçuklular (1040-1157) ile günümüz Azerbaycan Türklüğü ön plana çıkmaktadır. Bölgenin Kuzeyi çağlar boyunca Türk idaresinde olmasına karşılık bölgede tam bir Türkleşme görülmez. Türkleşme daha ziyade Güney Kafkasya için söz konusudur. Kuzey Kafkasya'dan farklı olarak Güney Kafkasya esasen Selçuklular döneminde Türkleşme sürecine girmiştir (Peler, 2013: 173). Bölgede devlet kuran bu urukların günümüzde çoklukla Kıpçak ve Oğuz boylarının içerisinde eridikleri görülmektedir. Hâlihazırda Kuzey Kafkasya'da Türk dil ve lehçelerinin tasnifinde Oğuz veya Kıpçak bölüğü içerisinde yer verilen birçok Türk boyu bulunmaktadır.

Gökçe Yükselen PELER'in eserine konu olan Derbent ise günümüzde Rusya Federasyonuna bağlı Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nin en büyük şehirleri arasında yer almaktadır. *Derbent*, Farsçadan geçmiş bir kelimedir.

F. Steingass bu kelimeyi şöyle açıklamaktadır: *dar-band*, The bar of a door; a barrier; a narrow and difficult pass through mountains; a road dangerous on account of banditti; name of a fortress on the Caspian Sea at the foot of Mount Caucasus; an arm of the sea; a place where there is good wine; a ferryman; bound, fettered; a captive; - *dar band kardan* To bind, make prisoner; to shut the door (Steingass, 1988: 508).

Kelimenin Osmanlı Türkçesindeki anlamları için Mertol Tulum şu açıklamaları yapar: 1 sınır boylarındaki küçük savunma yeri, küçük kale. 2 dağın yüksek yerindeki dar geçit, boğaz. 3 geçitlerde gözcülük etmek üzere bulunan küçük birlik (Tulum, 2013: 282).

* Türk Dili Bilim Uzmanı: E-posta: saffetalp@gmail.com.

Bölge her iki bilim adamının açıkladığı gibi gerçekten de Kafkasya'nın kuzeyini güneyine birbirine bağlayan en önemli geçit yollarından birisidir.

Derbendnâme, Dağıstan'ın Derbent vilayetinde 16. yüzyılda kaleme alındığı düşünülen ve elan Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de bulunan *Azərbaycan Milli Elimlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu*'sünde muhafaza edilmektedir. Eserin üç yazma nüshası bulunmaktadır.

Derbendnâme'nin bilhassa bölge üzerine çalışan ülkemiz tarihçiler tarafından bilindiği, Türkiye'deki bazı tarihçiler tarafından söz konusu esere atıfta bulunulmasından anlaşılmaktadır. Ancak Türk Latin harfleriyle yayımı ilk defa yapılmaktadır.

Derbendnâme yurt dışında da ilgi çeken bir eserdir. Baktığımızda eser üzerine Türkiye dışında yapılan şu çalışmaları görmekteyiz:

- Klapproth, M. (1829). "Extrait du Derbend-nameh ou de l'Histoire de Derbend", *Nouveau Journal Asiatique, ou Requell de Memoire, d'Extraits et de Notites*, Cilt 3, Haziran 1829, s. 439-467.
- Kazem-Beg, A. (1851). *Derbend-nâme, or The History of Derbend; Translated. From A Select Turkish Version and Published with the Tests and with the Notes, Illustrative of The History, Geography and Antiquities*, Imperial Academy of Sciences, St. Petersburg.
- Ramazanov, Arif ve Aynur Hacıqədirlı (2010). *Dərbəndnamələr*, Nurlan, Bakü.
- Alihanov-Avanskiy, M. (2011). *Tarixi Dərbənd-namə*, Naqıl Evi, Bakü.

Derbendnâme tam metin olarak ülkemizde ilk defa Dr. Öğr. Üyesi. Gökçe Yükselen Peler tarafından yayımlanmıştır. Peler, söz konusu eseri hazırlarken, içerik olarak aynı olan üç yazma nüshadan dil özellikleri bakımından farklı ve karışık dilli olan A-613 Nu.'lu nüshayı esas almıştır.

Derbendnâme'nin önemi, özellikle başta Hazar devri Türk tarihi olmak üzere gayri Türk Kafkasya halkları için temel kaynaklardan biri olma niteliği taşımasından kaynaklanmaktadır. Türk dilciliği açısından önemi ise Kafkasya sahasına ait karışık dilli bir metin olmasıdır. Eser, yukarıda da belirtildiği üzere bölgede yaşayan Oğuz ve Kıpçakların dilleri bir başka deyişle Azerbaycan ve Kumuk Türkçesi olarak nitelenebilecek karışık dilli olma vasfını göstermektedir. Bu metin yalnızca dil araştırmaları için değil, yukarıda da belirtildiği gibi beraberinde Türk tarihi bakımından da önem arz etmektedir. Hazar Devleti hakkındaki bilgilerin azlığı dikkate alındığında *Derbendnâme*'nin değeri daha iyi anlaşılacaktır. Eserde Hazarların sosyal ve politik hayatı hakkında bilgiler verilmekte, Hazar devlet yönetiminde kullanılan terimler de eserde geçmektedir. Mesela, metinde geçen *Hakan* (kagan, han, hükümdar) ve *Tarkan* (komutan, Kağan naibi) (Yılmaz, 2018: 277-778) unvanları bilindiği gibi Göktürk döneminden beri görülmektedir.

Bu çalışmada, *Derbendnâme* yeniden okunmuş, anlamlandırılmış ve dillik özellikleri açısından incelenmiştir. Araştırmacının kaynaklar üzerinden verdiği bilgilere göre *Derbendnâme*, Kırım Hanı Giray'ın emriyle *Endireyli Muhammed Avabî Aktaşî*'ye bölge tarihini anlatan Türkçe bir eser yazması emri üzerine kaleme alınmış;

müellif de Arapça ve Farsça kaynaklardan yararlanarak söz konusu kitabını meydana getirmiştir.

Bu çerçevede eser; *Giriş Bölümü, İnceleme Bölümü, Çeviri Yazı Metin Bölümü, Günümüz Türkiye Türkçesi Metin Bölümü, Dizinler Bölümü, Kaynakça Bölümü ve Tıpkıbasım Bölümü* olmak üzere toplam yedi bölümden oluşmaktadır.

Çalışmanın 17-32. sayfaları arasında yer alan *Giriş* kısmında *Derbendnâme* hakkında bilgi verildikten sonra daha önce yapılmış olan çalışmalar, yazarlar, nüshalar ve dili gibi konular üzerinde durulmuştur. Bu bölümde *Derbendnâme* ile ilgili çalışmaların sayısının oldukça sınırlı olduğu vurgulanmaktadır.

Çalışmanın 33-131. sayfaları arasında yer alan gramer *incelenmesi* bölümü bulunmaktadır. Bu bölümde *İmla, Ses ve Şekil Bilgisi* gibi konular ele alınmaktadır:

Çalışmanın 33-42 sayfaları arasında *II.1 İmla* bölümü bulunmaktadır. Bu bölümde araştırmanın noktalama, harekelendirme, Türkçe kelimelerde ünlülerin ve ünsüzlerin yazımı, eklerin ayrı yazılması, *da/de* bağlacının yazılışı ve bazı kelimelerin bitişik yazılması gibi konular üzerinde durulmaktadır.

Çalışmanın 43- 62 sayfaları arasında *II.2. Ses Bilgisi* bölümü bulunmaktadır. Bu bölümde yazmada yer alan karışık dilli (Azerbaycan ve Kumuk Türkçesi) ses özelliklerini özellikleri ayrıntılı şekilde verilmektedir. Mesela, Azerbaycan Türkçesinin belirgin ses olaylarından olan kelime başında –düzenli olmasa da - /y/ düşmesi olayı, yazmanın dilinde de görülmektedir: igirmi “yirmi” (4a/2), (7a/8), (14b/4); yigit > igit “yiğit” (6a/6), (9b/8). Kıpçak Türkçesinin belirgin özelliklerinden /-g-/ > /-v-/ değişmesi, yazmada Türkçe ve yabancı kökenli birkaç kelimedede tespit edilmiştir: yağı > yav “düşman” (9a/7); *karagül* > *karavul* “gözcü” (2a/9).

Çalışmanın 63-131. sayfalar arasında *II. 3. Şekil Bilgisi* bölümü bulunmaktadır. Bu bölümde yazmanın şekil özellikleri üzerinde kanıtlar sunularak durulmaktadır. Mesela yönelme hâli için yazmada +(y/n)A, +ğA ekleri yanında +da ekinin de kullanıldığı görülmektedir (Peler, 2017: 80). Yönelme hâli için eserde hâkim ölçüde Batı Türkçesinde kullanılan +(y/n)A eki, metinde ünsüz ile biten kelimelerden sonra +A şeklinde, ünlü ile biten kelimelerden sonra +yA şeklinde ve iyelik eklerinde sonra +nA şeklinde kullanılmıştır: *Aderbicân’a* ‘Azerbaycan’a’ (2a/5); *berke* ‘sağlam bir yere’ (8b/1); *arasına* ‘arasına’ (7b/1). Ancak Kıpçak ve Çağatay Türkçelerindeki +Ga yönelme hâli ekine de nadiren rastlanmaktadır: *Belhu’ğa ve Kızılyar’ğa ve kiçi Maçar’ğa ve Cumlu’ğa cümlesine dedi* ‘Belh’e ve Kızılyar’a ve Kiçi Macar’a ve Cumlu’ya hepsine dedi’ (13a/6-7).

Çalışmanın 133-147. sayfaları arasında *III. Çeviri Yazı Metin* bölümü bulunmaktadır. Arap harfli yazma yeniden okunmuş, anlamlandırılmış ve gerekli görülen yerlere dipnotlar düşülmüştür: *Ubeydi* (11a/11) Arapça aslı ‘Ubeyd’ olan ismin sonunda ‘-yd’ ünsüz çiftinin Türkçenin ses hususiyetlerine aykırı olmasından dolayı ismin sonunda bir ‘-i’ ünlüsü türetilmiştir; Yazmada *başğa* (15a/4) kelimesinin gayn harfi ile yazılmasının sebebi Kumuk Türkçesinin bir etkisi olduğu, günümüzde ise kelime Kumuk Türkçesinde “başğa” şeklinde varlığı sürdürdüğü görülmektedir.

Çalışmanın 147-155. sayfaları arasında *IV. Günümüz Türkiye Türkçesi Metin* bölümü bulunmaktadır. Bu bölümde yazmanın günümüz Türkiye Türkçesine kelime

kelime aktarılmaktadır. Ancak bunun mümkün olmadığı yerlerde ise anlam aktarması yapılmaktadır.

Çalışmanın 155-320. sayfaları arasında *V. Dizinler* bölümü bulunmaktadır. Bu bölümde dizin, *Umumi Sözcükler Dizini* ve *Özel Adlar Dizini* olmak üzere iki ana kısma ayrılmaktadır. *Özel Adlar Dizini* ise 3 alt başlık altında verilmektedir.

1. Şahıs ve Unvan Adları Dizini
2. Etnik Adlar ve Mekân Adları Dizini
3. Diğer Özel Adlar Dizini

Çalışmanın 325- 329. sayfaları arasında *Kaynakça* bölümü bulunmaktadır.

Çalışmanın son bölümünde 331-342. sayfaları arasında *Tıpkıbasım* kısmı yer almaktadır.

Dr. Öğr. Üyesi Gökçe Yükselen Peler'in incelemesini yaptığı *Derbendnâme*, Kafkasya bölgesine ait tarihî bir yazma olmakla birlikte karışık dilli bir eserdir. Bu yönüyle içerdiği malzemelerden dolayı öncü ve önemli bir çalışmadır. Peler, çalışmasında *Derbendnâme*'nin diğer nüshalarını incelemekte olduğu müjdesini vermektedir. Bu eseri bilim dünyasına kazandıran hocamıza teşekkür eder, başarılı çalışmalarının devamını dileriz.

Kaynakça

İLHAN, Suat (1999). *Kafkasya'nın Gelişen Jeopolitiği*, Ankara: TKAE.

PELER, Gökçe Yükselen (2017). *Derbendnâme*, İstanbul: Kesit Yayınları.

PELER, Gökçe Yükselen (2013). "Kafkasya'da Türk Lehçelerinin Fonksiyonları", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 36, 163-188.

STEİNGASS, F. (1988). *Persian – English Dictionary (Second edition)*, Beirut: Lebanon.

YILMAZ, S. (2018). "Eski Türk Runik Harfli Metinlerdeki Askerî ve Siyasî Terimler ile Unvan Niteleyicilerin Özbek Türkçesindeki İzleri", *International Journal of Humanities and Education*, Cilt: 4/7. 260-290.

TULUM, Mertol (2013). *Osmanlı Büyük El Sözlüğü Türkçesi*, İstanbul: Kapı.

KAYBETTİKLERİMİZ
Necrology

PROF. DR. VİTALİY İVANOVIÇ SERGEYEV’İ KAYBETTİK

Sinan GÜZEL*

Dil Araştırmaları, Güz 2018/23: 351-352

Çuvaş ülkesinde yetişen en önemli dil bilimcilerden biri olarak görülen Vitaliy İvanoviç Sergeyev, uzun süredir mücadele ettiği hastalığına¹ yenik düşerek 17 Ekim 2018 tarihinde hayata gözlerini yumdu. Söz varlığı, biçim bilgisi, terminoloji, köken bilimi, kavram bilim gibi pek çok alanda çalışmaları bulunan Sergeyev, Türkoloji çevrelerince iyi tanınan ve saygı gören bir bilim insanıydı.

Vitaliy İvanoviç Sergeyev 20 Ocak 1942 yılında Çuvaşistan’ın Elik rayonundaki Martinkassi köyünde dünyaya gelmiştir. Babasını İkinci Dünya Savaşında kaybeden Sergeyev, oldukça sıkıntılı bir çocukluk yaşamış, annesi Yelena Yakovlevna Yakovleva’nın fedakârlıkları,

kendisinin de okuma hevesi sayesinde başarılı bir eğitim hayatı geçirmiştir. 1960-1965 yıllarında İ. Ya. Yakovlev Adındaki Çuvaş Devlet Pedagoji Enstitüsünde Tarih ve Filoloji Fakültesine girmeye hak kazanan Sergeyev, burada İngiliz ve Çuvaş Dili bölümünde yükseköğrenim görmüştür. Mezun olmasının ardından Mın Şetme’deki ortaokulda İngilizce ve Almanca öğretmenliği yapan Vitaliy İvanoviç, 1970 yılında Moskova’daki SSSR Bilim Akademisinin Dil Bilimi Enstitüsünde yükseköğrenim görmeye hak kazanmıştır. İlk büyük bilimsel çalışması olan *Sposobi vırajeniya mnojestvennosti v çuvaşskom yazıke* [Çuvaş Dilindeki Çokluğu Belirtme Yolları] adlı kandidatlık tezini 1974 yılında savunmuş, 1982 yılında ise İ. N. Ulyanov Çuvaş Devlet Üniversitesine çalışmaya başlamıştır. İlgili kurumda çalışmaya başladıktan on yıl sonra, 1974’te *Osnovnie tendentsii razvitiya leksiçeskoj semantiki çuvaşskogo yazıka* [Çuvaş Dilinin Kelime Semantiğinin Gelişimindeki Ana Eğilimler] başlıklı doktora tezini savunarak filoloji doktoru unvanını almıştır (ÇÇT 2006: 175).

Dil biliminin pek çok araştırma alanında eser veren Sergeyev, 140’tan fazla bilimsel yayına imza atmıştır. Yazarın *Halhi Çıvaş Çilhin Leksikologiyi* (1978); *Çıvaş çilhi: Çıvaş çilhipe kurs işişem şırnı çuh usı kurmallı metodika kitarıvısem* (1987); *Hal’hi çıvaş çilhi: Morfemika, simah pulivı, morfologi: Metodika kitarıvısem*. (1987); *Morfema tata simah pulivın tişkerivı: Tıvan çilhepe lit. uyrımınçe kuşkıretsır vıreneken studentsem valli tırışlev işişem şırnı çuh usı kurmallı meslet kitarıvısem* (1990); *Çıvaş*

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü İzmir/TÜRKİYE. sinanserdarguzel@hotmail.com

1 Vitaliy İvanoviç Sergeyev, 2017 yılının Temmuz ayında geçirdiği beyin felci nedeniyle yaklaşık on altı aydır evinde tedavi görüyordu.

çilhinçi yapala yaçı: Virenü posobiyi. (1990); *Hal'hi çıvaş çilhi: Morfoloji* (1992); *Puplev payişem tata vısene aslı şkulta vırentessi: Vırentü posobiyi* (1995) [A.R. Gubanov ile birlikte]; *Çıvaş çilhinçi morfoloji kategoriyişem: Tablitsişempe meslet kütartıvışem.* (1997); *Morfemika i morfonologii: Lektisen konspekçi* (2001); *Çıvaş çilhin kürtimî* (1978) [A. Rona-Taş ile birlikte]; *İmennie çastıreçi* (1995) gibi çalışmaları, eserleri arasında öne çıkan kitap ve ayrı basımlarıdır. Sergeyev'in yurtdışındaki bilim çevrelerince tanınmasını sağlayan çalışması ise Altayistik araştırmalarına önemli bir katkı sunan *Çuvaşsko-tunguso-man'çjurskie leksiko-semantiçeskie paralleli* (2001) [Çuvaşça-Tunguzca-Mançuca Leksik-Semantik Paralellikler] adlı eseridir. Ömrünü Çuvaşçaya adayan Sergeyev son olarak 2017 yılında *Morfolojiya Çuvaşskogo yazıka* [Çuvaşçanın Şekil Bilgisi] isimli kitabını yayımlamıştı.

Vitaliy İvanoviç Sergeyev, yaşamı boyunca pek çok ödüle lâyık görülmüştür. Bunlardan ilki 1956 yılında, henüz yedinci sınıfta öğrenci iken kolhozdaki gayret ve çalışmaları nedeniyle aldığı VDNH madalyasıdır. Bunun dışında 1970, 1980, 2001 yıllarında çeşitli kurumlarca nişan ve madalyalarla taltif edilmiştir.

İ. N. Ulyanov Adındaki Çuvaş Devlet Üniversitesi bünyesinde hazırlanan filoloji ve tarih alanlarındaki kandidatlık ve doktora tezlerinin jürilerinde sürekli yer almış olan Sergeyev, aralarında Yuriy İsayev'in de bulunduğu, şu an faal olarak çalışan pek çok akademisyenin hocasıydı.

Vitaliy İvanoviç Sergeyev öğrencileri ve meslektaşları arasında çok sevilen biriydi. Öyle ki dostları ve öğrencileri ölümünün ardından kaleme aldıkları vefat yazısını “Şutı sınarı asımirtah” [Aydınlık yüzü hafızamızda] şeklinde başlıklandırarak kendisinin insanî yönünü vurgulamışlardır.

Biz de büyük Çuvaş'ın hatırası önünde saygıyla eğiliyor, yakınlarına ve sevenlerine baş sağlığı diliyoruz. Toprağı bol olsun!

Yıvır tıpri şimil pultır! [HH. Ağır toprağı hafif olsun!]

Kaynakça

- DEMENTSOVA G. A., MATROSOVA A. V., SOLOV'YEVA G. P., FOMİN E. V. (2006) *Çıvaş Çilhi Tıpçevşişem –Bıobibliografi ukazeteli*, Şupaşkar: Çıvaş Kineke izdatel'stvi. (ÇÇT)
- SERGEYEV L. P. (2004) *Çıvaş Entsiklopedi slovarı*, Şupaşkar: Çıvaş Kineke izdatel'stvi. (ÇÇES)

İnternet Kaynakları

- “Şutá sınarı asımirtah” [Vitaliy İvanoviç Sergeyev professor şinçen] // *Hıpar*. 2018. Yupa, 19. s. 15.